

OTOČNOST U SUVREMENOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

– POGLED U BUDUĆNOST

Zbornik radova

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

OTOČNOST U SUVREMENOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

– pogled u budućnost

ZBORNİK RADOVA SA ZNANSTVENOG KOLOKVIJA ODRŽANOG
20. VELJAČE 2023. GODINE

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet

2024.

OTOČNOST U SUVREMENOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

– pogled u budućnost

Organizacija i suizdavaštvo
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet

Za izdavače
akademik Dario Vretenar
izv. prof. dr. sc. Domagoj Tončinić

Urednici
izv. prof. dr. sc. Jana Vukić i
prof. dr. sc. Miljenko Jurković

Tehnički urednik
Boris Bui

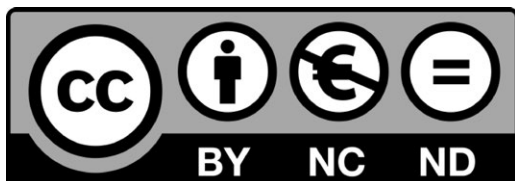
Godina elektroničkog izdanja: 2024.

ISBN 978-953-347-548-6 (HAZU)

ISBN 978-953-379-140-1 (FFZg)

ISBN 978-953-379-196-8 (PDF)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968>

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

OTOČNOST U SUVREMENOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

– pogled u budućnost

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet

ZBORNIK RADOVA

 PF press

Zagreb, 2024.

Znanstveni odbor
akademik Nikola Bašić
izv. prof. dr. sc. Jana Vukić
prof. dr. sc. Miljenko Jurković

Organizacija
Sekcija za društvo Znanstvenog vijeća za turizam i prostor HAZU
Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu
izv. prof. Jana Vukić

Recenzenti knjige
prof. dr. sc. Anka Mišetić, doc. dr. sc. Anđelina Svičić Gotovac

Recenzenti pojedinačnih tekstova
prof. dr. sc. Marijana Belaj, prof. dr. sc. Neven Budak,
prof. dr. sc. Anka Mišetić, doc. dr. sc. Anđelina Svičić Gotovac

SADRŽAJ

Jana Vukić, Miljenko Jurković, <i>Budućnost, sadašnjost i prošlost naših otoka. Riječ urednika</i>	7
Nikola Bašić, <i>Predgovor</i>	11
Vladimir Skračić, <i>Što čini otočnost?</i>	17
Josip Faričić, <i>Otoci – enigme, apsurdi i dihotomije</i>	31
Sanja Klempić Bogadi, Sonja Podgorelec, <i>Kvaliteta života kao čimbenik demografske održivosti otočnih zajednica</i>	51
Sven Marčelić, <i>Razvojne specifičnosti otoka u kontekstu hrvatskog indeksa razvijenosti</i>	67
Iva Kostešić, <i>Mapiranje otočne industrijske baštine – prilozi poznavanju modernizacije i otočnosti</i>	85
Miljenko Jurković, Palmira Krleža, Filip Lovrić, <i>Valorizacija otočnih povijesnih krajolika – Rab kao studija slučaja</i>	97
Jana Vukić, <i>Otočne zajednice i njihova budućnost - od znanosti do održivosti</i>	119
Nevena Škrbić Alempijević, <i>Politike i prijepori u otočnome javnom prostoru – primjer plaže Zlatni rat</i>	137
Renata Tomljenović, Zrinka Marušić, Zoran Klarić, <i>Društvena održivost, otoci i turizam – iz perspektive lokalne zajednice</i>	157
Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Tamara Zaninović, <i>Emanacija otočnog pejzaža</i>	179
Tihomir Jukić, Kristina Perkov, <i>Interdisciplinarni pristup edukaciji i planiranju prostora otoka</i>	199
Jelena Zlatar Gamberožić, <i>Utjecaj pandemije COVID-19 na turizam i održivost – nastavak istraživanja odabranih mjesta srednjodalmatinskih otoka Hvara i Brača</i>	215
Damir Viličić, <i>Važnost ekološkog i estetskog uređenja krajobraza za život stanovnika i razvoj turizma na srednjodalmatinskim otocima</i> . . .	241
Joško Božanić, <i>Paradoksalnost fenomena insularnosti - iskustvo UNESCO-ova Geoparka Viški arhipelag</i>	261

Nenad Starc, <i>Kontekst nisologije</i>	285
Hrvoje Carić, <i>Ključevi otočnog (ne)održivog razvoja</i>	301
Feđa Vukić, <i>Prema novom optimizmu?</i>	319
Bilješke o autorima.	323

BUDUĆNOST, SADAŠNJOST I PROŠLOST NAŠIH OTOKA

RIJEČ UREDNIKA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.01>

Znanstveni kolokvij *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost* održan je 20. veljače 2023. godine na Sveučilištu u Zagrebu Filozofskom fakultetu, u organizaciji Znanstvenog vijeća za turizam i prostor Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti (HAZU) i Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta. Kolokvij je okupio znanstvenike iz različitih struka koji su svojim znanstvenim, stručnim i osobnim uvidima otvorili brojna pitanja i dali još više odgovora te ukazali na relevantnost ove prečesto zanemarene teme. Naime, iako otvaranje tema otoka, otočnosti, insularnosti i nisologije nije neka novost u državi s tolikim brojem otoka, škoja i hridi, državi koja ima i Zakon o otocima, ipak je vidljivo da se o temama otoka i otočnosti premalo raspravlja, većinom u okviru pojedinih struka, da se rijetko događaju interdisciplinarna istraživanja i da se još rjeđe njihovim rezultatima vode oni koji odlučuju. Upravo smo stoga okupili stručnjake najširih mogućih profila, da bismo na jednom mjestu, zajednički, mogli diskutirati o brojnim izazovima koje tema otočnosti postavlja pred znanstvenu zajednicu u Hrvatskoj.

Na kolokvij u je sudjelovalo 26 znanstvenica i znanstvenika iz društveno-humanističkog, tehničkog, područja prirodnih znanosti i interdisciplinarnog područja znanosti i umjetnosti, a osvijetlio je brojne probleme i izazove s kojima se susreću stručnjaci, znanstvenici i sami stanovnici otočnih prostora Hrvatske. Otoci su sagledani kao prostori raznolikosti i specifičnih značajki, od kojih neke mogu biti međusobno konfliktne, kao prostori izoliranosti, staranja, a ujedno prostori bogate tradicije, slojevitosti povijesnog i kulturnog krajolika te prostori kojima je održivost bila nužna kao način preživljavanja puno prije nego što je koncept “održivog razvoja” postao nezaobilazan u svim strategijama, politikama i zakonima. Moramo istaknuti kako je ovo prvi znanstveni kolokvij održan u organizaciji HAZU i Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji je u potpunosti posvećen temi hrvatskih otoka i otočnosti.

Kolokvij je otvorio predsjednik Znanstvenog vijeća za turizam i prostor HAZU akademik Nikola Bašić naglasivši kompleksnost teme i ističući kako je otočnost „društveni konstrukt“ pun paradoksa, čije se značenje mijenjalo kroz povijest. U tom relacijskom društvenom konstruktumu otočnosti dolazi do brojnih paradoksa jer se ona određuje s jedne strane u odnosu na „kopnenost“, a s druge strane u odnosu na ostale oblike otočnosti. Naglašavajući potrebu za autentičnim, otočnim pogledom na razvojne potrebe i potencijale, akademik Bašić je istaknuo nit vodilju kolokvija - da se „more nerazumijevanja“ kojim su okruženi hrvatski otoci pretvori u kvalitetnu znanstvenu raspravu koja bi omogućila bolje razumijevanje i na ostalim razinama, posebice na onoj političkoj, razini donositelja odluka.

Slijedila je plenarna sesija „Otoci: socio-prostorni i razvojni izazovi“ uz izlaganja troje pozvanih predavača: Josipa Faričića sa Sveučilišta u Zadru, Sonje Podgorelec s Instituta za istraživanje migracija i Tihomira Jukića s Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu. Faričić je upozorio na brojne probleme u istraživanju i bavljenju otocima te planiranju njihova razvoja i provedbi planiranih aktivnosti. Situaciju je opisao već u naslovu izlaganja: „Otoci - enigme, apsurdi i dihotomije“. Podgorelec je prikazala istraživanja kvalitete života otočnih zajednica i upozorila na probleme stanovnika hrvatskih otoka koje potenciraju izoliranost i negativni demografski procesi, dok je Jukić ističući važnost edukacije i koristeći primjere studentskih istraživanja otoka Vira prikazao kako se inovativnim urbanističkim promišljanjem i sanacijom prostora od „otoka slučaja“ može stvoriti „otok održivog razvoja“.

Rasprave su potom bile podijeljene u dvije sesije: „Otočna prostorna, društvena, kulturna i gospodarska održivost – potencijali i prijepori“ i „Izazovi prostornih transformacija otočnih (kulturnih) krajolika“. U prvoj sesiji otvorena je rasprava o budućnosti otoka i otočnih zajednica izlaganjima sudionika koja su obuhvatila širok raspon tema - od otočnog identiteta i jezičnog arhipelaga, otočne demografske (ne)održivosti i specifičnosti razvoja otoka u širem društvenom kontekstu Hrvatske, razvoja modernizacijskih procesa i (zaboravljene) industrijske baštine otoka, kao i one povijesne, arheološke, koja nije nužno bolje sačuvana, iako je bolje istražena. U drugoj sesiji raspravljano je o nezaobilaznoj temi turizma na otocima u kontekstu društvene održivosti i održivog razvoja, prostornom planiranju prostora otoka te o važnosti ekološkog i estetskog uređenja krajobraza za život stanovnika i razvoj turizma. Kolokvij je zaokružen uvidima u paradokse percepcije otočnosti iz kontinentalne perspektive, ali i primjerom UNESCO-va Geoparka Viški arhipelag kao potencijala za povezivanja znanstvene i edukativne perspektive te osnivanje centra za nisologiju (mlade znanstvene discipline koja se bavi istraživanjem otoka).

Između dvije sesije, u pauzi kolokvija, otvorena je izložba zajedničkih radova studenata Arhitektonskog i Filozofskog fakulteta u auli Knjižnice Filozofskog fakulteta čime su obilježena višegodišnja nastojanja da se interdisciplinarnost i transdisciplinarnost uvedu u obrazovanje studenata. Kolokvij je završio okruglim stolom (moderirala J. Vukić) fokusiranim upravo na one probleme i izazove prethodno otvorene u izlaganjima sudionika.

Zbornik radova koji je pred čitateljima, a nadamo se da će među njima biti ne samo sva zainteresirana publika, nego i oni koji o budućnosti otoka moraju odlučivati, ponešto je drugačije strukturiran nego sam kolokvij. Naime, umjesto da prenesemo audio zapis okruglog stola odlučili smo zamoliti sve autore da u svoje radove inkorporiraju misli izrečene na panelu i kroz diskusiju, što je uvijek dobar poticaj napretku svake znanosti, svakog istraživanja. A sve rezultate proizašle iz kolokvija i okruglog stola sažeo je u završnom tekstu Feđa Vukić („Prema novom optimizmu?“) dajući naznake budućnosti i poticaje da ih realiziraju oni koji o tome odlučuju (dionici i donositelji odluka). Time smo postigli onu nužnu koheziju različitih znanosti i struka kojima su otoci osnovna ili jedna od istraživačkih tema. Konačno, bez inovacija nema budućnosti, ali ni bez spoznaje prošlosti nema jasne sadašnjosti. Tako je Zbornik osmišljen primarno u funkciji podastiranja znanstvenih rezultata istraživanja tema otočnosti iz vizure niza struka, s ključnom idejom da bude svojevrsna uputa kako dalje.

Dakle, osim samog proširenja znanstvenih spoznaja, Zbornik je zamišljen kao začetak integralnog znanstvenog doprinosa rješavanju znanstvenih, socijalnih, gospodarskih, kulturnih i razvojnih izazova otoka i otočnosti, strateški važnih za Republiku Hrvatsku, te kao poticaj budućem istraživanju i stvaranju inovacija na kojima se može temeljiti održivi razvoj otoka. Svi objavljeni radovi donose ne samo stanje stvari, već su okrenuti onome što bi se trebalo učiniti za dobrobit otoka. Pri slaganju sadržaja odustali smo od sesija sa samog kolokvija i predočili radove u kontinuiranom logičnom nizu. Dakako, budući da ovo smatramo više knjigom nego zbornikom radova sa skupa, glavni recenzenti (prof. dr. sc. Anka Mišetić i dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac) su Zbornik recenzirali kao znanstvenu knjigu.¹ Nadamo se da će ovaj zbornik trajno sačuvati uvide u bogatstvo i problematiku otočnosti te potaknuti dalje raspra-

¹ Dodatno, pojedinačni su tekstovi recenzirani prema pravilima HAZU, recenzenti su navedeni u *impressumu*, a kvalifikacije radova vode se pravilima HAZU i zakonskim okvirom, dakle za društvene i humanističke znanosti ovo je zbornik radova prve skupine (a1) razvrstane u četvrti kvartil (Q4) u koju se ubrajaju zbornici sa skupova kojih je izdavač ili suizdavač Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, a radovi objavljeni u zborniku su znanstveni radovi prve skupine (a1).

ve, kako znanstvene tako i šire javnosti, a posebno se nadamo da će potaknuti kontinuirana istraživanja otoka u svim njihovim posebnostima, od jezičnih i prostornih do onih umjetničkih, jer otoci su nepresušno vrelo inspiracije i više nego opravdan, iako zanemaren, predmet znanstvenog interesa.

Jana Vukić
Miljenko Jurković

PREDGOVOR

Nikola Bašić

Nikola Bašić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,

Znanstveno vijeće za turizam i prostor

Trg Nikole Zrinskog 11, 10000 Zagreb

marinaprojekt.basic@gmail.com

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.02>

Svaki otok svijet je za sebe, postupno i posebno oblikovani mikrokozmos, svijet razlučen od svih drugih svjetova.

Mogu li ti mali svjetovi ostati svjetovi za sebe u moru velikog svijeta?

Kakva je njihova sudbina u doba u kojem je konvergencija prostora i vremena i veliki svijet učinila malenim, u kojem je prohodnost i brzina fizičkog kretanja relativizirala svaku distancu, u kojem je IT komunikacijska revolucija u hipu učinila dostupnim svaki i najudaljeniji kutak svijeta sažimajući našu planetu u dimenziju biblijskog zrna gorušice.

Kako otočnost kao organički prostorno-društveni i kulturni fenomen spoznati i sačuvati u tom velikom-malom Svijetu, u Svijetu koji slaveći različitost i posebitost, neumitno postaje jedan i isti.

Otoci i otočnost

Poput identiteta, otočnost je društveni konstrukt. On se generalno određuje u odnosu na kopnenost (kontinentalnost), ali i u odnosu na drugačije oblike otočnosti. Tako se norveška otočnost razlikuje od grčke ili hrvatske otočnosti. Isto tako, budući da je društveni konstrukt, ideja otočnosti je podložna dinamičnim transformacijama. Otočnost je u proteklim vremenima imala drukčije značenje od onoga koje ima danas. Zato je teško promišljati otočnost i otočane budućnosti. Jedno je sigurno: budući otočani, pa i nova otočnost, dramatično će se odmaknuti od današnje otočnosti. Očigledno je: koliko god otočnost asimptotski teži kopnenizaciji i globalizaciji (iako se u nekim trenucima od nje i odmiče) i kakvi god bili novi otočani i život na otocima, otočnost će zadržati svojstvo ustrajne emergencije.

Otoci i demografija

Nova otočna stvarnost, pogotovo kada se govori o malim naseljenim otocima, zasniva se na nemilodij spoznaji demografske atrofije kao neumitnom procesu koji nemilosrdno potvrđuju svi otočni statistički dijagrami.

Suvremeni pojam otočnosti u području koje određuju sociološke determinante, sadrži bojazan od nepovratne demografske pustoši i senilizacije otočnoga stanovništva. Kako slabi otočni život, tako malaksaju i sve otočne životne pojavnosti, svi oblici otočnoga gospodarstva, otočne društvenosti i kulture. Kako misliti o otočnosti kao o načinu života koji nasljeđujemo ili izabiremo u trenutku kada nestaju protagonisti te otočnosti?

Tragikomično je da se otočni (megalomanski) turistički i drugi razvojni projekti najavljuju kao prilika za ublažavanja lokalne nezaposlenosti u stanju kada svaki otočni sprovod izaziva paničnu potragu za dostupnim svećenikom i pogrebnikom.

Kako govoriti o otočnosti u budućnosti, a ne ostati zatočen u nostalgичnoj otočnosti, onoj prostornoj, društvenoj i kulturnoj stvarnosti koja je osuđena na neumitno nestajanje. Dakle, govoriti o otočnosti u futuru znači govoriti o nekim novim nositeljima otočnosti, uza spoznaju da nemamo odgovor na pitanje hoće li takvi otočani htjeti i znati otočno nasljeđe i prenijeti u buduće oblike otočnosti kao osobitoga socijalnog, proizvodnog i kulturnog iskustva.

Stoga ostaje otvorenim pitanje: što se događa s našim otocima - najatraktivnijim i najkrhijim nacionalnim prostorom? Što danas i sutra s otočnošću kao načinom života na otocima i s otocima?

Otoci i otočni paradoksi

Tražeci odgovore na ova pitanja ostajemo zbunjeni pred hrvatskim otočnim paradoksima.

Prvi paradoks proizlazi iz činjenice da su hrvatski otoci marketinška perjanica nacionalnoga turizma, prostor eminentne, propulzivne i najvažnije nacionalne ekonomije, unatoč svemu, ostali u trajnom demografskom deficitu. Kako razjasniti činjenicu da ta ekonomska progresija nije proizvela nikakav učinak na demografsku revitalizaciju hrvatskih otoka? Dapače, statistika turističkoga rasta obrnuto je proporcionalna statistici demografske atrofije.

Drugi paradoks proizlazi iz činjenice da su nemala državna interventna i razvojno usmjerena investicijska ulaganja u otoke, glede demografske revitalizacije, ostala neučinkovita, jalova ili u najmanju ruku - neutralna.

Treći paradoks proizlazi iz činjenice da očekivana nova generacija osviještenih *bodula*, obrazovanih ljudi iz srednjega staleža, koji život na otoku biraju kao manifestni svjetonazorski i životni stil, nije donijela primjetljivu životnu i populacijsku svježinu. Nadali smo se da bi toj svježini mogli pridonijeti i famozni digitalni nomadi koji bi vitalitet otočja mogli podignuti najbolje u depresivnim zimskim intervalima kada naši otoci potonu u „slani mrak”. Međutim, ni tu se nije dogodilo ništa od priželjkivanoga.

Četvrti paradoks vezuje se za „urboarhipelag“, neologizam kojim sam sredinom devedesetih označio one skupine malih otoka koje se postupno transformiraju u urbani nodalni sustav s ishodištem u pripadajućim obalnim urbanim žarištima, oblikujući novu društveno-političku i urbano-prostornu konstelaciju. Ovaj proces započeo je ranih devedesetih, u trenutku uspostave nove lokalne samouprave. Tada su obalni gradovi Zadar, Šibenik i Dubrovnik, iz prostog organizacijskog oportunitizma, u svoj urbani sklop morali uključiti one male (u pravilu najudaljenije) otoke koji, zbog uzajamne nepovezanosti i demografske slabosti, nisu mogli ostvariti autonomnu samoupravnu individualnost. „Urboarhipelag“, kao nova prostorno-urbana formacija proizašla iz bizarne lokalno-samoupravne improvizacije, našla se u interferenciji s globalnim trendovima raspršivanja gradova i razmještanja proizvodnji, koje nisu samo delokalizirane, već su transformirane novim tehnologijama. Zahvaljujući općim tendencijama urbane disperzije, s dosta samopouzdanja smo vjerovali da je razvitak regionalnog, arhipelaškog, nodalnoga grada onaj obrazac koji nagovještava organičku obnovu i revitalizaciju otoka. Ta se obnova i revitalizacija neće više kompromitirati neprikladnim političkim ili gospodarskim kampanjama, već će biti prepoznata kao izvorni procesualni razvojni put. Taj put trebao je biti i put povratka one demografske supstancije koja je otocima u prošlim vremenima oduzeta, a čiji povratak ne treba shvaćati kao kretanje u jednom smjeru i - natrag. Riječ je o takvom obliku kretanja koje podrazumijeva izmjeničnu frekventnost. „Urboarhipelag“ je mogao postati platformom za razjašnjenje uzajamnog odnosa između malih otoka i njihovih matičnih urbanih čvorišta, predmnijevajući da će taj novoustanovljeni odnos potaknuti ideje za autentičan razvojni i revitalizacijski insularni model. Međutim, ni ova anticipirajuća lokalna samoupravna konstelacija nije donijela ništa od očekivanoga.

Stoga se moramo upitati, gdje leži uzrok ovakvim i ovolikim paradoksima?

Otoci: prebivališni ili proizvodni prostor

Hrvatska postindustrijska tranzicija usmjerena je prema dominantnoj, polivalentnoj i multiplikativnoj ekonomiji turizma. Kao dominantna gospo-

darska djelatnost koja po svojoj prirodi penetrira u širinu i dubinu ukupnih društveno-ekonomskih odnosa, hrvatski turizam sve više poprima svojstvo gospodarske monokulture. To je opasno za zemlju u cjelini, ali još više za budućnost hrvatskih otoka, koji su promovirani u noseći marketinški brend Hrvatske. Tako su se otoci preobrazili u metaforičke hale za proizvodnju turizma. Postali su scenom na kojoj je stvarni život preobražen u sezonski turistički hedonizam. Otoci postaju ljetna šljašteća scena za turistički pseudo-život, za lažnu i kratkotrajnu potrošačku sreću. Na toj pozornici autentični otočani pretvaraju se u nevoljne statiste koji će se zimi vratiti u prostor stvarnoga života, u prostore pustoši i turbobne, škure, ledene *inumidice*. Glavne uloge u toj ljetnoj glamuroznoj otočnoj sagi više ne pripadaju otočanima. Turistička ekonomija ulazi u otočni proizvodni prostor preko trgovačkih društava i stranih privatnih rentijera u sezonsku profitnu berbu, odnoseći plijen u svoja emitivna ishodišta. Zahvaljujući bizarnim fiskalnim regulama, profit koji izvanjsko poduzetništvo i rentijerstvo ostvaruje u otočnom prostoru i na njegovoj krhkoj infrastrukturi, teško se ili neproporcionalno vraća u njegov razvoj. Dapače, dobar dio prihoda ostaje zamračen, pa hrvatska obala i otoci postaju EU zona crne ekonomije ili, u najmanju ruku, europski porezni raj. Tako su otoci, zlatna kokoš hrvatskog turizma, sve manje prostor nacionalnog habitata, a sve više areal propulzivne turističke ekonomije. Rođeni otočani posljednji su mohikanci otpora importiranim obrascima turističkoga poduzetništva, koje autentičnu prirodu i kulturu otoka ne razumije i ne poštuje. U kriznim pandemijskim i ratnim prilikama, turističko raubanje otočnoga prostora spregnuto je s vehementnom nekretninskom euforijom. U takvim prilikama teško je promišljati otočnost kao razvojnu, demografsku, društvenu i kulturnu stvarnost. Dapače, u tom poduzetničkom turističko-nekretninskom eldoradu, otočani sve više postaju smetnjom, svojevrsnim remetilačkim faktorom. Oni više nikome nisu potrebni, pa ni otocima samima.

Sada je postalo očigledno zašto su velika državna ulaganja u otoke ostala bez revitalizacijskog učinka. Uzrok tome leži u činjenici da su ta ulaganja, u pravilu, išla ususret turističkom gospodarstvu, razvijajući ponajprije turističku infrastrukturu, a zapostavljajući ulaganja u strateške revitalizacijske poduhvate, pogotovo one koji se ostvaruju u području nematerijalne, socijalne, obrazovne, zdravstvene i kulturne infrastrukture.

Isto tako izostala je politika poticaja onih oblika otočnoga turizma koji bi se zasnivao na kulturnoj interakciji gostiju i domaćina, na njihovom simbiotском odnosu, na turizmu koji uključuje.

Na kraju, ono što predstavlja trajni deficit, to su prepoznatljive i autentične ideje razvoja otoka. Te ideje, ako i postoje, teško pronalaze put do društveno-

političkoga prostora. Uistinu, postoji pozitivno zakonodavstvo i proklamirane strategije razvoja, ali najčešće bez prepoznatljivog i djelotvornog razvojnoga modela, modela koji bi proizlazio iz posebitosti prirodnih i kulturnih osobitosti otoka. Slatkorječiva strategijska literatura, kao izvanjski, kontinentalni pogled na otočnu stvarnost, jalova je i neučinkovita, ponajprije zbog nerazumijevanja otočne biti ili otočnosti o kakvoj sada i ovdje raspravljamo.

Međutim, govoreći istinu, ne manjkaju izvorne otočne razvojne ideje samo u političkom prostoru. One nisu prepoznate niti u prostoru kompetentne znanosti koja nije uspjela sintetizirati otočnu realnost u oblik koji bi mogao biti supstrat za autentične strateške procesualne projekte, one projekte koji bi se odmaknuli od otrcanog i generičkoga mantranja izvedenog iz agende održivosti.

Hrvatski škuri škoi - kaže pjesnik - *stojidu i mučidu* okruženi slanim morem i morem nerazumijevanja. Zato nikad nije dosta znanstvenih rasprava na temu otoka i otočnosti. I mada znamo da što je veći otok znanja duža je obala čuđenja, nemojmo se nikad prestati čuditi.

Za „čuđenje” sabrano u ovom zborniku zasluga ponajviše pripada doktorici znanosti Jani Vukić, pročelnici Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koja u Znanstvenom vijeću za turizam i prostor HAZU vodi sekciju za Društvo i prostor. Ona je odredila temu skupa. Zasluga za veliki doprinos organizaciji i sadržaju kolokvija pripada prodekanu za znanost i međunarodnu suradnju i prodekanu za poslovanje Filozofskog fakulteta u Zagrebu profesoru dr. sc. Miljenku Jurkoviću te samom Sveučilištu u Zagrebu Filozofskom fakultetu koji u prigodi održavanja skupa nije bio samo suorganizator već i naš ljubazni domaćin.

Naravno, posebna zasluga za održavanje skupa i sadržajnost ovoga zbornika ide i svima vama koji ste prethodna tematska izlaganja pretočili u znanstvene radove s kojim ponirete u hrvatsku otočnost u kontekstu suvremene društvenosti. Sreća je u ovakvom obliku sabrati razmišljanja onih koji se s pravom zaslužuju zvati prvacima nacionalne otočnosti.

U ime Znanstvenog vijeća za turizam i prostor Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, svima upućujem izraze velike zahvalnosti.

Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu još je jedan u nizu znanstvenih kolokvija kojima Znanstveno vijeće za turizam i prostor HAZU usmjerava pažnju na dva pojma koja sudbinski određuju hrvatsku stvarnost, a to su turizam i prostor. Prostor koji, nakon ljudi, predstavlja naše najdragocjenije bogatstvo i turizam, koji sve više postaje naše dominantno i sveprisutno gospodarstvo, a koje snažno transformira taj isti prostor.

Sraz turizma i nježne prirode te krhke društvene strukture naših otoka, izaziva dramatične prostorne i socijalne transformacije koje traže nova razumijevanja fenomena otočnosti, kako danas tako i u budućnosti.

Boljem razumijevanju naše otočnosti posvećujemo i ovaj zbornik.

ŠTO ČINI OTOČNOST?

Vladimir Skračić

Vladimir Skračić

Veslačka 10, 23000 Zadar

vskracic@unizd.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.03>

Hrvati svoju obalu i otoke doživljavaju kao razglednicu snimljenu iz zraka. Taj odnos prema Jadranu i moru na neki način je aktualizirala i tek minula rasprava o Zakonu o pomorskom dobru. Najčešće su se u njoj spominjale plaže i njihova javna dostupnost. Ne mislim da plaže nisu važne, ali zaglušujuća se galama digla uglavnom oko njih. Međutim, za otočane staroga kova i vremena, koji su čitav život ili značajan njegov dio proveli na otoku, ugodna i užitak u morskim radostima što svakako uključuje i dostupnost plaža, nisu bili njihovi primarni interesi. Zato bi na samom početku rasprave trebalo utvrditi da se otočnost i pripadnost otoku mogu i moraju razmatrati s različitih gledišta.

Ako je otočnost neka vrsta pripadnosti otoku, život s njim i na njemu, onda bi najprije trebalo potražiti odgovor na pitanje: tko je onaj koji čini sam sadržaj otočnosti? Naizgled jednostavno, iako je danas mnogo kandidata koji bi se na ovaj ili onaj način mogli naći na popisu kandidata. Ja ću se za ovu priliku uglavnom zadržati na onima koji su to oduvijek i nedvosmisleno bili – to jest na otočanima, bodulima prema tradicionalnom razumijevanju pojma. Tko je i kakav taj otočanin danas i po čemu se on razlikuje, ako se razlikuje, od neotočanina te kako otočanin doživljava svoju otočnost?

U trenutku sveopćih poravnanja i na svim razinama, mislim da je danas gotovo nemoguće, osim po elementima lokalnoga govora, prepoznati otočanina. To da Bračanin uvijek nosi lumbrelu, da Ižani ili Prvićani *viruju u čare*, da svi smatraju kako imaju najbolji sir, vino ili ulje, opća su mjesta i dio globalne otočne kulture koja bi se na nekoj razini analize mogla uključiti i u paradigmatičnog identiteta. No, priroda ovoga razmatranja nije takva.

Što čini otočnost?

Otočnost je novi pojam i do unazad nekoliko godina nije se često koristio u znanstvenom diskursu, osim u rijetkim radovima na ovu temu, pisanim na stranim jezicima. Nisam ga nikada čuo ni od jednog otočanina, a izuzetno sam ga rijetko i sam koristio u svojim radovima, s iznimkom u jednom od posljednjih, a taj je bio objavljen upravo na engleskom. No, ovim ne želim osporiti valjanost termina u javnom i znanstvenom prostoru. On je dobar i potreban. Želim samo iskoristiti priliku i kazati da je deficitarna terminologija koja se odnosi na more i otoke ujedno i dokaz našega odnosa prema prema njima. Riječi uvijek nedostaju tamo gdje nema sadržaja ili ako za njega nismo zainteresirani. Istražujući toponimiju zadarskih i šibenskih otoka utvrdio sam da onomastika, jezična disciplina koja pokriva ovo polje, posjeduje kompletiranu terminologiju za sadržaje na kopnu (oronimi, hidronimi, hagonimi, fitonomi, zoonimi...), a nikakvu ili gotovo nikakvu za sadržaje na moru, pod morem i na samoj obalnoj crti. Prijedloge za „morsku“ terminologiju iznio sam u knjizi *Toponomastička početnica* (Skračić, 2011: 124-128).

Osim činjenice da je otok to što jest, to jest kopno sa svih strana okruženo morem - a i ta definicija je podložna raspravi (doživljavamo li Trogir i Tribunj kao otoke?) - sve se drugo ili gotovo sve što je nekada otoke i otočane činilo posebnima i različitima od neotočana, promijenilo. Jer, danas je potpuno jasno da pojmovi kao što su *otočanin*, *otočni identitet*, *javna dostupnost*, na primjer, ne odgovaraju sadržaju koji su pokrivali u trenutku kada su nastaja(ja)li. Jednom riječju, možemo konstatirati da otočnost više ne pripada samo otočanima. A gdje je granica koja dijeli otočnost od neotočnosti i otočane od neotočana, neće biti jednostavno odrediti. Ovim će se pitanjem morati pozabaviti i neki drugi, bolje upućeni u metodologije društvenih istraživanja. No, ono što je jasno i laicima i istraživačima jest to da granica nije samo na moru koje otok razdvaja od kopna ili od susjednog otoka.

Kad govorimo o elementima koji čine otočni identitet, često se spotičemo na otočnost obalnih naselja. Golemi broj posebitosti od koje je sagrađena otočnost nalazimo i u naseljima na susjednom kopnu pa svaki put nije jednostavno prosuditi što pripada otoku, a što kopnu. Pritisak i utjecaji s kopna naročito su dolazili do izražaja u teškim vremenima, tijekom migracija na otoke. Ali, isto tako i tijekom migracija s otoka na kopno u trenutku kada su resursi na otoku postali insuficijentni za opstanak. Te se podudarnosti vide gotovo na svim razinama: od načina gradnje naselja i organizacije života u njima, preko vjerovanja i tradicionalnih poslova, do velikog broja jezičnih sličnosti. Ipak, smatram da podudarnosti na jednoj i drugoj strani ne bi trebale biti kamen spoticanja u analizi. Treba to što je zajedničko ostaviti po strani za neki drugi

pristup, jer postoji dovoljan broj elemenata izvan toga polja podobnih za razgovor o otočnosti.

Otočni paradoks: izolacija i dostupnost

Ako se usredotočimo samo na tradicionalne otočane, a nove svih vrsta ostavimo na trenutak po strani te ako na isti način postupimo i prema drugim ograničenjima, onda bi trebalo vidjeti na koji način otočani danas žive svoju otočnost. Iz osobnog i istraživačkog iskustva znam da je najveća specifičnost otočana u odnosu na sve druge stanovnike u prošlosti bio život u izolaciji, u definiranom prostoru u kojem su bili upućeni samo na sebe i na resurse koji su im bili na raspolaganju na otoku ili u moru oko njega. Zbog toga su otočani bili iznimno racionalni u trošenju i inovativni u rješenjima. Poznatih je primjera na pretek, kako individualnih: Zadulin (lov sa svijetlom), Lorini (plivarića), Puratić (vitlo)... tako i specifičnih lokalnih; Kaljani (uzgoj tuna), Krapjani (spužve), Zlarinjani (koralji), Premujani (klesarstvo), Olibljani (drvarstvo), Betinjani (brodogradnja), Silba i drugi otoci (pomorstvo)... Čini se da su najinventivniji bili stanovnici onih otoka kod kojih su kopneni resursi bili najmanji. No, ova se racionalnost, a ponekad i inovativnost, na susjednom kopnu obično doživljavala kao škrtost. Otuda vjerojatno i bezbrojne dosjetke na račun *škrtih bodula*. Škrtost otočana je danas - kako bi se to reklo suvremenim jezikom - dio percepcije o otočanima u cjelini, a osobito o nekima od njih. Ustvari, otočani su tada uzimali od otoka samo ono što im je stajalo na raspolaganju na njemu i u moru oko njega. Moglo bi se kazati suvremenom terminologijom da je riječ o jednoj sastavnici otočnog identiteta, bez obzira na vjerodostojnost percepcije. Danas se takav način postupanja s resursima naziva *održivim razvojem* ili pak *samoodrživošću*. Izolacija u počecima naseljavanja otoka i oblici ponašanja koje je ona uvjetovala, bila je potpuna i s jasno definiranim granicama te je imala izravni utjecaj na identitetska obilježja. *Izolacija*, iako kao riječ potječe iz semantičkog polja „otok“ (*insula* > *isola*) danas više nije takva i trebala bi ozbiljna analiza da se prosudi što je od nje ostalo. A čini se, iz ovako laičke perspektive, da nije mnogo. Osim što se sama svijest otočana umnogome promijenila, promijenila se i dostupnost otočnim resursima koji više nisu samo otočni ili se ne nalaze samo na otoku i moru oko njega.

U raspravu o ovoj temi moglo bi se uključiti i onu drugu – da je tako nazovem - literarnu i romantičarsku izolaciju zaljubljenih u snove o *životu na pustom otoku*. Ne rugam se, budući da je ovaj utopijski zov za srećom u divljini (tako uglavnom autori zamišljaju otok) proizveo prevažna literarna djela. Osim toga ne treba izgubiti iz vida da je i romantičarska izolacija predstavljala, a i danas predstavlja, važno mjesto u percepciji života na otoku te je

izvjesno znatno utjecala na formiranje univerzalnog, a objektivno površnog stava o ljepoti toga života.

S druge pak strane, ova, da tako kažem, inherentna izolacija, izolacija sama po sebi, bila je, zbog medija u kojemu je plivao otok, poljem neprekidnih i nepresušnih dodira sa svijetom, u tim vremenima najčešće dostupnih morskim putem. Uzrečica glasi: *Prst u more!*, a u prijevodu: more te povezuje s cijelim svijetom. Jer, more je bilo put - kako kaže Vinja (lat. *ponte(m)* hrv. > *put*) kojim su otočani (i ne samo oni, ali ovdje je riječ o njima) bili umreženi u najrazličitije oblike odnosa i utjecaja. Nepregledan bi bio popis svih stvari i običaja, literarnih dostignuća i oblika društvenoga ponašanja koji i danas čine otočnu posebnost, a koji su nam došli morem i vrlo često posredstvom otoka. Zamislim *Muzej prekomorskih dodira* koji bi u svom postavu i edukativnom programu imao bezbrojna svjedočanstva pomorske kulture i kulture uopće, koja su doplovila do naših obala zahvaljujući u znatnoj mjeri i otočanima. A tek jezik! Na popisu od 150 različitih dijelova koji čine i danas tipični jadranski drveni brod (najčešće gajetu) samo je desetak termina izvorno hrvatskih (ovdje ću odmah zbog mogućih nesporazuma reći da i svi drugi termini danas pripadaju korpusu hrvatskoga jezika). A eminentni centri male drvene brodogradnje bili su upravo na otocima: Korčula, Murter (Betina), Mali Lošinj... U tu se paradigmu uklapaju i nazivi za vjetrove, ribarske arti i postupke u ribolovu, nazivi za ihtiofaunu... Najvažnija ribolovišta su po definiciji bila na otocima (Komiža – Palagruža, Sale – Kornati, Sušac, Žirje i bezbrojna druga).

Pomicanje prema obali / Otočnost u nestajanju

Apstrahirajući sve povijesne činjenice i samu povijest naseljavanja, moglo bi se ustvrditi da je pitanje života na hrvatskim otocima pa i same otočnosti na neki način pokrenuto onoga trenutka kad je započeo masovni egzodus s otoka. Priču znamo. Pojavom filoksere i nestankom vinograda, preostali otočni resursi su postali nedostadni za prenapučena naselja. Međutim, za otočnost o kojoj danas govorimo (ili za njezino nestajanje), mnogo je važniji egzodus koji je započeo u 60-im godinama prošloga stoljeća kada se na otocima znatno bolje i sigurnije živjelo. Međutim, tada se počelo bolje i sigurnije živjeti i na obali. Svako poboljšanje standarda na obali negativno se odražavalo na demografske procese na otoku. A tako je nekako i danas. Ako bi se postavilo pitanje zašto je tome tako, logičan odgovor bi bio jednostavan i općevažeći: *bolje je neprijatelj dobromu!* U tadašnjoj državi, u tim godinama, na obali je dovršena dužobalna cesta (magistrala), bezbrojne tvornice, turistički sadržaji, hoteli i kampovi, otvorene mnoge do tada nepostojeće obrazovne institucije... Svega je bilo više,

samo otočnosti manje! Konačno, otvaranjem granica i političkom liberalizacijom postala je dostupnom i mogućnost rada izvan domovine. Ukratko, u sljedećih nekoliko desetljeća obala i kontinent isisali su otočno stanovništvo i to bez ikakve prisile. Mnogi koji su se našli pred dilemom: živjeti u ljepoti izolacije na otoku ili u prednostima sigurnoga boravka na kopnu, izabrali su kopno! Iako najveći broj, sada kopnenih otočana, nije odustao od svoje otočne pripadnosti, sasvim je sigurno da su svi ovi procesi neumitno utjecali na njihovu otočnost, njihova identitetska obilježja.

Proces napuštanja otoka koji je po prirodi stvari najžešće zahvatio male i pučinske otoke s jednim ili najviše dva naselja traje i danas (vidjeti Popis stanovništva iz 2021.) u inačicama koje su na mnogo načina različite od ondašnjih, ali koje su u svojoj dubinskoj strukturi iste. U biti taj proces pokreću isti razlozi kao i prije šezdesetak godina, a mislim da je među njima i dalje najvažniji onaj koji je vrijedio i tada, a to je ljudska priroda kao takva - sigurnost i sveopća dostupnost na prvom mjestu! Slabljenjem egzistencijalne sigurnosti razina svake privrženosti pada pa tako i otočne. Kakva će sudbina toga procesa biti u budućnosti, teško je predvidjeti. Osobno smatram da će promjenom društveno-ekonomskog okvira u kojem živimo i trendova koji su već aktualni, doći, u relativno kratkom vremenu, do preokreta u naseljavanju i iskorištavanju otočnih resursa, no nisam siguran da će taj preokret ići u korist otočana i njihove posebnosti. Štoviše, gotovo sam uvjeren da neće biti tako. Nije ovdje riječ ni o kakvoj ksenofobiji prema budućim otočanima, već o tome da se ni na koji način ne pripremamo za vrijeme koje dolazi.

Voli li Hrvatska svoje otoke?

Hrvatska država, unatoč enormnim ulaganjima u fizičku infrastrukturu (prema nekim podacima više od 4,2 milijarde eura od osamostaljenja), još uvijek ne želi ulagati - vjerojatno zato što ne razumije ni otoke ni otočnost – u nerazmjerno jeftinije projekte nematerijalne infrastrukture. A upravo se ta nematerijalna infrastruktura nalazi u samim temeljima otočne prepoznatljivosti, otočnosti kao takve! Mislim prije svega na ulaganja u obrazovanje, kulturu i znanost, nerazmjerno jeftinija od onih koja se trenutno provode. A prijedlozi za takva ulaganja i programe dolazili su od mnogih upućenih i dobronamjernih autora. Nije možda primjereno da to kažem, no i sam sam u nekima sudjelovao.

Ni akademska zajednica u ovoj stvari nije bez grijeha (kao prorektor za znanost zadarskoga sveučilišta od 2007. do 2011. u tri sam navrata pokušao sazvati prorektore za znanost jadranskih sveučilišta kako bismo pokrenuli razgovor

o specifičnim jadranskim temama i mogućim projektima. Trebam li reći da se tim sastancima nitko nije odazvao?). Ni politika, ni akademska zajednica, ni obrazovne institucije, a u najvećem broju ni široka javnost još nisu prepoznali more, obalu i otoke kao jedinstveno nacionalno, ali ne i nepotrošivo blago. Opće mjesto govora o moru i otocima je turizam. Jedan je dječak s otoka rekao novinarki u dječjoj radio-emisiji: *Što ovi ljudi misle da more služi samo za kupanje?* I čini se da se od toga nismo značajnije odmakli. Turizam i nekritična potrošnja resursa na otočnim i kontinentalnim obalama filoksera su našega doba. Ona neće, kao što ni prava nije, pokoriti u jednom dahu sve obale i otoke. No taj će dan s obzirom na sadašnji odnos prema fragilnim otočnim zajednicama u nestajanju, neminovno doći. Koka koja danas nese zlatna jaja neće živjeti vječno. A kad uginge, mogla bi ostaviti otočane u neprepoznatljivom duhovnom i fizičkom ambijentu bez svijesti o otočnosti i otočnoj pripadnosti. Zato se već sada možemo zapitati kakva će biti identitetska obilježja tih novih bodula i što ćemo im od prebogate nematerijalne i materijalne baštine prenijeti?

Kakav otok otočani žele?

Međutim, u kakofoniji koja vlada oko otoka i otočana, država nije jedini igrač. Mnogo je silnica na djelu, a jednu od najvažnijih čine sami otočani. Sve malobrojniji, oni najčešće nastupaju kao ugrožena vrsta. Čini se, međutim, da je u govoru otočana mnogo toga, ako ne laž, a onda barem hipokrizija. Mnogi bi trebali osvijestiti – kako se to danas kaže – da je i život na otoku poput mnogih odluka u životu, u velikoj mjeri stvar osobnog izbora. A svaki izbor nosi sa sobom i neki rizik! Zbog toga se licemjernim čini govor mnogih otočana, osobito onih koji dolaze u mirovini provesti ostatak života u izolaciji (nakon što su na kopnu ostvarili sve životne ciljeve: mirovinu, stan, školovali djecu...). Sada je njihov ideal postao rodni otok. I to ne bilo kakav otok. Žele živjeti na otoku svoga djetinjstva, ali u sigurnosti suvremenog grada na kopnu. Da tako kažem, žele dovesti obalu na otok: mostom, tunelom, hidroavionom, na bilo koji način. Oduzeti otoku jedinu sastavnicu koja ga još uvijek čini posebnim i različitim od ostatka zemlje – otočnost. I nisu umirovljenici u tome usamljeni. Političari, ponekad i znanstvenici potiču takve ambicije svojim stavovima.

Legitimna je želja svakoga da živi u sigurnosti pa tako i u sigurnosti na otoku. Država je obavezna svojim zakonima to omogućiti svakom građaninu na svakoj točki nacionalnoga teritorija. No, ako je cijena te sigurnosti da se od otoka napravi kopno, onda izvjesno imamo problem. Problem koji možda ne možemo jednostavno riješiti, ali o kojemu bi trebali ozbiljno raspraviti. Opreديلiti se! Još danas ako je moguće. Kakvu Hrvatsku želimo: insularnu ili

kontinentalnu? Ili i jednu i drugu u - recimo tako - razumnoj ravnoteži. Predstavljamo se svijetu kao otočna zemlja (*zemlja s tisuću otoka!*). Uvjeren sam da se s naslova percepcije hrvatske otočnosti slijevaju golemo sredstva u državni proračun. I nije u pitanju samo proračun. Bezbrojni drugi, poznati i nepoznati, na toj slici zarađuju. S druge strane, pokušava se svim silama efekt otočnosti neutralizirati upornim nastojanjem da otoci postanu dio kopna.

Osobno se ne nalazim u udobnoj poziciji kad o ovome govorim zato što sam i sam rođen na otoku koji je premošten već duže od 200 godina (zanimljivo, otok Murter o kojemu je riječ, upravo zbog blizine kopna rano se prenapučio te su njegovi stanovnici morali tražiti egzistencijalna rješenja na tada udaljenim i administrativno nenaseljenim Kornatima. Pa ako im se zbog toga što je otok premošten može oduzeti „pravo na otočnost“, činjenica da do svojih posjeda u velikom arhipelagu mogu doći samo brodom, čini ih „najotočnijim pseudotočanima“ na Jadranu. Taj posjed u arhipelagu i na susjednom kopnu (Modrave) šesnaest je puta veći od onoga na matičnom otoku). Treba biti pošten i ustvrditi da trend privlačnosti kopna nije od jučer. Pogledajmo Dubrovnik, Primošten, Rogoznicu, Zadar, Vranjic, Poreč, Rovinj... Sve su to bivši otoci. A ima i drugih koji su vrlo slični njima. Isto tako, njihove recentne inačice: osim spomenutoga Murtera, još Čiovo, Vir, Pag i Krk, sve se izglednijim čini Pašman i Ugljan. Ukratko, i potreba za izolacijom i želja za čvrstom povezanošću s kopnom su u temeljima ljudske prirode. Zaključno bi se moglo reći da treba težiti razumnoj i uravnoteženom postupanju. Kakve će posljedice takvi postupci, ako do njih dođe, ostaviti na otočnost i otočni identitet, trebalo bi biti predmetom kompleksnije analize. Na koncu, ne treba iz vida izgubiti ni to da otočnost i otočna pripadnost same po sebi ne idu nužno ispred drugih ljudskih želja i potreba.

S ovakvim su se dilemama prije nas izvjesno susrele mnoge zemlje u Europi i u svijetu, posebice od trenutka kada su tehničke mogućnosti dopustile vrlo kompleksne građevinske pothvate u mostogradnji i tunelogradnji. Nije dakle riječ o nekoj hrvatskoj specifičnosti. Mnogobrojni su otoci na svijetu postali pseudootoci, a da to u bitnome nije utjecalo na pomorski i otočni karakter tih zemalja (Norveška, Švedska, Finska, Velika Britanija, Grčka...). Riječ je o stavu i o konzistentnom planiranju. Nalazimo se pred istim dilemama kao i oni, ali hrvatska pripadnost moru i otocima nije usporediva s njihovom. Nesumnjivo postoje za to dobri povijesni razlozi, ali i suvremeni nemar. Pojednostavljeno: za sada je dvojba otok ili kopno, odnosno, ni otok ni kopno, osobno, a ne nacionalno pitanje.

Globalizacija i nove komunikacije

Osim spomenute ljudske prirode i želje da se živi u sigurnosti koja kao očekivanu posljedicu pokreće još od davnina nagnuće otočana da se približe obali, važne posljedice u nestajanju otočnosti učinila je globalizacija, a u zadnja dva desetljeća i usavršeni načini komuniciranja na daljinu. Otoci su se među prvima, ako ne i prvi u povijesti, zahvaljujući mediju u koji su ukotvljeni, našli u orbiti globalizacije. Dokaza je na pretek i na svim razinama, od arheologije do literature, folkloru i običaja. Kad je riječ o sigurnosti života na otoku, osobito na malom i udaljenom otoku kakav je na primjer moj u Kornatima, kad je riječ o predviđanju vremena i sigurnosti plovidbe (u svako doba godine), moderne tehnologije su do krajnjih granica ublažile strahove u otočnoj zajednici. Predviđanje vremena, znanje koje je stoljećima upravljalo ponašanjem na kopnu i na moru, znanje od sudbinske važnosti za život otočana, postalo je gotovo nevažna činjenica – zapravo etnološka kategorija. Strah od bilo čega što čovjeka može zadesiti u prostoru udaljenog otoka koji je - znam to iz osobnog iskustva - dramatično obilježavao i obilježio otočane, danas je gotovo neutraliziran. Duge i nesigurne plovidbe proizvele su u svijesti mornara i ribara, najčešće otočana, čitavu paletu jedinstvenih postupanja i običaja: zavjete i zavjetne darove, molitve i procesije brodovima, kapelice po otočnim puntama... Svemu se može pridodati praznovjerje, pučka poezija o moru i anegdota te strah onih na suhom koji čekaju članove svojih obitelji. Oprez i suzdržanost, stanovita blagost i odmjeranost, bile su karakterne osobine otočana. Bahatost nije bila na cijeni.

Gubitku otočnosti i ne samo otočnosti u suvremenom kontekstu doprinijele su – kako je već kazano – inovacije svih vrsta. Svijet se komprimirao i vremenski i prostorno – kako se izrazio jedan od sudionika Kolokvija. Sve što se može saznati na bilo kojoj točki planeta može se saznati i na najudaljenijem otoku. Sve se poravnava, standarizira, poopćuje. Napori, strahovi i ingeniozna rješenja koji su trajno obilježili otočane postali su stvar prošlosti, a ponekad i poruge. Zalagati se danas za odgovorno čuvanje i interpretaciju hrvatske pomorske i otočne kulture, za pripadnost moru i arhipelagu, postalo je stvar osobnog izbora!

Jezik – postojani čuvar otočnog identiteta

Kako ova jedinstvena biljka vene i nestaje pokazat ću na samo jednom primjeru iz jezičnih istraživanja na obali i otocima. Već nekoliko godina suradnik sam na projektu pod nazivom *Jezični atlas pomorske i ribarske kulture Dalmacije i Kvarnera - JAPRK* (jezični atlas je popis izabranih lokalnih naziva koji se koriste

na određenom prostoru. U konkretnom slučaju izabrano je 540 termina vezanih za drveni brod i jedro, tradicionalnu plovidbu i stanje mora, pučku prognozu vremena i vjetrove, obalne i podmorske konfiguracije, morske stanovnike, ribarske arti i postupke u ribolovu. Istraživanje se provodi anketiranjem upućenih mještana u ova jezična i semantička polja. *Atlasom* je obuhvaćeno 75 jadranskih naselja na obali i otocima). Evo primjera za ilustraciju: naziv ribe u sistematici zabilježen kao *Dicentrarcus labrax* potvrđen je na hrvatskom dijelu Jadrana u najmanje pet različitih oblika (*agač, brancin, dut, lubin, smudut* s bezbroj varijanata svakog pojedinog naziva). Međutim, pojavom marikulture, uzgoja, opće dostupnosti i prodaje, *Dicentrarcus labrax* se danas na Jadranu gotovo isključivo zove *brancin*. Ostale nazive može još neko vrijeme čuvati lokalna zajednica. Ovakvih je primjera bezbroj, osobito u domeni leksika i naziva napuštenih (i zapuštenih) aktivnosti i predmeta. Standardni jezik moćno djeluje na najjaču sastavnicu otočnosti i otočnog identiteta - na lokalni govor, i neutralizira je sustavno. Pogrešno bi bilo iz ovoga zaključiti da je standardni jezik nepotreban ili ne daj Bože štetan. Daleko smo od toga! No, ako nešto iz ovakvih primjera treba naučiti, onda je to činjenica da se ne poklanja sustavna pažnja lokalnim govorima i općenito lokalnim vrijednostima u obrazovanju.

Unatoč tomu, smatram da je jezik još uvijek najotporniji čuvar otočnosti i otočnog identiteta. Svatko iole upućen životom ili stručnim znanjem u jezične navike govornika na obali bez mnogo će teškoća prostorno locirati nepoznata sugovornika po njegovom govoru i osobito njegovu naglasku. Ako je leksik pod stalnim pritiskom standarda ugrožen kao što smo vidjeli, postoje druge jezične kategorije koje su mnogo otpornije na promjene - prozodija na primjer. One su prtljaga koje se nije lako riješiti čak ni onda kada se na tomu nerazumno nastoji. Riječ je o općejezičnoj pojavi i hrvatski otočni govori u tomu ne predstavljaju izuzetak. Pozitivna je činjenica, međutim, što se, unatoč kolektivnoj nebrizi ili upravo zbog nje, u zadnje vrijeme pojavilo četrdesetak rječnika lokalnih govora. Ne ulazeći u leksikografsku kvalitetu svakoga pojedinačno, treba ustvrditi da je to golemi zalag za očuvanje jadranskoga leksika. Redom je riječ o individualnim pothvatima, no treba reći da su se i neke institucije iskazale svojom potporom. Isto tako upada u oči da su među novim lokalnim rječnicima najčešći oni s područja čakavskoga narječja. Skriva li taj detalj u sebi i neki odnos prema moru i obali? I s druge strane: želju za afirmacijom njezinih vrijednosti.

Završit ću ovo poglavlje o jeziku i otočnosti anegdotom koju mi je ispričao akademik V. Vinja dok sam još bio njegov student. V. Vinja ima goleme zasluge za proučavanje jadranske ihtiološke i svekolike maritimne baštine. Profesor je rodom Korčulanin i radnja se odvija na korčulanskoj rivi: sjede dva prijatelja i čekaju dolazak s mora, iz ribolova, trećega. Prvi je Mate, rođeni Korčulanin,

drugi je Đuro, umirovljeni žandar stare Jugoslavije oženjen Korčulankom i integrirani Korčulanin – kako bi se to danas reklo - a treći, onaj što ga se čeka, Ante, također Korčulanin. U jednom trenutku kaže Đuro: - *Pogledaj Mate, evo Antin čamac, dolazi.* – *Nije ti to čamac nego barka* – uzvraća Mate. - *Čamac ili barka* – odvrća Đuro – *glavno je da si me razumio.* – *E, nije to tako* - opet će Mate. – *Kako nije kad se razumijemo.* - *E nije* – inzistira Mate pa pita: - *Đuro, znaš li ti što je to anjuš dei* (zaziv na kraju mise *Agnus Dei*). – *Ne znam* – kaže Đuro, a onda nakon stanke, lukavo: - *A znaš li ti Mate što je to?* – *Ne, ne znam ni ja* – odgovara Mate. – *Pa što onda hoćeš, u čemu je stvar?* *E vidiš Đuro* – tumači Mate - *stvar je u tomu da je to meni nešto, a tebi ništa!*

Poučak bi, ako bi ga se tražilo, mogao biti: možda i ne znamo svaki put što je naše, ali zato pouzdano znamo što nije. Je li tako i s otočnošću i otočnim identitetom?

Kako pomoći očuvanju otočnog identiteta?

Više sam puta, tijekom terenskih istraživanja na otocima, osobito na malim i udaljenim otocima, postavio sebi pitanje: tko uopće ima legitimitet govoriti o otocima i otočnosti? Jesu li to rijetki starci, autentični otočani na odlasku, koji žive *od vapura do vapura* i *od likara do likara*? Ili su to novi otočani (sadašnji i nadolazeći) koji, pozivajući se na načelo da svatko ima pravo živjeti gdje želi i kako želi, ostvaruju svoje interese ne vodeći računa ni o kakvom insularnom okruženju? Jesu li to na koncu ljudi poput mene, po rođenju otočani, koji su sve svoje ciljeve ostvarili na kopnu pa sada s akademske razine i udobne sigurnosti kopna dijele lekcije bodulima o onomu što im je činiti? Jer, iskustvo potvrđuje: otočanima se diže kosa na glavi od svih redom, a osobito onih što dolaze s projektima i strategijama. - *Svaka nova strategija je pet tisuća otočana manje* – rekao je jedan bodul na nekom skupu o budućnosti otoka. A drugi, u jednoj drugoj prigodi, obraćajući mi se izravno i potpuno dobronamjerno: - *Moj sinko, lipo ti govoriš, ali razumi da je va zemja guzicun okrenuta prima moru!*

Što da se radi? Kapacitet autentičnih otočana što zbog starosti i često slabe obrazovanosti, što zbog demografske i političke neznatnosti, nedovoljan je da bilo što pokrene. Kapacitet novih bodula, usmjerenih na vlastiti probitak i u principu bez interesa za tradicionalne vrijednosti otočne zajednice, također ništa ne obećava. Bivši boduli po rođenju, sada s mnogim stečenim kompetencijama imaju intelektualni kapacitet i znanja koja bi mogla biti od koristi, ali ne žive ne otoku. Njih često njihova bivša zajednica, i kada se iskreno za nju zalažu, gleda s prezirom. Otprilike: *što nisu stali doma nego su nan sad došli soliti pamet.*

Zaključak

Otočnost je društveni konstrukt. Ona se općenito određuje u odnosu na kopnenost, ali i u odnosu na različite oblike otočnosti. Sasvim je sigurno da se škotska otočnost razlikuje od grčke ili hrvatske. Isto tako, budući da je društveni konstrukt, ona je podložna dinamičnim promjenama. Otočnost je u minulim vremenima imala drugačije značenje od onoga koje bi joj se moglo danas pripisati. Zato je gotovo nemoguće razmišljati o otočnosti i otočnoj budućnosti. Potpuno je izvjesno samo to da će novi otočani i nova otočnost biti dramatično različiti od današnjih. S druge strane, ma koliko se topila i približavala kopnenosti, vjerujem da se otočnost nikada neće istopiti do neprepoznatljivosti.

Treba li žaliti za svim što se događa, za svim prostornim, materijalnim i nematerijalnim posebitostima otočnosti i otočana? Može li se brza dostupnost, fizička i elektronička, svega i na svakom mjestu pretvoriti u neku prednost? Može li sama – da tako kažem – pozitivna zapuštenost otoka pretvoriti u izvor nadahnuća? Je li stvarno istina, a čini se da jest i ne samo naša nego univerzalna, kako svako iznašašće, svaki prosperitet za sobom ostavlja u ruševinama sustav koji se gradio stoljećima? Trebamo li ravnodušno gledati kako jedan svijet, jedan osobiti identitet nestaje naočigled? Po stoti put se pitam: postoji li snaga koja to rastakanje može zaustaviti? Može li ovaj Kolokvij i njemu slični postati začetkom nekog novoga govora o otocima? Ne znam. Mnogo je vremena prošlo, mnogi su nastojali oko toga da se to ne dogodi. Iskustvo i suvremeni društveni kontekst (koji se spominje u naslovu) ne ostavljaju previše prostora za nadu. No, budući da ona umire posljednja, ponašat ćemo se kao da nije tako. I nastaviti.

Sažetak

Otoci su od davnine, kako pojedinačno tako i kao arhipelazi, jedinstven svijet, ograničen na svoj morem definiran teritorij. Ta je činjenica na odlučujući način odredila otočane i njihovo društveno ponašanje, njihovu pripadnost otoku. S druge strane, nasuprot toj ograničenosti proizvedenoj izolacijom, otočani su, zahvaljujući moru u kojemu je plivao otok, bili u neprestanom kontaktu s tada poznatim svijetom, izloženi najrazličitijim utjecajima koji su stizali do njihovih obala.

Nositelji suvremene hrvatske otočnosti su sve stariji i sve malobrojniji, pod stalnim pritiskom kopna i kopnenih utjecaja. Novi otočani, uglavnom nezainteresirani za tradicionalni način pripadnosti otoku sve su brojniji i sve moćniji. Nivelizatorski faktori svake vrste, od standardnoga jezika do modernih komunikacija, sustavno neutraliziraju preživjele oblike bivše otočnosti. Država, usredotočena na tešku infrastrukturu i bez jasne otočne strategije, zanemaruje „nevažna“, mnogo jeftinija ulaganja, u znanost, kulturu, obrazovanje... koji su u samim temeljima posebnosti fragilnih otočnih zajednica.

Otpornost na promjene u doživljaju otoka i otočnosti sve je slabija. Postoje polja koja, unatoč svemu, još uvijek opstaju. Ne toliko zbog sustavne otočne politike, koliko zbog duboke i rane ukorijenjenosti u otočnu dušu. Takav je primjer jezik koji unatoč depersonalizaciji pod pritiskom standarda i medija, ostaje i dalje dobrim čuvarom otočne prepoznatljivosti.

Može li se trend eutanazije otočnosti i otočnog identiteta zaustaviti? Ima li smisla na tome raditi i oko toga nastojati? Daje li novi društveni kontekst otocima i otočnosti (ma što ona bila) šansu za opstanak? Nedvosmisleno je točno da je suvremena otočnost daleko od one koje se još sjećamo. No, to nije razlog za odustajanje. Upravo suprotno! Treba svim silama nastojati da se novoj otočnosti pristupi s pažnjom i uvažavanjem.

Ključne riječi: more, otok, otočnost, identitet, izolacija, jezik

WHAT MAKES INSULARITY?

Summary

Since ancient times, islands, both individually and as archipelagos, have been a unique world, fenced taken to its territory defined by the sea. This fact determined decisively islanders and their social behavior, their belonging to the island. On the other side, against this limitation produced by isolation, the islanders, thanks to the sea in to which the island swam, were in constant contact with the then-known world, exhibited to the various influences that reached their shores.

The bearers of modern Croatian insularity are getting older and fewer in number, under permanent conditions by land pressure and land influences. New islanders, mostly uninterested in traditional way of belonging to the island are more numerous and more powerful. Leveling factors of every kind, from standard language to modern communications, systematically they neutralize the surviving forms of former insularity. The state, focused on heavy infrastructure and without a clear island strategy, ignores “unimportant”, much cheaper investments in science, culture, education... which are at the very foundations of uniqueness fragile island communities. Resistance to changes in the experience of islands and insularity is getting weaker. There are fields which, despite everything, still survive. Not so much because of the systematic island policy, as much because of deep and early rootedness in the island soul. Such an example is the language that despite depersonalization under the pressure of standards and the media, it remains a good sense with the deception of island recognition.

Can the trend of euthanasia of insularity and insular identity be stopped? Does it make sense work on it and strive for it? Does it give a new social context to the islands and does it (whatever it is) have a chance for survival? It is unequivocally true that it is contemporary insularity far from the one we still remember. But that is not a reason to give up. Use on the contrary! One should make every effort to approach the new archipelago with care and appreciation.

Keywords: sea, island, insularity, identity, isolation, language

HRVATSKI OTOCI – ENIGME, APSURDI I DIHOTOMIJE

Josip Faričić

Josip Faričić

Odjel za geografiju Sveučilišta u Zadru

Franje Tuđmana 24, 23 000 Zadar

jfaricic@unizd.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.04>

Uvod

Hrvatski otoci s pripadajućim morskim prostorom su područje višestrukih kontakata među kojima neki rezultiraju konfliktima. Dinamičan su sustav stalnih mijena pod utjecajem različitih prirodnih te antropogenih čimbenika i procesa. Odnos čovjeka i prirode na otocima se zbiva u specifičnim okolnostima dodira osjetljivih ekosustava krša i Jadranskog mora, sredozemne klime i živoga svijeta velike raznolikosti, tradicionalnih oblika gospodarenja i industrijskih razmjera eksploatacije prostornih resursa, danas ponajprije onih pod egidom turizma (Čuka i Faričić, 2020). Bez obzira na to kojoj županiji, odnosno obalnoj regiji pripadaju, hrvatski otoci funkcioniraju kao periferija u odnosu središta u kojima se zbivaju najintenzivniji društveno-gospodarski procesi te u kojima se osmišljavaju i donose razvojne strategije i planovi te prostorno-planski dokumenti. To se ublažava recentnim implementacijama načela inkluzivnosti i participativnosti pri čemu su različiti otočni dionici (predstavnici jedinica lokalne samouprave, gospodarstva i civilnog društva) uključeni u radne skupine za donošenje razvojnih planova na nacionalnoj i županijskoj razini.

Predmet istraživanja koje je rezultiralo ovim radom jesu hrvatski otoci, a razmotreni su uzimajući u obzir enigme, apsurde i dihotomije kojima su prožeti. Cilj je utvrditi najčešće dvojbe i nepoznanice koje otežavaju oblikovanje jedinstvene tipologije, odnosno klasifikacije i kategorizacije otoka, ponajprije

onih naseljenih, a zatim i planiranje njihovoga društveno-gospodarskog razvoja te provedbu planiranih aktivnosti. Korištenjem različitih izvora prostornih podataka i znanstvene literature te na temelju vlastitih višegodišnjih terenskih istraživanja otoka utvrđeni su osnovni problemi koji otežavaju jedinstven ili bar ujednačen pristup njihovim osnovnim prostornim odrednicama. Tekst je upotpunjen grafičkim prikazima: tri karte koje je uz autora izradio doc. dr. sc. Tome Marelić s Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru (Sl. 1., 2. i 3.), dva isječka s Google Eartha dostupna u slobodnom pristupu (Sl. 4 a i 4 b) te sedam fotografija koje je iz zrakoplova snimio fotograf Boris Kačan (Sl. 5., 6., 7., 8., 9. 10 a i 10 b) i bezuvjetno ih ustupio za objavljivanje.

Premda se naizgled čini suvišnim dovesti u pitanje polazišta za istraživanje hrvatskih otoka kao i planiranje te provedbu javnih politika na / o otocima, (još uvijek) nije posve jasno ili nije poznato:

- o kojem je prostoru riječ s obzirom na elementarnu definiciju otoka
- koliko u Hrvatskoj ima otoka?
- koliko stanovnika živi na otocima?
- koliko je naseljenih otoka?
- jesu li točni podatci popisa stanovništva, a ako nisu zašto je to tako?
- tko sve čini demografski / društveni i gospodarski kontingent otočana?

Hrvatski otoci su još uvijek, unatoč brojnim znanstvenim istraživanjima i recentnim sustavnim pristupima u okrilju javnih politika, obavijeni maglom enigmi koja pridonosi stranputicama i poteškoćama u identifikaciji, sistematizaciji i razlučivanju. Raspršivanje tih magli umnogome je otežano nesuglasjima i apsurdima koji proizlaze iz:

- različitih perspektiva s izraženih dihotomijama: otočna i kopnena, lokalna i državna, partikularna i javna, održiva i utilitarna;
- razmatranja u različitim mjerilima i po različitim kriterijima te s različitim nakanama;
- različitih percepcija otočnoga prostora koji rezultiraju različitim prividima i imaginacijama (od onih utopijskih – čak i islomanijskih – do onih distopijskih).

Otok i otočnost nisu samo geografske kategorije. Česte su teme u književnosti, bez obzira naslanja li se umjetnička imaginacija na neki stvarni prostor ili se fikcija oblikuje bez ikakvih neposrednih referenci na fizički prostor već se otok uzima kao misaoni koncept poput znamenite *Utopije* Thomasa Morea iz 1516 i *Concrete Islanda* Jamesa Grahama Ballarda iz 1974. P. Kincaid prenosi Ballardove misli iskazane u jednom razgovoru u kojemu je taj engleski književnik istakao: „The island is a state of mind“ (Kincaid, 2007: 462).

Kao jedan od preduvjeta za kvalitativni iskorak u proučavanju otoka, a zatim i osmišljavanju njihovoga razvoja nameće se prepoznavanje i uvažavanje otočnog identiteta kao ključne sastavnice otočnosti. Otočnost je kompleksan fenomen koji se ne može jednoznačno vrednovati bez obzira na „precizne” znanstvene definicije i zakonske odredbe. Primjerice, usitnjenost, raspršenost i udaljenost otoka od gravitacijskih centara moći mogu se istodobno, naizgled apsurdno, tretirati kao:

- prokletstvo¹ pri čemu prostorna perifernost pridonosi društvenoj i gospodarskoj marginalnosti (paralelizam morfostruktura proporcionalan je paralelizmu intenziteta marginalnosti: što je otok udaljeniji od kopna te što je manji i slabije nastanjen, veća je mjera njegove marginalnosti s popratnim procesima među kojima je posebno istaknuta depopulacija koja utječe na promjenu otočnih funkcija pa takvi otoci umjesto radno-rezidencijalnog sve više postaju prostor odmora i rekreacije; usp. Faričić i dr., 2010);
- blagoslov pri čemu manji intenzitet društvenih i gospodarskih aktivnosti pridonosi očuvanju ekosustava i tradicionalne kulture kao dvaju bitnih nositelja otočnog identiteta.

Pojam *izolacija* etimološki vezan uz otok (tal. *isola* – otok) uobličava se u elementarnu činjenicu koja umnogome označava otoke, štoviše definira ih u njihovoj biti unatoč tome što se morem kao medijem komunikacije ostvaruju višestruke veze otočana s okolnim otočnim i kopnenim prostorima, a dometi tih veza nisu omeđeni političkim ili administrativnim granicama, već ih, zahvaljujući različitim pomorskim aktivnostima, prostornim obuhvatom višestruko nadmašuju. Svakako, otočnost je umnogome povezana uz perifernost. U tom kontekstu M. Deidda navodi da se otočnost može razmatrati „as a permanent phenomenon of economic and social peripheralization that prevents islands to reach the goals of sustainable development that are reached by the mainland“ (Deidda, 2016: 107). Čak i ako na otocima, poput većih hrvatskih, postoji vlastita nadležnost jedinica lokalne samouprave, perifernost je konstanta u svakoj otočnoj razvojnoj formuli. Naime, u nadležnosti tih samouprava nije kreiranje sveobuhvatnih razvojnih politika niti rješavanje sistemskih problema. Štoviše, često je upravno-teritorijalna usitnjenost zapreka komplementarnom razvoju koji bi se trebao temeljiti na sinergiji pojedinačno raspršenih prirodnih i ljudskih resursa.

Kada je riječ o perifernosti, ona može biti fizička (geografska) i simbolična (misaona), pri čemu je simbolična povezana uz fizičku. Na razini modela mo-

¹ S. A. Royle 2001. pišući o otočnosti i geografiji malih otoka apostrofira „tiraniju udaljenosti“.

guće ju je razmatrati u okvirima Newtonove formulacije gravitacije pri čemu su važne dvije varijable: 1) udaljenost jezgre i periferije, i 2) mase (iskazane u broju stanovnika, prostornim resursima, centralno-mjesnim funkcijama i dr.) jezgre i periferije. Udaljenosti koji se izražavaju u okvirima euklidske geometrije danas su sve manje važne, a do izražaja dolaze udaljenosti iskazivane u mjernim jedinicama za vrijeme. Pritom su otočani u neusporedivo lošijem položaju kada je riječ o incidentnim, tj. hitnim zdravstvenim situacijama jer rasponi mjernih jedinica za vrijeme nisu dovoljno kratki (tzv. zlatni sat) za intervencije koje pospješuju pozitivan ishod, posebno u slučaju vremenskih neprilika koje otežavaju ili posve onemogućuju plovidbu između otoka i kopna te manevriranje brodova u lukama čime se produljuje vrijeme putovanja.

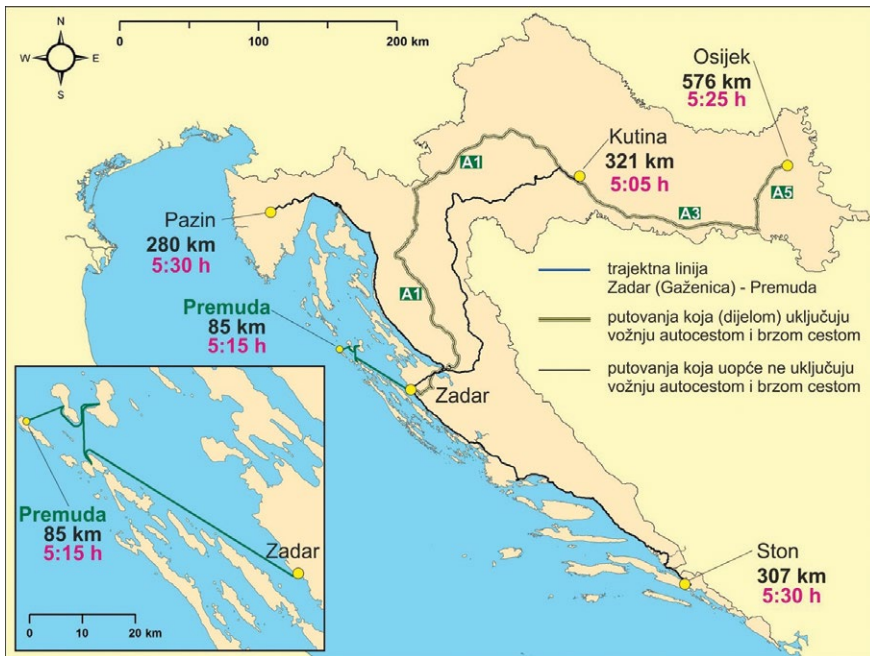
U svakoj situaciji putniku – bilo da je riječ o otočaninu ili o posjetitelju otoka – nije važno kolika je udaljenost od luke na kopnu do luke na otoku iskazana u kilometrima i nautičkim miljama, već je relevantniji podatak koliko dugo traje putovanje između tih luka. Ta duljina ne ovisi samo u brzini plovidbe koja je u vezi s tehničkim specifikacijama broda već ovisi i o geomorfološko-oceanografskoj zahtjevnosti maritorija te o trenutačnim meteorološkim (ne)prilikama. Izvjesnost očekivanog trajanja putovanja morem manja je od one na kopnu, a samo je približno određena plovidbenim redom. Nije potrebno posezati za drugim razlikama u kopnenom i pomorskom putničkom prometu u odnosu na mogućnost korištenja različitih prijevoznih sredstava i učestalost linijskoga putničkog prometa. Već pri usporedbi udaljenosti i trajanja putovanja na moru putničkim brodovima i trajektima te zakonski dopuštenim brzinama vožnje cestama na kopnu (Sl. 1., 2. i 3.), dobivaju se podatci koji zorno upućuju na posebnost otoka u odnosu na njihovu (ne)dostupnost.

Slika 1. Kamo se može stići za sat i pol vremena? (Autori: T. Marelić i J. Faričić)

Slika 2. Kamo se može stići za dva i pol sata? (Autori: T. Marelić i J. Faričić)

Slika 3. Kamo se može stići za pet sati? (Autori: T. Marelić i J. Faričić)

Što su otoci i koliko ih u Hrvatskoj ima?

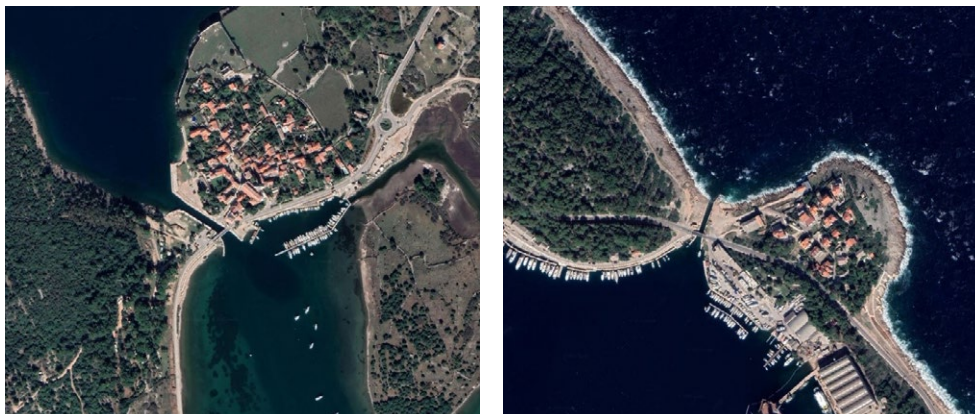
Otoci nisu (samo) fizičko-geografski već (i) društveni konstrukt. Uostalom to vrijedi za sve prostore, ovisno na kojoj razini i s kojeg motrišta se razmatraju, ne ulazeći ovom prigodom u problematiku Sojinoga trećeg prostora, odnosno njegovo razmatranje prostora i prostornosti koji se *per analogiam* može prenijeti i na razmatranje otoka i otočnosti (usp. Soja, 1999., 2008.). Uvriježeno ih se definira s kopnenog motrišta, pri čemu su to dijelovi kopna sa svih strana okruženi morem. Primjerice, u Elsevierovom *Geografskom rječniku* otok je „an area of land completely surrounded by water“ (Kotlyakov i Komarova, 2007: 384), a u Willeyevom *Fizičko-geografskom rječniku* P. A. Furley otoke definira kao „land surfaces totally surrounded by water“ uz dodatak da su „smaller in size than the smallest continent (Australia)“ (Furley, 2016: 299). U najopsežnijem geografskom rječniku priređenom na hrvatskom jeziku, onom A. Cvitanovića, otok se definira kao „dio kopna uvijek okružen vodom, odnosno morem“ (Cvitanović, 2002: 360). To je, valjda, toliko podrazumijevajuće, da u Oxfordovom *Geografskom rječniku* uopće nema natuknice *island* (iako se leksikografski objašnjavaju pojmovi *island arc* i *island biogeography*; Mayhew, 2015: 278). No, je li baš sve posve jasno u vezi definicije otoka. Možda jest ako ih se definira vizualno, polazeći

od njihove fizionomije, i kada se u obzir uzima isključivo obalna crta, pri čemu bi za definiciju otoka bila referentna ona koja je određena najvišom razinom mora.² Međutim, ako se otok s okolnim vodenim, odnosno morskim prostorom promatra funkcionalno, uzimajući ih kao dijelove istoga sustava, onda je diferencijacija kopna i otoka mnogo teža. Gillis stoga s pravom poentira: „The distinction between islands and mainlands is ... an arbitrary one, good to think with but difficult to demonstrate from physical geography itself. Islands and mainlands belong to the same geological, biological, and cultural continuum“ (Gillis, 2004: 118).

Polazeći od leksikografski verificirane vizualne distinkcije (kontinentskog) kopna i otoka, mnogi su znanstvenici brojali hrvatske otoke i svako brojanje je povećalo njihov broj (primjerice, Rubić, 1952; Stražičić, 1997; Duplančić Leder i dr., 2004).³ Uglavnom ih nije stvarno bilo više, nego je mjerilo istraživanja bilo krupnije, a kriteriji drugačije definirani s obzirom na njihovu površinu. U *Zakonu o otocima* (Narodne novine, NN 116/18, 73/20, 70/21) i u *Registru otoka* (URL 1) navodi se broj od 1244 otoka, otočića hridi i grebena, ali taj podatak nije znanstveno verificiran. Naime, u članku T. Duplančić Leder i dr. (2004.) navedeno je da Hrvatska ima 1246 otoka, otočića, hridi i grebena. Taj koautorski tim među hrvatske otoke nije uvrstio Veli i Mali Školj pokraj poluotoka Klek premda su oni stoljećima bili dio Dubrovačke Republike, a zatim i država koje su taj prostor uključile u regionalne / pokrajinske granice Dalmacije. Isti je koautorski tim otok Lošinj podijelio na dva otoka (Veliki Lošinj i Mali Lošinj što ne treba poistovjećivati s naseljima Veli Lošinj i Mali Lošinj), argumentirajući taj postupak činjenicom da je Lošinj na razini mora podijeljen na dva dijela kanalom Privlaka, neznatno užim od Osorskog tjesnaca koji dijeli otoke Cres i Lošinj (Sl. 4.). Polazeći od mitskog fratricida i fragmentacije Apsirtova tijela kojom je

² Pritom je važno istaknuti da razina mora nije statična kategorija. Ona je dugoročno geološki promjenjiva zbog geoloških i klimatskih procesa, a dnevno se mijenja zbog periodičnih izmjena morskih mijena i promjena tlaka zraka.

³ Broj jadranskih otoka, posebno onih u pročelju današnje hrvatske obale, bio je predmet interesa i među antičkim geografima te kasnijim autorima geografskih i kartografskih sinteza. Znakovit je u tom smislu navod španjolskoga kraljevskog kozmografa Alonsa de Santa Cruzu koji je oko 1560. u Općem izolaru svih otoka svijeta (*Islario general de todas las islas del mundo*) dva poglavlja posvetio sklavonijskim, tj. hrvatskim otocima (*Yslas junto a la Esclavonia*). A. de Santa Cruz u prvom odlomku najprije navodi: „Kao što reče Plinije, bezbrojni su otoci uz obalu Ilirika, zbog prirode mora i obale razvedene i prepune zaljeva...“ pa nastavlja „...u prikazu i oslikavanju ovih otoka slijediti ćemo Plinija u dijelovima u kojima se njegove tvrdnje podudaraju sa Strabonovima i Pomponijevima i navesti samo one koji su tu i danas, naime, ni približno ih nema tisuću kao što on tvrdi (iako njegove riječi možemo shvatiti i tako da ih ima mnogo, ne točno tisuću), navodeći samo otoke koji su danas naseljeni i koje spominju Ptolemej i drugi“. Taj Santa Cruzov tekst je sa španjolskoga na hrvatski jezik prevela Ivana Lončar s Odjela za hispanistiku i iberske studije Sveučilišta u Zadru na čemu joj zahvaljujem.

Slika 4. Apsirtov usud fragmentacije – Cres i Lošinj: jedan, dva ili tri otoka:
 a) Osorski tjesnac između Cresa i Lošinja; b) Kanal Privlaka u Malom Lošinj
 (Izvor: Google Earth, 2023.)

njegova sestra Medeja brutalno usporila potjeru njihova oca kolhidskog kralja Ejeta za Jazonom i Argonautima koji su bježali s ukradenim zlatnim runom, stari su Grci kvarnerske otoke nazvali Apsirtidima (usp. Kozličić, 1990). Očito je Apsirtov usud da se taj otočni prostor i dalje usitnjava iako je funkcionalno, posebno u pogledu prometa, sve više integriran.

Rezultati istraživanja T. Duplančić Leder i dr. iz 2004. temeljili su se na prikazima otoka na *Topografskoj karti Republike Hrvatske* u mjerilu 1:25.000. Na karti u tom mjerilu zbog stupnja poopćivanja geografskog sadržaja nisu prikazane sve hridi.⁴ Na to, uz ostalo, upućuju rezultati istraživanja utemeljenih na primjeni suvremenih geoprostornih tehnologija pa su tako, primjerice, u akvatoriju zadarskoga otoka Iža utvrđene dvije hridi (Sika površine 48 m² i Garofulin površine 10 m²) koje nisu obuhvaćene popisom otoka iz 2004. Zasiurno u hrvatskom dijelu Jadrana ima još mnogo takvih hridi, a s obzirom na trendove izdizanja razine mora koja je posljedica klimatskih promjena (globalnog zatopljenja) te geološke dinamike i tektonike, sve je izvjesnije da će takvih manjih otočnih jedinica biti sve više, posebno kada dođe do potapanja uskih spona (prevlaka) između rtova i malih poluotoka s otocima i s kopnom. Dobar primjer za to je Punta Šipa na otoku Maunu smještenom zapadno od otoka Paga. S obzirom na prikaz na topografskoj karti u mjerilu 1:25.000 riječ je o rtu, a tako je zabilježeno i u lokalnoj toponimiji (Oštarić, 2011: 357). Međutim, fotograf Boris Kačan snimio je iz zrakoplova taj prostor iz čega je posve razvidno da je Šip zapravo otočić, a ne rt (Sl. 5.).

⁴ U tipologiji otoka razlikuju otoke, otočiće te hridi i grebene. Hridi i grebeni, po njima, su svi dijelovi kopna okruženi morem čija je površina manja od 0,01 km² (10 000 m²), ali nije postavljena donja granica površine geomorfološkog oblika okruženog morem (Duplančić Leder i dr., 2004).

Slika 5. Šip pokraj otoka Mauna (Snimio: Boris Kačan, 2023.)

T. Duplančić Leder i dr. (2004) među otoke uključili su premoštene otoke Krk, Pag, Vir, Murter, Trogir (imenujući ga nesnimom Otok) i Čiovo, ali nisu uvrstili Nin i Tribunj (kao i nekoliko manjih poput Kaštilca u Kaštel Gomilici; Sl. 6. i 7.) koji su također na razini mora posve okruženi morskom vodom, a s kopnom su spojeni mostovima. Premošteni otoci na razini mora i dalje su posve okruženi morem, ali u funkcionalnom smislu sastavni su dio kopna. Stoga ih je uputno nazivati pseudo-otocima i ne bi ih se smjelo posve izjednačiti s otocima koji nemaju takve spone sa susjednim kopnom. Njihovi su socio-ekonomski po-

Slika 6. Tribunj je otočić koji je s kopnom povezan mostom i nije uključen u Registar otoka (Snimio: Boris Kačan, 2014.)

Slika 7. Kaštilac u Kaštel Gomilici (Snimio: Boris Kačan, 2017.)

kazatelji i trendovi umnogome drugačiji od ostalih otoka – ako nisu pozitivni onda su negativne inklinacije znatno blaže (Faričić i Mirošević, 2014.).

Očito broj hrvatskih otočnih jedinica nije definitivan jer su izvori na temelju kojih se utvrđuje različiti, a različiti su i kriteriji po kojima znanstvenici definiraju otoke. K tome, temporalnoj varijabilnosti tog broja pridonose prirodni i antropogeni procesi. Postavlja se, ipak, pitanje što s motrišta razvojne politike i zakonske regulative znače podatci o broju otoka, otočića i hridi, posebno ako ne postoje pravne i političke pretpostavke te potrebe za ustoličenje hrvatskoga Rockalla?⁵

Mnogi današnji poluotoci tijekom prošlosti bili su otoci koji su nasipima spojeni s kopnom (npr. Rovinj, Zadar, Primošten, Školjić / Kopara u Rogoznici i dr.), a tako su tretirani i najnoviji antropogeni zahvati kojima se neke hridi i grebeni spojeni s kopnom ili matičnim otokom i tako su izgubili svoju otočnost (npr. Pohlib pokraj uvale Triluke u Zaglavu valobranom je spojena s Dugim otokom, a Školjić između uvala Lučica i Podvršak je nasipom spojen s Murterom). Međutim, poluotok Pelješac se, u smislu provedbe javnih politika usmjerenih prema unaprjeđenju društveno-gospodarskog stanja na otocima, tretira kao otok (u čl. 2 te u čl. 15 *Zakona o otocima*). To je u nesuglasju s poimanjem *otočnosti* s obzirom na to da je ona u istom zakonu definirana kao „skup geografskih, društvenih,

⁵ Rockall je hrid površine 784,3 m² temeljem čijeg svojatanja je Ujedinjeno Kraljevstvo proširilo svoju jurisdikciju u formi teritorijalnog mora na prostor koji okružuje taj kamen u Atlantskom oceanu kružnicom polumjera 12 nautičkih milja, a k tome dodatno proglašavajući oko tog prostora područje isključivoga ekonomskoga pojasa (Brown, 1978).

gospodarskih i ekoloških posebnosti proizašlih iz potpune okruženosti morem“. Pelješac nije potpuno okružen s morem, a nakon donošenja *Zakona o otocima* sagrađen je Pelješki most koji ga je još čvršće povezo s kopnom.

Među hrvatske otoke nisu uvršteni neki antropogeni oblici koji fizionomijom odgovaraju definiciji otoka. Ti tehnogeni elementi reljefa dio su geografske stvarnosti ne samo zbog njihove gospodarske važnosti, već zbog činjenice da se postupno integriraju u obalne ekosustave. Primjer takve novotvorine jest otočić u marini Frapa u Rogozničkom zaljevu koji je mostom povezan s kopnom u neposrednoj blizini Zmajeva oka.

Slika 8. Poluotoci i otoci u Rogozničkom zaljevu: nekadašnji otočić Školjić (Kopara) s kopnom je povezan nasipom i tako pretvoren u poluotok (desno); umjetni otok u marini Frapa (lijevo) (Snimio: Boris Kačan, 2017.)

Slika 9. Umjetni otok u marini Frapa (Snimio: Boris Kačan, 2017.)

Imena otoka

Jedno od najvažnijih polazišta u definiranju otočnog prostora jesu imena tih geografskih objekata.

Pravilnikom o registru geografskih imena (prilog Katalog geografskih objekata) izdvojena je objektna grupa „Otoci i poluotoci“. Objektna grupa „Otoci i poluotoci“ obuhvaća otoke, poluotoke, hridi i grebene, s tim da su navedene i opisane sljedeće vrste imenovanih objekata: *otok, otočić* (školj, škroj, školjić, školjić), *otočna skupina, poluotok, rt, greben* (sika, sičica), *hrid, plaža i obala*.

U okviru svojega djelovanja, tj. u službenoj uporabi, Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije u skladu s člankom 6. *Zakona o otocima* vodi *Registar otoka* koji uključuje i njihova geografska imena. Popis otoka i otočića prikazan je u Prilogu 1. *Zakona o otocima* i kao takav preuzet u *Registar otoka*. Ta imena stoga imaju status službenih imena. Međutim, znanstvenim istraživanjima arhivskih dokumenata i starih karata utvrđena su mnoga povijesna imena otoka, otočića, grebena i hridi, dok su terenskim jezikoslovnim istraživanjima utvrđena brojna lokalna (mjesna) imena (Skok, 1950; Skračić, 1996; Šimunović, 2005). Stoga je potrebno u obzir uzeti višeimenost, odnosno činjenicu da se uz toponimski lik koji se koristi kao službeno ime prakticira sinkronijska upotreba drugih toponimskih likova (Skračić, 2009; Crljenko i Faričić, 2022).

Potrebno je napomenuti da u stručnoj terminologiji prevladava razlikovanje hridi i grebena na način da su hridi uvijek iznad razine mora, a grebeni tijekom visokih voda morskih mijena (plime) ispod razine mora (usp. Cvitanović, 2002: 172 i 191). Međutim, u hrvatskoj otočnoj toponimiji imenom Grebeni imenovane se otočne jedinice nedaleko od Silbe, a imenom Greben jedna otočna jedinica nedaleko od Dubrovnika koje su uvijek iznad razine mora (primjerice, silbenski Zmorašnji Greben visok je 48 m, Srednji Greben 58 m, a Južnji Greben 38 m, dok je dubrovački Greben visok 29 m). No, na toj imensko-leksičkoj zbruci ne završavaju toponimijske nedaće. U službenim dokumentima, uključujući topografske karte, pomorske karte i katastarske planove, sva imena otoka nisu pisana u pravopisno i gramatički standardnoj pridjevno-imeničkoj formuli, osobito kada je takav sintaktički raspored potvrđen i na terenu. Tako, primjerice, lokalno stanovništvo koristi pravopisno i gramatički standardnu pridjevno-imeničku formulu pa koristi ime otočića Vela Kurba, a ne službeno ime Kurba vela, ime Mala Kurba, a ne Kurba mala, ime Gornja Aba, a ne Aba gornja, ime Donja Aba, a ne Aba donja.

Neki otoci imaju više imena što je posljedica činjenice da su ih istodobno imenovali pripadnici različitih susjednih otočnih zajednica ili su se dijakronijski

za isti otok nizala različita imena (npr. Pinizelić, Sika, Tovar i Tovarnjak; Ošljak i Lazaret; Galevac i Školjić, Grulović i Stenjak). Kada je i gdje je moguće bilo bi dobro zabilježiti sva ta imena, dajući prednost onomu koje je zabilježeno na pomorskim i drugim službenim kartama radi pojednostavljivanja jezične komunikacije.

Ostaje otvorenim pitanje kako imenovati otoke ako se u svakidašnjoj upotrebi redovito prakticira toponimski lik koji nema status službenog imena (npr. Kalamota umjesto Koločep, Drvenik umjesto Drvenik veli, Ploča umjesto Drvenik mali). Ako bi polazište bilo isključivo uvažavanje otočana, stanovnika koji su nositelji otočnoga identiteta, onda ne bi bilo dvojbe. Međutim, višedesetljetna uporaba službenoga toponimskog lika u upravi i drugim društvenim i gospodarskim sektorima omogućila je široku diseminaciju tih geografskih imena i veći broj korisnika u odnosu na izvorne govornike. Uporabu dvaju imena tih otoka stoga nije moguće izbjeći.

Stanovništvo otoka

Uprava za otoke pri Ministarstvu regionalnog razvoja i fondova Europske Unije vodi evidenciju o 50 naseljenih otoka. Pri tome se referiraju na Državni zavod za statistiku. Taj broj ne odgovara u potpunosti stvarnom stanju jer naseljenim otocima nisu pridružena tri otoka s višestoljetnim i stalnim samostanskim zajednicama (Košljun pokraj Punta na otoku Krku, Galevac ili Školjić pokraj Preka na otoku Ugljanu te Badija pokraj Korčule na istoimenom otoku). K tome, Državni zavod za statistiku u popisu naselja vodi Palagružu, na kojoj 2021. nije popisani niti jedan stanovnik. Istodobno se među naseljima ne navodi Vela Sestrica pokraj Dugog otoka. Međutim, Palagruža i Vela Sestrica imaju stalne svjetioničarske posade koje imaju obvezu i stalnog meteoroloških motrenja jer se na tim otocima nalaze meteorološke postaje. To su, dakle, naseljeni otoci. Među naseljenim otocima nije registriran ni Vrnik pokraj Lumbarde na otoku Korčuli iako je više izvora koji potvrđuju da je Vrnik stalno naseljen (URL 2 i 3).

Slika 10. Otočići koji nisu uvršteni među naseljene otoke: a) Školjić pokraj Preka s franjevačkim samostanom u kojemu trenutačno žive dva redovnika (nekada ih je bilo mnogo više) (Snimio: Boris Kačan, 2021); b) Vela Sestrica sa stalnom svjetioničarskom posadom (i meteorološkom postajom) (Snimio: Boris Kačan, 2017).

Neka otočna naselja su čudnovati birokratski konstrukti. Naime, kada bi se bez zadržke uzeli svi podaci Državnog zavoda za statistiku dobiveni obradom popisnog materijala iz Popisa stanovništva, kućanstava i stanova iz 2021.⁶ ostaje nerješivo nekoliko situacija.

1. Državni zavod za statistiku službeno registrira naselje Kornati (sic!). Kornati su otočna skupina, a ne naselje. Na otoku Kornatu ne postoji istoimeno naselje već nekoliko stanovnika živi u pojedinim otočnim uvalama (Vrulja, Kravljačica) kao i na drugim otocima iz te otočne skupine koja se nalazi u Općini Murter – Kornati.

2. Broj stanovnika otoka Čiova dobiven je zbrojem stanovnika naselja na tom otoku koja pripadaju trima jedinicama lokalne samouprave: Grad Trogir, Grad Split i Općina Okrug. Međutim, nije posebno prikazan dio stanovnika

⁶ Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. je proveden manjkavo zbog pandemije Covid-19 te metodološki i organizacijski lošega hibridnog popisivanja.

otoka Čiova koji pripadaju naselju Trogir koje se prostire na otočiću Trogiru, obližnjem kopnu i djeliću Čiova. Stoga je službeni podatak o broju stanovnika na otoku Čiovu manji od stvarnog stanja popisanih stanovnika na tom otoku.

3. Broj stanovnika otoka Murtera dobiven je zbrojem stanovnika naselja na tom otoku koja pripadaju dvjema jedinicama lokalne samouprave: Općini Tisno i Općini Murter – Kornati. Općina Tisno obuhvaća i naselja na obližnjem kopnu i tu nije problem jer ta kopnena naselja nisu uključena u broj stanovnika otoka Murtera. Međutim, naselje Tisno nalazi se i na otoku Murteru i na obližnjem kopnu. Stoga je službeni podatak o broju stanovnika na otoku Murteru veći od stvarnog stanja popisanih stanovnika na tom otoku.

Kontingentu otočnog stanovništva pripadaju brojne osobe koje su se popisale tako da bi ostvarile različite povlastice (ako je riječ o umirovljenicima imaju besplatna putnički brodski prijevoz, povlaštene cijene vode, besplatne dozvole za rekreacijski ribolov; neki to čine zbog izbjegavanja poreza na nekretnine). Ukupan broj tih administrativno zabilježenih stanovnika nije poznat, ali empirijski je to nedvojbeno utvrđena činjenica. Istodobno, demografskom kontingentu otočana pripadaju vikendaši koji žive pretežito u gradovima na susjednom kopnu. Međutim, oni društveno čine sastavni dio otočnih zajednica, posebno kada je riječ o redovitim vikendašima koji održavaju svoje posjede, sudjeluju u životu otočnih naselja i dr. Službeno nisu registrirani kao otočani, a bez njih život na otocima, posebno na onim malim na kojima čine znatan udio u otočnim zajednicama, bio bi gotovo nezamisliv. K tome, oni su sa stalnim stanovnicima otoka nositelji otočne kulturne baštine koja je depopulacijom ugrožena do razmjera potpunog nestajanja (Faričić i dr., 2013).

Umjesto zaključka: Poimanje otoka – od idealiziranja do marginalizacije

Proučavanje otoka i oblikovanje politika upravljanja razvojem tog dijela Hrvatske otežava činjenica da još uvijek postoje nejasnoće u vezi definiranja prostornog obuhvata kao i broja stanovnika. Zbog toga su često pogrešne analitičke podloge u strateškim i operativnim dokumentima kao i generalizacije koje ne uvažavaju posebnosti otoka. Kao jedna od posljedica tih propusta i pogrešaka bilo je donedavno indeksiranje razvijenosti otoka koje je bilo utemeljeno na odbačanim pokazateljima statistički prikupljenima i obrađenima na razini jedinica lokalne samouprave. Mnogi mali otoci koji su dio jedinica lokalne samouprave sa sjedištem na susjednom kopnu ili većem otoku „utopljeni“ su u brojke koje upućuju na visoku razvijenost, unatoč tome što je riječ o prostorima koji pripadaju među najnerazvijenija područja u cijeloj državi.

Percepcija otoka ne ovisi samo o više ili manje kvalitetnim geografskim spoznajama već umnogome ovisi o perspektivi te o kvantitativnoj i kvalitativnoj udaljenosti s koje ih se promatra. Poimanje otoka kao rubnih cjelina urbanih regija (gdje god bilo središte iz kojega se otočni prostor promatra) može posrnuti u poopćivanje i pojednostavnjivanje s dva oprečna scenarija:

1) daleke mikrosvjetove je lakše uobličavati u utopijske ambijente ispunjene egzotikom i nadama, dok stvarnost bliskih urbanih centara asocira na distopijske motive opterećene gužvom, bukom, betonom i asfaltom te brojnim problemima koji umanjuju kvalitetu života;

2) periferne prostore koji se dovoljno ne poznaju s lakoćom je moguće previjeti, pa i omalovažavati te u različitim pogledima marginalizirati.

Literatura

- Brown, E. D. (1978). Rockall and the limits of national jurisdiction of the UK: Part 1, *Marine Policy*, 2 (3): 181-211.
- Brown, E. D. (1978). Rockall and the limits of national jurisdiction of the UK: Part 2, *Marine Policy*, 2 (4): 275-303.
- Crljenko, I. i Faričić, J. (2022). Toponymic twins: Polyonymy in Croatia. U: Loth, Ch.-R. (ur.), *Standardisation and the Wealth of Place Names: Aspects of a Delicate Relationship – Proceedings of the 6th International Symposium on Place Names 2021* (str. 167-189). Bloemfontein: Sun Media Bloemfontein.
- Cvitanović, V. (2002). *Geografski rječnik*. Zadar: Hrvatsko geografsko društvo – Zadar, Filozofski fakultet Zadar, Matica hrvatska – Zadar, Zadiz.
- Čuka, A. i Faričić, J. (2020). The Croatian Islands: An Introduction. U: Starc, N. (ur.), *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago* (str. 55-88). Lanham, Boulder, New York i London: Rowman & Littlefield,.
- Deidda, M. (2016). Insularity and economic development: a survey. *International Review of Economics*, 63: 107-128
- Faričić, J. i Mirošević, L. (2014). Artificial peninsulas and pseudo-islands of Croatia. *Annales, Ser hist. et sociol*, 24 (2): 113-128.
- Faričić, J., Graovac, V. i Čuka, A. (2010). Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije / Croatian Small Islands – Residential and/or Leisure Area. *Geoadria*, 15 (1): 145-185.
- Faričić, J., Mirošević, L. i Graovac Matassi, V. (2013). Utjecaj depopulacije na kulturnu baštinu hrvatskih otoka. *Migracijske i etničke teme*, 29 (3): 404-431.
- Furley, P. A. (2016). Islands. U: Thomas, D. S. G. (ur.), *The Dictionary of Physical Geography*, Fourth Edition (str. 299). Hoboken: John Wiley and Sons Ltd.

- Gillis, J. (2004): *Islands of the Mind: How the Human Imagination Created the Atlantic World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kincaid, P. (2007). Islomania? Insularity? The myth of the island in British science fiction. *Extrapolation (pre-2012)*, 48 (3): 462-471.
- Kotlyakov, V. M. i Komarova, A. I. (2007). *Elsevier's Dictionary of Geography in English, Russian, French, Spanish and German*. Amsterdam: Elsevier.
- Kozličić, M. (1990). *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split: Književni krug.
- Leder, T. D., Ujević, T. i Čala, M. (2004). Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of the Adriatic Sea determined from the topographic maps at the scale of 1: 25 000. *Geoadria*, 9 (1): 5-32.
- Marić, I., Panda, L., Faričić, J., Šiljeg, A., Domazetović, F. i Marelić, T. (2022). Long-Term Assessment of Spatio-Temporal Landuse/Landcover Changes (LUCCs) of Ošljak Island (Croatia) Using Multi-Temporal Data—Invasion of Aleppo Pine. *Land*, 11 (5), 620.
- Mayhew, S. (2015). *Oxford Dictionary of Geography*, Fifth Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Oštarić, I. (2012). Korpus suvremenih toponima. U: Skračić, V. (ur.), *Toponimija otoka Paša*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 271-476.
- Royle, S. A. (2001). *A geography of islands. Small island insularity*. London i New York: Routledge.
- Rubić, I. (1952). *Naši otoci na Jadranu*. Split: Odbor za proslavu desetgodišnjice Mornarice.
- Santa Cruz, Alonso de (c. 1560). *Islario general de todas las islas del mundo*. Madrid (Dostupno na mrežnim stranicama Biblioteca Digital Hispánica de la Biblioteca Nacional Española).
- Skok, P. (1950). *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima: toponomastička ispitivanja*. Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Skračić, V. (1996). *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*. Split: Književni krug Split i Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar.
- Skračić, V. (2009). Višeimenost u jadranskoj nesonimiji (na primjeru Kornatskog otočja). *Geoadria*, 14 (1): 141-163.
- Soja, E. W. (2008). Thirdspace: Toward a new consciousness of space and spatiality. U: Ikas, K. i Wagner, G. (ur.), *Communicating in the third space* (str. 63-75). New York: Routledge.
- Soja, E.W. (1999). Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination. U: Massey, D., Allen, J. i Sarre, P. (ur.), *Human Geography Today* (str. 260-278). Cambridge i Malden: Polity Press i Blackwell Publishers.

Stražičić, N. (1997). Prilog poznavanju ukupnog broja hrvatskih jadranskih otoka i broja naseljenih otoka među njima. *Pomorski zbornik*, 35: 219-240.

Šimunović, P. (2005). *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

URL 1 <https://registar-otoka.gov.hr/> (pristupljeno u rujnu 2023.)

URL 2 <https://vrnik.com.hr/o-vrniku/> (pristupljeno u rujnu 2023.)

URL 3 <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/zupanija/korcula/posljednji-skojar-s-vrnika-591785> (pristupljeno u rujnu 2023.)

Sažetak

Većina istraživanja hrvatskih otoka, bez obzira s kojeg se motrišta, s kojim ciljem i u okviru koje znanstvene discipline ono provodi, započinje definiranjem prostornog okvira, odnosno kratkim prikazom osnovnih geografskih obilježja. Premda su objavljene mnoge geografske znanstvene publikacije o hrvatskim otocima, još uvijek postoje mnoge nedoumice i nepoznanice. One pridonose pogrešnim konceptima i pristupima u istraživanju, ali i problemima u planiranju i provedbi različitih društvenih i gospodarskih aktivnosti koje se odnose na hrvatski otočni prostor. Predmet istraživanja koje je rezultiralo ovim radom jesu hrvatski otoci, a razmotreni su uzimajući u obzir enigme, apsurre i dihotomije kojima su prožeti. Cilj je utvrditi najčešće dvojbe i nepoznanice koje otežavaju oblikovanje jedinstvene tipologije, odnosno klasifikacije i kategorizacije otoka, ponajprije onih naseljenih, a zatim i planiranje njihovoga društveno-gospodarskog razvoja te provedbu planiranih aktivnosti. Korištenjem različitih izvora prostornih podataka i znanstvene literature te na temelju vlastitih višegodišnjih terenskih istraživanja otoka utvrđeni su osnovni problemi koji otežavaju jedinstven ili bar ujednačen pristup njihovim osnovnim prostornim odrednicama.

Ključne riječi: otoci, hrvatski otoci, geografija, Jadransko more, Hrvatska

CROATIAN ISLANDS – ENIGMAS, ABSURDITIES AND DICHOTOMIES

Summary

Most research on the Croatian islands, regardless of the perspective, aim and scientific discipline from which it is conducted, begins with the definition of the spatial framework, that is, with a brief description of the basic geographical features. Although many geographical scientific publications have been published on the Croatian islands, there are still many doubts and unknowns. They contribute to wrong concepts and approaches in research, but also to problems in planning and implementation of various social and economic activities related to the Croatian island area. The subject of research that has led to this paper is the Croatian islands, and it has been discussed taking into account the enigmas, absurdities and dichotomies with which they are afflicted. The aim is to identify the most common doubts and unknowns that complicate the formation of a clear typology, that is, the classification and categorisation of the islands, especially the inhabited ones, and then the planning of their socio-economic development and the implementation of the planned activities. By using various sources of spatial data and scientific literature and based on our own several years of field research on the islands, the basic problems that make it difficult to take a uniform or at least consistent approach to their basic spatial determinants have been identified.

Keywords: islands, Croatian islands, geography, Adriatic Sea, Croatia

KVALITETA ŽIVOTA KAO ČIMBENIK DEMOGRAFSKE ODRŽIVOSTI OTOČNIH ZAJEDNICA

Sanja Klempić Bogadi, Sonja Podgorelec

Sanja Klempić Bogadi
Institut za migracije i narodnosti
Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb
sanja.klempic@imin.hr

Sonja Podgorelec
Institut za migracije i narodnosti
Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb
sonja.podgorelec@imin.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.05>

Uvod

Održivost je pojam koji se temelji na ravnoteži raznih elemenata sustava: između prirodnog okoliša – otoka kao prostora određenog tлом, morem, biljnim pokrovom i životinjskim svijetom, klimom i drugim posebnim obilježjima, ali i socijalnog sustava koji počiva na očuvanju lokalnih zajednica i njihovih tradicija.¹ Pojam socijalne održivosti obuhvaća podjednako biološku reprodukciju kao i mogućnosti da se osobni identitet i identitet zajednice projicira u budućnost (Maida, 2007). Naime, otok kao specifični prostor i otočna kultura kroz očuvanje tradicije i društvenih vrijednosti, imaju jedinstven utjecaj na kvalitetu života njegovih stanovnika. Ima li, i kakvu ulogu kvaliteta života na demografsku održivost otočnih zajednica? Naime, analizirajući demografske procese na hrvatskim otocima u prvom planu uvijek je gotovo kontinuirana

¹ Ovaj rad je rezultat rada na kompetitivnom istraživačkom projektu Mreža otočne temporalnosti: multidisciplinarno istraživanje iskustva temporalnosti na Dugom otoku i Kornatima. Projekt financira Sveučilište u Zadru za razdoblje 2021.-2023. (IP.01.2021.13).

snažna depopulacija koja je od njih, u posljednjih stotinjak godina, oblikovala neke od demografski najugroženijih prostora u Hrvatskoj.

Kvaliteta života složen je koncept oko čije definicije ili preciznije definicija od kojih se sastavnica sastoji i što ona doista jest postoje prijepori (Davis, 1986). S obzirom da je tema ovoga rada analiza demografske „snage“ otoka kao temelja za eventualno poboljšanje uvjeta koji oblikuju ukupnu kvalitetu života, ali i *vice versa*, analiza nekih od ključnih dimenzija kvalitete života i njihova utjecaja na razinu demografske održivosti, definicija koncepta postaje još složenija. Tako, baveći se u većoj mjeri konceptom na razini zajednice, a manje na individualnoj, Beesley (1983: 54) kvalitetu života određuje kao „procjenu prosječnih vrijednosti zadovoljstva ili nezadovoljstva građana (otočana pojedinca, op. a.) ili javnosti (otočne zajednice, op.a.) nizom resursa, posebno onih za koje se vjeruje da su bitni za ljudsku dobrobit“. Tako se, kvaliteta života vezana uz demografsku analizu nekog prostora, u ovome slučaju otoka, treba baviti uvjetima okoline u kojoj stanovnici promatranog prostora žive ili nekim običajima, navikama i vrijednostima specifičnim za stanovništvo. Naime, neki istraživači iskazuju sumnju da bilo koji pokazatelj kvalitete života na nacionalnoj ili regionalnoj razini, ili ako je riječ o otocima na razini pojedinih arhipelaga, može prikriti lokalne specifičnosti zajednice (Pacione, 1982). Prema dosadašnjim iskustvima (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013; Podgorelec, 2008; Babić, Lajić i Podgorelec, 2004; Rapley, 2003; Tomić-Koludrović i Leburčić, 2001; Lajić, Babić i Podgorelec, 2001), pristupi pri istraživanju kvalitete života otočnog stanovništva uglavnom se koriste dvjema kategorijama varijabli: 1. objektivnim karakteristikama pojedinaca poput pokazatelja socioekonomskog statusa, društvenih odnosa, razine sigurnosti, zdravstvene zaštite, (van)institucijske skrbi, pristupa raznim uslugama, mogućnosti za aktivnosti dokolice / načina provođenja slobodnog vremena itd., zavisno od cilja i predmeta istraživanja i 2. subjektivnim vrednovanjima koje pojedinci iskazuju o vlastitom iskustvu: procjena zadovoljstva životom i doživljaj osobne vrijednosti (samopoštovanja) i sreće.

Pri istraživanju kvalitete života stanovništva hrvatskih otoka, a radi se o rezultatima kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja provedenih zadnjih 30-ak godina koji će biti korišteni kao potkrijepa analizi u ovom radu, oslanjalo se na definicije kvalitete života koja u obzir uzima podjednako analizu životnih uvjeta – okoliš i kulturu, koji kvalitetu života otočnog stanovništva određuju na specifičan način, kao i pojedinačno iskustvo pojedinca – njegovu osobnu procjenu određenih područja života poput zdravlja, načina provođenja slobodnog vremena, osjećaja bliskosti (unutar obitelji i u lokalnoj zajednici), solidarnosti, doživljaja sigurnosti i sl.

U radu se analiziraju najnoviji demografski pokazatelji na temelju rezultata Popisa stanovništva 2021., a fokus je na demografskim pokazateljima i različitim aspektima kvalitete života mladih i starih stanovnika. „Proces depopulacije prepoznaje se, između ostalog, prema rastu udjela stare i smanjenju mlade populacije“ (Babić i Lajić, 2004: 279). Ostanak mladih na otoku osigurava demografsku održivost, a istovremeno stari trenutno čine najbrojniju skupinu stanovnika na otocima. Te dvije skupine otočnih stanovnika razlikuju se i prema čimbenicima koji su dominantni za njihovu kvalitetu života.

Uvjeti života hrvatskih otočnih zajednica slični su zbog zajedničkih geografskih osobitosti prostora - odvojenosti od kopna, sličnosti tla i klime, ali i specifičnih infrastrukturnih mogućnosti/ograničenja, povijesnih događanja kojima su bile izložene, kao i gospodarskih uvjeta koji su odredili/određuju način njihova života danas. Svoju otpornost na promjene tijekom vremena otočani, a posebice otočanke (Podgorelec i Bara, 2014) u nekim povijesnim trenucima kada su u potpunosti preuzimale odgovornost za svoje obitelji, iskazuju višestrukošću socijalnih uloga, specifičnim tipom socijalne kontrole i solidarnosti, osjećajem pripadanja, lokalnom kulturom i običajima, zajedničkim sustavom vrijednosti.

Promjene broja stanovnika otočnih zajednica

Današnju demografsku sliku hrvatskih otoka dominantno je oblikovalo iseljavanje koje je u otočnim obiteljima i otočnom životu ukorijenjeno desetljećima. Migracija je otočanima uobičajena pojava, a glavni razlog koji je poticao iseljavanje bili su nepovoljni ekonomski uvjeti koji su prisiljavali otočno stanovništvo na odlazak na kopno (Klempić Bogadi i Podgorelec, 2020; Babić, Lajić i Podgorelec, 2004). Migracijska povijest pojedinca ili članova njihovih obitelji, ranije generacije ili mlađih naraštaja posebice značajnu ulogu ima na manjim otocima ili, preciznije u manjim otočnim zajednicama u kojima stanovnici žive međusobno povezani na raznim razinama. Dakle „kvaliteta života osobe povezana (je) s kvalitetom drugih osoba u njezinoj okolini (...) odražava kulturno naslijeđe osobe i onih koji je okružuju“ (Goode, 1994: 148). Za većinu hrvatskih otoka još od kraja 19. i/ili početka 20. stoljeća smanjenje broja stanovnika je ključan proces koji ugrožava demografski opstanak otočnih populacija i najvažniji je izazov u različitim segmentima otočnog života. Manjak stanovništva doveo je do smanjenja sadržaja i usluga na otocima, pa su stanovnici malih i srednjih otoka gotovo potpuno ovisni o sadržajima na kopnu što im bitno otežava svakodnevni život. Istovremeno, manjak sadržaja negativno utječe na kvalitetu života i time čini otoke u tim aspektima neatraktivnim za ostanak ili doseljavanje i dovodi u pitanje njihovu demografsku održivost.

U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata otoci su samo dva puta zabilježili porast broja stanovnika, u međupopisnom razdoblju 1981.-1991. te 2001.-2011. U posljednjem međupopisnom razdoblju 2011.-2021. ukupan broj stanovnika otoka ponovo se smanjio, ovaj put za 3,6%. I kvarnerski i dalmatinski otoci imaju negativan predznak kretanja ukupnog broja stanovnika. Međutim, službeno se povećao broj naseljenih otoka jer su na Svetom Andriji i Sušcu ponovno registrirani stalni stanovnici. Godine 2021. na 50 naseljenih otoka živjelo je 120.437 stanovnika. Od ukupnog broja otoka, 27 bilježi depopulaciju, 1 stagnaciju i 21 demografski rast. Za Babac nisu dostupni službeni podaci o broju stanovnika 2011. Na kvarnerskim otocima porast broja stanovnika zabilježili su Krk, Ilovik i Vele Srakane, Male Srakane su demografski stagnirale, a Cres, Lošinj, Rab, Susak i Unije su depopulirali. Među dalmatinskim otocima sve otočne podskupine bilježe depopulaciju, koja je nešto slabijeg intenziteta na srednodalmatinskoj, a podjednaka na sjevernodalmatinskoj i južnodalmatinskoj. U sjevernodalmatinskoj otočnoj skupini od 18 otoka Vir, Ošljak, Pašman, Zverinac, Dugi otok, Premuda i Silba bilježe porast, a svi ostali pad broja stanovnika. Na srednodalmatinskim otocima od 16 otoka pozitivan demografski predznak pokazuju Šolta, Žirje, Zlarin, Sveti Andrija, Biševo, Drvenik Veli i Drvenik Mali, ostali imaju negativan. U južnodalmatinskoj skupini otoka, Sušac i sva tri naseljena Elafita bilježe porast dok Mljet, Lastovo i Korčula depopuliraju.

Tablica 1. Broj stanovnika otoka 2011.-2021.

	2011.	2021.	Međupopisna promjena	Indeks promjene 2021./2011.
Kvarnerski otoci	39.706	38.437	-1269	96,8
Sjevernodalmatinski	24.615	23.441	-1174	95,2
Srednodalmatinski	42.401	41.170	-1231	97,1
Južnodalmatinski	18.233	17.389	-844	95,4
Dalmatinski otoci	85.249	82.000	-3249	96,2
Ukupno	124.955	120.437	-4518	96,4

Izvor: izračunali autori iz podatka Popisa stanovništva 2011. i 2021.

Dugotrajan iseljavanje s otoka negativno se odrazilo ne samo na ukupan broj stanovnika već i na različite demografske strukture. Odlazak stanovništva u reproduktivnoj dobi doveo je i do prirodnog pada 1960-ih na kvarnerskim, a 1970-ih i na dalmatinskim otocima (Lajić, 1997). Od 1970-ih hrvatski otoci kontinuirano bilježe negativnu prirodnu promjenu (Lajić, 1997; Klempić i Lajić, 2005; Lajić i Mišetić, 2013). I u međupopisnom razdoblju 2011. do 2021. za sve godine je prirodno kretanje negativno jer je na otocima veći broj umrlih od

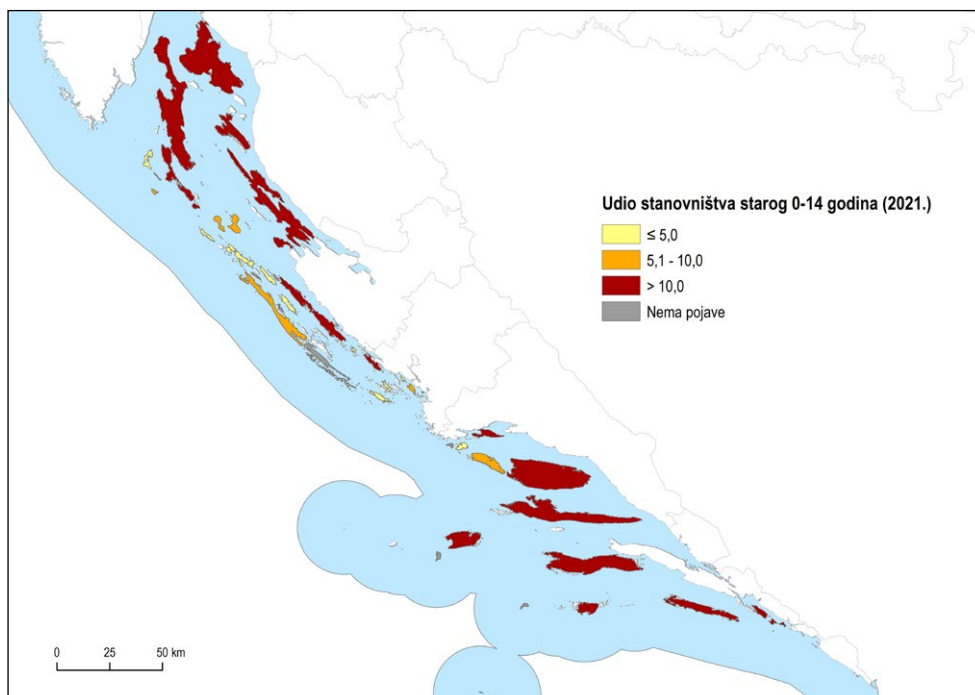
živorođenih. U ovom razdoblju najveći broj živorođenih zabilježen je 2020., a najveći broj umrlih 2021.

I dok za podatke o vitalnim događajima možemo reći da su uglavnom pouzdani, kod migracije je situacija znatno kompleksnija. Tako je 1990-ih i 2000-ih otočni migracijski saldo bio pozitivan (Klempić i Lajić, 2005; Lajić i Mišetić, 2013). Međutim, porast broja stanovnika na otocima u određenim razdobljima tijekom posljednjih 30 godina, a time i pozitivan migracijski saldo velikim dijelom je rezultat metodoloških nedosljednosti u popisivanju otočnog stanovništva (Klempić Bogadi, 2023). Poznato je da se dio otočana koji ne žive stalno na otocima i vikendaša popisuje na otocima zbog različitih beneficija što zamagljuje stvarno demografsko stanje (Lajić i Mišetić, 2013; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013; Klempić Bogadi, 2023). I u posljednjem međupopisnom razdoblju saldo otočnih migracija je pozitivan. Izračun vitalno statističkom metodom pokazuje da je u ovom razdoblju međupopisna promjena broja stanovnika bila - 4518, a prirodno kretanje je iznosilo -7694 iz čega proizlazi da je migracijski saldo 3716. U kontingentu stvarno doseljenih na otoke sigurno je značajan broj otočnih povratnika. Otočni emigranti i nakon odlaska većinom zadržavaju snažan osjećaj pripadnosti relativno homogenoj i intimnoj otočnoj zajednici, u kojoj postoji čvrsti osjećaj povezanosti i osjećaj sigurnosti, a to je često i glavni motiv povratka. Posljednjih godina je u Hrvatskoj izražen manjak radnika, posebice u turističkim naseljima što je potaknulo dolazak stranih radnika, te je za očekivati da će i na otocima u sljedećih nekoliko godina dio tih radnika trajno ostati. U prošlosti su otočani bili neskloni doseljenicima, međutim, želja za demografskim opstankom čini ih tolerantnijim i spremnijim za dolazak novih stanovnika iz Hrvatske i iz inozemstva (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013).

Djeca i mladi na otocima

Godine 2021. na otocima je živjelo 15.094 djece u dobi do 14 godina i oni su činili ukupno 12,5% otočnog stanovništva. U usporedbi s ranijim popisom 2011. kada ih je bilo 15.936, njihov broj se smanjio 5,3%. Čak na 12 naseljenih otoka ne živi niti jedna osoba ove dobi – Male Srakane, Vele Srakane, Rivanj, Ošljak, Zverinac, Rava, Kornati, Biševo, Sveti Andrija, Drvenik Mali, Sušac i Babac (Slika 1). Svi navedeni otoci populacijski pripadaju u kategoriju malih otoka. Do 5% stanovnika u dobi 0-14 imaju Unije, Sestrunj, Ist, Iž, Molat, Premuda, Vrgada, Kaprije, Žirje, Prvić, Drvenik Veli i ovdje je riječ o populacijski malim otocima. U rasponu od 5,1 do 10% djece u dobi do 14 godina živi na otocima Susak, Dugi otok, Vir, Olib, Silba, Zlarin i Šolta. Najveći udio mladih

bilježe otoci Vis, Cres, Lošinj, Ilovik, Rab, Krk, Pag, Ugljan, Pašman, Murter, Hvar, Brač, Čiovo, Koločep, Lopud, Šipan, Korčula, Lastovo i Mljet.

Slika 1. Otoci prema udjelu stanovništva u dobi 0-14, 2021.

Izuzetno bitan čimbenik kvalitete života na otoku za ovu dobnu skupinu i njihove roditelje su mogućnosti obrazovanja. Međutim, mnogi od njih, posebice na malim otocima suočeni su s nedostatnim uvjetima ili potpunom nemogućnošću obrazovanja na otoku. Taj se problem pojavljuje već kod djece najmlađe dobi. Nerijetko u potpunosti nedostaju ustanove za skrb o najmlađima (djeci jasličkog i vrtićkog uzrasta) pa tako niti jedan mali otok nema organizirani predškolski odgoj. Demografski najmanji otok na kojem postoji dječji vrtić je Lastovo koji trenutno pohađa 38 djece. Predškolski odgoj je organiziran na svim srednjim i većim otocima, izuzev Mljeta. Ukupno je 117 vrtića na 30 otoka. Pravobraniteljica za djecu u svom godišnjem izvješću (2023: 175) navodi neadekvatne prostore za predškolski odgoj i kadrovske probleme na otocima, te ističe da prava otočne djece u predškolskom odgoju uglavnom ovise o senzibilitetu i financijskim mogućnostima osnivača. S obzirom na važnost za socijalizaciju i kasniju uspješnost u savladavanju temeljnih osnovnoškolskih znanja, vrtićkom uzrastu posebice nedostaje godina pripreme za školu, što je često jedan od razloga iseljavanja mladih obitelji s otoka.

Problem nemogućnosti obrazovanja na otoku, odnosno nedostatak osnovnih škola na srednje velikim, malim ili izrazito malim hrvatskim otocima (prema Lajić i Mišetić, 2006: 21) kao značajan uzrok iseljavanja, ne samo mladih već i cijelih mlađih obitelji s otoka, rezultira demografskom slikom u kojoj prevladava starije stanovništvo. Naime, „[n]edostatak mlađeg stanovništva generira siromaštvo ideja i akcija, i to aktualno i u perspektivi, što u krajnjoj instanci vodi ka novom iseljavanju“ (Babić i Lajić, 2001: 71-72).

Zatvaranje škola je potisni čimbenik migracija s otoka, a smanjenje kritične mase učenika prema modelu otočnog „domina“ potiče zatvaranje škola (Babić i Lajić, 2004: 279). „Postojanje škole za otočne zajednice značajno je ne samo s obrazovnog aspekta nego i s društvenoga jer je to simbol života i mogućnosti opstanka“ (Podgorelec, Klempić Bogadi, 2013: 142). Tamo gdje i škole postoje često se javlja problem neadekvatne infrastrukture i kadrova zbog manjka ljudskog kapitala. Državni pedagoški standard osnovnoškolskog obrazovanja i odgoja (NN, 63/2008, 90/2010) prepoznaje kategoriju osnovnih škola s otežanim uvjetima rada i definira ih kao odgojno-obrazovne ustanove na otocima, u brdsko-planinskim i slabo prometno povezanim područjima te škole koje posebnim propisima ministarstva nadležnog za obrazovanje imaju ili dobiju taj status. Zaposlenici škola s tim statusom imaju pravo dodatka na osnovnu plaću 10% i dodatna dva dana godišnjeg odmora. Međutim, to samo po sebi nije čimbenik koji će ta radna mjesta učiniti atraktivnima. Godine 2022., 33 otočne škole su imale status osnovnih škola s otežanim uvjetima rada, od toga je 6 bilo matičnih (na Dugom otoku, Hvaru, Lastovu, Mljetu, Pašmanu) i 27 područnih (na Cresu, Lošinj, Unijama, Susku, Iloviku, Pagu, Olibu, Silbi, Istu, Ižu, Vrgadi, Dugom otoku, Ugljanu, Hvaru, Šipanu, Lopudu i Mljetu). U školskoj godini 2020./2021. bilo je 109 osnovnih škola (40 matičnih i 69 područnih) na 30 otoka koje je pohađalo 8576 učenika (MRRFEU, 2021: 19).

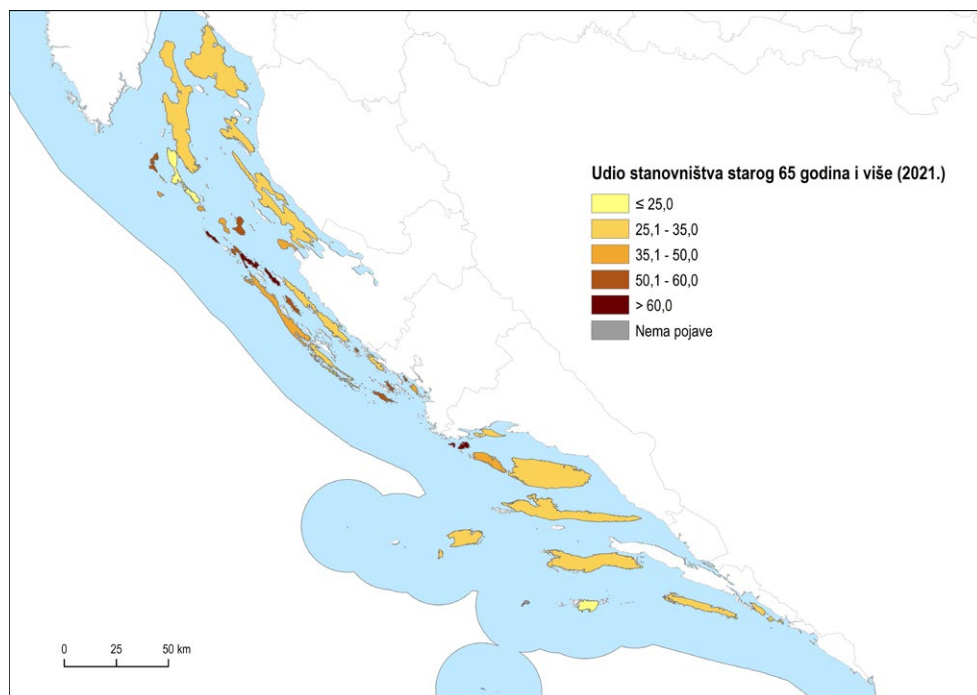
Nepostojanje osnovne škole na otocima kao i fizička udaljenost od kopna i nemogućnost dnevnog cirkuliranja u školu na kopnu i vraćanja na otok (neadekvatna prometna povezanost otoka) ograničavajući je čimbenik koji značajno utječe na kvalitetu života djece i mladih. To je razlog koji prisiljava mlade obitelji sa djecom školskog uzrasta na odlazak s otoka, a istovremeno je i ograničavajući čimbenik doseljavanja obitelji s djecom školske dobi na otoke. „S nekih otoka koji su bliže kopnu i bolje prometno povezani moguće je redovito odlaziti u školu i vraćati se na otok, ali pritom djeca gube dosta vremena jer vozni red brodova nije uvijek usklađen s potrebama učenika putnika raznih dobi“ (Podgorelec, Klempić Bogadi, 2013: 141).

U dobi od 15 do 19 godina, što je uglavnom dob za srednjoškolsko obrazovanje, na otocima je 2021. živjelo 4809 stanovnika. U ovoj starosnoj skupini nije bilo osoba na otocima Male Srakane, Vele Srakane, Rivanj, Sestrunj, Ošljak, Zverinac, Olib, Rava, Žirje, Kornati, Biševo, Sveti Andrija, Drvenik Mali, Drvenik Veli, Sušac i Babac. To su sve mali otoci u kojima većinu stanovnika čine osobe stare 65 ili više godina. Sve ustanove za srednjoškolsko obrazovanje nalaze se na velikim otocima – Braču, Hvaru, Korčuli, Krku, Cresu, Visu, Lošinju, Pagu i Rabu. Ukupno je 13 matičnih škola, od čega su po 3 na Braču i Korčuli, po jedna na Hvaru, Krku, Visu, Rabu, Pagu i Lošinju, te dvije područne škole na Cresu i Hvaru. U školskoj godini 2020./2021. ove škole pohađalo je 2100 učenika (MRR-FEU, 2021: 20). Odlazak mladih otočana zbog srednjoškolskog obrazovanja na obalu je uobičajena pojava i najveći dio njih se niti ne vrata na otok. Naime, na otocima ne postoje visokoškolske ustanove stoga je za otočane jedino moguće na kopnu nastaviti daljnje obrazovanje nakon srednje škole. Istraživanje o obrazovnim iskustvima i aspiracijama mladih na otoku Ugljanu pokazalo je da sugovornici smatraju da otok mladim i obrazovanim osobama ne nudi mogućnosti za uspjeh te smatraju da bi trebalo poboljšati školski sustav na otoku, povećati uključenost mladih u rad zajednice, poboljšati prometnu povezanost i povećati izbor slobodnih aktivnosti (Papić, 2022: 192).

Cjelovito obrazovanje uključuje i mogućnost pohađanja dopunskih obrazovnih sadržaja: škola za strane jezike, muzičkih škola, raznih sportskih aktivnosti za djecu i mlade. Zatim, tu su zahtjevi za praćenjem kulturnih događaja i manifestacija kojih zbog nedostatka kina, kazališnih sadržaja ili koncerata na otoku nema, a ne omogućuje ih ni neadekvatna prometna povezanost većine otoka s kopnenim središtima gdje se ti sadržaji nude. Sveobuhvatni odgoj i obrazovanje zahtijevaju i ponudu organiziranih sadržaja za provođenje slobodnog vremena. Istraživanje provedeno među srednjoškolcima na kvarnerskim otocima pokazalo je da njih 90% prepoznaje nedostatak sadržaja i prostora koji bi im omogućili da kvalitetnije provode slobodno vrijeme (Rončević, 2005). I istraživanje na šibenskim otocima pokazalo je da je nepostojanje kvalitetnijih i raznovrsnijih sadržaja za slobodno vrijeme potisni čimbenik za migraciju mladih otočana (Babić i Lajić, 2001). Uz nemogućnost pohađanja osnovnoškolskog i srednjoškolskog programa na otoku, djeca i mladi nerijetko nemaju mogućnost (zbog neadekvatnog brodskeg rasporeda) odlaska na sportske priredbe u obalna mjesta. Naime, veća i važnija sportska događanja iznimno se rijetko održavaju na otocima, i to isključivo onim najvećima i najrazvijenijima poput Brača (teniski turnir za žene koji se ugasio). A s većine otoka nema dovoljno linija i nisu prilagođene potrebama učenika i mladih (Lajić, Podgorelec i Babić, 2001a).

Stariji stanovnici na otocima

Jedna od najznačajnijih demografskih posljedica desetljeća depopulacije visoka je razina ostarjelosti stanovništva, posebice na malim otocima. Starost otočnog stanovništva i starenje je prevladavajući, ne samo demografski, već i socijalni, gospodarski i zdravstveni izazov. Premda Hrvatsku u cjelini karakterizira visok stupanj ostarjelosti stanovništva te je 22,5% osoba starih 65 ili više godina i prosječna starost je 44,3, na otocima je situacija još nepovoljnija. Prosječna starost otočnog stanovništva je 47,1 godinu. U deset godina između dva popisa prosječna dob otočnih stanovnika se povećala za dvije godine. Stariji su gotovo trećina (29,1%) ukupne populacije. Na 18 otoka oni čine više od polovice stanovništva. Sve su to mali otoci ujedno i oni s najmanjim udjelom djece - Prvić, Vrgada, Olib, Iž, Kaprije, Unije, Ist, Žirje, Ošljak, Drvenik Veli, Premuda, Molat, Drvenik Mali, Sestrunj, Rava, Rivanj, Zverinac i Male Srakane (Slika 2). Iako veliki imaju povoljniju dobnu strukturu u odnosu na male otoke i oni su u dubokoj starosti, tako da između četvrtine i trećine stanovnika ima 65 ili više godina. Ovakva dobna struktura značajan je čimbenik koji utječe na dinamiku i potrebe otočne zajednice.

Slika 2. Otoci prema udjelu stanovništva u dobi 65 i više, 2021.

Suvremenom starenju otočnih zajednica doprinosi i značajan broj povratnika umirovljenika koji donekle stabiliziraju broj stanovnika ili barem usporavaju demografsku regresiju, ali istovremeno povećavaju broj starijih u ukupnoj otočnoj populaciji, mijenjaju društvenu dinamiku i potrebe za specifičnim vrstama skrbi u zajednici (Podgorelec, Klempić Bogadi, 2013). Njihov broj raste od 1990-ih proporcionalno s intenzitetom iseljavanja 1960-ih i 1970-ih i stjecanjem dobi za umirovljenje. Tijekom radno aktivnog razdoblja koje su proveli izvan kopna mnogi su otočani povratnici redovito dolazili na otok i sudjelovali u otočnim aktivnostima te nikada nisu ni prestali biti dio zajednice koja im pruža osjećaj pripadanja i prihvaćenosti. Imaju obiteljsku kuću naslijeđenu od roditelja ili su tijekom radnih godina sagradili novu što im je u odabranom trenutku olakšalo povratak (Klempić Bogadi i Podgorelec, 2020).

Dosadašnja istraživanja su pokazala da stariji otočani, neovisno jesu li domorodni ili doseljeni, vode život u skladu s načelima aktivnog starenja (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Aktivno sudjeluju u različitim aspektima svakodnevnog života otočnih zajednica te su važni akteri raznovrsnih događanja i aktivnosti posebice na malim otocima. Mogućnosti sudjelovanja u društvenim aktivnostima bitan su čimbenik kvalitete života starijih koji čini otoke u tom aspektu privlačnim odredištem za život ove dobne skupine, posebice otočana koji su radni vijek proveli u gradovima na kopnu. Intimnost i povezanost otočnih zajednica daje im dimenziju kvalitete života koju uglavnom nikada nisu uspjeli ostvariti u gradovima.

Veliki broj starijih stanovnika otoka svakodnevno su fizički aktivni kroz radove u vlastitom vrtu, masliniku, vinogradu i ribarenju što pozitivno utječe na opće stanje i zdravlje ne samo fizičko već i mentalno. Međutim, na razinu fizičke aktivnosti i stupanj participacije u zajednici utječu i zdravstveno stanje te funkcionalni status osobe. Naime, na hrvatskim otocima 2021. živjelo je 7,1% stanovnika koji su imali 80 ili više godina što je značajno povećanje u odnosu na 2011. kada je njihov udio iznosio 5,2%. Starost u kasnijem razdoblju, poslije 80 ili 85 godine života često se veže uz opadanje razine samostalnosti i sposobnosti skrbi pojedinca o njemu samome te su u značajnoj mjeri prisutni ozbiljniji zdravstveni problemi.

Objektivna dimenzija kvalitete života otočana razina je zdravstvene zaštite, prije svega njezina dostupnost, koja se znatno razlikuje na hrvatskim otocima ovisno o njihovoj veličini, broju stanovnika, udaljenosti od kopna te gospodarskoj razvijenosti. To je posebice bitno za starije stanovnike od kojih većina ima određene kronične bolesti te imaju veće potrebe za zdravstvenim uslugama od mlađih. Domove zdravlja imaju samo dva otoka - Pag (jedan) i Korčula (dva), specijalne bolnice su na Rabu, Ugljanu i Korčuli, a na Lošinju i

Braču su lječilišta. Na svega 26 otoka je dostupan neki oblik zdravstvene zaštite (Registar otoka, 2023). Od toga 25 otoka ima dislociranu jedinicu ambulantu doma zdravlja - Brač, Cres, Čiovo, Drvenik Veli, Dugi otok, Hvar, Kaprije, Korčula, Krk, Lastovo, Lopud, Lošinj, Mljet, Molat, Murter, Pag, Pašman, Prvić, Rab, Šipan, Šolta, Vir, Vis, Zlarin i Žirje. Na malim i iznimno malim otocima na kojima postoji ambulanta doma zdravlja, dislocirana jedinica, liječnik dolazi po određenom rasporedu jednom ili dva puta na tjedan, pa čak i rjeđe. Na otocima postoji 108 ordinacija primarne zdravstvene zaštite i sve su locirane na 18 većih otoka. Dvanaest je ordinacija specijalističko – konzilijarne zdravstvene zaštite i to na Hvaru, Korčuli, Krku, Lošinj i Pagu (Registar otoka, 2023). Istovremeno na većini malih otoka (Ilovik, Unije, Susak, Male Srakane, Vele Srakane, Drvenik Mali, Kornati, Krapanj, Ist, Olib, Silba, Rava, Premuda, Sestrunj, Zverinac, Rivanj, Vrgada, Babac, Ošljak, Biševo, Sveti Andrija, Sušac, Koločep i Iž) nije dostupna nikakva zdravstvena zaštita. Prijevoz za potrebe hitne medicinske pomoći pruža svojim plovilima, prema potrebi, lučka kapetanija ili policija, a iskustva potvrđuju da i tu ima problema. Bez obzira na veličinu otoka i brojnost stanovništva za bolničku zdravstvenu zaštitu stanovnici su prisiljeni putovati u bolnice na kopnu.

Osim dostupnosti zdravstvene zaštite svim stanovnicima, a posebice potrebne starijem stanovništvu, na otocima kvalitetu života određuju i mogućnosti institucionalnog zbrinjavanja ili dobivanja izvaninstitucionalne pomoći i njege unutar vlastita doma. Organizirana skrb za starije na otocima nedovoljna je. Pomoć na prvom mjestu pruža obitelj. Zahtjevi za neformalnom i formalnom skrbi povećavaju se s produljenjem trajanja života stanovnika i njihovim sve većim udjelom u zajednici.

Kao što domova za starije nema dovoljno na razini Hrvatske (oko 3% stanovništva starijeg od 65 godina smješteno je u neki oblik institucionalnog smještaja, OECD, 2021), još ih je manje na otocima. Domovi za starije i nemoćne locirani su na velikim i premoštenim otocima Braču, Hvaru, Korčuli, Lošinj, Čiovu, Krku, Murteru, Pagu, Visu, Ugljanu i Dugom otoku (MRRFEU, 2021). Na malim i iznimno malim otocima nedostatak članova obitelji koji su iselili zamjenjuju prijatelji i susjedi. Dakle, skrb je prepuštena osobnom angažmanu pojedinaca i njihovoj dobroj volji. Nerijetko, kada stariji dođu u dob da im je potrebna tuđa pomoć iseljavaju s otoka na kopno kako bi bili bliže djeci ili našli smještaj u domu za starije i nemoćne.

Zaključak

Specifičnost otočnih zajednica, temeljna značajka kvalitete života stanovništva otoka, jest još uvijek prisutna bliskost i snaga zajednice. Ono što je u većim sredinama zaboravljeno na većini otoka je očuvano – a to je zajedničko druženje ljudi bez obzira na njihovu dob te međusobna podrška i pomoć stanovnika raznih dobi. Usprkos svim problemima, otoci ostaju čvrste točke u životu stanovnika, zajednice sa snažnim osjećajem identiteta, koju dijele i iseljeni otočani. Otočni stanovnici su svjesni demografske krhkosti njihovih zajednica i zbog toga su znatno spremniji nego ranije prihvatiti došljake.

Suvremena obrazovna struktura stanovništva na otocima nepovoljna je i od iznimne je važnosti za demografsku održivost otočnih zajednica i podizanje kvalitete života brinuti o obrazovanju današnje generacije. Stoga za djecu i mlade otočane treba osigurati osnovno obrazovanje na otoku, a potom mogućnost redovitog putovanja, odnosno cirkulacije u školu ili na posao u kopnena naselja, središta kojima gravitiraju ili na obližnji veći i razvijeniji otok.

Istovremeno, za starije stanovništvo je izuzetno bitna dostupnost zdravstvene zaštite, ali i mogućnosti skrbi u godinama kada im tuđa pomoć bude potrebna. Iako je objektivno kvaliteta i dostupnost zdravstvene zaštite na otocima značajno lošija nego na kopnu, i toga su stariji otočani svjesni, prilagodili su se datim okolnostima i stvorili neformalnu mrežu pomoći u svojim zajednicama. Nedostatak smještajnih kapaciteta kao i educiranog kadra za pružanje skrbi za starije otočane, moguće je djelomice nadoknaditi dobrom organizacijom i zajedničkim multidisciplinarnim pristupom postojeće medicinske službe, socijalne službe i lokalne uprave, odnosno organizacijom pružanja raznih oblika skrbi i pomoći starijima u okviru njihova doma.

Neovisno o kojoj je dobnoj skupini riječ, svi otočani imaju ograničen pristup različitim uslugama, što negativno utječe na kvalitetu života. To posebice dolazi do izražaja na malim otocima koji su u potpunosti usmjereni na sadržaje na kopnu što ugrožava demografsku održivost ovih zajednica. Da bi se omogućila demografska održivost otoka neovisno o njihovoj veličini potrebno je razviti određene ekonomske aktivnosti uz turizam, a koje će omogućiti cjelogodišnje zapošljavanje otočana i potencijalnih doseljenika, adekvatnu prometnu povezanost s kopnom koja će omogućiti redovito cirkuliranje zbog školovanja, zaposlenja, zadovoljavanja kulturnih, sportskih i općenito društvenih potreba otočana svih dobi, kao i poboljšanje različitih javnih usluga i sadržaja na otocima. Sve navedene nužne promjene predstavljaju veliki izazov za društvo u cjelini i zahtijevaju značajne reformske zaokrete javnih politika prema otocima i otočnim zajednicama.

Literatura i izvori

- Babić, D. i Lajić, I. (2001). Dilema mladih otočana: ostanak ili odlazak s otoka Primjer šibenskih otoka. *Sociologija i prostor*, 39(1-4): 61-82.
- Babić, D., Lajić, I. i Podgorelec, S. (2004). *Otoci dviju generacija*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Babić, D. i Lajić, I. (2004). Obrazovne, radne i profesionalne težnje mladih otočana – primjer zadarskih otoka (Iž, Dugi otok, Ugljan). *Migracijske i etničke teme*, 20(2-3): 259-282.
- Beesley, K. (1983). The Quality of Community Life. *Geographical Perspectives*, 51: 54-57.
- Davis, B. E. (1986). Quality of Life in Small Island Nations in the Indian Ocean. *Human Ecology*. 14(4): 453-471.
- DZS (2013). Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., DZS, Zagreb, URL: <https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/censustabsxls.htm> (14. lipanj.2023.)
- DZS (2023). Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021., DZS, Zagreb, URL: <https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88> (14. lipanj.2023.)
- Goode, D. A. (ur.) (1994). *Quality of Life for Person with Disabilities: International perspectives and Issues*. Cambridge: Brookline Books.
- Klempić, S. i Lajić, I. (2005). Prirodno i mehaničko kretanje stanovništva priobalnih, kanalskih i pučinskih otoka. U: A. Toskić (ur.), *Zbornik radova 3. hrvatskog geografskog kongresa* (str. 29-38). Zagreb: HGD.
- Klempić Bogadi, S. i Podgorelec, S. (2020). The Demography of the Archipelago – Migration as a Way of Life. U: N. Starc (ur.), *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago* (str. 89-110). London: Rowman & Littlefield.
- Lajić, I. (1997). Suvremena demografska problematika jadranskih otoka. U: *Nacionalni program razvitka otoka* (str. 13-32). Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.
- Lajić, I., Podgorelec, S. i Babić, D. (2001). *Otoci – ostati ili otići? Studija o dnevnoj cirkulaciji sa šibenskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Lajić, I., Pogorelec, S. i Babić, D. (2001a). Migracijske dileme otočana: od cirkulacije prema migraciji ili ostanku? *Migracijske i etničke teme*, 17(3): 175-194.
- Lajić, I. i Mišetić, R. (2006). *Otočni logaritam: aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Ministarstvo, mora, turizma, prometa i razvitka.
- Lajić, I. i Mišetić, R. (2013). Demografske promjene na hrvatskim otocima na početku 21. stoljeća. *Migracijske i etničke teme*, 29 (2): 169–199.
- Maida, C. A. (ur.) (2008). *Sustainability and Communities of Places*. New York – Oxford, Berghan Books.

- Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije (2021). Nacionalni plan razvoja otoka 2021.-2027.. URL: <https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/Otoci%20i%20priobalje/2021/Nacionalni%20plan%20razvoja%20otoka%202021.-2027..28.12.2021..pdf> (30. lipanj 2023.)
- OECD (2021). *Long-term Care in Croatia: Improving Home Care for the Elderly*.
- Pacione, M. (1982). The Use of Objective and Subjective Measures of Life Quality in Human Geography. *Progress in Human Geography*, 6(4): 495-514.
- Papić, A. (2022). Obrazovna iskustva i aspiracije mladih na otoku – primjer otoka Ugljana. *Socijalna ekologija*, 31(2): 171-197.
- Podgorelec, S. (2008). *Ostarjeti na otoku – kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S. (2013). *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Podgorelec, S. i Bara, M. (2014). Žensko iskustvo starenja i migracije: pogled s otokâ. *Migracijske i etničke teme*, 30(3): 379-404.
- Pravobraniteljice za djecu (2023.) Izvješće pravobraniteljice za djecu za 2022. URL: <https://dijete.hr/docs/Izvjes%CC%8C%CC%81e%20o%20radu%20pravobraniteljice%20za%20djecu%20za%202022.%20godinu.pdf> (27. lipanj 2023.)
- Rapley, M. (2003). *Quality of Life – A Critical Introduction*. London: SAGE Publications.
- Registar otoka (2023). URL: [https://registar-otoka.gov.hr/site/index?IslandSearch%5B%5D=&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=1&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=2&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=3&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=4&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=7&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=5&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=6&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B1%5D=&IslandSearch%5B1%5D%5B%5D=1&IslandSearch%5B9%5D=&IslandSearch%5B9%5D%5B%5D=1&IslandSearch%5B2%5D=&IslandSearch%5Bname%5D=&filter=health-objects&sort=-](https://registar-otoka.gov.hr/site/index?IslandSearch%5B%5D=&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=1&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=2&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=3&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=4&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=7&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=5&IslandSearch%5B%5D%5B%5D=6&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B999%5D=&IslandSearch%5B1%5D=&IslandSearch%5B1%5D%5B%5D=1&IslandSearch%5B9%5D=&IslandSearch%5B9%5D%5B%5D=1&IslandSearch%5B2%5D=&IslandSearch%5Bname%5D=&filter=health-objects&sort=-) (21. lipnja 2023.)
- Rončević N. (2005). Mladi na kvarnerskim otocima U: Črnjar M. i dr. (ur.), *Međunarodna radionica Analiza razvojnih potencijala otoka, 18.-25. svibnja 2004.: (na primjeru Primorsko-goranske županije i otoka Ilovika)* (str. 64-68). Rijeka: Primorsko-goranska županija, Županijski zavod za održivi razvoj i prostorno planiranje.
- Tomić-Koludrović, I. i Leburić, A. (2001). Svakidašnjica otočnih žena krajem devedesetih. *Sociologija sela*, 39, (1-4 (151/154)): 239-255.

Sažetak

Dugotrajno iseljavanje rezultiralo je depopulacijom koja karakterizira većinu hrvatskih otoka već desetljećima što ih svrstava u demografski najugroženije prostore Hrvatske. U radu se analiziraju rezultati Popisa stanovništva 2021., a fokus je na demografskim pokazateljima i različitim aspektima kvalitete života mladih i starih stanovnika otoka. Ostanak mladih na otoku osigurava demografsku održivost, a istovremeno stariji trenutno čine najbrojniju skupinu stanovnika na otocima. Bitan čimbenik kvalitete života na otoku za djecu i njihove roditelje su mogućnosti obrazovanja. Međutim, mnogi od njih, posebice na malim otocima suočeni su s nedostatnim uvjetima ili potpunom nemogućnosti obrazovanja na otoku što ih potiče na iseljavanje. Za starije stanovništvo je bitna zdravstvena zaštita čija je kvaliteta i dostupnost na otocima objektivno značajno lošija nego na kopnu. Toga su stariji otočani svjesni, prilagodili su se datim okolnostima i stvorili neformalnu mrežu pomoći u svojim zajednicama. Veliki broj starih ljudi i mali broj mlađih članova obitelji u otočnim zajednicama ukazuju na potrebu za organiziranim, formalnim oblicima skrbi kojih nema dovoljno. Da bi se omogućila demografska održivost otoka neovisno o njihovoj veličini potrebno je razviti određene ekonomske aktivnosti uz turizam, a koje će omogućiti cjelogodišnje zapošljavanje otočana i potencijalnih doseljenika. Nužno je organizirati adekvatnu prometnu povezanost s kopnom koja će omogućiti redovito cirkuliranje zbog školovanja, zaposlenja, zadovoljavanja kulturnih, sportskih i općenito društvenih potreba otočana svih dobi, kao i poboljšanje različitih javnih usluga i sadržaja na otocima.

Ključne riječi: otoci, demografska održivost, migracije, starenje, mladi

QUALITY OF LIFE AS A DETERMINANT OF DEMOGRAPHIC SUSTAINABILITY IN ISLAND COMMUNITIES

Summary

The prolonged emigration has resulted in depopulation, a persistent issue characterizing most Croatian islands for decades, placing them among the most demographically vulnerable areas in Croatia. The paper analyses the results of the 2021 Census, with a specific focus on demographic indicators and various aspects of the quality of life experienced by both young and elderly island residents. The retention of young people on the islands is crucial for ensuring demographic sustainability. Simultaneously, the elderly constitute the largest demographic group on these islands. A critical component of the quality of life for island children and their parents revolves around educational opportunities. However, numerous challenges, particularly on smaller islands, hinder or altogether prevent educational pursuits on the islands, prompting migration. For the older population, access to healthcare is crucial. The objective quality and availability of healthcare services on the islands lag significantly behind those on the mainland. Despite this, older islanders have adapted to these conditions, creating informal support networks within their communities. The significant proportion of elderly residents coupled with a scarcity of younger family members in island communities underscores the pressing need for organized, formal caregiving structures, which are currently lacking. To ensure the demographic sustainability of these islands, irrespective of their size, there is a need to develop specific economic activities alongside tourism. These endeavours should provide year-round employment opportunities for both islanders and potential immigrants. Essential to this sustainability is improved transportation connectivity with the mainland, facilitating commuting for education, employment, and meeting cultural, sports, and general social needs for islanders of all ages. Additionally, enhancing various public services and facilities on the islands is paramount.

Keywords: islands, demographic sustainability, migration, aging, youth

RAZVOJNE SPECIFIČNOSTI OTOKA U KONTEKSTU HRVATSKOG INDEKSA RAZVIJENOSTI

Sven Marcelić

Sven Marcelić

Odjel za sociologiju Sveučilišta u Zadru

Obala kralja Petra Krešimira IV. br. 2, 23000 Zadar

smarceli@unizd.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.06>

Uvod

Hrvatski otoci predmet su posebnih razvojnih politika od devedesetih godina dvadesetog stoljeća. 1997. *Nacionalni program razvitka otoka* u popratnim materijalima donosi detaljnu analizu otočnih specifičnosti, problema i potencijala, dok se ranija istraživanja bave pojedinim aspektima otočnog razvoja, posebno s naglaskom na demografiju (Lajić, 1992). Prva dva desetljeća hrvatske samostalnosti razvoj otoka pretežno se promatrao kao poseban slučaj s posebnim uvjetima inzularnosti koji su razvojna činjenica *per se* koja zahtijeva primijenjene mjere. Uvođenje indeksa razvijenosti 2010. postavlja otočne jedinice lokalne samouprave u državni kontekst te se pokazuje da su one pretežno smještene u razvijene, često i među najrazvijenije.

Naizgled kontradiktorne ishode razvojnih politika vezane uz otoke u ovome će se radu nastojati teorijski smjestiti u kontekst ideje postekonomskog razvoja koja je implicitno ugrađena u posebne politike razvoja otoka, dok će se empirijski analizirati vrijednosti hrvatskog indeksa razvijenosti u njegovoj iteraciji iz 2018. kako bi se pokazalo da i u statističkom smislu otoci pokazuju posebnosti koje se ne mogu zanemariti kod donošenja razvojnih odluka.

U prvome dijelu opisat će se razvojne posebnosti malih otoka te ih postaviti teorijski kontekst. Drugi dio rada posvećen je statističkoj analizi indeksa te će se upotrebom deskriptivne statistike, faktorske analize pojedinih komponenata

i klsterske analize za svih 556 nacionalnih jedinica te 46 otočnih pokazati da se otoci mogu promatrati kao poseban razvojni slučaj te da, unatoč razmjerno malom postotku u ukupnom broju, direktno utječu na sadržaj indeksa.

Dualnost otočnog razvoja

Uvođenje indeksa razvijenosti kao komponente politike hrvatskog lokalnog i regionalnog razvoja dovelo je do paradoksalne situacije vezane uz otočke jedinice lokalne samouprave. S jedne strane, poseban status i problemi otoka integralan su dio razvojne politike te je 1997. donesen *Nacionalni program razvitka otoka*, dok ih Zakon o otocima definira kao „područja s razvojnim posebnostima“ (NN 70/21). S druge strane, u svim iteracijama indeksa razvijenosti otoci se gotovo isključivo ubrajaju u jedinice koje su razvijene iznad nacionalnog prosjeka, a niti jedna od njih osim Sućurja 2016. se nije našla u skupini potpomognutih područja. Drugim riječima, postoje dvije koncepcije gledanja na otočni razvoj. Prema jednoj, otoci su primarno određeni inzularnošću te se smatraju područjima posebnih obilježja i razvojnih ograničenja (*Nacionalni program razvitka otoka*, 1997: 117). Druga je ona koja u mjerljivim primarno socioekonomskim komponentama otoke smatra mjestima visoke razvijenosti.

Kontradiktornost te dvije koncepcije suštinski odražava dva viđenja razvoja. Problem je pritom što su oba implicitna, odnosno treba ih iščitavati iz razvojnih politika i načina na koji se predviđaju mjere poboljšanja razvojnog stanja. U narednim paragrafima nastojat će se iščitati i eksplicirati njihov sadržaj.

Intencija indeksa razvijenosti je vezana uz egzaktne usporedive pokazatelje koji odražavaju primarno ekonomski rast i razvoj te su njegove nosive komponente u prvim iteracijama bile ponderiranjem naglašeno vezane uz prihode stanovništva i jedinica lokalne samouprave te nezaposlenost. Kod nove metodologije različite vrste kapitala - ekonomski kroz osobne prihode i one jedinica lokalne samouprave te ljudski kroz obrazovanje i demografiju – čine većinu njegovog sadržaja. K tome, u politiku lokalnog razvoja ugrađena je i ideja kohezije pri čemu se kroz matematički iskazive vrijednosti određuju one jedinice koje su zbog slabije sume razvojnih pokazatelja ispod unaprijed određenog praga – 75% nacionalnog prosjeka 2010. i 2013. te u donjih 50% jedinica kod varijante u 2018. Ova je logika primarno oslonjena na ideju kojoj je cilj smanjiti razlike između različitih područja procesom konvergencije i smanjivanja jaza između nerazvijenih i razvijenih područja. Na donošenje ovakvog okvira vidljiv utjecaj ima kohezijska politika Europske unije (iz koje je i preuzet prag od 75% kao kriterij za potpomognuto područje), a ona se bazira na kombinaciji neoklasičnog ekonomskog pristupa nejednakostima i načinima njihova mjerenja te keynesi-

janski određenih koncepcija konvergencije koja se potiče alokacijom sredstava i stvaranjem povoljnijih uvjeta za nerazvijenije (Pike i sur., 2017: 66-69). Logika razvojne potrebe stoga proizlazi iz mjerljive ekonomske razvijenosti, u kojoj se velika većina hrvatskih otočkih jedinica lokalne samouprave smješta u razvijene kategorije te stoga u kohezijskom smislu nisu podložne mjerama alokacije sredstava i poticajnim mjerama.

Drugo viđenje vezano je uz ideje ljudskog i društvenog razvoja. Premda su otočne jedinice lokalne samouprave mahom razvijenije iznad državnog prosjeka, a i snažno zastupljene i u najrazvijenijim kategorijama, postavljaju se dva pitanja. Prvo se tiče samih komponenata koje doprinose razvijenosti, dok je drugo uže vezano uz probleme inzularnosti.¹ Marčelić (2015) pokazuje kako se većina obalnih jedinica, a tako i otočnih, ubraja u kategoriju sa snažnim razvojem jedinice (mjenim primarno kroz prihode jedinica), dok su komponente ljudskog razvoja (obrazovanje, osobni prihodi) slabije u odnosu na kopneni tip razvoja, primarno smješten u zagrebačku konurbaciju. Đulabić (2013) u raspravi o reformi hrvatskog sustava lokalne samouprave gdje se zagovara okrupnjivanje i povećanje prosječnog broja stanovnika po jedinici posebno izdvaja otoke kao specifičan slučaj u kojemu se treba zadržati fleksibilnost, dok Koprić (2013), posebno kod slabo naseljenih i udaljenijih otoka poput Lastova ili Dugog otoka, ističe problem uklapanja u minimalni predloženi kriterij od 5 tisuća stanovnika za općinu. Takvi su otoci ujedno i infrastrukturno u slabijem položaju te se većim dijelom u kategorizaciji Zimmermanna (1997: 76) ubrajaju u sekundarne „otoke razvitka“ kao satelite „otoka nosača razvitka“. U užem smislu razvojnih politika ključni dokument koncepta inzularnosti kao razvojne posebnosti je Nacionalni program razvitka otoka iz 1997., potvrda dugom trajanju sagledavanja otočnosti kao partikularnog razvojnog problema. Radi se o sveobuhvatnom i detaljnim istraživanjem utemeljenom tekstu, iz kojeg je vidljivo da je velik dio naglasaka stavljen na društveni razvoj. U onom smislu kako ga definira Nederveen Pietersee, kao „suštinski i sveobuhvatni naglasak kako na društveno, tako i na razvoj: drugim riječima integrirani pristup društvenim problemima i strategijama rasta“ (Nederveen Pietersee, 2010: 128).

U smislu razvojne teorije, ideja društvenog razvoja vezana je uz postekonske koncepte koji osobito prominentni postaju kroz djelo Amartye Sena (2012) i Marthe Nussbaum (2011) koji razvoj promatraju kao složeni fenomen

¹ Zanimljivo je istaknuti da se u saborskoj raspravi o „Izvješću o učincima provedbe Zakona o otocima u 2016. godini“ problem otočnosti nominirao kao razvojni problem *per se*, gdje je zastupnik Mateljan usporedio područje Žumberka s otokom Bračom prema površini, ali ga je zbog izoliranosti i slabog indeksa razvijenosti nazvao „kontinentalnim otokom“. Generalni ton rasprave pritom je vezan upravo uz ekonomski povoljan položaj otoka, osobito premoštenih.

nesvodiv na čistu ekonomsku logiku. Sam način na koji je indeks razvijenosti konstruiran odražava tu ideju jer uključuje demografske i obrazovne pokazatelje, no bitno je sagledati temelj argumenta koji proizlazi iz teorije pravednosti, primarno vezano uz filozofa Johna Rawlsa, a koji ističe da se razvoj treba promatrati kao proširenje raspona sloboda dostupnih pojedincu. Najpoznatije politički utemeljeno ostvarenje te ideje vezano je uz razvojni program Ujedinjenih naroda i Indeks ljudskog razvoja koji je inicijalno uzimao u obzir tri komponente – ekonomiju, obrazovanje i zdravstvo, a danas se bavi čitavim nizom posebnih pokazatelja poput rodne ravnopravnosti i ekonomskih nejednakosti. Proširenje sloboda donosi veće sposobnosti svakom pojedinom članu društva te Sen eksplicitno ističe socijalne mogućnosti kao jedan od ciljeva razvoja (Sen, 2012: 51), dok Nussbaum ističe potrebu za „protuteorijom“ koja bi komplementirala ideju materijalnog rasta i razvoja.

U kontekstu otoka to je posebno važna ideja koja stvara sintezu dvije tendencije razvojnih politika u Hrvatskoj – jedne koja otoke smatra razvijenima i one koja ih smatra prostorima s razvojnim posebnostima. Mali otoci mjesta su visoke društvene kohezije (Baldacchino i Veenendaal, 2018) koja ima kapacitet zamijeniti neke elemente formalne infrastrukture, ali istovremeno su prostori koji mogu imati ozbiljne probleme s temeljnim razvojnim komponentama poput zdravstva i školstva (Kearns i Coleman, 2018). Takav dualizam zaista zahtijeva protuteoriju koja afirmira otočke posebnosti i razvojne zahtjeve unatoč pozitivnim razvojnim pokazateljima.

Otočnost i mali otoci u razvojnom kontekstu kao predmet analize

Temeljna karakteristika hrvatskih otoka je njihova veličina. Niti jedan od otoka nema više od 20 tisuća stanovnika te je diverzificiranost i složenost njihove ekonomije razmjerno niska. Bertram i Poirine (2018: 202) ističu kako su primarne osobine malih otoka u razvojnom smislu izolacija, ali i gospodarska otvorenost te naglašena potreba za samoodrživošću. Osim toga, oni su i dio širih političkih i administrativnih mreža koje postavljaju eksterne uvjete razvoja. Starc (2001) opisuje otočne ekonomije kao strukturom jednostavne i često oslonjene na mali broj aktivnosti čiji poremećaji donose znatne gospodarske i ekonomske štete. S obzirom na trenutno gospodarsko stanje Hrvatske generalno, a otoka posebno, turizam kao iznimno bitna grana stavlja otoke u položaj značajne otvorenosti prema svijetu. Otočne zajednice istovremeno možemo promatrati kao lokalne zajednice zbog same činjenice inzularnosti, ali i možda i najglobaliziranije dijelove socijalne strukture Hrvatske s obzirom na važnost eksternih aktera (kao turista i radne snage) na lokalne ekonomije. Pozivajući

se na Geiger Zeman i Zemana (2010) možemo ih smatrati postmodernim zajednicama koje istovremeno pokazuju i neke klasične probleme malih prostora i malih zajednica koje se nose sa starenjem populacije i pitanjima kvalitete života (Podgorelec, 2009), ali i povećanim migracijama stanovništva „izvana“ (Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Marčević (2015) pokazuje kako je većina otočnih jedinica lokalne samouprave u razvojnom smislu vezana uz tip koji naziva jediničnim razvojem, odnosno primarno visokim prihodima jedinice i pozitivnim (barem kroz službene statistike) kretanjem stanovništva. U tome se ujedno odražava i značajan udio sekundarnog stanovanja (Miletić, 2012) i izgradnje vezane uz turizam, što čini znatan dio jediničnih prihoda.

Dodatni problem kod istraživanja razvojnih potreba malih otoka je i njihov administrativni status te s njim povezani izvori podataka. U Hrvatskoj postoji niz različitih statusa vezanih uz otoke. Na nekima možemo naći više jedinica lokalne samouprave, ponekad i supostojanje gradova i općina. Neki su pak otoci jednoznačno određeni jednom jedinicom, neki su razdijeljeni na dijelove jedinica koji su i otočni i pripadni nekoj od kopnenih jedinica, a konačno postoji i niz manjih naseljenih otoka koji su dio neke druge (otočne ili neotočne jedinice). Osim toga, neki od njih povezani su mostom s kopnom što i njihovu otočnost dovodi u pitanje te se koriste pojmovi poput pseudootoka (Faričić i Mirošević, 2014).

Bertram i Poirie donose četiri bitne karakteristike malih otoka kao predmeta analize:

- Potpuno su okruženi morem
- Imaju manje od milijun stanovnika
- Postoji barem neki oblik ekonomskih i ostalih korisnih podataka o njima
- Imaju jasne administrativne identitete. (Bertram i Poirie, 2018: 203).

Premda se oni u svojem radu bave razmjerno nezavisnim entitetima, uključujući otočne države, temeljni analitički okvir je ovdje primjenjiv uz određene korekcije. U ovome radu premošteni otoci/pseudootoci će se tretirati kao otočne jedinice, dok su ostali kriteriji posve primjenjivi, s obzirom na to da su svi otoci manji od dvadeset tisuća stanovnika, postoje dostupni podaci o ekonomiji i demografiji (iskazanim kroz indeks razvijenosti) te su određeni kao jedinice lokalne samouprave. Iz istog razloga nećemo se baviti naseljenim otocima koji su administrativno dio neke kopnene cjeline (kao što su svi šibenski), ali se isti takvi otoci koji su dio neke veće otočne jedinice (kao što su primjerice Rivanj ili Zverinac) neće posebno razmatrati, nego kao dio sumarne statistike općine kojoj pripadaju. Na taj je način diferencirano 46 jedinica.

Indeks razvijenosti

Indeks razvijenosti predstavlja prvo sustavno mjerenje razvijenosti hrvatskih jedinica regionalne (županije) i lokalne (gradovi i općine) samouprave. Uveden je 2010. (NN 63/2010) kada su objavljeni i njegovi prvi rezultati. Imao je tri iteracije, 2010., 2013. i 2018. godine. U prve dvije iteracije sastojao se od pet komponenata - stope nezaposlenosti, dohotka po stanovniku, proračunskih prihoda jedinica lokalne, odnosno područne (regionalne) samouprave po stanovniku, općega kretanja stanovništva i stope obrazovanosti (mjereno prema postignutom srednjoškolskom obrazovanju) – pri čemu je bio ponderiran tako da su stopa nezaposlenosti i dohodak po stanovniku nosili veći ponder od 30% i 25%, a ostale komponente po 15%. Kriterij za pripadanje potpomognutoj jedinici pritom iznosi indeks razvijenosti od niži od 75, odražavajući tako ideju kohezijske politike Europske unije, koja također koristi prag od 75% (s BDP *per capita* kao kriterijem). 2017. mijenja se metodologija izračuna (NN 123/2017) na temelju studije o evaluaciji postojećeg modela (Denona Bogović, Drezgić i Čegar, 2017) pri čemu se nastoji ispraviti tendenciju indeksa da ekstremne vrijednosti pojedine komponente izrazito utječu na smještaj određene jedinice. Kao kriterij standardizacije korištena je balansirana *z-score* metoda. Osim promjene u metodologiji standardizacije druga suštinska intervencija bila je vezana uz izbor kriterija koje se koriste kod izračuna. U novoj varijanti indeks se sastoji od šest komponenti: prosječni dohodak po stanovniku, prosječni izvorni prihodi po stanovniku, prosječna stopa nezaposlenosti, opće kretanje stanovništva, indeks starenja i stupanj obrazovanosti stanovništva mjeren kroz tercijarno obrazovanje (Denona Bogović, Drezgić i Čegar, 2017: 43-52).

U prve dvije iteracije jedinice lokalne samouprave bile su razvrstane u pet skupina, pri čemu je kriterij bio vrijednost indeksa prema postavljenim pragovima te su se sve jedinice s vrijednošću manjom od 75 smatrale potpomognutim područjima. U trećoj iteraciji one su podijeljene prema kvartilima u kategorijama ispod i iznad vrijednosti 100 te je tako dobiveno osam skupina jedinica.

Zajednička karakteristika obje metodologije izračuna indeksa je da koriste ukupni iznos indeksa za mehaničko razvrstavanje jedinica u skupine prema unaprijed određenim kriterijima, što je i razumljivo jer se radi o mjeri za razvoj i procjenu razvijenosti koja ima praktične implikacije u smislu vrednovanja i kohezivnih mjera usmjerenih prema slabije razvijenima, za što je nužno imati jednoznačne i razmjerno jednostavne pokazatelje.

S druge strane, indeks razvijenosti omogućuje detaljno razmatranje i analizu tipova razvoja koje možemo naći kod hrvatskih gradova i općina pa tako Marčević (2015) identificira tri tipa razvoja, gdje ističe da postoji jasna razlika između primarno priobalnog jediničnog razvoja i primarno kopnenog tipa bližeg konceptu ljudskog razvoja.

Metodologija i analiza

Podaci u ovom radu odnose se na dokument „Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti prema novom modelu izračuna na lokalnoj razini (razdoblje 2014.-2016.)“ objavljen na stranicama Ministarstva regionalnog razvoja i fondova Europske unije. Temeljni i standardizirani pokazatelji za jedinice lokalne samouprave uključuju šest komponenti: prosječni dohodak po stanovniku, prosječni izvorni prihodi po stanovniku, prosječna stopa nezaposlenosti, opće kretanje stanovništva (period 2016-2018), indeks starenja i stupanj obrazovanja (VSS u dobi 20 do 65 godina). Detaljniji opis razloga odabira pokazatelja i načina standardizacije detaljno je opisan kod Denona Bogović, Drezgić i Čegar (2017) te stoga ovdje neće biti riječi o tehničkim detaljima samih postupaka izračuna. Analize koje su kasnije provedene rađene su na standardiziranim pokazateljima iz dva razloga – jedan je sama činjenica da su standardizirani te time lakše usporedivi, a drugi je što su istog smjera i u slučaju kad izvorni pokazatelj nije – niža nezaposlenost je standardizacijom prevedena u veću vrijednost pokazatelja, baš kao i indeks starenja.

Kasnija analiza uključila je tri postupka. Prvo su prikazani deskriptivni podaci s medijanom kao srednjom vrijednošću. Potom je provedena faktorska analiza na cijelom indeksu i dva podskupa podataka, onom s isključivo otočnim jedinicama te onim gdje su one isključene, kako bi se pokazalo postoje li specifičnosti u pokazateljima za otoke. Konačno, napravljena je klusterska analiza za cijeli indeks i samo za otočne jedinice kako bi se u prvom koraku smjestilo otoke u oblike razvijenosti te kasnije napravilo tipologiju samih otoka.

Deskriptivni pokazatelji

Indeks razvijenosti konstruiran je tako da se oslanja na balansiranu *z-score* metodu (Denona Bogović, Drezgić i Čegar, 2017: 49), što znači da uzima u obzir aritmetičku sredinu što omogućuje dobro razumijevanje konteksta otoka u odnosu na prosjek Republike Hrvatske.

U Tablici 1. može se vidjeti temeljne komponente otočnih jedinica u odnosu na državni prosjek.

Tablica 1. Deskriptivni pokazatelji otočnih jedinica lokalne samouprave (komponente indeksa razvijenosti)

	Prosječni dohodak po stanovniku	Prosječni izvorni prihodi po stanovniku	Prosječna stopa nezaposlenosti	Opće kretanje stanovništva	Indeks starenja	Stupanj obrazovanja
Medijan	105,9000	110,2800	108,3350	110,6850	97,2450	111,0650
Min	88,96	97,51	96,90	100,90	58,23	97,89
Max	121,63	164,94	114,69	156,47	106,34	122,96

Deskriptivni prikaz temeljnih pokazatelja koji sačinjavaju indeks razvijenosti ukazuje na jasnu razvijenost. Indikativno je da samo jedna jedinica lokalne samouprave (Sućuraj) smještena u potpomognute. Medijan, korišten kao mjera centralne tendencije (jer prosjek nije adekvatan uslijed različitih veličina jedinica lokalne samouprave) pokazuje pet komponenti koje su iznad standardizirane sredine te samo indeks starenja koji je ispod. U tome se može vidjeti prvi problem otočnih sredina, a taj je da u njima živi staro stanovništvo, dok istovremeno broj stanovnika u svim jedinicama (najniža standardizirana vrijednost općeg kretanja stanovništva je 100,90) opada sporije nego u Republici Hrvatskoj. K tome, za neke od komponenata najveće vrijednosti za otoke ujedno su i najveće za cijeli indeks pa su tako prosječni izvorni prihodi po stanovniku najviši na Viru, nezaposlenost najniža u Loparu, a opće kretanje stanovništva opet na Viru. Najniže vrijednosti nigdje nisu vezane uz otoke, iako kod indeksa starenja možemo naći nekoliko jedinica lokalne samouprave u deset najslabijih (Sućuraj, Šolta i Sali).

Sumarno, vidljivo je da u pet od šest komponenata otoci postižu visoke vrijednosti, dok su na jednoj znatno slabiji i ispod državnog prosjeka. Ovakva je demografska situacija u skladu s višedesetljetnim negativnim trendovima (Lajić: 1992; Wertheimer-Baletić, 2017).

Faktorska analiza

Nakon identificiranja temeljnih karakteristika pokazatelja indeksa razvijenosti za otočne jedinice lokalne samouprave u drugom koraku provedena je faktorska analiza ukupnog indeksa razvijenosti i poduzoraka otočkih jedinica lokalne samouprave te onih jedinica koje nisu otočke. Za sve korištene postupke upotrijebljena je *varimax* rotacija.

Analiza provedena na kompletnome indeksu izdvojila je dva faktora (uz 74% objašnjene varijance). Prvi faktor uključuje pet od šest komponenata, dok je drugi isključivo vezan uz indeks starenja. Rezultati su prikazani u Tablici 2.

Tablica 2. Rezultati faktorske analize (ukupni indeks)

	Komponenta	
	Ostalo	Indeks starenja
Prosječni dohodak po stanovniku	,838	
Prosječni izvorni prihodi po stanovniku	,770	
Prosječna stopa nezaposlenosti	,802	
Opće kretanje stanovništva	,803	
Indeks starenja		,940
Stupanj obrazovanja	,788	

Faktorska analiza provedena na poduzorku neotočkih jedinica lokalne samouprave pokazuje jasno razlikovanje demografske komponente i ostalih elemenata. Izdvojena su dva faktora, od kojih prvi (nazvan Kapitali) uključuje osobne prihode, prihode jedinice, nezaposlenost i visoko obrazovanje, a drugi kretanje stanovništva i indeks starenja (Demografija). Izdvajanjem otočkih jedinica dobiva se konzistentnija slika demografskih procesa. Rezultati su prikazani u Tablici 3.

Tablica 3. Rezultati faktorske analize (bez otočnih jedinica)

	Komponenta	
	Kapitali	Demografija
Prosječni dohodak po stanovniku	,872	
Prosječni izvorni prihodi po stanovniku	,836	
Prosječna stopa nezaposlenosti	,689	
Opće kretanje stanovništva		,709
Indeks starenja		,915
Stupanj obrazovanja	,835	

Evidentno je da otočke jedinice, koje čine 8.2% svih jedinica lokalne samouprave, utječu na vrijednosti do te mjere da izdvajaju indeks starenja kao posebnu demografsku kategoriju iz čega se može zaključiti da postoji niz ekstremnih vrijednosti koje karakteriziraju ovu potkategoriju.

Konačno, analizom samo otočkih jedinica dobiva se jasniji uvid u demografske i društvene specifičnosti otoka. Izdvojena su tri faktora (uz 76% objašnjene varijance). Prvi faktor povezuje prihode jedinice i opće kretanje stanovništva te je nazvan Jedinični razvoj (u skladu s Marčević, 2015). Drugi je povezan s osobnim prihodima i visokim obrazovanjem te je nazvan Osobni kapitali, reflektirajući terminologiju u kojoj se obrazovanje smatra institucionaliziranim kulturnim kapitalom (Bourdieu, 1983). Konačno, treći se veže uz nezaposlenost i indeks starenja te je nazvan Atraktori. Rezultati su prikazani u Tablici 4.

Tablica 4. Rezultati faktorske analize (samo otočne jedinice)

	Komponente		
	Razvoj jedinice	Osobni kapitali	Atraktori
Prosječni dohodak po stanovniku		,778	
Prosječni izvorni prihodi po stanovniku	,829		
Prosječna stopa nezaposlenosti			,855
Opće kretanje stanovništva	,897		
Indeks starenja			,529
Stupanj obrazovanja		,884	

Promatrajući ovaj nalaz, vidljivo je da indeks pokazuje logičnije ishode kad se isključe otoci. Dodatna potvrda tome je činjenica da su standardizirane vrijednosti kretanja stanovništva i indeksa starenja statistički značajno pozitivno korelirane (.451**), dok je u poduzorku otoka ta povezanost negativna, također uz statističku značajnost (-375*). Nadalje, ova je pojava dovoljno izražena da zbog relativno malog broja slučajeva mijenja strukturu faktora indeksa te pokazuje kako otoci predstavljaju određenu vrstu anomalije – imaju pozitivno kretanje stanovništva unatoč starenju populacije.

Klasterska analiza

Indeks razvijenosti, s obzirom na mali broj varijabli na temelju kojeg je konstruiran i relativno velikog broja jedinica, pogodan je za razvoj klasifikacija putem klusterske analize te je napravljeno više analiza tog tipa za ranije iteracije (Perišić, 2014; Marčelić, 2015), dok slična analiza nije rađena za otoke. Dodatna prednost ovog postupka je u tome što se, za razliku od indeksa koji jedinice grupira mehanički s obzirom na krajnji ishod (u prve dvije iteracije u nejednake grupe vezane uz pragove vrijednosti, u trećoj s obzirom na kvantile) rezultati mogu koristiti interpretativno i razmatrati različiti tipovi razvoja čak i onda kad su vrijednosti konačnog ishoda slične.

U ovome dijelu prvo će se provesti klasterska analiza ukupnog indeksa, a potom će se na isti način pristupiti poduzorku otočnih jedinica. Ta se analiza koristi za grupiranje slučajeva prema sličnim vrijednostima na različitim varijablama te se stvaraju tipovi koji se kasnije sadržajno interpretiraju. Takva se analiza smatra otvorenijom za tumačenje od većine drugih statističkih metoda te uključuje dimenziju vlastite interpretacije istraživača te postoji niz različitih kriterija za određenje broja klastera. Za potrebe ovog rada korišten je statistički program R i njegov paket NbClust koji kombinira 30 različitih kriterija za

određenje optimalnog broja klastera. Prethodno je skup podataka pregledan za ekstremne vrijednosti te su iz analize izbačene općine Vir (za koju je prethodno konstatirano da ima maksimalnu vrijednost na dvije varijable) te Civljane i Ervenik.

Analiza tako definiranog ukupnog indeksa rezultirala je s četiri klastera, odnosno grupe jedinica. Prva grupa nazvana je *Demografska kriza i nerazvijenost* s obzirom na sve vrijednosti ispod državnog prosjeka, ali s osobito lošim rezultatom na dvije varijable vezane uz opće kretanje stanovništva i indeks starenja. Uključuje 34 jedinice, a posebna je karakteristika da niti jedna od njih nije na obali. Drugi klaster nazvan je jednostavno *Razvijenost* jer su svi pokazatelji osim indeksa starenja znatno iznad hrvatskog prosjeka. Sadrži 116 jedinica primarno vezanih uz obalu i kopnene urbane prostore NUTS2 jedinice Sjeverna Hrvatska. Treći klaster dobio je ime *Vitalna nerazvijenost* zbog činjenice da su sve vrijednosti ispod prosjeka, osim indeksa starenja. Radi se o 184 jedinice mahom ruralne kontinentalne Hrvatske i dalmatinskog zaleđa. Konačno, najveća grupa, nazvana jednostavno *Prosjeak*, sadrži 219 jedinica vezanih uz manje priobalne jedinice, urbane sredine istoka Hrvatske te ruralnijih dijelova centralne Hrvatske. U Tablici 5 prikazani su klusterski centri.

Tablica 5. Konačni klusterski centri – sve jedinice

Konačni klusterski centri	Demografska kriza i nerazvijenost	Razvijenost	Vitalna nerazvijenost	Prosjeak
Prosječni dohodak po stanovniku	99,12	110,9	90,45	102,55
Prosječni izvorni prihodi po stanovniku	98,12	114,38	94	97,42
Prosječna stopa nezaposlenosti	93,34	108,12	90,7	104,73
Opće kretanje stanovništva	83,99	110,46	94,15	101,95
Indeks starenja	83,76	96,66	103,26	102,56
Stupanj obrazovanja	97,07	113,74	92,39	99,61
	N=34	N=116	N=184	N=219

Analiza varijance pritom pokazuje statističku značajnost kod svih šest varijabli.

Otočne jedinice smještene su u samo dvije grupe – 35 u klasteru razvijenosti i 10 u klasteru prosjeka. Očito je da se i ovim kriterijem pokazuje da su otoci generalno razvijeni iznad nacionalnog prosjeka, ali se i tipski ubrajaju u sredine s manjim brojem razvojnih problema.

Stoga se u drugome koraku pristupilo analizi isključivo otočnih jedinica (i dalje uz izuzeće Vira), što je rezultiralo s 45 slučajeva. Korištenje paketa NbClust sugeriralo je konačni rezultat s tri klastera. Prvi klaster nazvan je *Vrlo razvijeni*

zbog vrlo visokih vrijednosti na svim varijablama osim indeksa starenja. Uključuje primarno otoke koji su premošteni ili u blizini većih gradskih središta i sadrži 13 jedinica. *Prosječni* klaster, koji je najveća skupina jedinica lokalne samouprave, većinom se odnosi na nepremoštene otoke, pretežno u Dalmaciji, a naziv je odabran zbog toga što su, iako razvijeniji od hrvatskog prosjeka na svim varijablama osim indeksa starenja, njihove vrijednosti najbliže vrijednosti 100. Konačno, manja skupina jedinica (5) izdvojila se u skup koji je uz dozu ironije nazvan *Stari baby boomeri* iz razloga što postoji izniman nesrazmjer kretanja stanovništva koje je znatno iznad prosjeka i najviše u otočkim skupinama uopće, dok je s druge strane indeks starenja iznimno nepovoljan. Drugim riječima, radi se o skupu otoka čije stanovništvo istovremeno stari i opada znatno sporije od hrvatskog prosjeka, a uključuje isključivo jedinice na nepremoštenim dalmatinskim otocima, ali u blizini većih gradova. Vrijednosti klusterskih centara dane su u Tablici 6.

Tablica 6. Konačni klusterski centri – otočne jedinice

Konačni klusterski centri	Vrlo razvijeni	Prosječni	Stari baby boomeri
Prosječni dohodak po stanovniku	112,83	103,3	107,18
Prosječni izvorni prihodi po stanovniku	130,46	107,12	109,7
Prosječna stopa nezaposlenosti	110,94	106,18	107,52
Opće kretanje stanovništva	114,16	109,45	122,23
Indeks starenja	96,96	95,87	69,61
Stupanj obrazovanja	115,66	108,99	110,98
	N=13	N=27	N=5

Iz svega se može iščitati da su otočne jedinice specifičan razvojni slučaj posebno u smislu demografskih pokazatelja te da se generalno objektivno visoka opća razina razvijenosti mora oprezno kontekstualizirati, ali i promišljati u širim razvojnim kategorijama ljudskog i društvenog razvoja.

U prvu skupinu, *Vrlo razvijeni*, ubrajaju se Baška, Bol, Cres, Hvar, Kolan, Krk, Mali Lošinj, Malinska-Dubašnica, Novalja, Omišalj, Punat, Vrbnik i Sutivan. Druga skupina, *Prosječni*, obuhvaća Blato, Jelsu, Postira, Pašman, Kali, Poveljanu, Komižu, Korčulu, Pučišća, Lastovo, Rab, Lopar, Selca, Lumbardu, Smokvicu, Milnu, Stari Grad, Mljet, Murter-Kornati, Nerežišća, Tkon, Velu Luku, Okrug, Vis i Pag. Konačno, *stari baby boomeri* okupljaju pet jedinica: Preko, Sali, Kuljicu, Šoltu i Sućuraj. Prvu i treću skupinu možemo analitički promatrati kao otklone od prosjeka, pri čemu je visoka razvijenost prve evidentno posljedica primarno premoštenja ili blizine velikih gradova, što govori o hibridnom mo-

delu (pseudo)otočnosti kod kojeg se problemi izolacije smanjuju, ali se ne gube otočni atraktori primarno u smislu turizma i sekundarnog stanovanja. S druge strane, treća skupina predstavlja ekstremni slučaj demografske anomalije, pri čemu se demografska slika drastično mijenja imigracijom (s time da se u ovome radu nismo bavili problemima prijave prebivališta zbog povlastica, što vjerojatno može objasniti dio fenomena), dok se stanovništvo ubraja među najstarije u Republici Hrvatskoj uopće.

Zaključne napomene

Temeljna teza ovog rada oslanja se na postekonomske razvojne teorije koje naglašavaju ljudske sposobnosti i pravednost raspodjele resursa kao osnovu razvijenog društva. U tom su smislu hrvatske otočne jedinice lokalne samouprave u posebnom i ambivalentnom položaju. S jedne strane inzularnost je razvojna činjenica *par excellence* sa svim svojim prednostima i manama (Starc, 2001; Baldacchino i Veenendaal, 2018; Bertram i Poirine, 2018) koja se u hrvatskim okolnostima posebno očituje u problematici malih otoka, kojima pripadaju apsolutno svi hrvatski otoci. Prometna izoliranost, nediverzificirana ekonomija i nepovoljna demografska slika osobito vezana uz problem starenja stanovništva (Lajić, 1992; Podgorelec, 2009) otvaraju niz razvojnih pitanja koja zahtijevaju ciljane politike, vezane uz povećanje ljudskih sposobnosti na danom teritoriju (Nussbaum, 2011). S druge strane, kad promatramo hrvatski indeks razvijenosti, velika većina otoka klasificiran je u razvijene i visoko razvijene jedinice lokalne samouprave, pri čemu se samo Sućuraj ubraja u potpomognute.

Ova naizgled kontradiktorna situacija treba se promatrati iz dva rakursa. Prvi je položaj otočnih jedinica u kontekstu svih 556 jedinica lokalne samouprave. Premda su one nedvojbeno i prema objektivnim kriterijima svrstane većinski u razvijene kategorije, sam sadržaj indeksa je takav da ukazuje na temeljnu anomaliju. Otočke jedinice istovremeno imaju nepovoljan indeks starenja i povoljno demografsko kretanje, do te mjere da mijenjaju ukupnu strukturu faktora pri faktorskoj analizi, predstavljaju manje od 10% slučajeva. Njihovom izolacijom iz uzorka indeks poprima posve logičnu konstelaciju kod koje se kretanje stanovništva i indeks starenja vežu u jedan faktor. Drugim riječima, postoji temeljna nekongruentnost ova dva pokazatelja, što je dijelom uvjetovano sekundarnim stanovanjem i turističkom gradnjom, a dijelom vjerojatno i prijavama prebivališta stanovništva koje nije stalno nastanjeno. Takva vrsta anomalije svakako treba biti promišljena u daljnjem razmatranju konstrukcije indeksa. Drugi rakurs vezan je uz pitanje je li sam indeks iscrpno konstruiran na način da obuhvaća razvojne posebnosti otoka. Kao što je pokazano ranije, in-

zularnost, osobito na malim otocima, fundamentalna je razvojna karakteristika koja određuje ekonomske, obrazovne, zdravstvene, prometne i ine okolnosti. Stoga nije čudno da su najrazvijenije one jedinice koje su ujedno i manje inzularne (pseudootoci i jedinice vezane uz velike gradove), dok se postavlja pitanje udaljenijih i manjih otoka.

S obzirom na to da je indeks razvijenosti mišljen kao sredstvo usporedbe na razini čitave države i nije osjetljiv niti na tipove razvoja niti na posebnosti pojedinih teritorijalnih kategorija, nego je usmjeren na mehaničko smještanje u unaprijed zadane kategorije, sam za sebe ne može biti kriterij procjene otočnog razvoja bez uzimanja u obzir ideja društvenog i ljudskog razvoja.

Literatura

- Baldacchino, G. i Veenendaal, W. (2018). Society and Community. U: Baldacchino, G. (ur.). *The Routledge International Handbook of Island Studies: A World of Islands* (str. 339-352). London and New York: Routledge.
- Bertram, G. i Poirine, B. (2018). Economics and development. U: Baldacchino, G. (ur.). *The Routledge International Handbook of Island Studies: A World of Islands* (str. 202-246). London and New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (1983) Ökonomisches kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. U: R Kreckel (ur.), *Soziale Ungleichheiten (Sozialen Welt, Sonderheft 2)*, (str. 183-198). Göttingen: Verlag Otto Schwartz.
- Denona Bogović, N., Drezgić, S. i Čegar, S. (2017). *Evaluacija postojećeg i prijedlog novog modela za izračun indeksa te izračun novog indeksa razvijenosti jedinica lokalne i područne samouprave u Republici Hrvatskoj*. Zagreb i Rijeka: CLER.
- Đulabić V. (2013). Novine u regionalnom razvoju i regionalnoj politici. U: Koprčić, I. (ur.), *Reforma lokalne i regionalne samouprave u Hrvatskoj* (str. 99-122). Zagreb: Institut za javnu upravu.
- Faričić J. i Mirošević, L. (2014). Artificial islands and pseudo-islands of Croatia. *Annales. Series historia et sociologia*, 24 (2014.): 113 – 128.
- Geiger Zeman, M. i Zeman, Z. (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Koprčić, I. (2013). Glavna obilježja postojećeg i prijedlog novog teritorijalnog ustrojstva Hrvatske – zašto nam treba teritorijalna reorganizacija. U: Koprčić, I. (ur.), *Reforma lokalne i regionalne samouprave u Hrvatskoj* (str. 1-32). Zagreb: Institut za javnu upravu.
- Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka. Povijesne i suvremene značajke depopulacije*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

- Kearns, R. i Coleman, T. (2018). Health and Wellbeing. *The Routledge International Handbook of Island Studies: A World of Islands* (str. 279-297). London and New York: Routledge.
- Marcelić, S. (2015). Kritička analiza hrvatskog indeksa razvijenosti: tri tipa razvoja i njihov regionalni položaj. *Revija za socijalnu politiku*, 22(3), 309-333.1
- Miletić, G. M. (2011). *U potrazi za drugim prostorom. Sociološki aspekti sekundarnog stanovanja u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Ministarstvo razvitka i obnove (1997). *Nacionalni program razvitka otoka*. Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.
- Nederveen Pietersee, J. (2010). *Development Theory*. London: Sage.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Boston: Harvard University Press.
- Perišić, A. (2014). Multivarijatna klasifikacija jedinica lokalne i regionalne samouprave prema socioekonomskoj razvijenosti. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, 23(2), 211-231.
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A. i Tomaney, J. (2017). *Local and regional development*. Milton Park and New York: Routledge.
- Podgorelec, S. (2009). *Ostarjeti na otoku: kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S. (2013). *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Sen, A. (2012). *Razvoj kao sloboda*. Zagreb: Algoritam.
- Starc, N. (2001). Managing Island Development: The Croatian Case. *Sociologija i selo*, 39 (1/4): 15-36.
- Wertheimer-Baletić, A. (2017). *Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (Izbor radova)*. Samobor: Meridijani.
- Zimmermann, R. (1997). Strategija razvitka otoka s prostorno-planskih gledišta. U: *Nacionalni program razvitka otoka* (str. 33-126). Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.

Sažetak

U radu se ističe temeljna kontradiktornost dva okvira donošenja razvojnih politika vezanih uz otoke – jedan u kojem se otoci smatraju posebnom razvojnom kategorijom *per se* te drugom u kojoj se promatraju usporedno s cijelom Hrvatskom kroz indeks razvijenosti jedinica lokalne samouprave. Prvi dio rada postavlja teorijski okvir postekonomske ideje razvoja i inzularnosti kao posebne razvojne okolnosti. U drugome se dijelu analizira indeks razvijenosti jedinica lokalne samouprave (N=556) te se u prvome koraku faktorskom analizom identificira posebnosti otoka u kontekstu kon-

strukcije indeksa. U drugome koraku klsterskom analizom donosi se klasifikacija otoka i konstatira da u svim kategorijama postoji temeljni problem neskladnosti indeksa starenja i općeg kretanja stanovništva, što otočne jedinice lokalne samouprave čini anomalijom. Zaključuje se da je za adekvatan razvoj hrvatskih otoka potrebno proširiti razvojne politike prema kriterijima ljudskog i društvenog razvoja utemeljenog na teoriji pravednosti te da indeks razvijenosti nije dovoljna mjera za razumijevanje otočnih posebnosti.

Ključne riječi: otočnost, hrvatski indeks razvijenosti, postekonomska razvoj, mali otoci, razvojne politike

DEVELOPMENTAL SPECIFICITIES OF ISLANDS IN THE CONTEXT CROATIAN DEVELOPMENT INDEX

Summary

The paper highlights the fundamental contradiction between two frameworks for adopting development policies related to islands - one in which islands are considered a special development category *per se*, and the other in which they are viewed in comparison with the whole of Croatia through the index of development of local self-government units. The first part of the paper sets the theoretical framework of post-economic ideas of development and insularity as a special developmental circumstance. In the second part, the index of development of local self-government units (N=556) is analyzed. In the first step, the peculiarities of the islands in the context of the construction of the index are identified by factor analysis. In the second step, a cluster analysis is used to classify the islands and states that in all categories there is a fundamental problem of inconsistency between the aging index and the general movement of the population, which makes insular local self-government units an anomaly. It is concluded that for the adequate development of the Croatian islands, it is necessary to expand the development policies according to the criteria of human and social development based on the theory of justice, and that the development index is not a sufficient measure for understanding the islands' peculiarities.

Keywords: insularity, Croatian development index, post-economic development, small islands, developmental policies

MAPIRANJE OTOČNE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Prilozi poznavanju modernizacije i otočnosti

Iva Kostešić

Iva Kostešić

Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, Odsjek - Studij dizajna

Frankopanska 12, 10000 Zagreb

ikostesic@arhitekt.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.07>

Uvod – modernizacija otoka i industrija

Univerzalna vrijednost industrijske baštine kao tehničkog naslijeđa posebno je prepoznata krajem prošloga stoljeća kada se intenziviraju procesi deindustrijalizacije, a brojni se industrijski pogoni i sklopovi posljedično napuštaju i prepuštaju propadanju. Važnost izučavanja, očuvanja i interpretacije industrijske baštine, kao dijela procesa industrijske modernizacije koji ukazuje na duboku povezanost kulture (proizvodnje) i prirodne okoline, afirmirana je djelovanjem međunarodnih organizacija poput *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* (TICCIH) i *The International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS). U poveljama koje donose TICCIH i ICOMOS industrijska baština uključuje „ostatke industrijske kulture od druge polovine 18. st. do danas koji su od povijesne, tehnološke, društvene, arhitektonske ili znanstvene vrijednosti“ (TICCIH, 2003), a uključuju sve materijalne i nematerijalne aspekte kulture proizvodnje poput zgrada i strojeva, sklopova, radionica, tvornica, skladišta, i dr., kao i ostale prostore namijenjene društvenim aktivnostima povezanim s industrijskim pogonom, te tehničko znanje, način organizacije rada i društveno-kulturnu ostavštinu koja je oblikovala život zajednice (ICOMOS, 2011).

Ovim radom istražuje se relativno sporadično obrađena tema industrijske baštine hrvatskih otoka u okviru modernizacijskih procesa, ali u specifičnom

kontekstu kulture izolacije karakteristične za otoke i otočne zajednice. Tema ima potencijal za provedbu opsežnijeg projekta u kojemu bi prva faza mogla biti mapiranje otočne industrijske baštine, pri čemu bi kao kriterij odabira primjera mogla biti primijenjena veličina i značaj proizvodnog pogona, odnosno iz mapiranja bi se mogli isključiti manji lokalni primjeri proizvodnje. Prema dostupnim podacima pretežito je, ne iznenađujuće, riječ o industrijama koje se temelje na specifičnim lokalnim otočnim resursima u koje se ubrajaju prirodna sredina otoka, more koje ga okružuje i čovjek (Defilippis, 2001: 84) te se na otocima najčešće formiraju brodogradilišta i pogoni za lov, preradu i konzerviranje ribe, međutim postoje i druge industrije koje nisu vezane uz tradicionalne otočne resurse, poput tekstilne industrije, tvornice za preradu plastike, petrokemijske industrije i pogona za proizvodnju električnih uređaja. S jačanjem turističke industrije od sredine 20. stoljeća, stanje se na hrvatskim otocima značajno mijenja te se gospodarstvo sve više temelji na „strategiji rentiranja prirodnih dobara: sunca i mora“ koja odgovara procesu „rentijerske modernizacije“ prema Rogiću (1994: 445-446), ujedno prepoznate kao jedne od pet razvojnih ograničenja hrvatskih otoka.¹

Otočnost i modernizacijski procesi

U obrazlaganju opsega pojma „otoka“ i „otočnosti“ najčešće se oni značenjski povezuju sa stanjem okruženosti, oskudice i izolacije. Taglioni (2011) upozorava na arbitrarni koncept „otoka“ koji se nerijetko različito tumači prema potrebama specifičnog istraživanja ili projekta. U nedostatku adekvatne definicije autor predlaže koncept „malih otočnih prostora“ i definira ih kao kopnene mase okružene vodom koje tvore jedinstveno kopno površine manje od 11.000 km² i s populacijom manjom od 1.5 miliona (Taglioni, 2011: 49). Eriksen u kritičkoj analizi antropoloških istraživanja društava u kojima se otok koristi kao metafora izoliranih kultura i sustava, elaborira kako je „otočnost“ *de facto* mjera, te da je izolacija uvijek relativna i pitanje perspektive, jer je univerzalno obilježje ljudskih društava upravo kontakt s vanjskim svijetom. „Otočnost“ se prema Eriksenu kreira identifikacijom sebe i drugih kroz kreiranje društvenih kontrasta te stvaranjem namjernih oblika izolacije (Eriksen, 1993). Slično razmišljanje o otočnosti kao mjeri dijeli i Taglioni (2011) koji dijelom prema Pelletierevoj definiciji otočnosti kao „dinamične veze koja se razvila između otočnog prostora i društva koji ga naseljava“ formira stupnjevanu tipologiju otočnosti s tri

¹ Ostala razvojna ograničenja hrvatskih otoka prema Rogiću uključuju pozicija trostruke periferije, neprirodnost prirodnog dobra, kampanilističke institucije i ovisnički akteri (Rogić, 1994: 437-449).

kategorije: hipo-otočnost, otočnost i hiper-otočnost, gdje prva označava kontinentalizaciju otočnih fenomena pod utjecajem integracije i asimilacije otočnog teritorija kontinentalnoj matici, a potonja „dvostruku otočnost“, tj. fizičku te društvenu, ekonomsku i političku izoliranost (Taglioni, 2011). Defilippis pri definiranju otoka kao kopna okruženog morem, koristi i pojam „izolata“ koji upućuje na stanje odsječenosti ili izdvojenosti, međutim konstatira da su izolati također „dijelovi većih otočnih i obalno-otočnih sustava izvan kojih oni ne mogu egzistirati“ (Defilippis, 2001: 84), odnosno da su nužno povezani s drugim otočnim i izvanjskim sustavima kako bi opstali.

Iako u „položaju trostruke periferije u prostornoj i funkcionalnoj organizaciji hrvatskog društva“ (Rogić, 1994: 437), na otocima, kao i na kopnenoj matici, možemo pratiti procese modernizacije, premda ne u istoj mjeri. Modernizacija, kao vrsta autonomije koja počiva na samoodređenom djelovanju u području društva, proizvodnje i prebivanja, za svoje sržne procese ima birokratizaciju, industrijalizaciju i urbanizaciju (Rogić, 2000). Industrijska modernizacija hrvatskih otoka nastupa mahom u vrijeme druge modernizacije prema Rogiću (2000), od 1945. do 1990. godine. U tom se periodu brojni mali obrti bilo udružuju u veće pogone ili se moderniziraju u skladu s tehnološkim napretkom, te se osnivaju nova industrijska poduzeća, uglavnom na većim kvarnerskim ili srednjodalmatinskim otocima, s ponekim izuzetcima. Procesi industrijske modernizacije, općenito kroz povijest, podrazumijevaju izvjesnu razinu integracije teritorija, a život na otoku je upravo suprotan tome jer se odvija u kontekstu određene mjere izolacije. U tom smislu je i logično da se na hrvatskim otocima razvijaju pogoni temeljeni na otočnim resursima i tradicionalnim gospodarskim aktivnostima vezanim uz preradu ribe i brodogradnju.

Mapiranje industrijske baštine hrvatskih otoka

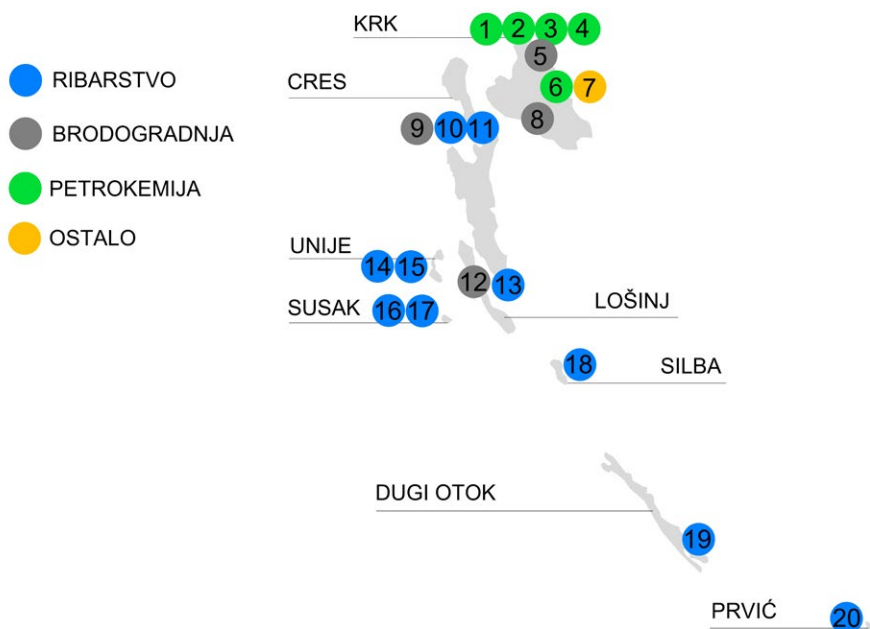
Istraživanje industrijske baštine hrvatskih otoka temelji se na prikupljanju dostupne znanstvene i stručne literature koja uglavnom sporadično okuplja podatke o industrijskoj proizvodnji na otocima, međutim ne postoji cjelovito istraživanje koje zahvaća sveukupni teritorij hrvatskih otoka niti obrađuje različite aspekte industrijske modernizacije.

Vrijedni izvori za mapiranje predstavljaju „Nacionalni plan razvitka otoka“ iz 1997. g. (Starc, Kaštelan-Macan i Ćurlin, 1997) u kojemu je objavljen popis tvornica za preradu ribe (kao i u: Jovanović, Galić i Mackelworth, 2010), publikacija „Priče iz konzerve“ (Kosmos, Petrović i Pogačar, 2020) s tekstovima o ribo-prerađivačkoj industriji, zatim „Od barake do fabrike“ (Čavić, Gamulin i Novak Kronjac, 2018) koja obrađuje temu industrijske baštine, specifično obradu i konzerviranje ribe na otoku Hvaru, publikacije udruge „Siva zona“ koja

aktivno istražuje i mapira industrijsku baštinu otoka Korčule te portal Virtualna Korčula. Uz navedene izvore u istraživanju je korištena i doktorska disertacija s naslovom „Socijalnogeografska klasifikacija hrvatskoga otočnoga prostora“ (Marinković, 2020) koja donosi popis tvornica i industrijskih pogona na hrvatskim otocima. Za tekstilnu industriju korišteni su podaci iz projekta „Skrojene budućnosti“ (Jokić i Grilec, 2018).

Iz navedenih se izvora industrijska baština na hrvatskim otocima može tipološki razvrstati u kategorije: 1. brodogradilišta; 2. tvornice za preradu i konzerviranje ribe; 3. petrokemijska industrija; 4. ostalo. Posljednja kategorija uključuje manje zastupljene industrije i pogone poput tvornicu ambalaže, tekstilnu industriju, tvornicu električnih uređaja i pogon za preradu kamena (popis industrijske baštine na hrvatskim otocima pogledati u prilogima 1 i 2).

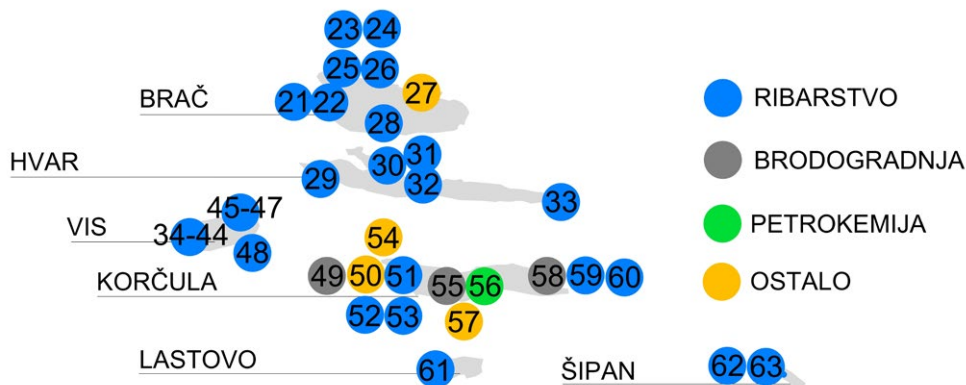
Na kvarnerskim i sjevernodalmatinskim otocima (Slika 1) najzastupljenija je industrija prerade ribe, slijede petrokemijska industrija i brodogradnja te tvornica netkanog tekstila.

Slika 1. Topografski razmještaj pogona i industrija na kvarnerskim i sjevernodalmatinskim otocima. Podebljano su označeni pogoni koji su danas u funkciji: **1. JUNA / JANAF**; **2. LNG terminal**; **3. INA**; 4. pogon za preradu plastike; 5. pogon brodogradilišta „3. maj“; 6. Krkplastika d.d.; 7. „Vrbenka“; **8. Brodogradilište Punat d.o.o.**; 9. Cres; 10. Soci t  G n rale Fran aise; 11. Plavica; **12. Lošinjska plovidba – Brodogradilište d.o.o.**; 13. Kvarner; 14. Arrigoni; 15. Kvarner; 16. I. Mazzola; 17. Kvarner; 18. Degrassi; **19. Klink i Laurer / Neptun / Mardešić**; 20. tvornica za preradu ribe. Izradila: autorica.

dogradilište Punat na otoku Krku, Lošinjska plovidba – Brodogradilište na Lošinj i Mardešić tvornica za preradu ribe u Salima na Dugom otoku. Postrojenje tvornice Krkplastika u Vrbniku na otoku Krku uvršteno je na Popis industrijske baštine Primorsko-goranske županije u okviru projekta mapiranja kojeg je proveo Centar za industrijsku baštinu (***, 2014-2020). Danas napuštena tvornica netkanog tekstila Vrbenka u Vrbniku bila je prva tvornica na Krku koja je svoje pogone otvorila i na kopnu, u Slunju (Strčić, 1988: 40).

Na srednje i južnodalmatinskim otocima (Slika 2) također je najzastupljenija industrija prerade i konzerviranja ribe, zatim brodogradnja, ostale industrije koje uključuju tvornicu za preradu kamena, tvornicu ambalaže, tvornicu električnih uređaja i tvornicu tekstila. Najraznovrsniju industriju imao je otok Korčula s pogonima za preradu ribe i brodogradilištima, tvornicom ambalaže 8. mart (kasnije Ambalaža), tvornicom električnih uređaja TEU (danas EL – RA), tvornicom za preradu tekstila Trikop i pogonom tvornice Karbon koja je u vrijeme socijalizma bila jedina tvornica s proizvodnjom okrugle krede u zemlji (Gjivoje, 1969: 174). Osim krede u tvornici su se proizvodile pastele i školski pribor, boje za drvo i tekstil, autošamponi i deterdenti. Aktivne su tvornica za preradu

Slika 2. Topografski razmještaj pogona i industrija na srednje i južnodalmatinskim otocima. Podebljano su označeni pogoni koji su danas u funkciji: 21. Frane Mardešić i drug; 22. Mardešić; **23. Sardina**; 24. Kazolini i Bižaca; 25. Jadranka; 26. Vlahović, Nimfa, Braća Mardešić; **27. Jadrankamen**; 28. Mardešić & Cie; 29. tvornica za preradu ribe; 30. Société Générale Française; 31. Neptun; 32. Warhanek; 33. Kazolini i Bižaca; 34. Braća Mardešić; 35. Société Générale Française; 36. Warhanek; 37. Société Générale Française; 38. Degrassi; 39. Mardešić & Cie; 40. Frane Mardešić i druge; 41. Ribarska zadruža; 42. Klink i Laurer; 43. Sardina; 44. Neptun; 45. Luigi Toreggiani & Aplice Baliani; 46. Braća Mardešić; 47. Degrassi; 48. Frane Mardešić i drug; 49. RO Greben / Montaža-Greben; 50. Tvornica limene ambalaže 8. mart / Ambalaža; 51. Jadranka; 52. Sardina; 53. Warhanek; **54. TEU / EL – RA**; **55. Radež**; 56. Karbon / Eurokarbon; 57. Trikop; 58. Korčula / Ivan Cetinić / Inkobrod / Leda; 59. Warhanek; 60. Warhanek. Izradila: autorica.

ribe Sardina u Postirama i tvornica za preradu kamena Jadrankamen u Pučišću na Braču, tvornica brodske opreme Radež u Blatu i tvornica eklektičnih uređaja EL – RA u Veloj Luci na otoku Korčuli. Pogoni brodogradilišta Greben, tvornice Ambalaže, tvornice za preradu ribe Jadranke u Veloj Luci, te pogoni Karbona u Blatu su napušteni i van funkcije. Prostori bivše tvornice Trikop prenamijenjeni su u umjetnički atelje.

Popis tvornica i pogona trebalo bi shvatiti kao radni, jer je za potpuno razumijevanje materijalnih (arhitektura, strojevi, alati, prostorne cjeline) i nematerijalnih aspekata (komunikacijske cjeline, društveni rituali, verbalna ostavština i usmena predaja) industrijske baštine hrvatskih otoka potrebno izvršiti detaljnije terensko istraživanje kao i istraživanje dostupne arhivske dokumentacije.

Zaključak

Iako je, u odnosu na kopno, za otoke svojstvena jednolika, jednostavnija i primitivnija ekonomija utemeljena primarno na resursima otočne prirodne okoline (Starc, 2001), industrijska baština hrvatskih otoka pokazuje razvoj gospodarskih aktivnosti koje ne koriste isključivo tradicionalne otočke resurse. Obzirom na malu površinu hrvatskih otoka, koje možemo označiti Taglionijevim konceptom malih otočnih prostora, industrijska aktivnost, iako skromna, pokazuje određenu razinu raznolikosti. Snažnija industrijska modernizacija otoka, ali i uvođenje novih, netradicionalnih gospodarskih aktivnosti, započinje nakon Drugog svjetskog rata, čime se dio kopnene ekonomije i industrije seli na otoke. Međutim, puni potencijal modernizacije nikad nije dosegnut, te otoke većinom karakterizira „paradoksalna kontinentalizacija“ (Rogić, 1994). Umjesto da se otocima strateški pristupa kao poligonu za građansku ekspanziju i modernizaciju, hrvatski otoci su najvećim dijelom zanemareni i svedeni na turističku monokulturu ili pak javnosti reprezentirani kao idilična mjesta za razonodu i odmor prema modelu „kulturnog poravnanja“ (MacLeod, 2013). Upravo na to upozorava Rogić (1994) značenjski određujući modernizaciju hrvatskih otoka kao rentijersku, a što je posebice očito nakon 2000-tih sa zatvaranjem i onih malobrojnih otočkih tvornica, ostavljajući iza sebe bogatu, a zanemarenu i neprepoznatu baštinu modernizacijskih procesa. Mogu li hrvatski otoci svoj razvoj graditi na osnovi koja ne koristi isključivo resurse sunca i mora, odnosno ima li industrijska (kulturna) baština potencijal za uspostavu održivog življenja na malim otočnim prostorima?

Prilog 1.

Industrijska baština hrvatskih otoka – područje Kvarnera i sjevernodalmatinskih otoka. Podebljanim su slovima označene tvornice koje su danas u funkciji. Izvori: Gjivoje, 1969; Crkvenčić, Feletar, Malić, Počakal, & Riđanović, 1984; Strčić, 1988; Stare, Kaštelan-Macan, & Ćurlin, 1997; Mrkić, 2002; Jovanović, Galić & Mackelworth, 2010; Borovičkić & Vene, 2016; Čavić, Gamulin & Novak Kronjac, 2018; Jokić & Grilec, 2018; Marinković, 2020; Vidaček Filipec, 2022.

A = otok; B = mjesto; C = Naziv; D = godina otvaranja; E = godina zatvaranja; F = tipologija

	A	B	C	D	E	F
1	KRK	Omišalj	Jugoslavenski naftovod (danas JANAF - terminal Omišalj)	1974		petrokemijska industrija
2	KRK	Omišalj	LNG terminal	2021		petrokemijska industrija
3	KRK	Omišalj	INA	1984		petrokemijska industrija
4	KRK	Omišalj	pogon za preradu plastike			petrokemijska industrija
5	KRK	Voz	pogon brodogradilišta "3. maj"			brodogradilište
6	KRK	Vrbnik	Krkplastika d.d.	1961		petrokemijska industrija
7	KRK	Vrbnik	Vrbenka	1968		tvornica netkanog tekstila
8	KRK	Punat	Brodogradilište Punat d. o. o.	1922		brodogradilište
9	CRES	Cres	Cres	1946	n/a	brodogradilište
10	CRES	Cres	Société Générale Française	1896	1995	tvornica za preradu ribe
11	CRES	Cres	Plavica	1957	n/a	tvornica za preradu ribe
12	LOŠINJ	Mali Lošinj	Lošinjska plovidba - Brodogradilište d. o. o.	1850/ 1948		brodogradilište
13	LOŠINJ	Mali Lošinj	Kvarner	1921	1976	tvornica za preradu ribe
14	UNIJE	Unije	Arrigoni	1921	1963	tvornica za preradu ribe
15	UNIJE	Unije	Kvarner	1921	n/a	tvornica za preradu ribe
16	SUSAK	Susak	I. Mazzola	1939	1963	tvornica za preradu ribe
17	SUSAK	Susak	Kvarner	1939	n/a	tvornica za preradu ribe
18	SILBA	Silba	Degrassi	1907	1914	tvornica za preradu ribe
19	DUGI OTOK	Sali	Klink i Laurer / Neptun / Mardešić	1905		tvornica za preradu ribe
20	PRVIĆ	Prvić Luka	Tvornica za preradu ribe	1957	n/a	tvornica za preradu ribe

Prilog 2.

Industrijska baština hrvatskih otoka – područje srednje i južnodalmatinskih otoka. Podebljanim slovima označene tvornice danas su u funkciji. Izvori: Gjivoje, 1969; Crkvenčić, Feletar, Malić, Počakal, & Riđanović, 1984; Starc, Kaštelan-Macan, & Ćurlin, 1997; Jovanović, Galić & Mackelworth, 2010; Borovičkić & Vene, 2016; Vene & Borovičkić, 2018; Čavić, Gamulin & Novak Kronjac, 2018; Jokić & Grilec, 2018; Marinković, 2020; Vidaček Filipec, 2022.

A = otok; B = mjesto; C = Naziv; D = godina otvaranja; E = godina zatvaranja; F = tipologija

	A	B	C	D	F	E
21	BRAČ	Milna	Frane Mardešić i drug	1909	1911	tvornica za preradu ribe
22	BRAČ	Milna	Mardešić	1928	n/a	tvornica za preradu ribe
23	BRAČ	Postira	Sardina	1907		tvornica za preradu ribe
24	BRAČ	Postira	L. Kazolini i I. Bižaca	1924	1941	tvornica za preradu ribe
25	BRAČ	Postira	Jadranka	1924	1940	tvornica za preradu ribe
26	BRAČ	Postira	Vlahović, Nimfa, Braća Mardešić	1927	1940	tvornica za preradu ribe
27	BRAČ	Pučišća	Jadrankamen d. d.	1947		ostalo - tvornica za preradu kamena
28	BRAČ	Bol	Mardešić & Cie	1902	n/a	tvornica za preradu ribe
29	HVAR	Križni rat	Tvornica za preradu ribe	1960	n/a	tvornica za preradu ribe
30	HVAR	Vrbovska	Société Générale Française	1894	n/a	tvornica za preradu ribe
31	HVAR	Vrbovska	Neptun	1925	n/a	tvornica za preradu ribe
32	HVAR	Jelsa	C. Warhanek	1861	1863	tvornica za preradu ribe
33	HVAR	Sučuraj	L. Kazolini i I. Bižaca	1940	1970	tvornica za preradu ribe
34	VIS	Komiža	Braća Mardešić	1875	1940	tvornica za preradu ribe
35	VIS	Komiža	Société Générale Française	1884	1940	tvornica za preradu ribe
36	VIS	Komiža	C. Warhanek	1891	1923	tvornica za preradu ribe
36	VIS	Vis	Braća Mardešić	1908	1940	tvornica za preradu ribe
37	VIS	Komiža	Société Générale Française	1894	n/a	tvornica za preradu ribe
38	VIS	Komiža	D. Degrassi	1896	1921	tvornica za preradu ribe
39	VIS	Komiža	Mardešić & Cie	1902	n/a	tvornica za preradu ribe
40	VIS	Komiža	Frane Mardešić i drug (Komiža) / Cie	1907	1940	tvornica za preradu ribe
41	VIS	Komiža	Ribarska zadruga	1908	1923	tvornica za preradu ribe
42	VIS	Komiža	Klink i Laurer	1909	1923	tvornica za preradu ribe
43	VIS	Komiža	Sardina	1921	n/a	tvornica za preradu ribe
44	VIS	Komiža	Neptun	1946	2004	tvornica za preradu ribe

45	VIS	Vis	Luigi Toreggiani & Apelice Baliani	1908	n/a	tvornica za preradu ribe
47	VIS	Vis	D. Degrassi	1908	1936	tvornica za preradu ribe
48	VIS	Rukavac	Frane Mardešić i drug	1891	1938	tvornica za preradu ribe
49	KORČULA	Vela Luka	RO Greben (Montmontaža – Greben)	1948	2016	brodogradilište
50	KORČULA	Vela Luka	Tvornica limene ambalaže "8. mart" / Ambalaža	1965	2000te	ostalo - tvornica ambalaže
51	KORČULA	Vela Luka	Jadranka (1892 Verhonek, međuratno razdoblje Sardina, međuratno razdoblje Sardina, 1946 Jadranka)	1946	2006	tvornica za preradu ribe
52	KORČULA	Vela Luka	Sardina	1897	n/a	tvornica za preradu ribe
53	KORČULA	Vela Luka	C. Warhanek	1898	n/a	tvornica za preradu ribe
54	KORČULA	Vela Luka	Tvornica električnih uređaja - TEU (danas EL - RA)	1981		ostalo - tvornica električnih proizvoda
55	KORČULA	Blato	RO Radež	1954		brodogradilište
56	KORČULA	Blato	Karbon - proizvodnja krede, boja	1961	2020	petrokemijska industrija
57	KORČULA	Blato	Trikop - tekstilna industrija	1959, 1971	n/a	ostalo - tekstilna industrija
58	KORČULA	Korčula	Korčula / Ivan Cetinić / Inkobrod / Leda	1947	2023	brodogradilište
59	KORČULA	Korčula	C. Warhanek	1898	n/a	tvornica za preradu ribe
60	KORČULA	Korčula	C. Warhanek	1903	1930	tvornica za preradu ribe
61	LASTOVO	Uble	Ampelea	1930	1970	tvornica za preradu ribe
62	ŠIPAN	Šipanska Luka	Société Générale Française	1982	1937	tvornica za preradu ribe
63	ŠIPAN	Šipan	Itak	1985	n/a	tvornica za preradu ribe

Literatura i izvori

- ***. (2014-2020). *Mapiranje industrijske baštine Primorsko-goranske županije*. Preuzeto 22. 5. 2023. iz Centar za industrijsku baštinu: <https://cib.uniri.hr/portfolio/mapiranje-industrijske-bastine-primorsko-goranske-zupanije/>
- Borovičkić, M., & Vene, L. (2016). "Višak sjećanja" industrijske baštine Vele Luke. *Lanterna časopis za kulturu*, 1, 74-81. Dohvaćeno iz <https://hrcak.srce.hr/212536>
- Čavić, A., Gamulin, V., & Novak Kronjac, F. (2018). *Od barake do fabrike - o preradi ribe na otoku Hvaru*. Stari Grad: Muzej Staroga Grada.
- Crkvenčić, I., Feletar, D., Malić, A., Počakal, M., & Riđanović, J. (1984). Geografske osnove suvremenih promjena zapadnog dijela otoka Korčule. *Geografski glasnik*, 46, 81-108.
- Defilippis, J. (2001). O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka. *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 39 (1/4), 83-96. Dohvaćeno iz <https://hrcak.srce.hr/100231>
- Eriksen, T. H. (1993). In Which Sense do Cultural Islands Exist? *Social Anthropology*, 1(1b), 133-147.
- Gjivoje, M. (1969). *Otok Korčula*. Zagreb: vlastita naklada.
- ICOMOS. (2011). *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. Preuzeto 17. 6. 2023. iz <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/>
- Jokić, D., & Grilec, A. (2018). *Pregled razvoja hrvatske tekstilne industrije*. Preuzeto 22. 5. 2023. iz Skrojene budućnosti: <https://skrojene-buducnosti.eu/tekstovi/pregled-razvoja-hrvatske-tekstilne-industrije>
- Jovanović, J., Galić, J., & Mackelworth, P. (2010). Odras gašenja otočnih pogona za preradu ribe na depopulaciju hrvatskih otoka. *Naše more: : znanstveni časopis za more i pomorstvo*, 57(3-4), 153-163. Dohvaćeno iz <https://hrcak.srce.hr/59587>
- Kosmos, I., Petrović, T., & Pogačar, M. (Ur.). (2020). *Priče iz konzerve - povijest prerade i konzerviranja riba na sjeveroistočnom Jadranu*. Zagreb: Srednja Europa.
- MacLeod, D. (2013). Cultural Realignment, Islands and the Influence of Tourism, A New Conceptual Approach. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures*, 7(2), 74-91.
- Marinković, V. (2020). *Socijalnogeografska klasifikacija hrvatskoga otočnoga prostora*. Zagreb: doktorski rad.
- McCall, G. (1994). Nissology: A Proposal for Consideration. *Journal of The Pacific Society*, 17(2-3), 1-14.
- Mrkić, Ž. (2001). Razvojni potencijali Vrbnika na otoku Krku. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 39(1/4), 257-279.
- Rogić, I. (1994). Hrvatski otoci, sjećanje na pet razvojnih ograničenja. *Društvena istraživanja*, 3(12-13), 437-449.

- Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost - okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Starc, N., Kaštelan-Macan, M., & Ćurlin, S. (1997). *Nacionalni program razvitka otoka*. Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.
- Strčić, P. (1988). Prilog za sintezu povijesti o. Krka (s izborom literature). *Arhivski vjesnik*, 31, 31-52.
- Taglioni, F. (2021). Insularity, Political Status and Small Insular Spaces, *Shima. Shima: The International Journal of Research into Island Cultures*, 5(2), 45-67.
- TICCIH. (2003). *The Nizhny Tagil Charter For The Industrial Heritage*. Preuzeto 17. 6. 2023. iz <https://ticcih.org/about/charter/>
- Vene, L., & Borovičkić, M. (2018). Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral Histories of Fabrika, Ambalaža and Greben. *Studia ethnologica Croatica*, 30(1), 295-320. Dohvaćeno iz <https://hrcak.srce.hr/214406>
- Vidaček Filipec, S. (2022). *Prerada ribe*. Dohvaćeno iz Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <https://tehnika.lzmk.hr/preradba-ribe/>

Sažetak

Rad načelno obuhvaća dosada cjelovito neobrađenu temu industrijske baštine hrvatskih otoka kao elementa za spoznavanje procesa industrijske modernizacije u specifičnom kontekstu kulture izolacije. Sporadično je u znanstvenoj i publicističkoj literaturi tema obrađivana koncentrirano na topografski kontekst ili je pak zahvaćana općenito iz točke motrenja različitih znanstvenih disciplina, od ekonomije i etnologije, povijesti umjetnosti i arheologije sve do projektnih strategija izrađivanih za otocima nadležna tijela državne uprave.

Ovim se radom zagovara interdisciplinarni znanstveno istraživački projekt kojim bi se, kroz nekoliko etapa provedbe, došlo do sustavnih spoznaja o pokušajima, uspjesima i neuspjesima u industrijskoj modernizaciji hrvatskih otoka.

Metodologija koja bi bila primijenjena obuhvaća za razmatranje materijalne (arhitektura, strojevi, alati, prostorne cjeline) i nematerijalne (komunikacijske cjeline, društveni rituali, verbalna ostavština i usmena predaja) baštine.

Prvi korak u projektu je mapiranje aktualnog stanja na otocima i istraživanje relevantnih činjenica iz prošlosti u odnosu na danas zatečeno stanje.

Drugi korak je interpretacija mapiranih i istraženih činjenica iz točaka pogleda različitih znanstvenih područja i grana, uglavnom humanističkih i društvenih, s posebnim osvrtom na pitanje održivosti modela gospodarstva na hrvatskim otocima.

U svrhu interpretacije uspostavlja se tipologija zatečene baštine, temeljem istraženog i nađenog materijala u fizičkom prostoru i u javno dostupnim te privatnim arhivima, s ciljem jasnog diferenciranja elemenata materijalne i nematerijalne baštine unutar četiri kategorije industrijske modernizacije: prerada ribe, brodogradnja, petrokemija i ostalo. Treći i finalni korak jesu zaključni interpretacije s preporukama za javno djelovanje i teme pojedinih projekata koje bi trebalo poduzeti, a temeljem kriterija održivosti u svrhu očuvanja barem memorije tog segmenta kulture hrvatskih otoka.

Ključne riječi: hrvatski otoci, mali otočni prostori, otočnost, industrijska baština, modernizacijski procesi

MAPPING ISLAND INDUSTRIAL HERITAGE

Contributions to Understanding Modernization and Insularity

Summary

The paper covers the topic of industrial heritage of Croatian islands as an element for understanding the process of industrial modernization in the specific context of the culture of isolation. Sporadically, in scientific and journalistic literature, the topic has been treated with a focus on the topographical context, or in general from the point of view of various scientific disciplines, from economics and ethnology, art history and archaeology to project strategies developed for the islands by state administration bodies.

This work advocates an interdisciplinary scientific research project which, through several stages of implementation, would lead to systematic knowledge about the attempts, successes and failures in the industrial modernization of the Croatian islands.

The methodology that would be applied includes the consideration of material (architecture, machines, tools, spatial entities) and immaterial (communication entities, social rituals, verbal legacy and oral tradition) heritage.

The first step in the project is the mapping of the current situation on the islands and the research of relevant historic facts in relation to the situation found today.

The second step is the interpretation of the mapped and researched facts from the viewpoints of different scientific fields and branches, mainly humanistic and social, with special reference to the question of the sustainability of the economic model on the Croatian islands.

For the purpose of interpretation, a typology of found heritage is established, based on researched and found material in physical space and in publicly available and private archives, with the aim of clearly differentiating the elements of tangible and intangible heritage within four categories of industrial modernization: fish processing, shipbuilding, petrochemistry and other.

The third and final step is the conclusions of the interpretation with recommendations for public action and topics of individual projects that should be undertaken based on sustainability criteria in order to preserve at least the memory of that segment of the culture of the Croatian islands.

Keywords: Croatian islands, small insular spaces, insularity, industrial heritage, modernization processes

Valorizacija otočnih povijesnih krajolika – Rab kao studija slučaja

Miljenko Jurković, Palmira Krleža Lovrić, Filip Lovrić

Miljenko Jurković

Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
mjurkovic@ffzg.unizg.hr

Palmira Krleža Lovrić

Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
pkrleza@ffzg.unizg.hr

Filip Lovrić

Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
flovric@ffzg.unizg.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.08>

Povijesni krajolici su u posljednjih nekoliko desetljeća konačno ušli u fokus istraživanja znanstvene zajednice – arheologa, povjesničara umjetnosti, povjesničara, etnologa, sociologa... (pregled u Antrop, Van Eetvelde, 2017: posebno str. 11 – 34; 61 – 80), kao i onih koji se brinu o njihovu očuvanju - konzervatora, lokalnih zajednica, muzejskih institucija. Nisu samo pojedinačni spomenici, lokaliteti i povijesna infrastruktura bitni za razumijevanje vlastite pripadnosti, za kreiranje raznih slojeva identiteta, već je to dakako i njihovo izvorno okruženje – izgubljeni povijesni pejzaž. On nažalost ubrzano nestaje pred našim očima, iz više razloga, među kojima u prvom redu valja istaknuti napuštanje prostora s jedne strane, i pretjeranu izgradnju (bez vođenja računa o povijesnim krajolicima) s druge (Jurković, Čaldarović, Behaim, Kranjec, 2019). To je opće stanje, a situacija je najgora u zonama visokog turističkog razvoja, poglavito otocima, kao najranjivijim prostorima.

Razlozi su brojni, i tema su za interdisciplinarna istraživanja. Nama je na ovome mjestu važno istaknuti činjenicu koju smo ustanovili brojnim terenskim istraživanjima: povijesni se pejzaž razvijao u relativnom kontinuitetu nekoliko tisuća godina, naselja su se organizirala ondje gdje su prirodni resursi to omogućavali, ceste su se gradile gdje je bilo najpogodnije, agrikulturalno valorizirane površine bile su na istim mjestima, baš kao i pašnjaci – sva infrastruktura bila je organizirana oko postojećih prirodnih resursa i geomorfoloških odrednica. Promjene kreću poslije drugog svjetskog rata napuštanjem prostora kroz proces deagrarizacije, koji se od tada rapidno degradira; potom turistifikacijom kojom se radikalno mijenja povijesni pejzaž, kao i nekontroliranim urbanizmom zbog pomanjkanja regulative; i konačno, novim tehničkim mogućnostima izgradnje infrastrukture: primjerice ceste, koje su oduvijek pratile prirodnu konfiguraciju terena, a danas pred nas svojim trasama otvaraju vizure koje nikada nisu bile vidljive.

Pitanje je zašto nas to uopće brine? Nije li većini ljudi dobro da suvremene mogućnosti, poglavito tehnološke, uz ekspanzirajuću ekonomiju nose „napredak“? Brine nas jer su ljudi koji žive na pojedinim prostorima nositelji identiteta tog prostora, jer je povijesni pejzaž dio tog identiteta, a ostaje gotovo u potpunosti nerazumljiv. To je osnovni razlog zbog kojeg treba i povijesni pejzaž tretirati kao i svaki pojedinačni spomenik nepokretne (pa i pokretne) baštine, jer je konačno povijesni pejzaž integralni dio te baštine.

Dijagnosticiranje problema samo je prvi korak na dugom putu kreiranja modela po kojem bi taj dio baštine – povijesni pejzaž – mogao postati integrativni dio identiteta zajednice, lokalne u prvom redu, no i regionalne, nacionalne, a onda konačno i europske. Da bi se mogao uključiti, osnovni je zadatak prvo ga istražiti, da bi se mogle donijeti regulative za njegovu zaštitu, potom ga zaštititi i konačno integrirati u život zajednice. Zadatak je naših struka istraživanje, a ono je tek u začetcima s jedne strane, s druge ne postoje univerzalno prihvaćene metodologije, koje tek treba stvoriti. A ključna je otegotna okolnost ta da je povijesni pejzaž uglavnom već nepovratno nestao, da ga treba rekreirati, pa makar virtualno. Otoci su, barem dio njih, još uvijek prostori na kojima je to lakše učiniti, upravo zbog njihove omeđenosti, zatvorenosti, što olakšava istraživanja, a s druge su strane i najviše načeti, najugroženiji.

Stoga ćemo ovdje predstaviti interdisciplinarne metodološke pristupe istraživanju povijesnih krajolika, i to na primjeru otoka Raba. Rab je relativno mali otok, koji je kroz povijest imao samo jedan grad i jednu općinu (za razliku od danas). Već se dva desetljeća sustavno istražuje više aspekata (osim arheoloških istraživanja Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu, tu su i vrlo vrijedna sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te istraživanja arheološke topografije Instituta

za arheologiju u Zagrebu, koja su sva trenutno u tijeku). Ono što je važno istaknuti, otok Rab nema svoj muzej pa mu je baština razasuta posvuda, stara mu je urbana jezgra devastirana, a u novijoj povijesti niknula su i nova naselja.

Metodologija

Proučavanje krajolika iz arheološke, ali i šire interdisciplinarne perspektive dobilo je izniman zamah u posljednjih nekoliko desetljeća. Povećanje arheološke aktivnosti orijentirane na elemente ruralnog krajolika ponajprije metodama terenskih pregleda i prikupljanja površinskih nalaza, kao i sistematskih iskopavanja s kritičkom valorizacijom prikupljenih podataka znatno su promijenili paradigme našeg shvaćanja antičkog i srednjovjekovnog svijeta.¹ Tome treba pridodati i recentniji faktor demokratizacije uporabe digitalnih tehnologija koja je svakako odigrala važnu ulogu u tzv. prostornom obratu humanističkih znanosti (o prostornom obratu vidi u: Warf, Arias, 2009).

Međutim, dok je prihvaćanje krajobraznog interdisciplinarnog istraživačkog okvira u potpunosti promijenilo shvaćanje povijesnog korištenja zemlje i naseobinskih uzoraka u historiografijama zemalja poput Italije ili Grčke, u slučaju se Hrvatske ne može još govoriti o široj recepciji takvog pristupa. Iako je jasno uočljiv trend prema holističkom razmatranju kulturne baštine sada shvaćene kao sastavni element nekad živog povijesnog krajolika, s nekoliko primjera vrlo uspješnih istraživanja tog tipa,² još uvijek se ne može govoriti o promjeni paradigme u našem nacionalnom kontekstu.

Proučavanje povijesnih krajolika, kako je konzistentno i naglašeno od onih koji se problematikom bave, jest pothvat definiran multiparadigmatskim statusom (Novaković, 2008). Postoje tako velike razlike u konceptualnim odrednicama, epistemološkim okvirima, a onda i posebno, metodološkim pristupima. Riječ je o stanju koje je svakako rezultat ranije istaknutih holističkih preokupacija koje se nalaze iza samog koncepta krajolika, a onda u praktičnijem smislu, i velikim razlikama u dostupnom materijalu. Potencijalni materijal je dakako vrlo raznovrstan, što je razmjerno kompleksnosti povijesnog krajolika kao istraživačkog problema. On tako podrazumijeva, uz fizički dostupnu arheološku materijalnu baštinu – bila to ona nepokretna poput ostataka po-

¹ Literatura o temi je zaista brojna, tijekom 21. stoljeća je objavljeno nekoliko značajnih publikacija orijentiranih na (kasno)antičke i srednjovjekovne ruralne krajolike koji nude dobar pregled stanja istraživanja, ponajprije Christie 2004, ali i Chavarría Arnau, Reynolds 2015. Vidi i pregled u: Novaković, 2008.

² Npr. Glavaš 2014 u kojemu je prapovijesni prostor Velebita, ali i iskustvo obitavanja u njemu razmatrano korištenjem analiza vidljivosti unutar GIS platforme.

vijesne arhitekture ili pokretna, od umjetničkih djela koja se mogu proučavati sama po sebi do keramike kao izvrsnog svjedočanstva obitavanja na nekom prostoru – također i indirektni arhivski materijal poput pisanih dokumenata te povijesnu kartografiju.

Iz tog razloga, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu (dalje u tekstu MIC), prateći suvremena strujanja u povijesnim znanostima, značajan je dio svojih istraživačkih aktivnosti povezoao uz razvitak metodološkog okvira proučavanja, rekonstrukcije, a onda i očuvanja povijesnih krajolika. Cilj je bio stvoriti istraživački model koji će uzeti u obzir kompleksnost i dinamičnost krajolika u dugom trajanju te koji će omogućiti interdisciplinarnu integraciju različitih vrsta svjedočanstva o njemu. Metodologija je razvijana u suradnji s nizom prestižnih europskih sveučilišta, ponajprije sa Sveučilištem u Padovi te Sveučilištima Paris XII, Clermont Auvergne i Lille 3. Ključne metodološke smjernice, koje još uvijek čekaju na opsežniju objavu predstavljene su na 19. sajmu inovacija Arca 2021. godine (Jurković et al. 2021a; Jurković et al. 2021b.).

Veliku ulogu u testiranju metodoloških postavki Centra je odigrao upravo otok Rab, zbog dijakronijske kompleksnosti njegove kulturne baštine, kao i dugog trajanja arheološki vidljivih i prepoznatih elemenata njegovog krajolika (od prapovijesti do suvremenog doba). Rab je također, kao i drugi veći otoci sjevernog Jadrana (Cres, Krk), imao specifičan povijesni razvoj, osobito od antičkog do srednjovjekovnog razdoblja, time što je imao municipij na otoku tijekom rimske kolonizacije koji je kasnije, tijekom kasne antike uzdignut na rang biskupije. Time se Rab (uz Krk i Cres) razlikuje od ostalih otoka istočnog Jadrana jer omogućuje razmatranje odnosa i dihotomije grad – selo u izoliranijem kontekstu manjeg geografskog prostora (93.6 četvornih kilometara), kojeg se može cjelovitije obuhvatiti sustavnim istraživanjima.

Kompleksnosti povijesnog krajolika otoka Raba razmatrane su iz više perspektiva u sklopu istraživačke djelatnosti MIC-a, od onih urbanističkog razvitka samoga grada do organizacije i prvotne kristijanizacije ruralnog krajolika, korištenjem različitih istraživačkih alata, od sistematskog arheološkog iskopavanja, vođenog postulatima suvremene kritičke arheologije, preko arhivskog istraživanja do integracije širokog spektra različitih krajobraznih podataka unutar GIS platforme kroz mapiranje i unošenje u baze podataka. Unutar zadnjih 20-ak godina, prostor otoka Raba višekratno je običen u sklopu opširnih kampanja terenskih pregleda, u zadnjih nekoliko godina komplementarno provedenih korištenjem bespilotne letjelice (eng. UAV). Metode daljinskog promatranja široko prihvaćene u arheologiji pokazale su se kao izvrstan dodatak istraživačkim preokupacijama MIC tima, omogućujući neinvazivno proučavanje i dokumentaciju spomenika.

Transformacije otoka Raba – stanje istraživanja

Da otoci predstavljaju izvrsne studije slučaja uočio je još F. Braudel, istaknuvši čest sukob arhaizma i inovacije na njima radi njihove relativne izoliranosti (Braudel 1995: 150). Iako ne treba *a priori* pretpostaviti dugi kontinuitet krajolika od rimskog pa do modernog ili čak suvremenog doba, činjenica jest da se na globalnoj razini možda najradikalnije transformacije krajolika događaju upravo u drugoj polovici 20. stoljeća s trendom opće deagrarizacije, a onda i homogenizacije. Na jadranskoj obali napuštanje tradicionalnih agrikulturalnih djelatnosti u korist drugih sektora, ponajprije onog turističkog ostavilo je dubok trag u krajoliku. Rastući trend apartmanizacije poremetio je tako brojne tradicionalne elemente u organizaciji prostora, mnogi od njih s kontinuitetom još od rimskog, ako ne i prapovijesnog doba.

Rane temelje znanstvenog istraživanja rapske baštine udarili su istraživači poput Rudolfa Eitelbergera i Thomasa Jacksona koji su posjetili otok i zabilježili očuvane spomenike (Eitelberger, 1884; Jackson, 1887). Iznimno je važan doprinos fra. Odorika Badurine koji je ekstenzivno prikupljao pisanu građu vezanu ponajprije uz crkvenu povijest Raba i objedinio ih u jedinstvenu kroniku koja je vrijedan izvor istraživačima i danas. Na temelju Kronike, fra. Vladislav Brusić napisao je kraći monografski pregled otoka i njegove baštine, a vrijedna je i zbirka prikupljenih epigrafskih izvora iz rimske prošlosti otoka Branke Nedved (Brusić, 1926; Nedved, 1990). Znanstveni skup o otoku Rabu, održan 1984. godine rezultirao je objavom iznimno vrijednog zbornika 1987., a čiji je nastavak objavljen 2012 (Mohorovićić (ur.), 1987; Andrić, Lončarić (ur.), 2012).

Veliki zamah proučavanju rapske baštine događa se početkom 21. stoljeća kada M. Domijan objavljuje svoju monografiju o otočkim spomenicima koja je i danas vrlo aktualna (Domijan, 2001). Otprilike u to vrijeme MIC intenzivnije usmjerava svoju znanstveno-istraživačku djelatnost na prostor Raba. Prva istraživanja odnosila su se na dva otprije dobro poznata lokaliteta već valorizirana kao oni najviše važnosti – kasnoantičke utvrde Kaštelina i Sveti Kuzma i Damjan (Jurković et al., 2012; Jurković, Turković, 2012). Istraživanja su se odvijala u suradnji sa Sveučilištem u Padovi i Sveučilištem Lille 3 i provodila su se u periodu od 2005 do 2008. na Kaštelini te potkraj 2009. na Kuzmi i Damjanu. Rezultati istraživanja, koja su bila prvenstveno sustavna arheološka iskopavanja uz korištenje tada najaktualnijih digitalnih tehnologija, stubokom su promijenili naše viđenje tih spomenika. Prvenstveno, lokalitet Kaštelina pokazao se kao monumentalna maritimna vila iz 1. stoljeća koja je kasnije tijekom svojeg duljeg funkcioniranja, vjerojatno tijekom 6. stoljeća, djelomično fortificirana. Tim više, *villa* je povezana uz konkretne potencijalne

Slika 1. Pogled na tvrđavu Sv. Kuzme i Damjana iz zraka (autor: I. Kranjec)

vlasnike, municipijelnu lokalnu elitu – obitelj *Bebii* – koja se spominje na više otočkih epigrafskih natpisa i čija je nekropola vjerojatno bila u podnožju vile na lokalitetu Miral (Jurković, Turković, 2019). S druge pak strane, revizijska istraživanja donijela su najprecizniji tlocrt utvrde Sv. Kuzma i Damjan (sl. 1) uz detaljniju analizu stratigrafije zida čime su preciznije kronološki definirane faze gradnje crkve unutar utvrde od kasnoantičkog do romaničkog doba.

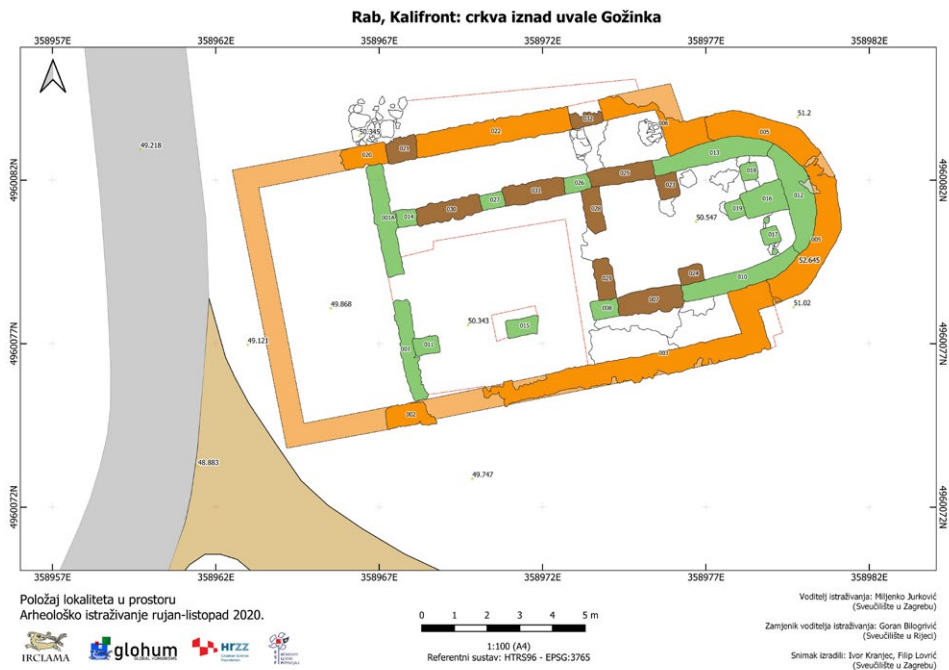
Godine 2015. u suradnji sa Sveučilištem u Padovi, odvijala su se iskopavanja lokaliteta Sveti Lovre (Lovrijenac) na Banjolu za kojeg se već ranije pretpostavljalo da bi mogao sadržavati crkvu (Budak, 2006). Istraživanja MIC-a otkrila su još jedan vrlo važan nalaz za najraniju kršćansku povijest Raba, u vidu bazilike impozantnih dimenzija koje nadilaze čak i one katedrale (sl. 2). Ta je crkva, opremljena vrlo vrijednim liturgijskim namještajem od importiranog mramora, bila iznimno važna investicija, vjerojatno sa samog crkvenog vrha tadašnje zajednice, točnije rapskog biskupa (Brogiolo et al., 2017). Utvrđen je dijakronijski razvitak lokaliteta sa slučajem transformacije nekadašnjeg sakralnog objekta u privatni vrt u modernom dobu. Istraživanje je dalo još jedan slučaj obrasca topografskog i habitacijskog kontinuiteta miješanog s promjenama društveno-ekonomskog karaktera.

Istraživanja ruralnog krajolika, barem onoliko koliko u slučaju otoka veličine Raba možemo koristiti taj termin, nastavljena su kroz iskopavanja nekoliko odabranih lokaliteta, i ovaj put u suradnji sa Sveučilištem u Padovi (Jurković et al, 2017). Crkva u uvali Gožinka, čija su istraživanja započeta 2017. godine, a traju još i danas, bila je prepoznata po vidljivim ostacima apside još početkom 90-ih godina (Jurković, Tenšek, 1990). Sustavna su iskopavanja otkrila crkvu

Slika 2. Tlocrt crkve Sv. Lovre u Banjolu s vidljive obje faze (autor: F. Giacomello)

slojevitost kronologije (sl. 3, 4), za otok Rab jedinstvenu, a u širem kontekstu vrlo specifičnu, situaciju u kojoj je u kasnoantičku crkvu s jednom apsidom tijekom ranog srednjeg vijeka inkorporirano novo svetište s dvije apside. Vrlo je zanimljiv kontinuitet korištenja crkve barem do početka 9. stoljeća, a rano-srednjovjekovne preinake potvrđuju i pronađeni relativno brojni ulomci liturgijskog namještaja, preliminarno datiranog u kraj 8., početak 9. stoljeća. Od posebnog je značaja sama tipologija ranosrednjovjekovne crkve, s dvije apside te uočenim bazama tri oltara što vrlo uvjerljivo govori u prilog liturgijskih praksi specifičnih za tadašnji karolinški kulturni krug – otkriće sa širokim implikacijama za povijest i povijesnu geografiju otoka. Iskopavanja pak groblja ispred crkve Sv. Petra u Supetarskoj Dragi, u literaturi dobro poznate po svojoj fazi 11. stoljeća kada je bila opatijska crkva benediktinskog samostana, otkrila su, između ostalog, i ostatke kasnoantičkih zidova te sitnih nalaza (lumina, keramike), koji upućuju na postojanje crkve koja bi prethodila fazi benediktinske opatije (sl. 5), a na čije se postojanje upućuje i u pisanim izvorima. (Domijan, 2001: 228). Rezultati iskopavanja oba spomenuta lokaliteta tako daju vrijedan doprinos istraživanju transformacija ruralnog otočnog krajolika, a i svrstavaju ga, osobito u kontekstu lokaliteta u uvali Gožinka, unutar puno širih političkih i religijskih previranja aktualnih na sjevernojadranskom prostoru.

Slika 3. Tlocrt crkve u uvale Gožinka, stanje istraživanja 2020. godine
(autori: I. Kranjčec i F. Lovrić)

Slika 4. Pogled iz zraka na arheološki lokalitet u uvale Gožinka (autor: I. Kranjčec)

Slika 5. Pogled iz zraka na sondu ispred crkve Sv. Petra u Supetarskoj Dragi (autor: I. Kranjec)

Također od 2017. godine MIC pažnju usmjerava i na urbanu arheologiju, vrše se iskopavanja ostataka srednjovjekovne crkve Sv. Marije u gradskom parku Dorka, koji su, osim arhitekture crkve, dali i nalaze iz dosad vrlo slabo poznate prapovijesne faze grada, kada je ondje vjerojatno bila liburnska gradina (Brogiolo et al., 2017). U dvorištu privatnog posjeda (Kuća rapske torte), također u staroj gradskoj jezgri, iskopavanja su otkrila lokalitet vrlo značajan za razumijevanje ranog rapskog urbaniteta (Chavarria Arnau et al., 2017). Naime, mjesto na kojem je u najranijoj fazi moguće bio rimski mauzolej ili nekropola u jednom je trenutku tijekom kasne antike djelomično negirano izgradnjom zida značajne debljine. Kako se čini, ta je izgradnja bila ishitrena jer su za njegovu konstrukciju bili korišteni čak i sarkofazi (sl. 6) kao građevinski materijal – fenomen koji ima više paralela na istočnom Jadranu i šire.³ Također, uz zid postojala je i kovačnica, na što upućuju ostaci peći koja je sačuvana i koja je poslana na konzervaciju u suradnji s nadležnim Zavodom. Najrecentnija su

³ Matijašić, 2012: 146; Vidi i primjer korištenja sarkofaga za izradu pristaništa za brodove u: Parica 2015.

Slika 6. Fotografija sarkofaga reiskorištenog za gradnju zida na arheološkom lokalitetu „Kuća rapske torte“ u staroj gradskoj jezgri Raba

istraživanja rapskog urbanizma bila iskopavanja u vrtu benediktinskog samostana Sv. Andrije na kojem je pretpostavljeno postojanje biskupove palače (Jurković et al., 2016). Istraživanja su otkrila ostatke srednjovjekovne građevine koja je pak bila sagrađena na mjestu rimske *domus* na što upućuje pronalazak vrlo dobro sačuvanog fragmenta crno-bijelog mozaika (sl. 7). Tome moramo nadodati i recentnija zaštitna arheološka istraživanja, prva koja su se odvijala ispred Zimskog kina 2019. godine i druga koja su se odvijala na prostoru Ljetnog kina 2022. godine.

Na odabranim lokalitetima, onima valoriziranim kao lokaliteti od posebne važnosti za shvaćanje rapskog krajolika provedena su i dodatna neinvazivna istraživanja. Na lokalitetima Sveti Maur na Kalifrontu, Sveti Barbat i Sveti Stjepan na Barbatu provedena je ekstenziv-

na dokumentacija kako samih spomenika tako i njegova šireg prostornog konteksta korištenjem metoda i tehnologija daljinskog promatranja (eng. Remote sensing). Posebno se u djelatnosti MIC-a ističe fotogrametrijsko 3D dokumentiranje korištenjem bespilotne letjelice, čime je prikupljena značajna količina podataka za virtualni muzej o kojemu će kasnije biti više riječi.

Djelatnosti MIC-a, kao što je vidljivo iz ovog pregleda, obuhvatile su niz problema koji su omogućili prva preliminarna razmatranja transformacija krajolika otoka Raba u dugom trajanju, od rimske kolonizacije do njegovog zlatnog doba tijekom srednjeg vijeka (Jurković, 2019; Jurković, 2020). Istraživanja na ovom stadiju ukazuju na visok stupanj kontinuiteta po pitanju topografije spomenika (sl. 8), korištenje infrastruktura poput prometnica, uz očekivane transformacije socio-kulturnog karaktera koje su refleksija mnogo širih promjena na europskoj razini (najuočljivije, prvotna kristijanizacija krajolika te tipologija ranosrednjovjekovne crkve u uvali Gožinka). Zaključci su, kako je istaknuto, na preliminarnoj razini radi još uvijek ograničenih podataka koji

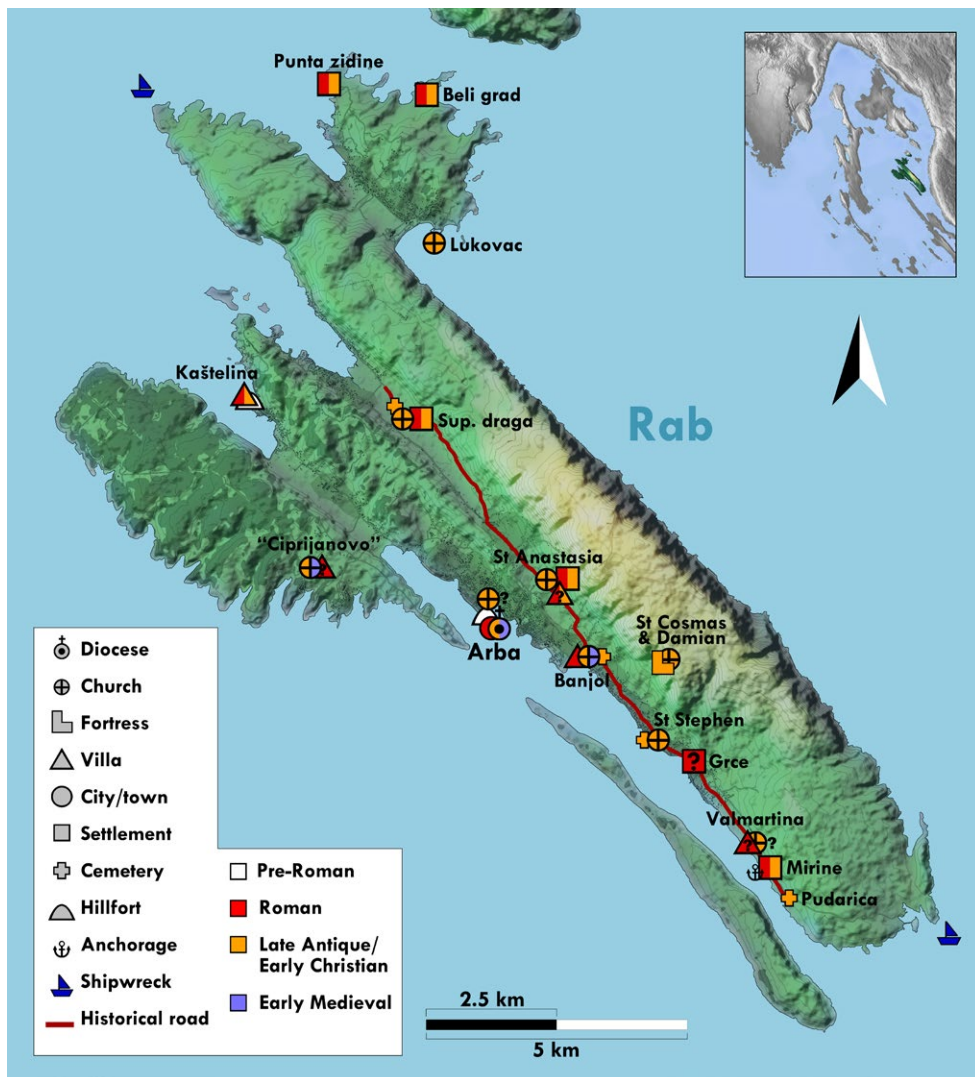
Slika 7. Pogled na sondu u vrtu benediktinskog samostana Sv. Andrije, s vidljivim rimskim mozaikom i zidovima biskupove palače (autor: I. Kranjec)

će sigurno biti dodatno obogaćeni budućim istraživanjima orijentiranim na transformacije krajolika.⁴

Dosadašnje smo rezultate istraživanja objavili u relevantnim publikacijama, rezultate prvih istraživanja Kašteline i Svetog Kuzme i Damjana dali kao prilog *Rapskom zborniku II*. Također, na otoku smo organizirali nekoliko međunarodnih znanstvenih konferencija na kojima smo predstavljali rezultate tekućih istraživanja te koja su rezultirala i objavama časopisa *Hortus Artium Medievalium*.⁵ Metodološki postulati istraživanja, a posebno oni orijentirani na metode digitalne humanistike, predstavljeni su u na 9. međunarodnoj konferenciji *Intelligent Systems* na Madeiri te objavljeni u zborniku konferencije 2018. godine (Krleža et al., 2018). Dio materijala prikupljenog tijekom istra-

⁴ Tomu valja pridodati i projekt Arheološka topografija otoka Raba, voditeljice dr. sc. Ane Konestra iz Instituta za arheologiju pokrenutog 2013. godine. Nedavno je obranjena i doktorska disertacija na Sveučilištu u Padovi dr. sc. Mie Rizner s temom transformacije otočkih krajolika u dugom trajanju (Rizner, 2020).

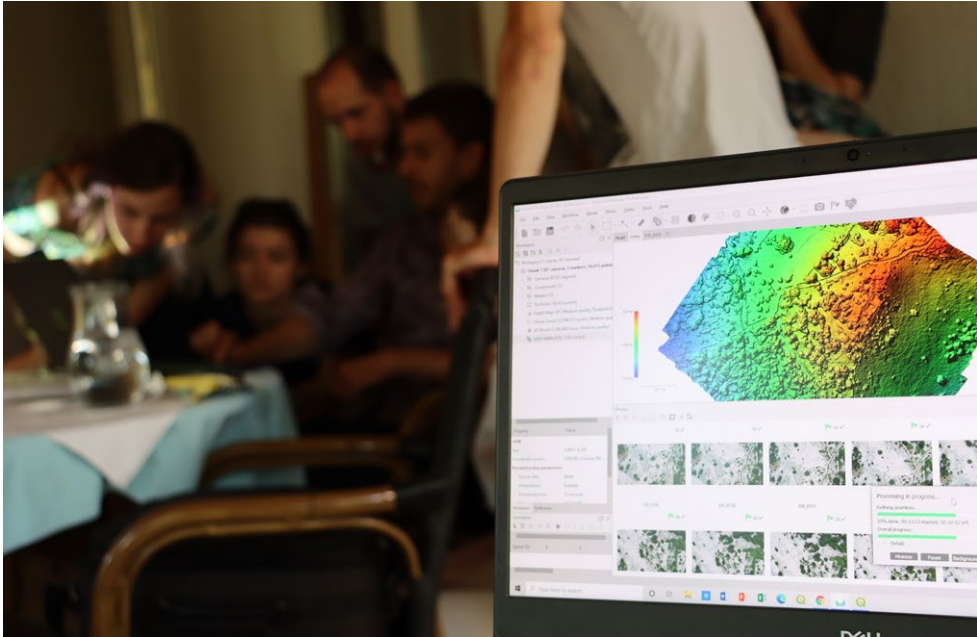
⁵ To su brojevi od 27 do 29, od kojih je posljednji trenutno u procesu objave.

Slika 8. Karta Raba s označenim najvažnijim lokalitetima od antike do ranog srednjeg vijeka (autor: I. Kranjec prema M. Jurkoviću)

živanja je ostao neobjavljen jer još uvijek čeka na kritičku obradu i komparativnu analizu u individualnim znanstvenim radovima, a onda i u monografiji otoka Raba i njegovih povijesnih krajolika.

Velika pažnja prilikom istraživačke djelatnosti usmjerena je na uključivanje studenata u sam proces, od arheoloških iskopavanja do znanstvenog proučavanja materijala. Pod mentorstvom voditelja MIC-a obranjeno je ukupno četiri diplomatska rada, od kojih je jedan nagrađen i nagradom za najbolji diplomski rad Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske, radi doprinosa u shvaćanju ur-

Slika 9. Jedna od brojnih radionica za studente s temom suvremenih metodologija u rekonstrukcijama povijesnog pejzaža (autor: I. Kranjec)

banističkih promjena grada Raba (Bijelić 2016). Najveći broj studenata s MIC-om je surađivao u sklopu radionica koje je Centar provodio na otoku Rabu u sklopu čitavog niza međunarodnih znanstveno-istraživačkih projekata. Prva od njih bila je radionica *IntSYSTEM* koja je organizirana u suradnji s Sveučilištem Paris XII i Sveučilištem Clermont Auvergne 2014. godine, a koja je i udarila temelje nizu drugih radionica koje su se provodile na godišnjoj bazi tijekom posljednjeg desetljeća. One su bile organizirane u sklopu raznih međunarodnih projekata kojima je voditelj MIC-a bio voditelj. To su projekt *GLOHUM – Global Humanisms: New Perspectives on Middle Ages* (2019-2023, financirali HRZZ i ESF) koji se bavio periodizacijom renesansi i humanizama u zapadnoj umjetnosti i u kojem je Rab bio jedan od bitnijih studija slučaja, a u sklopu projekata održane su tri studentske radionice s različitim tematikama proučavanja povijesnih krajolika otoka Raba i šire okolice. Erasmus+ KA02 projekti *HILAR - Integrated Methodologies to Historical Landscapes Recording: Participatory Approaches* (2019-2022) i *EDITOR -Learning how to Teach, Teaching how to Learn. Facing Challenges of Global Change in Higher Education Using Digital Tools for Reflective, Critical and Inclusive Learning on European Historical Landscapes* (2021-2023) su se oba bavili kreacijom kurikula na master (diplomskoj) razini usmjerenog na povijesne krajolike i njihovo održivo upravljanje i proučavanje (sl. 9). U sklopu jedne od radionica projekta HILAR napravljeno je i sociološ-

ko istraživanje koje su provodili studenti sociologije pod vodstvom J. Vukić, usmjereno na ispitivanja mišljenja i stavova otočana prema vlastitoj baštini, a čiji su rezultati bili vrijedan doprinos finalnom rezultatu projekta. Trenutno aktualan projekt Erasmus KA02 TRARCHER - *Transdisciplinary Approaches to Archaeological Heritage* (2022-2025) kojeg vodi češko Sveučilište Hradec Králove također koristi povijesne krajolike i kulturnu baštinu Raba za razvijanje inovativnog master kurikula o povijesnim krajolicima. Na svim radionicama studenti su proučavali povijest otoka i njegovu baštinu, korištenje suvremenih tehnologija u istraživanju krajolika, mapiranje baštine, metodološke smjernice u interdisciplinarnim znanostima, ali i provodili vlastita istraživanja.

Važnost zajednice za valorizaciju krajolika

Suvremeno poimanje krajolika ga vidi kao dinamični entitet koji jednako kao i prošlost ima i svoju budućnost, a ona pak uvelike ovisi o onima koji u njemu obitavaju. Suvremene konzervatorske prakse uvidjele su neizmjernu važnost lokalne zajednice i integracije kulturne baštine u njihove živote prilikom razmatranja njihova ili njegova održivog očuvanja. Radi diseminacije znanja o bogatoj kulturnoj baštini otoka van relativno uskih akademskih zajednica održan je niz javnih predavanja za žitelje otoka Raba (sl. 10). Na njima su obrađivane teme iz rapske povijesti, prezentirani rezultati arheološke i ostale znanstvene djelatnosti, ali i razmatrana pitanja o budućnosti i potencijalu samih spomenika u budućnosti Raba. Predavanja su imala veliki odjek, što je potaknulo članove MIC tima da ih uvrsti kao ključan dio svog diseminacijskog plana za sva buduća istraživanja i ine djelatnosti.

Lokalna zajednica bila je u centru serije socioloških istraživanja u kojima je razmatran odnos zajednice prema otočnoj kulturnoj baštini, koje su provodene u kontekstu spomenutih Erasmus+ projekata HILAR i EDITOR. Posljednjih godina provedena su istraživanja kulturnog krajolika otoka Raba iz društveno-prostorne perspektive, u kojima je cilj bio razmotriti, između ostalog, i potencijalne dugoročne rizike po individualne spomenike, a samim time i identiteta otočne zajednice slijedom ranije istaknutih procesa modernog i suvremenog doba, prvenstveno turistifikacije prostora otoka (Vukić, Kranjec, 2022).

Opsežna digitalna dokumentacija kulturne baštine otoka nije bila provodena isključivo u znanstveno-istraživačke svrhe već će odigrati i centralnu ulogu u nadolazećim diseminacijskim aktivnostima Centra, ponajprije razvijanjem virtualnog muzeja otoka, što je posebice motivirano činjenicom da otok Rab još uvijek nema svoju središnju muzejsku instituciju. Metodologija izrade virtualnog muzeja je već bila predstavljena na 19. Sajmu inovacija ARCA 2021. godine, a vođena je suvremenim postulatima razvoja virtualnih muzeja, po-

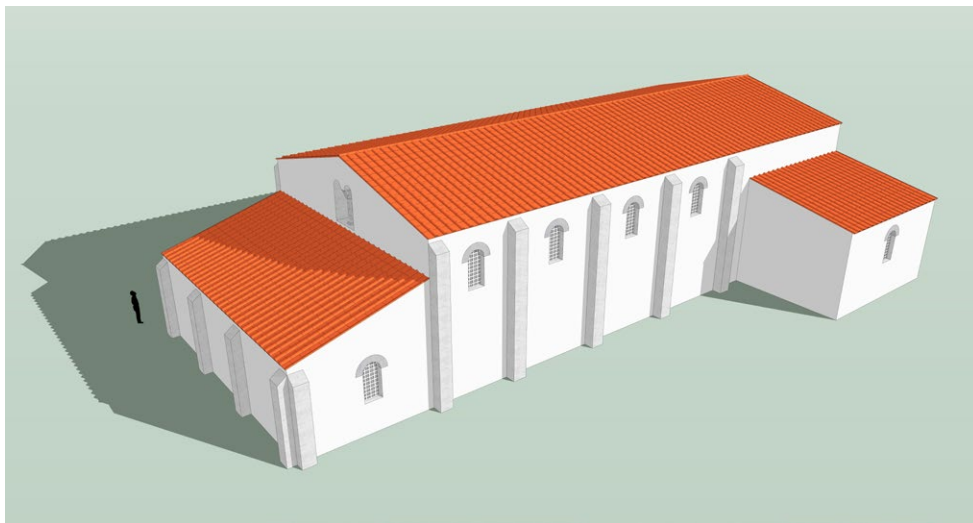
Slika 10. Javno predavanje za otočane o rezultatima recentnih iskopavanja MIC-a, održano u rujnu 2020 (autor: I. Kranjec)

put interaktivnosti, raznovrsnosti medijskog sadržaja i jasne komunikacije kompleksnih podataka.⁶ Cilj je tako ponuditi interaktivnu platformu koja uz odabrane rekonstrukcije odabranih izgubljenih segmenata krajolika omogućuje i dijakronijsko i sinkronijsko praćenje rapske kulturne baštine i razvitak lokaliteta. Kroz virtualni muzej bit će prezentirani 3D modeli individualnih spomenika (ili njihovih dijelova), ali i njihove rekonstrukcije napravljene na temelju znanstvene komparativne analize (sl. 11), a onda konačno i njihova virtualna integracija u simulirane krajolike antike i srednjeg vijeka.

Zadnjih se nekoliko godina, kao što se može vidjeti iz navedenog pregleda, posebna pažnja pridala diseminacijskom aspektu znanstvenih djelatnosti MIC-a, kao i edukaciji studenata te uključivanju lokalne zajednice u aktivnosti Centra, kao što je to praksa već nekoliko desetljeća u europskoj znanosti, posebice onih arheoloških.⁷ Jasno je da održivo upravljanje spomenikom podrazumijeva spomenik integriran u život lokalne zajednice. Kako je i istaknuto na početku rada, kulturni krajolik nije statičan entitet već dinamični prostor interakcija čovjeka i prirode, čovjeka i čovjeka te prošlosti i budućnosti. Mjesto je spomenika u životima zajednice, ne samo kao mjesto u prostoru, već kao sastavni dio identiteta. Sociološka studija provedena u sklopu projekta HILAR ukazala je na potrebu daljnjeg osvještavanja žitelja otoka o vrijednosti njihove materijalne i nematerijalne baštine te o istraživanjima koja se provode na otoku (Vukić, 2021). Kao osnovnu odrednicu identiteta sudionici ankete

⁶ Vidi npr.: Pietroni, 2016. Za pregled iste problematike u hrvatskom muzeološkom kontekstu vidi: Krleža, 2022.

⁷ Vidi npr. Castilo 2019 ili Tully et al. 2022.

Slika 11. 3D rekonstrukcija kasnoantičke faze Sv. Lovre u Banjolu
(autor: J. Behaim, prema M. Jurkoviću)

istaknuli su upravo elemente kulturnog krajolika, kako one prirodne, tako i antropogene – ponajprije samu povijesnu jezgru grada Raba. To su, očekivano, najdirektnije vidljivi odrazi bogate rapske povijesti i tradicije, dok bi holističko shvaćanje Raba kao izvrsnog primjera još uvijek relativno očuvanog krajolika u dugom trajanju znatno doprinio i široj valorizaciji manje poznatih ili manje izravno atraktivnih spomenika.

Umjesto zaključka – buduća istraživanja i potencijal

MIC je svojim djelovanjem u potpunosti promijenio sliku transformacija povijesnih krajolika otoka Raba te ga već na ovom preliminarnom stadiju možemo okarakterizirati kao krajolik dugog kontinuiteta. U njegovim spomenicima nalazi se materijalni otisak tradicionalnih aktivnosti, kretanja i komunikacije kroz prostor, političkih, društvenih i religijskih promjena. Međutim, istraživanje je samo prvi korak u planiranju održivog razvitka i očuvanja krajobraza. Kroz intervjuue i ankete jasno je uočena želja stanovnika otoka za jasnijim medijem komuniciranja informacija o baštini otoka. S obzirom na to da Rab, bez obzira na bogatstvo svoje baštine i turističku popularnost, nema svoju središnju muzejsku instituciju, pa je u iščekivanju njegovog osnivanja, tim MIC-a odlučio doprinijeti barem djelomičnom rješavanju tog nedostatka kroz vlastite aktivnosti diseminacije rezultata istraživanja, a osobito metodologijom izrade virtualnog muzeja otoka (sl. 12). Virtualni se muzej pokazao

kao izvrsno sredstvo u komuniciranju povijesnih krajolika te je u situacijama ograničenog financijskog kapaciteta idealno sredstvo za brzu i (inter)aktivnu komunikaciju podataka. MIC i dalje aktivno radi i istražuje na otoku, planiran je dovršetak i prezentacija lokaliteta u uvali Gožinka, rad na konzervaciji crkve Sv. Maura u njenoj blizini koja u kritičnom stanju te brojni drugi projekti, a svi će biti popraćeni javnim predavanjima, edukacijskim radionicama u nadi da će i šira javnost ostati aktivni sudionik našeg projekta otkrivanja povijesnih krajolika otoka Raba, a onda i njihova dugoročnog očuvanja.

 Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

VIRMUS: KAKO PRISTUPITI IZRADI VIRTUALNOG MUZEJA?

DR. SC. MILJENKO JURKOVIĆ
INOVACIJSKI TIM IRLAMA-VIRMUS
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Mnoge muzejske institucije koriste nove tehnologije za tzv. digitalizaciju postava i kreiranje virtualnih muzeja koji se svode na tek sporadične 3D reprodukcije predmeta. Inovacijski tim projekta VIRMUS predstavlja novi pristup izradi virtualnog muzeja u kojemu se prikazuje sam izložbeni prostor, ali koji uključuje i pažljivo osmišljen virtualni katalog predmeta povezan s rekonstrukcijom prostora i povijesnog krajolika.

Osim precizno izrađenih virtualnih rekonstrukcija predmeta, modeliraju se i izgubljeni prostori u kojima su ti predmeti izvorno stajali; na temelju znanstvenih spoznaja predmeti se rekonstruiraju u veće cjeline te se posredstvom digitalnih tehnologija dobiva uvid u realno stanje koje se u ni jednome suvremenom fizičkom muzeju ne može dobiti. Konačan korak je i pružanje zemljopisnog okvira arhitekturi u kojoj su izložbeni predmeti nekoć stajali, čime se rekonstruira i izvorni povijesni krajolik.

Rab, otok sa iznimnom koncentracijom spomenika i bez muzejske institucije, poslužio je kao idealna studija slučaja i mjesto realizacije pilot projekta izrade virtualnog muzeja. Takav muzej, javno dostupan na internetu i putem mobilne aplikacije, omogućit će lokalnoj zajednici te posjetiteljima otoka atraktivnu i edukativnu interakciju s vlastitom pokretnom i nepokretnom baštinom čime se potiče i osigurava trajna briga za nju.

 Arheološki lokalitet Sv. Lovre, Banjol (Rab)

 Digitalni 3D snimak rapskog lapidarija

Slika 12. Plakat o metodologiji izrade virtualnih muzeja za izložbu ARCA 2021 (autor: I. Kranjec)

Literatura

- Andrić, J., Lončarić, R. (ur.) (2012). *Rapski zbornik II*, Rab, Zadar: Ogranak matice hrvatske u Rabu, Sveučilište u Zadru.
- Antrop, M., Van Eetvelde V. (2017), *Landscape Perspectives. The Holistic Nature of Landscape*, Springer.
- Bijelić, M. (2016), *Razvoj rapske Donje ulice i njene stambene arhitekture*, diplomski rad, Filozofski fakultet Zagreb.
- Braudel, F. (1996), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Volume I*, University of California Press.
- Brogiolo, G.-P., Chavarria Arnau, A., Giacomello, F., Jurković, M., Bilogrivić, G. (2017). The Late Antique Church of Saint Lawrence, Banjol (Island of Rab, Croatia) – Results of the First Two Archaeological Campaigns (2015-2016), *Hortus Artium Medievalium* 23 (2): 666-673.
- Brogiolo, G.-P., Chavarria Arnau, A., Jurković, M., Krleža, P. (2017). 287. Rab – Sv. Marija na Kaldancu, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14: 525-527.
- Brusić, fra. V. (1926). *Otok Rab*, Rab: Franjevački samostan Sv. Eufermije.
- Budak, N. (2006). Urban Development of Rab – a Hypothesis, *Hortus Artium Medievalium* 12: 123-135.
- Castilo, A. (2019). Participative processes in cultural heritage management. Methodology and critical results based on experiences within the Spanish World Heritage context, *PCA European Journal of Postclassical Archaeologies* 9: 61-76.
- Chavarria Arnau, A., Brogiolo, G.-P., Jurković, M., Kranjec, I. (2017). 285. Rab – dvorište „Kuće rapske torte”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14: 523-524.
- Chavarria Arnau, A., Reynolds A., (ur.) (2015). *Detecting and Understanding Historic Landscapes*, SAP Societa Archeologica S.R.L.
- Christie, N. (ur.) (2004), *Landscapes of Change Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Routledge.
- Domijan, M. (2001). *Rab. Grad umjetnosti*, Zagreb: Barbat.
- Eitelberger von Edelberg, R. (1884). *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije: u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku*, Bečka škola povijesti umjetnosti i hrvatska umjetnička baština; 1, Zagreb: Leykam international, 2009.
- Glavaš, V. (2014), Viewshed Analyses in the Prehistoric Velebit Landscapes, *Archaeologia Adriatica* 8: 1-26.
- Jackson, T. G. (1887). *Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the island of Grado*, Oxford.
- Jurković, M. (2020). Transformacije povijesnog pejzaža Kvarnerskih otoka između antike i ranog srednjeg vijeka, U: Sanader, M., Tončinić, D., Kaić,

- I. (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, (str. 247-270). Zagreb: Arheološki zavod Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, FF Press.
- Jurković, M. (2019). The Transformation of Adriatic islands from Antiquity to the Early Middle Ages, U: Cau Ontiveros, M. Á., Mas Florit, C. (ur.), *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity* (str. 111-138), Oxford: Philadelphia (PA): Oxbow Books.
- Jurković, M., Behaim, J., Kranjec, I., Lovrić, F., Krleža, P., Bradanović, M., Starac, R. (2021a). Metodologija izrade virtualnog muzeja (VIRMUS), U: / Pap, K., Šimpraga, M. (ur.), *Inovacije Sveučilišta u Zagrebu*, (str. 110-113). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2021.
- Jurković, M., Behaim, J., Kranjec, I., Lovrić, F., Krleža, P., Bilogrivić, G., Starac, R. (2021b). Metodologija mapiranja povijesnog krajolika (HISMAP), U: Pap, K., Šimpraga, M. (ur.), *Inovacije Sveučilišta u Zagrebu*, (str. 104-109). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2021.
- Jurković, M., Brogiolo, G.-P., Turković, T., Chavarría Arnau, A., Marić, I. (2012). Kaštelina na otoku Rabu – od rimske vile do ranobizantske utvrde, U: Andrić, J., Lončarić, R. (ur.), *Rapski zbornik II*, (str. 1-14). Zadar: Ogranak matice hrvatske u Rabu, Sveučilište u Zadru.
- Jurković, M., Čaldarović, O., Behaim, J., Kranjec, I. (2019). The perception and social role of Heritage Buildings in modern society, U: Martins, J. (ur.), *Innovation in Intelligent Management of Heritage Buildings* (str. 68-83). Zagreb-Motovun: DEM 19, MIC za kasnu antiku i srednji vijek, Sveučilište u Zagrebu.
- Jurković, M., Chavarría Arnau, A., Brogiolo, G.-P., Bilogrivić, G. (2017). 283. Otok Rab – Ciprijanovo iznad uvale Gožinka, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14: 520-521.
- Jurković, M., Chavarría Arnau, A., Brogiolo, G.-P., Kranjec, I. (2016). 289. Rab - samostan sv. Andrije, vrt, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13: 526-528.
- Jurković, M., Tenšek, I. (1990). Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Rabu, *Obavijesti HAD-a* 22 (1): 38-40.
- Jurković, M., Turković, T. (2019). Kaštelina – vila obitelji Bebija, *Ars Adriatica* 9: 7-20.
- Jurković, M., Turković, T. (2012). Utvrda Sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu - revizija istraživanja, U: Andrić, J., Lončarić, R. (ur.), *Rapski zbornik II*, (str. 15-36). Zadar: Ogranak matice hrvatske u Rabu, Sveučilište u Zadru.
- Krleža, P. (2022). Uloga digitalnih 3D modela u kontekstu muzejskog izlaganja skulpture, *Život umjetnosti*, 110: 156-17.

- Krleža, P., Behaim, J., Kranjec, I., Jurković, M. (2018). Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia, 2018 International Conference on Intelligent Systems (IS) (str. 132-139), Funchal -Madeira, Portugal.
- Matijašić, R. (2012), *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijanica*, Leykam International.
- Mohorovičić, A (ur.) (1987). *Rapski zbornik*, Zagreb: JAZU.
- Nedved, B. (1990). *Felix Arba*, Rab: SIZ za kulturu, Arheološki muzej Zadar.
- Novaković, P. (2008), Arheologija krajolika i arheologija prostora, u: Olujić, B. (ur.), *Povijest u kršu* (str. 15 - 54), FF Press.
- Parica, M. (2015), Kasnoantičko pristanište u uvali Pocukmarak na otoku Silbi, *Archaeologia Adriatica* 9: 307-322.
- Pietroni, E. (2016). From Remote to Embodied Sensing: New Perspectives for Virtual Museums and Archaeological Landscape Communication, U: Forte, M., Campana, S. (ur.), *Digital Methods and Remote Sensing in Archaeology*, (str. 437-474), Springer International Publishing.
- Rizner, M. (2020). *Diachronic analyses of the development of historical landscape in Northern Adriatic islands between last millennium BC and the early Middle ages – settlement development models, connectivity (route network) and economy*, doktorska disertacija, Sveučilište u Padovi.
- Tully, G., Anes, L. D., Thomas, S., Olivier, A., Benetti, F., Castillo Mena, A., Chavarria Arnau, A., Rizner, M., Moller, K., Karl, R., Masuda, A., Tos Civanots, J.M.M., Brogiolo, G.P., Civicos, N. C., Ripanti, F., Sarabia Bautista, S., Schivo, S., Evaluating Participatory Practice In archaeology: Proposal for a standardized approach, *Journal of Community Archaeology & Heritage* 9 (2): 103-119.
- Vukić, J. (2021). Izvještaj o provedbi sociološkog istraživanja i participativne di-onice projekta HILAR. Rab 2021., Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Vukić, J., Kranjec, I. (2022). Participative Models of the Valorization of Cultural Heritage. Example of the Island of Rab (Croatia), *Hortus Artium Medievalium* 28: 305-315.
- Warf, B., Arias S. (ur.) (2009), *The Spatial Turn: Interdisciplinary perspectives*, Taylor and Francis.

Sažetak

Temeljnu razliku od ustaljenih znanstvenih pristupa u slučaju istraživanja Raba čini kontinuirana suradnja znanstvenika iz polja povijesti umjetnosti, povijesti, arheologije i sociologije, uz edukaciju studenata Filozofskih fakulteta u Zagrebu i Rijeci te Sveučilišta u Padovi, te suradnja s lokalnom zajednicom. Tradicija istraživačkih aktivnosti na Rabu i postignuti rezultati ne bi bili mogući bez navedene suradnje lokalne zajednice koja je od početka uključena u istraživačke aktivnosti te informirana o postignutim rezultatima kroz tribine, edukacije i javna predavanja. Istraživanja Raba koja se predstavljaju u radu obuhvaćaju arheološka iskopavanja ciljanih lokaliteta iz perioda antike do kasnog srednjeg vijeka. Kriteriji izbora lokaliteta na otoku su njihove ključne lokacije, s ciljem da se rekonstruiraju obrasci naseljavanja, posjedovni odnosi, temeljni infrastrukturni elementi i graditeljske aktivnosti koje su utjecale na (trans)formaciju otočnog krajolika u dugom trajanju. Uz arheološka istraživanja obavljaju se arhivska istraživanja i povijesno-umjetničke studije, sve uz korištenje najsuvremenije dostupne tehnologije i neinvazivnog pristupa poput metoda daljinskog promatranja (engl. Remote Sensing). U radu se predstavljaju rezultati recentnih projekata Erasmus+ KA02 HILAR (2019-2022) i projekta GLOHUM (2019-2023) čije su projektne aktivnosti vezane uz interdisciplinarna istraživanja baštine na otoku Rabu. Tijekom projekta HILAR na Rabu su organizirane dvije međunarodne studentske radionice (2021. i 2022. godine) na temu integriranja kulturne baštine u njeno društveno okruženje unutar kojih je osmišljeno i provedeno sociološko istraživanje o percepciji i valorizaciji kulturne baštine od strane samih stanovnika. Unutar projekta GLOHUM, organizirano je javno predavanje u Gradskom kinu na kojem predstavljeni rezultati dugogodišnjih arheoloških istraživanja na Rabu s posebnim osvrtom na nedavno otkrivenu crkvu u uvali Gožinka. Na temelju stečenih iskustava predstaviti će se planovi za daljnja istraživanja i prezentaciju njihovih rezultata na Rabu, s posebnim osvrtom na kulturni i ekonomski potencijal razvoja održivog turizma otoka kroz inteligentno upravljanje njegovom društvenom, arheološkom i arhitektonskom baštinom.

Ključne riječi: otok Rab, arheološka istraživanja, digitalne tehnologije, povijesni krajolici, kulturna baština

Valorization of Island's Historical Landscapes – Case Study Island of Rab

SUMMARY:

The fundamental difference from the established scientific approaches, in the case of research of the island of Rab, is the continuous collaboration of scientists from the fields of art history, history, archeology and sociology, along with the education of students from the Faculties of Humanities and Social Sciences in Zagreb and Rijeka and the University of Padova, as well as collaboration with the local community. The tradition of research activities on Rab and the achieved results would not be possible without the aforementioned cooperation with the local community, which has been involved in research activities from the beginning and informed about the results through forums, educations and public lectures. Research on Rab presented in the paper includes archaeological excavations of selected sites from the period of Antiquity to the late Middle Ages. The criteria for selecting sites on the island are their strategic locations, with the aim of reconstructing settlement patterns, property relations, basic infrastructure elements and construction activities that influenced the (transformation) of island's landscape over a long period of time. In addition to archeological research, archival research and art-historical studies were conducted, using the most up-to-date available technology as well as non-invasive approaches such as remote sensing methods, when applicable. The paper presents the results of recent projects Erasmus+ KA02 HILAR (2019-2022) and project GLOHUM (2019-2023), whose project activities are related to interdisciplinary heritage research on the island of Rab. During the HILAR project, two international student workshops were organized on Rab (in 2021 and 2022) on the topic of integrating cultural heritage into its social environment, in which sociological research on the perception and valorization of cultural heritage by the residents was designed and carried out. As part of the GLOHUM project, a public lecture was organized in the City Cinema, where the results of long-term archaeological research on Rab were presented, with a special focus on the recently discovered church in the Gožinka cove. Based on the experiences gained, plans for further research and the presentation of their results on Rab will be presented, with special reference to the cultural and economic potential of developing sustainable tourism on the island through intelligent management of its archaeological and architectural heritage.

Keywords: island Rab, archeological excavations, digital technologies, historic landscapes, cultural heritage

OTOČNE ZAJEDNICE I NJIHOVA BUDUĆNOST – OD ZNANOSTI DO ODRŽIVOSTI

Jana Vukić

Jana Vukić

Odsjek za sociologiju

Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet

Ulica Ivana Lučića 3, Zagreb

jana.vukic@m.ffzg.unizg.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.09>

Uvod

Otočnost ili inzularnost definirane su relativnom izolacijom od ostatka prostora (okruženost morem) i određenim specifičnim karakteristikama koje proizlaze iz te relativne izolacije (primjerice jezične specifičnosti i drugo). Prema Zakonu o otocima Republike Hrvatske otoci su „prirodno nastali dio kopna okružen morem, površine veće od 1 km²“ (Članak 5.), to su „područja s razvojnim posebnostima“ (Članak 4.), a održivi razvoj otoka je „dugoročni proces unapređenja otočnog gospodarstva i otočne zajednice koji se ostvaruje prepoznavanjem, poticanjem i upravljanjem otočnim razvojnim potencijalom i korištenjem raspoloživih resursa uz najmanje moguće ugrožavanje prirodnih sustava (Članak 5., stavak 9). Navedeni zakon otočnost definira kao „skup geografskih, društvenih, povijesnih, gospodarskih i ekoloških posebnosti proizašlih iz potpune okruženosti morem“ (Članak 5., stavak 14).

Međutim, smatramo važnim navesti da je pojednostavljivanje i izjednačavanje činjenice „okruženosti morem“ s „izolacijom“ zapravo suvremeni paradoks na koji ukazuje čak i letimično vraćanje u prošlost kada je more bilo „most“ između kultura i civilizacija ili njihovih dijelova. Dakle, okruženost morem ne mora biti izolacijski ili negativan aspekt koji se odražava na lokalnu zajednicu. Tako Ivan Lajić (1992) ističe kako je „ta minimalna morska ‘barijera’ stvorila otočne mikrokozmose i specifične ekosisteme“, odnosno osim prirodnih različitosti stvaraju se i „karakteristični socio-psihološki tipovi otočana

i njihovih zajednica“ (Lajić, 1992:8). Navedene specifičnosti koje proizlaze iz ograničenosti resursa, ekonomskih i prostornih specifičnosti utječu na društvene značajke otočnih zajednica te na njegovanje održivosti kao autentičnog životnog pristupa vidljivog u svakodnevnim aktivnostima stanovništva. Prema Lajiću (1992:254) na dalmatinskim otocima rijetko je postojalo monofunkcionalno naselje (čak i kad je bilo etiketirano izvana kao npr. „pomorsko“, „ribarsko“ i drugo) jer su se kućanstva bavila i poljoprivredom, što se prema Lajiću odnosi i na stanovnike turističkih naselja.

Međutim, analizirajući otoke Kvarnera Lajić (2006) ističe kako je vidljivo „stagniranje pa i nazadovanje poljoprivredne proizvodnje“ od 1970-ih godina i to zbog starenja stanovništva, litoralizacije i drugih procesa. Primjerice otok Rab je prema popisu iz 1880. godine bio izrazito agrarni prostor i imao je samo jedan grad (Rab), dok su ostalo bila „sela i ostale manje aglomeracijske naseljske čestice“ (Lajić, 2006:159) te je zbog toga imao najviši prosječni broj članova po kućanstvu (6,3) što je bilo dvostruko više od primjerice Lošinja. Danas kao posljedicu navedenih procesa možemo vidjeti izrazitu prostornu transformaciju poljoprivrednog prostora i devastaciju povijesnog pejzaža (Vukić, Kranjec, 2022) te njegovo masovno pretvaranje u turističke prostore bez adekvatnih konzervatorskih i urbanističkih planova (Vukić, Klempić Bogadi, 2023).

Okretanje prema monofunkcionalnosti i turističkim sadržajima kao dominantnim elementima ponude i izvoru prihoda karakteristično je i za urbane povijesne jezgre koje su kontinuirano bile izložene „periferijskom pulsu“ (Rogić, 1992, Klempić Bogadi, Vukić i Čaldarović, 2018) još od 1970-ih godina, a danas su pod teretom intenzivne turistifikacije baš kao i otoci. To dovodi do brojnih problema od kojih je jedan kontinuirana „simbolička banalizacija“ kako ju naziva Ivan Rogić govoreći o Dubrovniku, Hvaru, Trogiru, Zagrebu ili Rovinju gdje „(se) najveći broj elemenata pomoću kojih stanovnici oblikuju mentalnu sliku o gradskom identitetu preuzimlje (se) iz stare jezgre“ pri čemu se „cijela stara jezgra koristi kao jedinstveni element pomoću kojega se simbolički definira gradski identitet.“ (Rogić, 1992:35).

Vrijeme pandemije bolesti COVID-19 na trenutak je otvorilo prozor mogućnosti za redefiniranje odnosa prema turizmu i prostoru¹ te stvaranje temelja istinski lokalno održivog razvoja otoka, povijesnih jezgri i svih ostalih prekomjerno turistificiranih i komodificiranih prostora u Hrvatskoj. No, iz da-

¹ Na navedenu temu održan je znanstveni kolokvij 2020. godine u organizaciji Znanstvenog vijeća za turizam i prostor na temelju kojega je objavljen zbornik radova koji su uredili akademik Nikola Bašić i dr. sc. Saša Poljanec Borić: Bašić, Nikola; Poljanec Borić, Saša (ur.). (2022). *Turistički timeout – trenutak za novi pogled na turizam i prostor*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), 2022.

našnje perspektive možemo utvrditi da se nisu promijenile ni društvene vrijednosti niti prostorne strukture (Vukić, 2022), a nije stvorena niti lokalna mreža znanja i participativnih alata po mjeri lokalnih zajednica. Nakon određenog zatišja svjedočili smo samo intenzifikaciji prethodno detektiranih negativnih procesa (monofunkcionalnost i devastacija prostora, intenzivna degradacija prirodnog i povijesnog pejzaža i dr.) i povratku „eratičkog vremena“ tipičnog za izrazito sezonalni turizam u Hrvatskoj. „Eratičko vrijeme je vrijeme nepravilnih pulsacija između pojavljivanja i nestajanja ritmova. To je vrijeme nesigurnosti. Sadašnjost kao da preovlađuje nad prošlošću i budućnošću.“ (Čaldarović, 2009: 222). Dominacija takvog tipa vremena samo ilustrira neodrživi način razvoja našeg turizma, a time i prostora otoka i povijesnih jezgri koje se koriste dominantno kao resurs, bez obzira na stvarni nosivi kapacitet prostora i lokalnih zajednica.

Polazišta i svrha rada

Osnovna polazišta rada definirana su kontekstom suvremenih intenzivnih ekoloških, prostornih i društvenih transformacija koje su na specifičan način vidljive u otočnim prostorima, starim urbanim jezgrama i među njihovim stanovnicima, odnosno lokalnim zajednicama. Svrha rada je analiza potencijala i načina primjene rezultata znanstvenih istraživanja (primarno društveno-humanističkih u ovome radu) u lokalnoj zajednici radi očuvanja baštine i autentičnosti, kao i povijesnog, kulturnog i prirodnog krajolika te kvalitete života, na temelju komparacije rezultata prethodno provedenih istraživanja. Pritom je osnovni stav ili teza rada da održivost nije samo „tema od znanstvenog interesa“ nego vitalna i egzistencijalna tema za opstojnost hrvatskih otočnih i drugih ugroženih zajednica te joj treba pristupiti na način da se znanost stavi u izravnu funkciju stvaranja uvjeta održivosti lokalnih zajednica i jačanja njihovog potencijala za upravljanje vlastitim resursima te jačanje otpornosti. Znanost jednostavno treba pomoći ispravljanju nejednakosti u moći.

Osim toga, suradnju među znanstvenim disciplinama (interdisciplinarnost i transdisciplinarnost), odnosno otvaranje znanosti prema ostalim znanostima i prema široj javnosti (izvan akademske) treba prenositi kroz edukaciju na mlade generacije stručnjaka i znanstvenika. Etičnost u pristupu istraživanju i uvažavanje lokalnih specifičnosti također su važni normativni elementi odgovornog znanstvenog pristupa.

Temeljno istraživačko pitanje je kakvi su stavovi stručnjaka i lokalnog stanovništva o kulturnoj baštini i njezinoj zaštiti te njezinoj važnosti za identitet lokalne zajednice na primjeru Raba i Dubrovnika? Drugo pitanje odnosi se na

ulogu i mogućnosti doprinosa znanosti jačanju održivog razvoja lokalnih zajednica korištenjem kulturne baštine kao vrijednog identitetskog i razvojnog resursa, na primjeru Raba i Dubrovnika. Izabrani primjeri su dvije prostorne cjeline: otok Rab i grad Rab kao jedna cjelina te grad Dubrovnik kao druga. Kriteriji odabira bili su:

1. veći urbani prostor s povijesnom jezgrom pod zaštitom UNESCO-a (Dubrovnik) i otočni urbani prostor s povijesnom jezgrom koja nije pod zaštitom (Rab) te okolni prostor (prirodni, kulturni i povijesni krajolik);
2. bogata i raznolika kulturno-povijesna i arheološka baština (materijalna i nematerijalna).

Kontekstualizacijom urbanih središta jadranske regije i njihovom komparativnom analizom te stvaranjem temelja za participativnu bazu podataka o kulturno-povijesnoj baštini (materijalnoj i nematerijalnoj) ostvaruje se osnova za bolje poznavanje, edukaciju i osnaživanje te uključivanje lokalne zajednice u očuvanje i održivo upravljanje kulturnom baštinom i povijesnim krajolikom. Fokus interesa i komparacija odnosi se također na sličnosti uočene tijekom istraživanja između određenih identitetskih i drugih značajki otočnog prostora i lokalne zajednice (Vukić, Kranjec, 2022 i Klempić Bogadi, Vukić, 2023) s lokalnom zajednicom stanovnika povijesne jezgre Dubrovnika (Klempić Bogadi i sur., 2018).

Metodologija

Provedena je komparacija određenih rezultata više istraživanja na području Raba i Dubrovnika provedenih u periodu od 2016.-2018. (istraživanje zaštićene povijesne jezgre Dubrovnika) i od 2019. do 2022./23. godine (šira istraživanja obje prostorne cjeline: Rab i Dubrovnik). Istraživanja su provedena kombinacijom kvantitativnih i kvalitativnih metoda, a istraživani su stavovi stanovnika o povijesnoj i kulturnoj baštini otoka Raba (online anketa, N=121) s fokusom na vrednovanje, zaštitu i upravljanje baštinom od strane relevantnih društvenih aktera u lokalnom kontekstu te zadovoljstvo kvalitetom života. Osim toga, na obje odabrane lokacije provedeno je istraživanje stavova stručnjaka (povijest, povijest umjetnosti, arheologija, urbanizam i dr.) i relevantnih aktera (turizam, edukacija i dr.) o prethodno navedenim temama (lokalna baština i kvaliteta života), osnovnim značajkama prostornih transformacija, utjecaja turizma na kulturnu baštinu i krajolik te održivi razvoj lokalnih zajednica.

Dakle, u radu se koriste podaci iz različitih istraživanja provedenih na otoku Rabu (2021.-2023.) i na prostoru Dubrovnika (2019.-2023.) u okviru nekoliko

znanstvenih projekata². Podaci su prikupljeni metodama intervjua, fokus grupe i ankete. Metodologija navedenih istraživanja prikazana je detaljno u studijama i znanstvenim radovima (Klempić Bogadi, Vukić, Čaldarović, 2018; Vukić, Kranjec, 2022; Klempić Bogadi, Vukić, 2023; Vukić, 2023) koji se koriste u ovom radu, pa se u nastavku prikazuju samo oni elementi metodologije čiji su rezultati relevantni za ovaj rad.

Istraživanja na Rabu provedena su u dva vala metodom ankete, na prigodnom uzorku (N=165, anketa iz 2021. godine; N=121, anketa iz 2023. godine) punoljetnih stanovnika otoka Raba (anketa je provedena online, putem Google obrasca, uz javnu objavu poziva na sudjelovanje) i metodom intervjua sa stručnjacima koji se bave istraživanjem povijesnih, arheoloških i povijesno-umjetničkih aspekata baštine i povijesnog pejzaža otoka Raba te s predstavnicima relevantnih lokalnih institucija (turističkih i edukacijskih). Provedeni su polustrukturirani intervjui sa 21 sudionikom/com (intervjui su provedeni 2021. godine).

Istraživanja u Dubrovniku provedena su u periodu od 2016.-2017. u povijesnoj jezgri Dubrovnika („Stari grad Dubrovnik“), a u 2019. godini i u proširenoj *buffer* zoni kako ju je redefiniralo Ministarstvo kulture i medija RH u skladu s traženjem UNESCO-a. Navedena istraživanja provedena su kombinacijom intervjua i anketnog istraživanja, a bila su usmjerena na kvalitetu života i zadovoljstvo stanovnika te odnos turizma i baštine. U 2023. godini provedeno je istraživanje u svrhu participacije u pripremi sveobuhvatnih izmjena i dopuna prostorno planske dokumentacije (GUP i PPU) Grada Dubrovnika. Navedeno istraživanje uključivalo je određene zajedničke elemente procjene kvalitete života i identitetske aspekte povezane s kulturnom baštinom, povijesnim i prirodnim pejzažom.

2023. godine provedene su 2 fokus grupe sa stručnjacima (N=12) i 2 fokus grupe s mjesnim odborima i gradskim kotarima Grada Dubrovnika (predstavici mjesne samouprave, N=26) i anketni upitnik za zainteresiranu javnost (prigodni uzorak), od metoda koje su relevantne za ovaj rad. U anketnom istraživanju sudjelovalo je 287 ispitanika (N=287), anketa je provedena online, pu-

² Sociološka istraživanja u Dubrovniku autorica rada provela je u okviru izrade Plana upravljanja svjetskim dobrom UNESCO-a „Starim gradom Dubrovnikom“ (2021.-2026.) i sociološke studije u svrhu izrade Sveobuhvatnih izmjena i dopuna Prostornog plana uređenja i Generalnog urbanističkog plana Grada Dubrovnika (2022./2023.). Istraživanja na Rabu provedena su u okviru projekta *Integrated Methodologies to Historical Landscapes Recording: Participatory Approaches* (HILAR, 2019), ERASMUS+ Key Action 2 Strategic Partnership Programme (voditelj prof. M. Jurković) i projekata financiranih iz sredstava Sveučilišnih potpora (UniZg) „Valorizacija baštine, kulturnog krajolika i prostornih transformacija Jadranske Hrvatske I i II“ (2021.-2023.) čija je voditeljica autorica rada.

tem Google obrasca, uz javnu objavu poziva na sudjelovanje u lipnju 2023. godine.

Metodološka ograničenja rada prvenstveno se očituju u djelomičnoj (ne)podudarnosti ciljeva i instrumenata istraživanja korištenih u ovoj komparativnoj analizi te u prigodnom uzorku sudionika anketnih istraživanja (zbog participativnog karaktera procesa to je bila namjera, ali je zatim napravljena detaljna analiza svakog uzorka te su rezultati uvijek interpretirani u skladu s njom). Dakle, rezultati komparacije su tek indikativni i predstavljaju polazišnu točku za detaljnije analize te provedbu metodološki koherentnog istraživanja na reprezentativnom uzorku hrvatskih otoka i povijesnih urbanih cjelina. No, s obzirom na mali korpus i opseg istraživanja navedenih tema, posebno iz sociološke perspektive, te svrhu primjene stečenih spoznaja u inoviranju načina oblikovanja znanstvenih istraživanja i njihove povezanosti s lokalnim (otočnim i drugim) kontekstima smatramo kako ograničenja istraživanja ne nadmašuju korist od rezultata i uvida stečenih tijekom provedbe svih istraživanja korištenih u komparativnoj analizi.

Rezultati istraživanja

U nastavku je prikaz dijela rezultata koji ilustriraju teme zadovoljstva stanovnika kvalitetom života, prirodnog i kulturnog krajolika te valorizacije i zaštite kulturne baštine, kao i njezine identitetske i simboličke aspekte koji su prepoznati od strane stanovnika te suradnju znanosti i lokalne zajednice. Prikaz rezultata komparativne analize ilustriran je nizom citata iz intervjuja pri čemu su sugovornici označeni ispod svakog citata na način da je navedeno područje njihove ekspertize i prostor na koji se intervju odnosi (Dubrovnik ili Rab) ili mjesto stanovanja (za Dubrovnik, 2019).

U citatu koji slijedi ilustrirana je osnovna razlika između urbane povijesne jezgre (Dubrovnik) pod zaštitom i one koja to nije (Rab) te širih razlika i problema u upravljanju kulturnom baštinom i krajolikom – od čega je posebno indikativna činjenica da usprkos izuzetno vrijednoj i bogatoj baštini Rab nema svoje muzej niti instituciju koja na licu mjesta vodi sustavnu brigu o lokalnoj baštini.

„Rab ima vrlo kompleksnu, slojevitou kulturnu baštinu koja je davno prepoznata i valorizirana u literaturi i izvorima. Piše se još od kraja Austro-ugarske do danas. Međutim, ima jedan osnovni problem, to govorim kao arheolog, da se sve na otoku radi, što se negdje publicira, objavljuje, zapravo to ljudi koji ovdje žive ne doživljavaju na nikakav način odnosno nemaju pojma. Znači prvi i osnovni problem je što taj otok nema neka-kvu ustanovu, instituciju koja bi se aktivno bavila sabiranjem, prikuplja-

njem, ne samo materijalnih predmeta i artefakata, elemenata pokretne kulturne baštine, nego i izvora, dokumenata i tako dalje. Morate znati da je rapski arhiv iznimno bogat. Da je on dijelom još i danas sačuvan crkveni arhiv, kamporski recimo ovdje u župi, nadžupi u Rabu koja je nekad bila katedralna crkva. A drugi dio je u glavnom arhivu, najveći dio je u Zadru i rasut još dalje, i tako dalje. To je jedan dio problema. Što se tiče egzaktnih materijalnih predmeta, znači spomenika raznih pokretnih, kamenih spomenika, arheoloških artefakata i tako dalje, kad zbrojite koje su sve institucije kopale, koji su sve ljudi radili na Rabu - vi zapravo to na Rabu ne možete vidjet. Znači, to je sve po nekakvim de-poima. I bit će prezentirano bog zna kad, zato, vrlo jednostavno, jer Rab nema muzej. I tu polazimo od svih problema.“

(stručnjak, arheologija, Rab)

U okviru istraživanja provedenog u svrhu izrade plana upravljanja na pitanje o zaštiti Starog grada Dubrovnika sudionici su odgovarali ukazivanjem na brojne probleme sa zaštitom, primjenom propisa i kontrolom provedbe građevinskih intervencija u zaštićenoj povijesnoj jezgri Dubrovnika te utjecajem turizma na kvalitetu života. Dakle, za razliku od Raba, Dubrovnik ima različite vrste institucija koje brinu o kulturnoj baštini i povijesnom krajoliku (o svjetskih poput UNESCO-a do različitih ministarstava RH, regionalnih i drugih institucija i udruga poput Društva prijatelja dubrovačke starine i drugih), ali usprkos tome postoji čitav niz problema u realizaciji zaštite kako baštine tako i same lokalne zajednice.

U nastavku su dva citata stanovnica Dubrovnika koji ukazuju na probleme odnosa strogih mjera zaštite i njihove stvarne provedbe. Tema je od velikog značaja jer je na temelju traženja UNESCO-a pokrenuta promjena obuhvata *buffer zone* i izrada plana upravljanja, pa su danas određeni aspekti poboljšani. Citati u nastavku se odnose na stanje zabilježeno 2019. godine, navodimo ih jer su važni i značajni za većinu povijesnih jezgri pod nekim oblikom zaštite, a još i više za one koje nisu pod zaštitom poput Raba.

“Mislim da se ne vidi zaštita. ... Zaštita je samo na papiru.... Ima milijun sadržaja tamo koji ne bi trebali biti. .. Sve prenatrpano za zaštićeni dio (kafići, restorani...). ...Mislim da s tom zaštitom više teroriziraju ljude koje žive unutra. To znam po (...). Nego što primjenjuju na kafiće i tako to. Njima se može sve dozvoliti, a ona je sad obnavljala kuću i imala je milijun propisa. (...)”

(stanovnica, starija dob, Dubrovnik)

“Nedovoljno se vodi računa o tim prenamjenama prostora unutar zidina, jer tu se događaju čudne stvari. Probijaju se vrata kroz nosive zidove

tako da tu dolazi u pitanje statika tih kuća koliko god to sve izgleda lijepo i krasno. Treba voditi računa o tome pogotovo ako znamo da smo mi na trusnome području, da mi stojimo na rupi koja može sutra propasti ne do bog, ali mislim da treba voditi računa o tome. Ne sviđaju mi se ni one jedinice, vanjske, od hlađenja jer sve stoje na ulici i ne možeš proći od smrada kroz ulicu i od njih. Prvo je grubo što se ispuhuje šporki zrak kroz to, a drugo grubo ih je vidjet. ... Trebao bi se naći neki sistem hlađenja koji je moderniji (adekvatniji) nego što sada ima. (...)"

(stanovnica, starija dob, Dubrovnik)

Intenzivne promjene vidljive su u doživljaju i načinu korištenja prostora od strane stanovnika urbane povijesne jezgre. Starije dobne skupine iskazivale su nezadovoljstvo stanjem u kojemu je stara gradska jezgra ispražnjena od značenja i sadržaja koji su njima (bili) relevantni.

"Prije je bilo prekrasno. Ne znam je li to elitni turizam baš bio u tom pravom smislu, ali bilo je predivno. ...Ja sam generacija 60tih i prošla sam ona lijepa doba Dubrovnika kad je bilo vrlo malo gostiju i kad su to bili uglavnom bogati gosti koje nismo ni osjetili. I mi smo živjeli na tom Stradunu i sa Stradunom i sa starim gradom i bilo nam je lijepo. I opušteno za razliku od sad."

(stanovnica, starija dob, Dubrovnik)

Na primjeru Raba, čija povijesna jezgra nije pod zaštitom i koja je u potpunosti zahvaćena procesom turistifikacije i pražnjenja od stalnih stanovnika, ističemo i jedan optimističniji pogled koji je fokusiran na turistički aspekt i kvalitetne projekte koji inkorporiraju arhološku baštinu u održivi oblik turističke ponude i edukaciju o njezinoj važnosti i važnosti očuvanja prirodnog i povijesnog krajolika. Sljedeći citati ilustriraju vezu između lokalne zajednice i očuvanja baštine te održivog razvoja i turizma. Neodvojiva povezanost svih lokalnih aktera u oblikovanju održivog upravljanja baštinom, kulturnim krajolikom i turizmom isticana je u čitavom nizu intervjua i fokus grupa provedenih sa stručnjacima (i na Rabu i u Dubrovniku).

„Pa kulturna baština, što se tiče samog gradskog centra je donekle dobro očuvana. Ima prostora za napredak jer ima nekih „crnih točaka“ na toj baštini, nekih dijelova kojima bi svakako trebalo posvetiti više pažnje. A kada govorimo o baštini koja se nalazi izvan same gradske jezgre ona zapravo vapi za očuvanjem, za konzerviranjem i za boljim označavanjem. A samim time bih rekla da pati turistički aspekt jer ipak nisu turisti toliko upoznati, a možda ni lokalno stanovništvo, s onime što zapravo Rab ima. Donekle se na tome i radi, može se reći. I Turistička zajednica

je bila među pokretačima projekta Rab Archeological Traces. Tako da mi jesmo prepoznali to kao mogućnost valorizacije, valorizacije baštine samom lokalnom stanovništvu, iako smo mi usmjereni na turizam, ali ipak je to prvenstveno bitno za lokalno stanovništvo. A onda naravno, kada lokalno stanovništvo živi s time, onda mogu prenijeti i turistima. To se kod nas najbolje očitava, kod nas turističkih zajednica. Ako nešto prihvati lokalno stanovništvo kao dobro, kao pozitivno, onda mi vidimo da će oni to i dalje prenijeti turistima i zapravo na tome vidimo benefite za jednu i drugu stranu.“

(stručnjakinja, turizam, Rab)

“Mislim da su stanovnici zainteresirani za materijalnu kulturnu baštinu i da im je stalo, ali naravno svatko ima svoju ulogu u cijeloj priči. Ono što je uloga i nas kao ustanove i onih aktera koji upravljaju baštinom jest raditi na edukaciji, da stanovnici znaju i prepoznaju ono što se nalazi oko njih. Važno je da ih se upozna s novim informacijama i saznanjima, s novim znanstvenim nalazima jer prvenstveno smo mi ti koji živimo na ovom otoku i koristimo baštinu u društvenom i gospodarskom smislu. Naravno, da dolazi i velik broj turista, ali to se prvenstveno nas tiče. Lokalna zajednica ima odgovornost prema prepoznavanju i očuvanju baštine, naravno uz sve ostale ustanove koje su za određene segmente baštine zadužene. Zajednički ispravno postavljen cilj svih dionika donosi rezultate. U smislu očuvanja nematerijalne baštine lokalno stanovništvo njeguje tradiciju, običaje, zanate i jezik i stvaraju događanja na tom tragu, ali se i rado odazivaju na manifestacije u našoj organizaciji o čemu najviše svjedoči Rabska fjera.”

(stručnjakinja, edukacija, Rab)

Održivi razvoj, iako apostrofirani u svim strategijama i zakonskim okvirima, zapravo se kontinuirano uvodi „odozgo“, kao izvanjski okvir djelovanja, a ne na temelju postojećih ili ranijih tradicionalnih načina ponašanja i svakodnevnog života na prostorima Raba i Dubrovnika, kao i na većini prostora Hrvatske. Nužnost vraćanja lokalnom znanju (možda i relativno zaboravljenom) pokazuje se kao vrijedan put.

“A slušajte, tu se sve temelji na onome što je, mislim, mi u zadnje vrijeme puno govorimo o održivom razvoju, a o tome se govori posljednjih desetljeća, ma da taj održivi razvoj uvijek bio ključan za opstanak ljudi na nekome području. Recimo, jedan moj profesor je uvijek volio govoriti o jednom otočiću, sad da vam ne ulazim u to, tamo u zadarskom arhipelagu gdje u ispravama razvijenog srednjeg vijeka, ispravama kasnog

srednjeg vijeka uvijek imate kad se javljaju nekakve povelje, darovnice uvijek isti broj ovaca na tom otoku. Dakle, tadašnji su ljudi perfektno znali da taj otok može imati održivo stočarstvo sa ne znam, dvije stotine ovaca, ako se ne varam. I to je, ovoga, jednostavno bismo u tom smislu trebali osluškiat prošlost, sve drugo je pretjerivanje (...)"

(stručnjak, konzervator, Rab)

Što se tiče identitetskih značajki, razvoja i zadovoljstva kvalitetom života u Dubrovniku sljedeći citati ilustriraju određenu „hibridizaciju“ (spoj autentičnog i turistificiranog identiteta) usprkos prepoznatoj važnosti kulturne baštine kao identitetskog markera i snažnog simbola na primjeru Dubrovnika, kao i postojanje razlika između starijih generacija i mladih stanovnika.

„Zidine, sloboda, neovisnost, turizam, apartmani, novac.“

(stanovnik, mlađa dob, Dubrovnik)

“Tu je nastao ono jaz između generacija, ovih mlađih i starijih, jedni bi da se ništa ne mijenja, drugi bi radili sve i svašta i tu je sad problem kako pronaći kompromis.”

(stanovnik, srednja dob, Dubrovnik)

“Meni se nekako čini da se fingiraju simboli grada i da se podilazi turizmu. I to je ono što mi nekako strašno smeta. Gradska straža postaje na određeni način simbol grada Dubrovnika, a to je *fake* simbol. Nema nikakve utemeljenosti u našoj povijesti. Dubrovnik nije imao nikakvu stražu. Imao je vrata koja su se noću zatvarala. To je moja bojazan vezana uz simbole. Ono što me još smeta je ta profanost i duhovne simbole tip Feste sv. Vlaha koja se pretvorila u paradu kiča... to je nešto na čemu bi trebalo raditi. Zadržati dignitet simbola grada, jer je atraktivnost Dubrovnika upravo radi te autentičnosti. (...)"

(stanovnica, srednja dob, Dubrovnik)

Ipak, na temelju rezultata ankete iz 2023. godine (Prilog 1.) možemo jasno zaključiti kako je materijalna baština i prirodne ljepote, kao i ukupni kulturni krajolik Dubrovnika ono što ispitanici ističu kao glavne asocijacije i elemente prostornog identiteta Grada Dubrovnika (Vukić, 2023), navedeno je u skladu s ranijim anketnim istraživanjima u Dubrovniku (Klempić Bogadi i sur., 2018:63-68) te nalazima ostalih istraživanja na Rabu.

Prilog 1. Tablica svih asocijacija s pripadajućim frekvencijama (otvoreno anketno pitanje: „Navedite 3 Vaše asocijacije na Dubrovnik“)

Tablica frekvencija asocijacija na Dubrovnik (f)			
More	61	Ljepota	23
Zidine	54	Turizam	21
Grad	54	Baština	21
Kultura	32	Stradun	19
Povijest	29	Lokrum	15
Dom	24	Sv. Vlaho	9

Izvor: autorica

Prije rasprave, a u svrhu sumiranja, na temelju komparacije rezultata istraživanja (Prilog 2) može se primijetiti podudarnost odgovora o kulturnoj baštini i krajoliku. Sudionici svih provedenih istraživanja isticali su važnost očuvanja i zaštite kulturne baštine, njezinu veliku vrijednost, a stanovnici Dubrovnika isticali su i veliku vezanost uz bogatu povijest i kulturnu baštinu (materijalnu i nematerijalnu) što je u skladu s ranijim istraživanjima povijesnih jezgri koja je vodio Ivan Rogić 1986. i 1987. u Dubrovniku i koju godinu kasnije u Splitu (Klemić Bogadi i sur., 2018).

Prilog 2. Tablica usporedbe identitetskih označitelja

	Dubrovnik anketa 2016./2017.	Dubrovnik fokus grupe i intervjui 2019.	Dubrovnik anketa 2023.	Rab anketa i intervjui 2021.	Rab anketa 2022./2023.
Najvažniji simbol	Cjelina povijesne jezgre Dubrovnika	Cjelina povijesne jezgre Dubrovnika	More i Zidine/ Grad	Povijesna jezgra Raba	Prirodne ljepote i materijalna kulturna baština
Vrsta kulturne baštine koja je najviše prepoznata	Materijalna kulturna baština - nepokretna	Materijalna kulturna baština - nepokretna	Materijalna kulturna baština - nepokretna	Materijalna kulturna baština - nepokretna	Materijalna kulturna baština - nepokretna
Zadovoljstvo stanovnika kvalitetom života	Relativno zadovoljstvo (stanovnici povijesne jezgre), ali lošije u komparaciji s drugim dijelovima Dubrovnika	Relativno zadovoljstvo uz jasno izražene probleme	Relativno zadovoljstvo uz jasno izražene probleme	Relativno visoko	Relativno visoko

Izvor: autorica

Rasprava

Rezultati istraživanja provedenih na Rabu i onih provedenih u Dubrovniku ukazuju na podudarnost visoke razine iskazane vezanosti stanovnika za materijalnu baštinu i velike važnosti nematerijalne kulturne baštine (Festa Sv. Vlaha, Rabska Fjera i sl.), koje su ujedno prepoznate kao osnovni identitetski elementi i simboli Raba i Dubrovnika. Navedeno je u skladu s ranijim istraživanjima (Rogić, 1992). Pritom je u nekim istraživanjima uočena određena razlika između starije dobne skupine i mlađih sudionika istraživanja u korist starijih koji iskazuju viši stupanj vezanosti uz baštinu (Klempić Bogadi, Vukić, 2023:166). Uočena je ukupno veća sklonost isticanju nepokretne materijalne baštine kao identitetskog označitelja i važne simboličke komponente (rezultat prisutan u svim provedenim istraživanjima na Rabu i u Dubrovniku).

S obzirom da su istraživanja provedena kombinacijom kvalitativnih i kvantitativnih metoda stečeni su detaljniji uvidi u određene simboličke aspekte i doživljaj kvalitete života stanovnika Dubrovnika i Raba. Primjerice to je važno kod interpretacije pitanja o zadovoljstvu kvalitetom života, koja je generalno procijenjena kao zadovoljavajuća, no u nastavku intervjua, fokus grupa ili tijekom analize otvorenih odgovora u anketnom upitniku, uočava se veliko specifično iskazano nezadovoljstvo brojnim aspektima svakodnevnog života. Kao i kod stavova o važnosti i valorizaciji kulturne baštine, povijesnog i prirodnog krajolika, postoji razlika u generalnom stavu da je baština relativno dobro zaštićena (pogotovo materijalna i u urbanim povijesnim jezgrama), no nakon tog generalnog stava pokazuju se čitavi nizovi problema sa (ne)zaštićenošću baštine i krajolika u svakodnevnom životu. Također su vidljivi procesi koji intenzivno i agresivno prodiru u svakodnevni život stanovnika povijesnih jezgri i otoka Raba, pri čemu ih neki doživljavaju kao „normalne“ i „prirodne“ dok drugi osjećaju ugroženost vlastitog „prava na grad“ i prava na prostor/vrijeme koje sezonalnost turizma pretvara u „eratički“ ritam s kojim se stariji stanovnici ne osjećaju više ugodno. Na temelju intervjua sa stručnjacima jasno je da mnogi od ovih problema mogu biti adresirani znanstvenim pristupom, primjerice valorizacija i prezentacija baštine, zatim edukacija o važnosti održivog upravljanja krajolikom i zaustavljanje (ili bar usporavanje) izrazito intenzivnog procesa devastacije povijesnog i prirodnog krajolika.

Isto tako, znanstvena zajednica može i mora početi obraćati pažnju na specifičnosti i potrebe lokalnih zajednica te steći obavezu i nužnost njihova uključivanja u procese istraživanja, ali i čuvanja kulturne baštine. Neovisno o postojanju ili nepostojanju lokalne institucionalne brige za baštinu. Kao što je jasno vidljivo iz rezultata svih istraživanja lokalno stanovništvo vezano je uz baštinu, ali jasno uočava brojne probleme u svakodnevnom (su)životu s baštinom. Znanost i participacija lokalnih zajednica te integrativni pristup edukaciji mladih

stručnjaka i znanstvenika u procesima održivog razvoja i upravljanja baštinom i krajolikom mogu dovesti do stvaranja lokalnih mreža znanja i aktera koji su ga spremni i sposobni primjenjivati u svakodnevicu te smanjiti jaz između starijih i mlađih generacija, povećati zadovoljstvo i kvalitetu života, a vjerojatno i generirati nova radna mjesta (za sve dobne skupine) kombiniranjem tradicijskih znanja i novih znanja i tehnologija u temelj održivosti.

Prije samog zaključka potrebno je još naglasiti da se primjenom koncepta otočnosti na povijesnu urbanu jezgru kao specifičan „urbani otok“ željelo pokazati kako se znanja stečena u istraživanjima otoka i njihovih značajki mogu primijeniti na određene aspekte života u povijesnim jezgrama te se mogu lakše uočiti potencijalni problemi, ali i da je znanja o urbanim povijesnim jezgrama moguće do određene mjere povezati sa značajkama otočnih zajednica zbog zajedničke značajke određene „prostorne izolacije“ i jače koncentracije specifičnih procesa u njihovom prostoru, od ostalih prostora u Hrvatskoj. Naravno, na tom tragu tek treba započeti fundamentalna istraživanja, ali ovu (iako kratku i fragmentarnu) komparaciju smatramo dovoljnim argumentom da je takav smjer istraživanja znanstveno opravdan i potencijalno plodonosan za obje vrste prostora i lokalnih zajednica.

Zaključak

Na temelju prikazanih rezultata istraživanja možemo zaključiti da postoji potreba izravnog povezivanja znanstvenog znanja o kulturnoj baštini i kvaliteti živote s lokalnim znanjem i potrebama. U tom smislu, znanstvena istraživanja na otočnim područjima i područjima (zaštićenih) povijesnih urbanih cjelina poput Dubrovnika potrebno je usmjeriti u najmanje jednom njihovu aspektu na primjenu znanja u lokalnom kontekstu (znanja vezana uz valorizaciju i zaštitu kulturne baštine te održivost i kvalitetu života).

Znanost koja na temelju lokalnih zajednica generira svoje spoznaje i diseminira ih samo uskoj znanstvenoj zajednici nije ona koja je društveno odgovorna, a takva znanost u današnjem kontekstu iznimnih društvenih, ekoloških i drugih izazova nema svoje opravdanje. Već dugo izrada planova, strategija i drugih alata za oblikovanje i koordiniranje različitih politika (usmjerenih na zaštitu kulturne baštine i krajolika te kvalitetu života) u Hrvatskoj nema potrebnu učinkovitost (često kasni s izradom akcijskih planova i njihovom provedbom, a priprema takvih dokumenata traje predugo). Znanost zajedničkom organizacijom znanja s lokalnom zajednicom, svojom kontinuiranom prisutnošću i prikupljanjem podataka, uvažavanjem prostornih i društvenih specifičnosti i potreba lokalne zajednice, može premostiti neke od problema koji se javljaju u pripremi i provedbi različitih aspekata strateških i razvojnih dokumenata.

Dva su osnovna elementa važna za promjenu situacije, a to je kao prvo osnaživanje lokalne zajednice i uključivanje mehanizama participacije lokalne zajednice i/li lokalnog znanja (i ranije generiranog) u pripremi, provedbi znanstvenih istraživanja i primjeni njihovih rezultata, uz istovremeno jačanje odgovornosti znanstvenika da više napora ulažu u aspekte primjenjivosti i društvene korisnosti vlastitih istraživanja. Neodvojivi dio tog aspekta je i edukacija mladih stručnjaka (kroz fakultetsko obrazovanje na svim njegovim razinama) u inter/transdisciplinarnom i participativnom integrativnom istraživanju kulturne baštine i krajolika otočnih i svih ostalih ugroženih i specifičnih (lokalnih) zajednica (Vukić, Kranjec, 2022). Drugi element odnosi se na usmjeravanje edukacije stručnjaka i na aspekt lokalne zajednice te važnost „vraćanja znanja“ zajednici, čime se otvara mogućnost dijaloga o konkretnim potrebama, problemima i potencijalima koji mogu omogućiti održivi razvoj po mjeri lokalne zajednice, razvoj koji joj omogućuje samodovoljnost u najvećoj mogućoj mjeri i stvaranje mehanizama otpornosti aktiviranjem lokalnih resursa, prema lokalnim potrebama i znanjima (bez univerzalnih ili stranih primjera dobre prakse, već temeljeno na analizi specifičnih potreba svake pojedine zajednice ili grupe).

Ukratko, potrebna je zajednička organizacija znanja znanstvene i lokalne zajednice (prema njezinim potrebama), edukacija u i o lokalnoj zajednici, njezino osnaživanje (prema specifičnim potrebama) i stvarna primjena i stalni razvoj participativnih alata za uključivanje lokalnih zajednica u donošenje odluka o vlastitom razvoju. Kao što je rečeno i na početku rada, u kontekstu suvremenih intenzivnih prostornih i društvenih transformacija, a sa svrhom očuvanja kvalitete života zajednice, autentičnosti, baštine, kulturnog i prirodnog krajolika, održivost nije „tema od znanstvenog interesa“ nego vitalna i egzistencijalna tema za opstojnost hrvatskih otočnih i drugih specifičnih zajednica. Stoga danas (jučer) zahtijeva izravno djelovanje znanosti u lokalnom kontekstu - s pogledom u budućnost!

Literatura i izvori:

- Čaldarović, O. (2009). „Sociologija vremena – pregled osnovnih ideja i koncepta“. *Socijalna ekologija*, Vol. 18, No. 3-4, 2009, str. 215-235.
- Klempić Bogadi, S., Vukić, J. i Čaldarović, O. (2018). *Život u povijesnoj jezgri Dubrovnika – sociološko-demografska studija*. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika.
- Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka. Povijesne i suvremene značajke depopulacije*. Zagreb: Consilium. Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

- Lajić, I. (2006). *Kvarnerski otoci. Demografski razvoj i povijesne mijene*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Plan upravljanja svjetskim dobrom UNESCO-a „Starim gradom Dubrovnikom“ (2021.-2026.) <https://zod.hr/plan-upravljanja/> (pristup u rujnu 2023.)
- Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S. (2013). *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Rogić, I. (1992). *Periferijski puls u srcu od grada. Zamke revitalizacije*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Vukić, J. (2023). *Sociološka studija u svrhu izrade Sveobuhvatnih izmjena i dopuna Prostornog plana uređenja i Generalnog urbanističkog plana Grada Dubrovnika (2022./2023.)*. Zagreb, Dubrovnik: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Grad Dubrovnik.
- Vukić, J. i Klempić Bogadi, S. (2023). "Cultural heritage and socio-spatial transformations: the example of Rab" U: Jurčević, Katica; Kaliterna Lipovčan, Ljiljana; Medić, Rino et al. (ur.) (2023). *Preserving, Evaluating and Developing the Mediterranean*. Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar VERN' University Scientific Council for Anthropological Research, Croatian Academy of Sciences and Arts (HAZU), 2023, str. 161-168.
- Vukić, J. i Kranjec, I. (2022). "Participative Models of the Valorization of Cultural Heritage. Example of the Island of Rab (Croatia)". *Hortus artium medievalium*, 28 (2022), str. 305-315.
- Vukić, J. (2022). „Društvene vrijednosti i prostorne strukture - možemo li (stvoriti) drugačije?“ U: Bašić, Nikola; Poljanec Borić, Saša (ur.). (2022). *Turistički timeout – trenutak za novi pogled na turizam i prostor*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), 2022. str. 93-110.
- Zakon o otocima, pročišćeni tekst zakona NN 116/18, 73/20, 70/21 na snazi od 03.07.2021. (<https://www.zakon.hr/z/638/Zakon-o-otocima>) (pristup u rujnu 2023.)

Sažetak

Život na otoku postavlja specifične izazove za stanovnike i njihovu kvalitetu života. Napučeni hrvatski otoci bez svojih stanovnika (p)ostaju dio krajobraza, promijenjenog djelovanjem čovjeka i ispražnjenog od značenja kakvo im je pridano temporalnošću opstojanja društvene zajednice na tom prostoru. Bogatstvo slojeva društvene prisutnosti, tisućljetna mudrost preživljavanja u često surovim i svakako ograničenim uvjetima zasigurno pridonose važnosti njihovog očuvanja i valorizacije, kao i važnosti primjene znanstvenih znanja prikupljenih u i o zajednici na inovativan i participativan način u svrhu jačanja održivosti. Sve navedeno odnosi se na otočne, ali i na druge zajednice koje dijele značajke otočnosti i insularnosti, poput manjinskih i subkulturnih zajednica, ruralnih zajednica pa sve do urbanih povijesnih jezgri.

Osnovna teza rada jest da su zajednička organizacija znanja (znanstvene i lokane zajednice) po mjeri potreba stanovnika, edukacija i oblikovanje participativnih alata za osnaživanje i uključivanje lokalnih zajednica u donošenje odluka ključni put prema održivosti. Bez lokalne zajednice nema ni (stupova) održivosti.

Kao primjer važnosti kulturne i društvene održivosti prikazuju se identitetski i participativni aspekti socioloških istraživanja provedenih na otoku Rabu tijekom 2021. i 2022. godine te se ukazuje na rezultate drugih istraživanja vezanih uz kvalitetu života, participaciju i simboličku važnost baštine za osjećaj pripadnosti zajednici (u prostornom i simboličkom smislu). Analiziraju se rezultati istraživanja otoka Raba, povijesnih jezgri gradova Raba i Dubrovnika te se naglašava koncepte prostorne i društvene segregacije kao širih fenomena kojima se u hrvatskom znanstvenom i javnom diskursu mora pridati važnost.

U kontekstu suvremenih intenzivnih prostornih i društvenih transformacija, a sa svrhom očuvanja kvalitete života zajednice, autentičnosti, baštine, kulturnog i prirodnog krajolika, održivost nije „tema od znanstvenog interesa“ nego vitalna i egzistencijalna tema za opstojnost hrvatskih otočnih i drugih ugroženih zajednica. Stoga danas (jučer) zahtijeva izravno djelovanje znanosti u lokalnom kontekstu - s pogledom u budućnost!

Ključne riječi: hrvatski otoci, identitet, baština, održivost, participacija

ISLAND COMMUNITIES AND THEIR FUTURE – FROM SCIENCE TO SUSTAINABILITY

Summary

Life on the island poses specific challenges for the residents and their quality of life. Populated Croatian islands without their inhabitants would be (only) a part of the landscape, changed by human activity and emptied of the meaning given to them by the temporality of the existence of the social communities in that area. The wealth of layers of social presence, and the millennia-old wisdom of survival in often harsh and certainly limited conditions contribute to the importance of their preservation and valorization, as well as the importance of applying scientific knowledge gathered inside and about the communities in an innovative and participatory way for the purpose of strengthening sustainability. All the above applies to islands, but also to other communities that share the features of insularity, such as minority and subcultural communities, rural communities, and even populations of some urban historical cores.

The basic thesis of the work is that the joint organization of knowledge (scientific and local communities) according to the needs of the inhabitants, education, and the creation of participatory tools for the empowerment and involvement of local communities in decision-making are the key path towards sustainability. Without the local community, there are no pillars of sustainability.

As an example of the importance of cultural and social sustainability, the identity and participatory aspects of sociological research conducted on the island of Rab during 2021 and 2022 are presented, and the results of other research related to quality of life, participation, and the symbolic importance of heritage for the sense of belonging to the community (in spatial and in a symbolic sense). The results of research on the island of Rab, the historical cores of the cities of Rab and Dubrovnik are analyzed, and the concepts of spatial and social segregation are emphasized as broader phenomena that must be given importance in the Croatian scientific and public discourse.

In the context of contemporary intensive spatial and social transformations, and with the purpose of preserving the quality of community life, authenticity, heritage, cultural and natural landscape, sustainability is not a “topic of scientific interest” but a vital and existential topic for the survival of Croatian island and other endangered communities. Therefore, today (yesterday) requires the direct action of science in the local context - with a view to the future!

Keywords: Croatian islands, identity, heritage, sustainability, participation

POLITIKE I PRIJEPORI U OTOČNOME JAVNOM PROSTORU – PRIMJER PLAŽE ZLATNI RAT

Nevena Škrbić Alempijević

Nevena Škrbić Alempijević

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet

nskrbic@ffzg.unizg.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.10>

Otočni centri i periferije

“Rajske plaže za obitelji, udaljene lokacije za hrabre i željne pustolovine, morske aktivnosti za one koji ne žele samo biti na plaži, privatna određišta za opuštanje i meditaciju...” (Orlić, 2021: 6).

Ovim riječima Hrvatska turistička zajednica pod sloganom „Hrvatska, puna života“ upućuje na raznolikost i atraktivnost hrvatske obale, oslanjajući se na sliku „zemlje s 1244 otoka“ na kojima posjetitelj može potražiti „bijeg od gužvi i privatnost“, kao i “udaljene plaže daleko od civilizacije” (ibid.: 7). Vizualima potkrijepljeni epiteti udaljenosti, izdvojenosti i izolacije – u ovim primjerima pozitivno konotirani – stalna su mjesta u narativu turističke industrije prema kojima se usmjerava „turistički pogled“ i oblikuje distinktivnost turističkih iskustava (usp. Urry, 2008). Ti se pojmovi redovito javljaju i u popularnom, političkom, pa i akademskom diskursu, kojima se otoci transformiraju u „destinacije čežnje i lokacije samoće“, u mjesta odcijepljena od kopna, u Drugo kopnu (usp. Prica i Jelavić, 2009). Upisivanje takvih, manje pozitivno konotiranih značenja u te prostore, kako su pokazale kritičke otočne studije, ne proizlazi iz prirode samih otoka, već iz asimetričnih odnosa moći koji otoke određuju u odnosu na dominantne centre produkcije znanja koji su u hrvatskim slučajevima u pravilu kopneni. U tom se smislu udaljenost

i perifernost otoka ne otkrivaju, već se proizvode, pri čemu se ostvaruju kao multirelacijski koncepti koji uokviruju ljudske predodžbe, politike, očekivanja i prakse vezane uz otoke (Ronström, 2021: 270).

Okvir za razumijevanje otoka postavila je također pravna regulativa Republike Hrvatske. Tako se na koncepcije otoka i otočnosti poziva i Zakon o otocima iz 2018. godine, koji nastoji obuhvatiti različite aspekte koji utječu na način života na otocima. Otočnost se u Zakonu određuje kao „skup geografskih, društvenih, povijesnih, gospodarskih i ekoloških posebnosti proizašlih iz potpune okruženosti morem“ (Hrvatski sabor, 2018: 2). Zakonska definicija postavlja nešto drukčije težište u pristupu otocima u odnosu na uvriježene slike otoka kao izolata, utemeljeno polazeći od okruženosti prostora morem, a ne od njihove odvojenosti od kopna. Ipak, ta definicija ujedno nameće i problem specifičnog pozicioniranja otoka, odnosno pitanje u odnosu na što i na koga se određuju posebnosti života na otoku i tko ih uopće određuje.

Važno pitanje koje se, dakle, postavlja fokusom na pozicioniranje otoka iz dominantnog rakursa jest odnos centra i periferije. Duga je globalna povijest zamišljanja otoka kao marginalnih lokacija, mikrosvjetova u kojima se vrijeme i ljudi kreću neuobičajenim ritmovima, prostora izmještenih iz suvremenih političkih i ekonomskih strujanja morima iz kojih vrebaju mitske nemani (usp. Lowenthal, 2007: 202-203). No, pojedine historiografije otočnim prostorima pripisuju agensnost. Tako je u svom kapitalnom djelu *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* Fernand Braudel ustvrdio da su sredozemni otoci smješteni na putovima velike povijesti. Tezu da je riječ o izoliranim svjetovima smatra samo „relativnom istinom“, tumačeći ulogu otoka u globalnim povijesnim tijekovima sljedećim riječima:

“Da ih more obavlja i odvaja od ostalog dijela svijeta više od bilo koje druge sredine, istina je svaki puta kad se doista nađu izvan opsega pomorskog života. Ali kad u nj uđu i kad iz bilo kojeg razloga (razlozi su često vanjski ili proizvoljni) postanu jedna od karika, onda bivaju, naprotiv, aktivno umiješani u vanjski život i mnogo su manje odijeljeni od njega nego neke planine s kakvim neprohodnim klancem.” (Braudel, 1997: 156).

Za Braudela su otoci međustanice u većini kulturnih zračenja i interakcija naroda i civilizacija, neizostavan kamenčić u shvaćanju povijesti Sredozemlja (ibid.: 159).

Na slične zaključke o usidrenosti otoka u modernosti i njihovoj relevantnosti u svjetskim mrežama komunikacije i razmjene upućuju i druge studije koje pri analizi interakcijskih procesa uzimaju otoke kao polazište. Tako fol-

kloristica Mairéad Nic Craith, prateći transkontinentalno širenje i recepciju memoara Tomása Ó Criomhthaina, pisca i ribara s irskog otoka Great Blasket s početka 20. stoljeća, u međunarodnim književnim, umjetničkim i popularno-znanstvenim krugovima, pokazuje da su otoci tijekom povijesti funkcionirali kao mjesta živih kultura, proizvodi kulturnih politika i književnih narativa te niše transnacionalnih veza (Nic Craith, 2020).

Navedena nas razmatranja upućuju na potrebu za sagledavanjem otoka i iz raznorodnih otočnih perspektiva, iz pozicija koje prema otoku kao vlastitom življenom prostoru zauzimaju otočani. Za te se pozicije može ustvrditi da su određene morem „kao vodenom površinom koje jasno omeđuje mjesto, ali ga istodobno i povezuje s ostatkom svijeta“ (Olwig, 2007: 262). Takve su otočne perspektive u fokusu ovoga rada u kojem analiziram značenja koja različiti društveni akteri, ponajprije lokalni stanovnici upisuju u javni prostor otoka. Polazište za moje etnološku i kulturnoantropološku analizu otočnog prostora jest Brač, kojem ću pristupati etnografijama pojedinačnog, izbjegavajući generalizacije i kreiranje uniformnog glasa Otoka i Otočanina koji je u svojoj biti sredstvo kreiranja otočne drugotnosti (Abu-Lughod, 1991: 138). Varijabilnost, višeglasnost, heterogenost i procesnost osnovne su odrednice pristupa otočnim javnim prostorima koji karakterizira ovaj rad.

Brač kao lokacija etnografskog istraživanja na kojem je zasnovan ovaj rad ujedno je moj rodni otok. Moji su uvidi u rekreiranje bračkog javnog prostora utoliko kombinacija vlastitog življenog iskustva, kontinuirane povezanosti i povremenog bivanja na otoku, mojih autoetnografskih osvrta, ali i rezultat mojih stručno-znanstvenih interesa i mojih brojnih tematski raznorodnih etnoloških studija vezanih uz Brač. Ciljano istraživanje usmjereno izravno na temu otočnog javnog prostora provela sam tijekom ljeta 2022. te u travnju i lipnju 2023. godine u Bolu¹ na Braču, a ono je obuhvaćalo promatranje sa sudjelovanjem te intervjuje s pojedinim lokalnim stanovnicima o njihovom doživljaju otočnog prostora i njihovim praksama u njemu.² Zbog osjetljivosti teme, odnosno prijepora koje korištenja otočnih prostora izazivaju u lokalnoj zajednici i šire, moji su kazivači u tekstu anonimizirani. Imenom će se navoditi samo oni sugovornici koji nastupaju kao predstavnici građanskih inicijativa ili aktivističkih platformi te umjetnici koji svojim autorskim intervencijama problematiziraju javnost otočnog javnog prostora i propituju tko na njega polaže pravo.

¹ Prema Popisu stanovništva, kućanstava i stanova iz 2021. godine, Općina Bol broji oko 1.700 žitelja (Državni zavod za statistiku, 2022: 81).

² Intervjuje sam provela sa šestero Boljana, četiri muškarca i dvije žene, pripadnika različitih generacija.

Kad govorimo o lokalnim viđenjima otočnosti, samu specifičnost života na otoku stanovnici Brača s kojima sam provodila intervjue ne odbacuju, ona je dio njihove svakodnevice. Ta je specifičnost temelj za njihovu, uglavnom pozitivnu, samoidentifikaciju u odnosu na druge zajednice, ali i za konkretizaciju pojedinih izazova koji život na otoku čine kompleksnim, kompliciranim i nepredvidivim, pri čemu u prvom redu misle na dostupnost pojedinih usluga, zdravstvenih, obrazovnih i drugih ustanova. No, činjenicu da je kopno u pravilu dominantna točka s koje se otoci promatraju mnogi su moji sugovornici smatrali problematičnom, pojednostavljujućom i nepravednom. U tom smislu odbacuju atribute nepovezanog i izoliranog prostora, što argumentiraju brojnim naracijama o prekomorskim plovidbama članova svoje obitelji, o vezama s iseljenicima u preookeanskim zemljama, o susretima s drukčijim kulturama, o predmetima iz dalekog svijeta u brojnim otočnim domaćinstvima. Tako je tijekom istraživanja na temu svadbenih običaja na Braču jedna moja sugovornica iz Škripa, opisujući svoju udaju tridesetih godina prošlog stoljeća, istaknula povezanost otočana s prostorom bitno širim od samog otoka: „Ja san u svojoj doti imala robe i iz Trsta i iz Amerike. Ne virujen ni da u današnje vrime imaju toliko.“ (Škrbić, 1997).

Stanovnici Brača s kojima sam provodila intervjue upućuju na različite strategije koje otočani primjenjuju u odnosu na mehanizme stvaranja otočnog Drogog. U nekim primjerima apropriraju takve stereotipe koristeći ih kao markere na turističkom tržištu ili im mijenjajući konotacije: tako se zbirke viceva o Bračanima često produciraju i prodaju na samom Braču, a Bračani te viceve živopisno i rado pričaju (Vranjičić i Senjković, 2004). No, u nekim drugim slučajevima performativno, aktivističkim i umjetničkim intervencijama oni postavljaju otok u centar, pretvarajući ga, barem privremeno, u mjerilo stvarnosti. Tako se, naprimjer, u popularnoj kulturi i u suvremenim glazbenim izričajima Brač može transformirati u hrvatski Cape Canaveral, u topos na kojem ni nebo nije granica. Vidova gora je tako lokacija s koje „Valentino Bošković“, glazbeni sastav bračkih korijena, lansira svog imaginarnog 17-stoljetnog bračkog astronauta na raketi kućne izrade u svemir. Brač se time, kako pokazuje naslovnica njihova albuma, simbolički smješta u centar svijeta, u točku s koje se definira sav okolni prostor (Valentino Bošković, 2014).

Bitnu ulogu u redefiniranju odnosa centra i periferije ima specifičan vid javnog prostora, a to je plaža. Taj je topos u središtu ove analize, a pristupat ću mu kao žarištu otočnih imaginarija, presjecištu politika i praksi kojima se konstruira, resemantizira, pregovara, prisvaja otočni prostor i s lokalnih pozicija polaže pravo na njega.

Etnološki i kulturnoantropološki pristupi plaži

Unatoč naracijama koje ustrajavaju na njezinoj prirodosti, netaknutosti ljudskim čimbenicima i odmaku od svakidašnjih tijekova – a koje su u svojoj osnovi silnice društvene proizvodnje te lokacije i konceptualizacije njezine poželjnosti kao distinktivnog javnog prostora – plaža je kulturni fenomen. To je glavna teza koju u svojoj knjizi *On Holiday*, u kojoj se bavi odrednicama koje formiraju „globalnu plažu“ iznosi švedski etnolog Orvar Löfgren (1999). Taj autor pokazuje kako su pijesak, sunce i more – tri elementa koja uzimamo kao temeljne sastavnice plaže, odnosno kao dio krajolika – itekako kulturno uvjetovani. Njihova korištenja u povijesnom presjeku daju nam uvide u plažne kulture, u transformacije znanstvenih i javnozdravstvenih postulata, u političke i ekonomske okvire naše svakodnevice, u strukturiranje dokolice, u odnose tijela i krajolika, u mehanizme stvaranja prostora kao mjesta interakcija i susreta (usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019) iz kojih nerijetko proizlaze i određeni prijepori i sučeljeni stavovi o tome što je i čiji je javni prostor.

Bez obzira na dominantnost reprezentacija plaže kao označitelja jedinstvenosti Republike Hrvatske na globalnom (primarno turističkom) tržištu, studije društvenih procesa koje određuju zamišljanje i kreiranje tih prostora još su uvijek rijetke u hrvatskim akademskim krugovima. Ova tvrdnja vrijedi i za etnološke i kulturnoantropološke studije plaže. Iako istraživanja javnih prostora, kao i studije turizma čine neka od najpropulzivnijih polja domaće etnološke i kulturnoantropološke znanstvene produkcije u posljednja dva desetljeća, još uvijek mehanizmi stvaranja plaže predstavljaju nedovoljno istraženu temu u toj disciplini. Kao iznimku svakako treba navesti rad Ane Perinić Lewis i Maje Adžije koje su se na primjeru dubrovačkih gradskih plaža kao otjelovljenih prostora i prostora pripadanja sagledavale odnos globalnog i lokalnog (2015). Nadalje, dobrodošao pomak u kulturnoantropološkim istraživanjima plaže ostvaren je doktorskim radom Vedrane Premuž Đipalo koja je, oslanjajući se na splitsku plažu Bačvice kao studiju slučaja, plažu promatrala kao identitetsko mjesto relevantno za odvijanje splitske svakodnevice (2021). U ovom tekstu plaži pristupam kao analitičkoj niši koja nam otkriva mehanizme i mijene društvenih dinamika kojima su prostorne politike i prakse istodobno pokretači i odrazi.

Otočni prostor redovito podliježe generalizaciji i egzotizaciji, pogotovo u turističkoj promidžbi. U njoj, bez obzira govorimo li o turističkoj platformi „Hrvatska – Mediteran kakav je nekad bio“ ili o novijoj kampanji „Hrvatska puna života“, dominiraju prikazi kristalno čistog mora, krajolika u kojem stalno vlada ljeto, slike tisuću otoka, svjetionika, bogate kulturne baštine, mediteranske flore i faune. Kao jedan od neizostavnih motiva javlja se plaža, prikazana kao ne-

stvarno lijepa i začuđujuće pusta, čak i kad se ugrađuje u turistički slogan „puna života“. U svakodnevici, pogotovo kad se iz ptičje perspektive spustimo u onu ljudsku, prostor plaže se doživljava i koristi bitno drukčije. On čini vidljivima karakteristike i ograničenja masovnog tipa turizma koji se primarno oslanja na korištenje sunca, mora i pijeska (usp. Löfgren, 1999). Ujedno otkriva fragmentaciju lokalne svakodnevice obojene izrazitom sezonalnošću i višestrukom temporalnošću (Čapo, 2022; Oroz, 2022). Ta se svakodnevica redovito dijeli na dva suprotna pola, na prenapučenost i prazninu.³ Osim što je niša za idealizaciju otočnog prostora, plaža je istodobno mjesto komodifikacije i česta točka prijepora usmjerenog na pitanje prava na plažu. U prvom su planu pritom raznolika stajališta o tome tko bi trebao imati primat u korištenju plaža, kako bi se trebalo regulirati pomorsko dobro, postoje li ograničenja javne sfere na plaži, u kakav položaj koncesije i privatizacije prostora plaže stavljaju lokalno stanovništvo. Treba istaknuti da tretiranje otočnog javnog prostora kao privatnog resursa ni u kojem slučaju ne treba pripisivati isključivo vanjskim akterima, pojedincima i tvrtkama izvan otoka, odnosno politikama upravljanja javnim prostorom. Često su i lokalni stanovnici ti koji svojim ekonomskim djelatnostima, kao i cijenama određenih proizvoda i usluga vezanih uz plažu, smanjuju njezinu uključivost i dostupnost kao općeg dobra.

Prijepore vezane uz upravljanje i korištenje plažnog prostora pojačale su polemike između različitih političkih aktera o novom Prijedlogu zakona o pomorskom dobru i morskih lukama, a koje su snažno odjeknule u javnoj sferi. Naime, Prijedlog zakona, upućen u drugo saborsko čitanje u veljači 2023., regulira upravljanje plažama tako da predviđa podjelu uređenih morskih plaža na javne morske plaže, morske plaže hotela, kampa i turističkog naselja te na morske plaže za posebne namjene (Vlada Republike Hrvatske, 2022: 57). Kritičari Prijedloga zakona naglašavaju pitanje javne dostupnosti onih plaža koje nisu imenovane javnima, upozoravajući na moguća ograđivanja, naplatu ulaza, daljnju komercijalizaciju i privatizaciju prostora. U tu su se raspravu uključile i brojna građanska udruženja, među ostalima, Pokret otoka, inicijativa „Javno je dobro“, udruge za održivi razvoj pojedinih otoka i sl. Jedan od toposa koji se, s obzirom na njegov istaknut status u nacionalnim politikama i u globalnom turističkom mapiranju naše obale, kao i na njegov značaj u lokalnim identifikacijskim stra-

³ U Bolu se od 2003. do 2010., na dan 1. listopada, održavala karnevaleska manifestacija *Viroza party*, nazvana po tome što su njezini sudionici skakali u virove nastale okretanjem katamarana u bolskoj luci. Ovim se događanjem, riječima organizatora, obilježavao „prestanak ljetne, a početak zimske turističke sezone“, odnosno naznačavao prijelaz između ovih dvaju dijelova godine koje su karakterizirali bitno drukčiji radni ritmovi i svakidašnje rutine (Škrbić Alempijević, 2006: 209-210).

tegijama, profilirao kao jedan od zaštitnih motiva kojim se izražava otpor naspram određenih rješenja iznesenih u novom Prijedlogu zakona je bolska plaža Zlatni rat. Uz prepoznatljivost ove plaže, dodatan razlog zbog kojeg je Zlatni rat odabran kao simbol zalaganja za javnost javnog prostora, odnosno pomorskog dobra jest kontinuitet lokalnog otpora naspram pokušaja privatizacije i dodjeljivanja koncesije vanjskim tvrtkama, po mišljenju mještana, netransparentnog poslovanja. Politike i prakse koje određuju tretman prostora Zlatnoga rata u središtu su moje analize u daljnjem tekstu.

SimBOL Jadrana između lokalnih imaginarija i nacionalnih strategija

„Za Boljane je Zlatni rat više od prelipe plaže koja služi samo za kupanje i sunčanje. To je prostor di se i danas zimi odlazi na ribarenje, a u prošlosti je to bilo misto koje je bilo jedno od bogatijih ribom pa su ribari tamo bacali mrižu i potezali migavicu na plaži. Plaža Zlatni rat je za mještane Bola sinonim za romantičarska druženja i šetnje uz more. Boljani uglavnom Zlatni rat vole više zimi nego ljeti.“

Ovim je riječima sedamdesetogodišnji stanovnik Bola naznačio svoj odnos prema Zlatnom ratu, plaži udaljenoj oko 2 km od središta mjesta u kojem živi, u lokalnim mentalnim geografijama. Svojim kazivanjem on plažu nastoji izmaknuti iz dominantnih čitanja i doživljaja tog prostora u kontekstu turističke sezone konzumacije. Značenja Zlatnog rata za njega su dublja i kontinuiranija – ta se lokacija za njega i njegove sumještane ostvaruje kao prostor društvenosti i točka susretanja i izvan ljetnog intenziteta, u periodima sporijeg svakidašnjeg tempa koji im dozvoljava slojevitije i kontinuiranije uspostavljanje veze s krajolikom. Drugi element na koji kazivač upućuje jest usidrenost plaže u raznorodne lokalne vidove ekonomije, a ne isključivo u turističku nišu. Do razvoja i popularizacije Bola kao turističke destinacije od 50-ih godina 20. stoljeća naovamo, primarno mjesto koje je Zlatni rat zauzima u lokalnim imaginarijima bilo je ono istaknutog punkta za ribarenje. Pučke priče i predaje preispituju etimološka tumačenja koja naziv plaže izvode iz zlatne boje njezina žala, već ga češće povezuju s bogatim, „zlatnim“ ulovom koji je podmorje oko Zlatnog rata pružalo bračkim ribarima (usp. Egekher, 2009).

Zlatni rat također funkcionira kao središnji motiv za kojim često u svojim glazbenim, književnim i likovnim djelima posežu umjetnici i autori povezani s Bolom. Tako je, među ostalima, brački pjesnik Stjepan Pulišelić (1910. – 1998.) opjevao Zlatni rat istoimenom pjesmom ukazujući na njegovu specifičnu geomorfologiju, činjenicu da se plaža pruža okomito na južnu otočnu obalu i zadire dužinom od gotovo pola kilometra u Hvarski kanal:

„Čist ko impjegot
 Pruži je Zlotni rot
 Svoj škinjol
 Od oblih žol
 Kroz Konol.” (Pulišelić, 2013)⁴

Motiv Zlatnog rata se također materijalizira u bolskom javnom prostoru. Tijekom čitave su godine na različitim bolskim lokacijama postavljeni plakati s fotografijama Zlatnoga rata popraćeni krilaticom kojom se mjesto prezentira na turističkom tržištu – *simBOL Jadrana/ symBOL of the Adriatic* – čime se mjesto i „njegova“ plaža uspostavljaju kao istoznačnice. No, Zlatni se rat redovito pojavljuje i pri privremenim instalacijama na bolskim ulicama i trgovima.

Slika 1. Bolska pisanica s motivom Zlatnoga rata, travanj 2023., fotografirala Nevena Škrbić Alempijević

Takav je primjer bio vidljiv pri izlaganju oslikane Uskrsne pisaniće u centru mjesta, što je odraz sve raširenijeg suvremenog trenda za bilježenog u mnogim naseljima diljem Hrvatske. Pisanica postavljena na bolsku rivu u travnju 2023. bila je ukrašena prepoznatljivim mjesnim znamenitostima, koje je omeđio prikaz Zlatnog rata. Nadalje, u više su lokalnih ugostiteljskih objekata, ali i javnih ustanova izložene slike najprepoznatljivije bolske plaže – u nekima od njih su radovi s izložbe „Genetski modificirani Zlatni rat“ Ivice Jakšića Čokrića Pukota kojima je ovaj samouki bolski slikar umjetničkom intervencijom „produžio“ plažu kako bi se površinu učinio dostatnom za sve one koji bi je željeli koristiti, time upućujući kritiku posvemašnjoj turistifikaciji svih sfera bolske svakodnevice (usp. Kiiru, 2003).⁵

⁴ impjegot – činovnik, državni službenik; škinjol – hrbat, leđa

⁵ O radovima ovog umjetnika kojem je Zlatni rat stalan izvor inspiracije, ali i mjesto aktivističkog otpora privatizacijama javnog prostora, bit će riječi u daljnjem tekstu.

Slika 2. „Genetski modificirani Zlatni rat“ u prostorima ugostiteljskog objekta, travanj 2023., fotografirala Nevena Škrbić Alempijević

Veličinom i formom najdominantnija javna intervencija kojom se motiv plaže prije nešto više od desetljeća transponirao u samo mjesto bila je skulptura „Zlatni rat“, rad kolonije koja je okupila mlade kipare pod mentorstvom Kažimira Hraste, Matka Mijića i Vesne Ristovski. Ona je ujedno funkcionirala kao prostorni marker, budući da je bila postavljena na početak popločane staze koja iz naselja vodi do plaže.⁶ Uz to, plaža Zlatni rat dala je ime hotelskom poduzeću osnovanom u Bolu 1948., koje je do privatizacije devedesetih godina zapošljavalo većinu lokalnog radno sposobnog stanovništva te poticalo sezonske ili stalne migracije na otok privlačenjem ugostiteljskih djelatnika iz različitih krajeva nekadašnje Jugoslavije.

Afektivni potencijal prostora plaže te njegova prestižnost kao bolskog simbola i ekonomskog resursa iskazuje se i lokalnim naracijama o Zlatnom ratu koje u pojedinim slučajevima postaju odrazom kampanilističkih odnosa unutar otoka, stvaranja mikroteritorijalnih mentalnih mapa i podcrtavanja bolske posebnosti u odnosu na ostale bračke lokalitete (Perinić Lewis i Škrbić Alempijević,

⁶ Ova je skulptura trenutno uklonjena iz javnog prostora. Prema medijskim najavama, na istoj bi lokaciji prigodom proslave stote obljetnice razvoja turizma u Bolu trebala biti postavljena šest metara visoka skulptura Ivice Jakšića Čokrića Pukota; tu je javnu plastiku umjetnik konceptualizirao kao „spomenik plaži koja je tu bila prije svih turista. I koju treba sačuvati“. (Tolj, 2023: 6).

2014). Oslanjajući se na unutarotočne identifikacije duž linija bračkog sjevera i juga, prema riječima mojih kazivača, Boljani se vole našaliti na račun Supetrana anegdotom o tome kako su Supetrani htjeli u svom mjestu oblikovati plažu još veću i ljepšu od Zlatnog rata koja bi se također pružala okomito na obalu, nazvavši je Bili rat. No, ne uvažavajući činjenicu da je takav neponovljivi oblik plaže proizvod erozijskih procesa podno Vidove gore i specifičnih morskih strujanja, more je Supetranima, kaže priča ispričovijedana iz bolske perspektive, kontinuirano odnosilo žalo ma kako ga oni uporno nasipali. čineći njihov napor da proizvedu novi Zlatni/ Bili rat uzaludnim.

Naracije lokalnih stanovnika i njihove redovite evokacije motiva plaže u različitim medijima pokazuju da za mještane Zlatni rat nije liminalna zona, već je presjecište raznolikih praksi njihova rada te prostor u kojem se odvija i određuje njihova svakodnevnica. No, bez obzira na usidrenost plaže u svakidašnje okvire i na njezinu centralnost u kulturnom mapiranju vlastitog mjesta, mještani je ni dalje ne opisuju kao posve svakidašnju, običnu i uvriježenu pojavu. Oni naglašavaju njezina jedinstvena i neuobičajena obilježja definirajući je kao bolsku specifičnost na temelju koje se ostvaruje razlikovnost mjesta i lokalne zajednice u odnosu na druge. U tom procesu Zlatni rat postaje istaknuti simbol lokalnog identiteta. Njegova dodatna odrednica koju Boljani redovito kontrastiraju s pojednostavljenim i petrificiranim slikama plaže kao egzotične oaze vječitog ljeta i očuvane esencije „Mediterrana kakav je nekad bio“ (usp. Škrbić Alempijević, 2014) jest transformativnost tog prostora. Stariji mještani tako prepričavaju sjećanja na vrijeme u kojem je središnji dio plaže bio prekriven vinogradima i trstikom. Pedesetih godina prošloga stoljeća ta je vegetacija sustavno zamijenjena borovom šumom, što zorno pokazuje da krajolik ove plaže nije isključivi dar prirode, već i rezultat strateškog planiranja i upravljanja turističkim odredištem.

Prikazane su lokalne predodžbe o plaži i prakse koje se odvijaju u tom prostoru u stalnom prožimanju, međudjelovanju, a ponekad i trvenju sa širim nacionalnim okvirima razvoja turističke destinacije, prostornim strategijama, planovima zaštite i upravljanja tim područjem. U međunarodnim je turističkim narativima, pak, ona prikazana scenama netaknute prirodne ljepote i neponovljivog dokoličarskog iskustva:

„Zlatni rat je najspektakularnija od svih hrvatskih plaža. Tako lijepom i jedinstvenom ne čini je samo njezin oblik. Ova šljunčana plaža okružena je kristalno čistim morem koje u samo 10-20 metara prelazi iz tirkizno plave u tamno plavu boja. Desetljećima stari borovi pružaju hlad, ali ovdje nećete htjeti izaći iz tople vode. Jasno je zašto je ova plaža proglašena najboljom na svijetu 2019. godine.”⁷ (Croatiaweek, 2019).

⁷ Tekst s engleskog jezika prevela je autorica članka.

Zlatni je rat, kako pokazuje i gornji citat, na brojnim platformama koje postavljaju trendove u turističkoj industriji (npr. *TripAdvisor*, *Big 7 Travel* itd.), dok je Općini Bol višekratno dodjeljivana godišnja državna nagrada šampiona hrvatskog turizma. Mreža turističkih regulativa i usluga utoliko funkcionira kao dominantni raster koji od 1950-ih godina uokviruje politike i prakse na Zlatnom ratu. U tom se okviru Zlatni rat profilira kao prostor za ljetni odmor i aktivno provođenje slobodnog vremena, nudeći niz sadržaja vezanih uz vodene sportove (a najpoznatiji je po mogućnostima koje pruža jedriličarima na dasci) te uz zabavu i ugodno provođenje vremena popraćeno glazbom, ponudom plažnih rekvizita (najma suncobrana, ležaljki, sadolina i sl.), mnoštvom ugostiteljskih objekata u borovoj šumi na samoj plaži i osiguranim prijevozom barkama i turističkim vlakićima iz centra mjesta do Zlatnog rata.

Dodatan, drukčije motiviran legislativni okvir koji utječe na politike upravljanja tom plažom vezan je uz njezino očuvanje kao zaštićenog prirodnog krajolika. Naime, Zlatni je rat deklariran kao „jedinствен geomorfološki fenomen“ i 1965. je zaštićen kao značajni krajobraz Republike Hrvatske (Gabelica et al., 2016: 52). Taj je status, prema tumačenju Javne ustanove Javne ustanove za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije „More i krš“, dobio na osnovi svoje iznimne prirodne ljepote, svog „oblika ‘jezika’ duboko isturena u more, kao i činjenice da „vrh rta stalno mijenja oblik i smjer, ovisno o morskim strujama“ (ibid.) i vjetrovima te da se svake godine dodatno izdužuje prirodnom dohranom materijalom s Vidove gore. Uredbom Vlade RH čuva se i podmorje Zlatnog rata radi održavanja naselja morske cvjetnice posidonije, a zaštićeno kulturno dobro na području plaže predstavljaju tragovi antičke *ville rustice*, datirane između 2. i 4. st. n. e., a od koje su sačuvani ostaci piscine. Već i tekstovi koji se bave regulacijom zaštite prirode upućuju na određeni sraz konzervatorskih parametara i turističke eksploatacije ovog pojasa: tako ističu da je vegetacija „pod pritiskom (...) za pojedinačna uklanjanja zbog turističkih sadržaja“ (Ledinski, 2018: 46).

Pitanje kako upravljati prostorom plaže, tko ima pravo na njegova korištenja i u koje svrhe dodatno se usložnjava kada razmotrimo odnos nacionalnih okvira, regionalnih planova (koji se prvenstveno realiziraju odlukama Splitsko-dalmatinske županije) te lokalnih politika (pozicija Općine Bol) i taktika kojima se polaže pravo na prostor. Raskoraci između tih razina najjasnije se uočavaju fokusiranjem na gospodarsko korištenje ovog pomorskog dobra na temelju koncesije. Naime, u tom je kontekstu Zlatni rat u žižu medijske pozornosti dospio još početkom tisućljeća, u jeku lokalnih akcija i prosvjeda potaknutih najavom Splitsko-dalmatinske županije da će koncesiju nad plažom dodijeliti privatnoj zagrebačkoj tvrtki, a ne općinskom poduzeću Grabov rat (usp. Šilović, 2002). Prijepori oko prava na upravljanje Zlatnim ratom vrlo su slični i petnaestak

godina kasnije: 2017. godine Županijska je skupština donijela odluku o davanju koncesije na plažu drugoj zagrebačkoj tvrtki, ali je tu odluku poništilo Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture Republike Hrvatske. Nakon toga je Županija povjerila ovlasti za davanje koncesije Općini Bol, a zagrebačka je tvrtka dobila sudski spor kojim se traži okončanje započetog procesa dodjele koncesije. U takvoj se pravno dokraja nereguliranim okolnostima odvijaju današnji procesi gospodarenja plažom (Matić, 2022). S jedne se strane ističe potreba za poštivanjem načela istaknutih u Zakonu o koncesijama, poput načela tržišnog natjecanja, jednakog tretmana, slobode kretanja robe i usluga (Hrvatski sabor, 2020). S druge se strane lokalni politički akteri zalažu za rješenje kojim bi se cjelokupno pomorsko dobro stavilo u nadležnost lokalne samouprave na čijem se području ono nalazi. Ove su polemike među lokalnim stanovništvom već godinama praćene s nelagodom i bojazni da će, riječima mlađe mještanke, „Boljani trebat koncesionaru plaćat ulaznicu za doć na plažu na kojoj su odrastali“. Brojne su lokalne naracije koje ustrajavaju na tome da bi se pri upravljanju javnim prostorom i pomorskim dobrom trebalo voditi više računa o interesima ljudi koji na tom području žive. Uz to, stavovi o pravu mještana na plažu, kako ću pokazati u sljedećem poglavlju, dobivaju i svoje praktične, aktivističke, umjetničke i lokalno-medijske manifestacije.

Pravo na plažu u umjetničkim intervencijama i na lokalnim portalima

„Premještanje plaže Zlatni rat na sigurno mjesto, izvan dometa birokratskih struktura“ – tako se zvao politički performans koji je lokalni multimedijски umjetnik Ivica Jakšić Čokrić Puko organizirao u Bolu u studenom 2002. godine kao komentar i kritiku županijskih i državnih politika vezanih uz dodjelu koncesija te, konkretno, uz upravljanje plažom Zlatni rat. Osnova tog performansa aktivističkog predznaka bila je u njegovu participacijskom karakteru – njegova je djelotvornost bazirana na uključenju što većeg broja sudionika, poglavito stanovnika Bola i Brača, kao i pojedinaca i skupina na druge načine vezanih uz taj otok. Na poziv na sudjelovanje u akciji odazvalo se petstotinjak ljudi, uglavnom Boljana, pripadnika svih generacija. Formirali su živi lanac od *punte* (vrha) Zlatnog rata prema centru mjesta i u *sićima* (kantama) su satima, iz ruke u ruku, prenosili žalost sa plaže na lokaciju koja je prigodno neformalno preimenovala u Trg Zlatnog rata.⁸ Cilj takvog simboličkog izmještanja Zlatnog rata u središte mjesta uključenjem samih mještana bilo je davanje vidljivosti lokalnim zahtjevima da mjesna samouprava ima odlučujući glas pri upravljanju plažom i da ona ostane dostupna ljudima koji je smatraju svojim življenim prostorom

⁸ U kasnijim je navratima inicijator te akcije lokaciju nazivao i Trgom žrtava turizma.

Slika 3. Intervencija „Premještanje plaže Zlatni rat izvan dometa birokratskih struktura“, studeni 2002., snimio Joško Egekher

(usp. Škrbić Alempijević, 2006: 211). U tom su ključu akciju interpretirali i njezini sudionici – kako navodi šezdesetogodišnji mještananin „tom akcijom se tilo pokazat nezadovoljstvo mještana lošim gospodarenjem i koncesijama na plaži. Tilo se da se to stanje poboljša. Akcijom se pokazalo da je mještanima jako stalo do Zlatnog rata i da nisu spremni prihvatit njegovu devastaciju.“⁹

U naknadnom intervjuu Jakšić, kojemu je Zlatni rat redovit izvor inspiracije i područje na kojem često sabire materijal za svoja djela, tumači svoju motivaciju za iniciranje ovog performansa postavljajući ga u širi okvir svojega odnosa prema turizmu kao djelatnosti na kojoj lokalno stanovništvo gotovo isključivo temelji svoju egzistenciju i koji, po njegovu uvjerenju, treba učiniti manje masovnim i održivijim:

„U Makarskoj kronici objavljena je moja priča o tome kako je Bog stvorio Zlatni rat. Kako je stvorena najljepša plaža na svijetu. A priča završava ovako: A onda je došao turizam... zatim je stigla demokracija... a s demokracijom su navalili i koncesionari... Ne znaš što je gore! Ostaje mi

⁹ Akcija se u lokalnim krugovima smatra uspješnom zato što je svojom nesvakidašnjonošću privukla pažnju javnosti i, prema mišljenju mještana, doprinijela je tome da je Županija odstupila od svoje prethodne namjere i te godine koncesiju ipak dodijelila Općini Bol. No, današnji prijevori i samo djelomično regulirano pravo na gospodarenje plažom pokazuju da je riječ o dugoročnom procesu i kontinuiranom pregovaranju o lokalnoj, županijskoj i državnoj nadležnosti nad plažom.

još napraviti spomenik, ali ne u Bolu, nego u Makarskoj ili Pražnicama. Na visokome kamenom postolju stajat će mrežasta aluminijska kugla puna žala. Ispod nje bit će uklesano: 'Bolska originalna plaža Zlatni rat - DNK. Pohranjeno za buduće generacije.' To je jedino što možemo.“ (Dugandžija, 2017).

Značenja koja inicijator i sudionici opisanog događanja upisuju u Zlatni rat odnose se na afektivnu, senzornu, iskustvenu i materijalnu dimenziju tog prostora. Za njih je plaža fizički opipljiva, doživljena svim osjetilima i oživljena ljudskim praksama i sjećanjima mještana na svoje veze s tim krajolikom. Njegovo simboličko izmicanje izvan dometa birokratskih struktura utoliko je kritika regulative koja taj prostor prvenstveno sagledava odozgo, s vrha političke hijerarhije, nomenklaturom katastarskih jedinica i pravnih akata, a ne iz perspektive ljudi čiji je način života isprepleten s tim prostorom.

Uz ovaj performativni, postoje i drugi vidovi transgresije i otklona od posvemašnje turistifikacije plaže. Zlatni je rat, viđen i predstavljen iz lokalne perspektive, doživio svoje izmještanje ne samo u centar Bola, nego i u virtualnu sferu, gdje je konstantno dostupan ljudima zainteresiranima za bolske teme i za promjene kroz koje plaža prolazi tijekom godine, iz tjedna u tjedan. Za takvu se prezentaciju Zlatnoga rata pobrinuo nezavisni portal *Boljani.info* koji rado čitaju i redovito prate brojni Boljani, oni koji na otoku žive ili su ga privremeno ili dugoročno napustili, ali su uz njega ostali vezani (za njih je, među ostalim, osmišljena rubrika „Bolski iseljenici“), kao i bolski posjetitelji. Osnivač i urednik portala Joško Egekher, iskusan novinar trajno naseljen u Bolu, na toj internet-skoj platformi donosi osvrt na bolsku prošlost, ali još više na suvremenost, pri čemu otvara svojim sumještanima mogućnost da te sadržaje tekstom ili fotografijom sukreiraju. Portal svakodnevno obogaćuje kratkim prikazima „Bolske kronike“ fokusirane na lokalna događanja različitih formata, uvidima u bolske „Zanimljivosti“, „Ljetnim“, ali i jednako razrađenim „Zimskim razglednicama“, iznošenjem informacija ključnih za život na otoku (poput reda plovidbe) i sl. I sama se lokalna zajednica na tom portalu rekreira u virtualnom prostoru – tako stalno ažurirana rubrika „Umjesto čestitke“ na rođendan ili dan vjenčanja nekog lokalnog stanovnika donosi njihova lica i podsjetnik ostalim mještanima na njihovo slavlje. Portal ima i kritičku oštricu, javno progovarajući o pojedinim nepovoljnim trendovima koje negativno utječu na način života u mjestu (npr. rubrikom „Foto kritika“).

Jedna od rubrika na portalu nosi naziv „Plaža Zlatni rat“. „Zlatni rat je svima interesantan, kako onima koji su živjeli u Bolu ili su u Bol dolazili na ljetovanje“ – tim riječima urednik objašnjava svoju motivaciju za bavljenje plažom na ovom portalu. Od 4. rujna 2011. Egekher svake nedjelje u rane poslijepodneve sate (oko 14 h) fotografira plažu „osim (možda) u srpnju i kolovozu“, čime daje

Slika 4. Nedjeljom u 2, plaža Zlatni rat, 22. studenoga 2020., fotografirao Joško Egekher

primat bolskoj svakodnevicu vezanoj uz plažu izvan vrhunca turističke sezone (<https://boljani.info/pzr>, pristup: 23. 6. 2023.). Snimke Zlatnoga rata u pravilu su popraćene kraćim tekstom: komentarom je li katamaran koji bi po redu plovidbe u to vrijeme trebao proći pokraj plaže uopće isplovio, koja je temperatura zraka, kakvi su vremenski uvjeti, kakve su promjene uočljive na plaži (posebno kako je okrenuta *punta Rata*), ako ih ima, što rade ljudi na plaži. Tako, primjerice, čitatelji mogu doznati da je neka grupica odlučila sunčanu nedjelju u veljači provesti u pripremi ručka *na gradele* na zapadnoj strani plaže ili, pak da se ugostitelji žale na slabiji financijski promet na plaži pri početku ovogodišnje ljetne sezone, što povezuju s povišenjem cijena turističkih putovanja. Prizori plaže koji samog autora najviše fasciniraju vezani su uz zimski dio godine, period oslobođen ljetnih gužvi, kada promjenjivost tog prostora i njegova ovisnost o vremenskim prilikama najviše dolazi do izražaja: „Najzanimljivije su uvijek fotografije kada valovi udaraju sa zapada (tramontana) ili je na Zlatnom ratu pao snijeg.”

Zlatni rat je, prema Egekherovoj interpretaciji, tema koja se u Bolu sama nadaje. Upućivanje na činjenicu da se na plaži i s plažom uvijek nešto događa, da je kontinuirano presjecište prirodnih fenomena i ljudskih praksi bez obzira na doba godine, funkcionira kao svojevrsno mjesto otpora proizvodnji prostora plaže kao dominantno turističkoj lokaciji.

Zaključna razmatranja

Studija slučaja vezana uz Zlatni rat demonstrira kako turistička namjena plaže dominantno određuje njezine prostorne ritmove, postojeće okvire i planove njezinih budućih korištenja. U tom se pogledu ova plaža istovremeno ostvaruje kao niša za hedonizam njegovih posjetitelja te prostor rada i kapitala za iznajmljivače, ugostitelje, prodavače, prijevoznike, koncesionare koji svoje usluge i dobra nude na plaži. Turističke imaginacije tog prostora život na plaži i s plažom svode na nekoliko ljetnih mjeseci, čineći taj prostor idealiziranim dobrodošlim odmakom od vlastite radne svakodnevice. Takva periodičnost interesa za prostor plaže je u temelju raskoraka ovakvih doživljaja otočnih javnih prostora i onih kakve uz njih vezuju mještani. Etnološka i kulturnoantropološka analiza iznesena u ovom radu, zasnovana na lokalnim predodžbama, naracijama i praksama vezanim uz Zlatni rat, pokazuje da ni Boljani plažu ne izmještaju posve iz turističkog diskursa: i za mještane u današnjici Zlatni rat funkcionira kao glavna bolska turistička atrakcija pa uz njega povezuju sve prednosti i dobrobiti, ali i probleme koje donosi život u turističkoj destinaciji. No, analiza istodobno upućuje na slojevitost značenja koju mještani pripisuju ovom prostoru – pri tome su njegove turističke upotrebe bitne, ali nikako ne i jedine odrednice kojom se topos upisuje u lokalne imaginarije.

Za Boljane je Zlatni rat čvrsto ukotvljen u njihovu svakodnevicu; za njega oni vezuju svoje predodžbe i prakse tijekom cijele godine. Taj prostor figurira kao element lokalne samoidentifikacije i prepoznatljivosti mjesta i otoka u bitno širem kontekstu. Riječima moje kazivačice, „Zlatni rat je naša legitimacija, po njemu smo poznati svuda po svitu.“ U svojim naracijama Boljani plažu redovito proglašavaju svojom: prostorom svoga djetinjstva i odrastanja, lokacijom na kojem su proplivali ili su se na njemu zabavljali s vršnjacima, mjestom svoga zaposlenja, ali i lokacijom na kojoj su se u pojedinim navratima u mnoštvu posjetitelja osjećali otuđenima jer, kako navode, „nisu imali di stavit svoj šumagan“. On je čest prostorni marker kojim mještani pri mentalnom mapiranju povlače granice krajolika koji definiraju kao vlastiti dom. Priče kojima se evocira prošlost tog prostora, redovito praćene nostalgijom, poput sjećanja na izvlačenje ribarskih mreža na Zlatnom ratu (praksu koja određuje zimsku dinamiku plaže i u suvremenosti) i na nasade vinograda od polovice prošlog stoljeća zamjenjenih borovom šumicom kojoj se u turističkom diskursu pripisuje drevnost, funkcioniraju kao motivi kojima stariji mještani onima mlađima predstavljaju transformaciju otočnog prostora, ali i njegovo dugo trajanje, kontinuitet interakcije mještana s plažom. U naracijama o suvremenosti tog prostora, s druge strane, do izražaja dolazi njegova sveprisutnost u otočnim imaginarijama, njegova uloga identitetskog mjesta te njegovo izmještanje i u virtualne sfere gdje se

također naglašava afektivnost plaže i postojanje slojeva koji nadilaze turističke upotrebe.

U lokalnim je naracijama posebno bila izražena potreba da politike gospodarenja plažom uvažavaju dimenziju Zlatnog rata kao življenog prostora. Stanovnici Bole pravo na otvoreni pristup i uključivost plaže kao javnog prostora smatraju bitnim elementom kvalitete vlastitog života na otoku. Uz plažu, uz pitanje kome ona primarno pripada, čiji je ona prostor i tko ima pravo na njezino korištenje oni vezuju i svoje vizije otočne budućnosti.

Literatura i izvori:

- Abu-Lughod, L. (1991). *Writing Against Culture*. U: Fox, R. G. (ur.), *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. (str. 137-162). Santa Fe: School of American Research Press.
- Braudel, F. (1997). *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., 1. svezak*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Croatiaweek (2019). Zlatni rat voted No.1 beach in the world. *Travel*, 30. srpnja, <https://www.croatiaweek.com/zlatni-rat-voted-no-1-beach-in-the-world/> (pristup: 23. 6. 2023.)
- Čapo, J. (2022). Heterogene temporalnosti otočana: primjer Grada Hvara. *Narodna umjetnost*, 59(2): 61-83.
- Državni zavod za statistiku (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. Prvi rezultati po naseljima*. Zagreb: Statistička izvešća.
- Dugandžija, M. (2017). Ivica Jakšić Čokrić Puko. Ispovijest čuvenog bračkog umjetnika i bolskog kroničara: 'Turizam je, zapravo, guzičarstvo. Tako se mi i ponašamo...'. *Jutarnji list*, 25. lipnja, <https://www.jutarnji.hr/> (pristup: 23. 6. 2023.)
- Egekher, J. (2009). Bolska povijest, <https://boljani.info/> (pristup: 23. 6. 2023.)
- Gabelica, I., Piasevoli, G., Jurić, M., Mekinić, S., Kažimir, Z., Pešić, N., Perković, A., Kurtović, J. (2016). *Zaštićeni dijelovi prirode Javne ustanove „More i krš“*. Split: Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije „More i krš“.
- Gulin Zrnić, V. i Škrbić Alempijević, N. (2019). *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo – Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Hrvatski sabor (2020). Zakon o koncesijama. *Narodne novine*, 107/20.
- Hrvatski sabor (2018). Zakon o otocima. *Narodne novine*, 116: 2.
- Kiiru, L. (2003). *Slikar koji je produžio Zlatni rat. Dokumentarni film*. Zagreb: Hrvatska radiotelevizija.
- Ledinski, L. (2018). *Zaštićeni dijelovi prirode Splitsko-dalmatinske županije. Diplomski rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Šumarski fakultet.

- Löfgren, O. (1999). *On Holiday. A History of Vacationing*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press.
- Lowenthal, D. (2007). Islands, Lovers, and Others. *Geographical Review*, 97(2): 202-229.
- Matić, J. (2022). Veliki skandal oko najpoznatije dalmatinske plaže još nije dobio epilog: bolska načelnica demantira Županiju i tvrdi da Općina nema nadležnost za svoje najveće blago. *Slobodna Dalmacija*, 4. kolovoza, <https://slobodnadalmacija.hr/> (pristup: 23. 6. 2023.)
- Nic Craith, M. (2020). *The Vanishing World of the Islandman: Narrative and Nostalgia*. Bern: Springer.
- Olwig, K. F. (2007). Islands as Places of Being and Belonging. *Geographical Review*, 97(2): 260-273.
- Orlić, P. (2021). *Puna života: Hrvatska*. Zagreb: Hrvatska turistička zajednica.
- Oroz, T. (2022). Multiple Island Temporalities: "Island Time" and the Spatialisation of Slowness on the Dalmatian Island of Dugi Otok. *Narodna umjetnost*, 59(2): 9-38.
- Perinić Lewis, A. i Adžija, M. (2015). Globalna i lokalna plaža na primjeru dubrovačkih gradskih plaža i plažnih kultura. *Studia ethnologica Croatica*, 27(1): 415-447.
- Perinić Lewis, A. i Škrbić Alempijević, N. (2014). 'Nothing without Neighbours' – Interlocal Relations and Campanilistic Narratives on Two Croatian Islands. *Journal of Mediterranean Studies*, 23(2): 153-168.
- Premuž Đipalo, V. (2021). *Kulturnoantropološko istraživanje splitskih plaža i plažnih kultura: studija slučaja gradske plaže Bačvice*. Split: Sveučilište u Splitu.
- Prica, I. i Jelavić, Ž., ur. (2009). *Destinacije čežnje, lokacije samoće. Uvidi u kulturu i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Pulišelić, S. (2013). *Glos sa škrop*. Škrip: Zaklada otok Brač.
- Ronström, O. (2021). Remoteness, islands and islandness. *Island Studies Journal*, 16(2): 270-297.
- Šilović, M. (2002). Poglavarstvo povlači prijedlog odluke o dodjeli koncesije s dnevnog reda Županijske skupštine. Bolski slučaj na čekanju. *Slobodna Dalmacija*, 28. studenoga, str. 3.
- Škrbić Alempijević, N. (2014). Zašto trebamo Mediteran? Pozivanje na sredozemni imaginarij u suvremenoj Hrvatskoj. U: Belaj, M., Čiča, Z., Matković, A., Porenta T., Škrbić Alempijević, N. (ur.), *Ponovno iscertavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima*. (str. 27-47/). Zagreb - Ljubljana: Hrvatsko etnološko društvo - Slovensko etnološko društvo.
- Škrbić Alempijević, N. (2006). Tko uopće želi biti Karnaval? Tonči Kukoč Bager kao nositelj mjesne karnevaleskosti. *Studia ethnologica Croatica*, 18: 185-229.

- Škrbić, N. (1997). *Svadbeni običaji u Bolu i Škripu na otoku Braču. Seminarski rad*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Tolj, D. (2023). Spomenik Zlatnom ratu imat će i njegov DNK, da napravimo novi ako nam ovaj odnesu! *Slobodna Dalmacija*, 25. lipnja, str. 6-7.
- Urry, J. (2008). *The Tourist Gaze*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore: Sage Publications.
- Valentino Bošković (2014). *VSSR: vodič kroz galaksiju za redikule. Glazbeni album*. Split: Bandcamp.
- Vlada Republike Hrvatske (2022). *Prijedlog zakona o pomorskom dobru i morskih lukama*, 29. prosinca, https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2023-01-02/085602/PZ_439.pdf
- Vranjčić, J. i Senjković, F. (2004). *Antologija bračkog humora*. Split: Graf form.

Sažetak

Rad propituje koncept otočnosti iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive, polazeći od značenja koja u otoke upisuju i praksi koje uz njih vezuju različiti društveni akteri. Autorica sučeljava različite nacionalne politike kojima se stvara dominantni otočni imaginarij sa življenim otočnim prostorom, odnosno s načinima na koje ga definiraju i koriste lokalni stanovnici u suvremenosti.

U fokusu su analize javni prostori shvaćeni kao prostori otočne društvenosti. Autorica im pristupa kao odrazima političkih, ekonomskih i društvenih procesa, istaknutim točkama turističkog mapiranja koje često podliježu egzotizaciji i komodifikaciji, ali istodobno i kao planu na kojem se odvija svakodnevnica, snažno obojana otočnom sezonalnošću. S obzirom na supostojanje raznorodnih, ponekad i sučeljenih strategija njegova stvaranja i korištenja, otočni se prostor tako ostvaruje kao mjesto prijepora, često izazvanih ograničavanjem javne sfere.

Značenja koja se upisuju u javni prostor autorica sagledava kroz specifičnu prizmu, usmjeravanjem na prostor plaže. Plaži pritom pristupa kao simboličkom mjestu na kojem se gradi prepoznatljivost destinacije na turističkom tržištu, ali koje je također temelj za konstrukciju lokalnih identiteta. Polemike o plaži kao javnom prostoru razmatraju se u svjetlu dodjele koncesija za gospodarsko korištenje plaže, reakcija i akcija na otoku koje ti procesi potiču. Analiza se oslanja na studiju slučaja Zlatnog rata pokraj Bola na otoku Braču, plaže koja se u turističkom i popularnom diskursu definira kao simbol Jadrana. Istraživanje je provedeno kvalitativnom metodologijom, promatranjem sa sudjelovanjem i intervjuima s mještanima tijekom 2022. i 2023. Ono je pokazalo da stanovnici Bola pravo na otvoreni pristup plaži smatraju bitnim elementom kvalitete vlastitog života na otoku. Uz plažu te uz pitanje kome ona primarno pripada i tko ima pravo na njezino korištenje oni redovito vezuju svoje vizije otočne budućnosti.

Ključne riječi: otočna zajednica, plaža, javni prostor, Zlatni rat

POLITICS AND CONTESTATIONS IN THE ISLAND PUBLIC SPACE – THE EXAMPLE OF THE ZLATNI RAT BEACH

Summary

The article examines the concept of insularity from an ethnological and cultural anthropological perspective, starting from meanings and practices which various social agents attach to islands. The author juxtaposes different national policies that produce the dominant island imaginary with the lived island space, that is, with ways in which it is defined and used by local inhabitants nowadays.

The text focuses on public spaces perceived as spaces of island sociability. The author approaches them as reflections of political, economic and social processes, prominent points of tourist mapping that are often subject to exoticization and commodification, but at the same time as a plan on which everyday life takes place, strongly coloured by island seasonality. The co-existence of different, sometimes conflicting strategies of island-making leads to the creation of contested places. Such processes are especially visible in cases when the public sphere is restricted.

The author analyses the meanings that are inscribed in the public space through a specific prism, focusing on the space of a beach. She approaches the beach as a symbolic place where the distinctiveness of a tourism destination is being produced, but which is also a basis for the construction of local identities.

Controversies regarding the beach as public space are highlighted in the process of assigning beach concessions, which triggers diverse reactions and actions on the island. The analysis is based on the case study of Zlatni rat beach near Bol, the island of Brač. In tourism and popular discourse, that beach is defined as a symbol of the Adriatic. The research was grounded on qualitative methodology, participant observation and interviews with local inhabitants in 2022 and 2023. It showed that the residents of Bol consider their right to access the beach without limitations an important element that contributes to the quality of their lives on the island. They regularly associate their visions of the island's future with the beach, particularly with the question to whom it primarily belongs and who has the right to it.

Keywords: island community, beach, public space, Zlatni rat

DRUŠTVENA ODRŽIVOST, OTOCI I TURIZAM - IZ PERSPEKTIVE LOKALNE ZAJEDNICE

Renata Tomljenović, Zrinka Marušić, Zoran Klarić

Renata Tomljenović

Institut za turizam
Vrhovec 5, 10000 Zagreb
renata.tomljenovic@iztztg.hr

Zrinka Marušić

Institut za turizam
Vrhovec 5, 10000 Zagreb
zrinka.marusic@iztztg.hr

Zoran Klarić

Institut za turizam
Vrhovec 5, 10000 Zagreb
zoran.klaric@iztztg.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.11>

Uvod

Turizam je danas jedna od glavnih ekonomskih aktivnosti globalno. Prije nego što je pandemija zahvatila svijet, turizam je bio odgovoran za jedno od četiri nova radna mjesta, što je iznosilo 10,3% ukupnog broja radnih mjesta (333 milijuna) i 10,3% globalnog bruto domaćeg proizvoda (BDP). Kao što se pretpostavljalo, oporavak turističke aktivnosti je brz. Projekcije ukazuju na desetljeće snažnog rasta. Očekuje se da će BDP turizma u prosjeku rasti po stopi od 5,8% godišnje između 2022. i 2032. godine, nadmašujući rast ukupne ekonomije (2,7% godišnje) (WTTC, 2022). Hrvatska je dio tog globalnog fenomena. Na razini NUTS-2 regija, Jadranska Hrvatska spada među turistički najrazvijenije europske regije - u pandemijskoj 2020. godini imala je najveći broj noćenja u turističkim smještajnim objektima (39,1 milijun), a isto tako zabilježila je najveći broj međunarodnih noćenja (34,4 milijuna) (Eurostat,

2022). Nedvojbeno, otoci imaju važnu ulogu u tom procesu. Na njima se odvija petina turističkog prometa Jadranske Hrvatske (Državni zavod za statistiku RH, 2023). Suočeni s kontinuiranim rastom turističke aktivnosti, koja je već u pred-pandemijskom razdoblju u mnogim destinacijama diljem svijeta prešla granice tolerancije lokalnih stanovnika (npr. Barcelona, Venecija, Amsterdam), a u regijama Jadranske Hrvatske dovela do propitivanja granica tog rasta, pitanje održivosti turističkog razvoja postalo je manje retoričko, a više od suštinske važnosti za budućnost turizma na Jadranskoj obali i otocima. Naime, s tako velikom udjelom i značajem turizma, održivi razvoj otoka, za stanovnike i prirodno okruženje, ovisi o održivom turizmu (Streimikiene, Svagzdiene, Jasinskaskas i Simanavicius, 2021).

Percepcije stanovnika o turizmu imaju ključnu ulogu u održivom razvoju (Sharpley, 2014). Štoviše, Nunkoo, Seetana, i Agrawal (2019), argumentirano tvrde da su pozitivni stavovi stanovnika prema turizmu ključni za njegov održivi razvoj. Od 1980-tih, kada su objavljeni rezultati prvih istraživanja o stavovima stanovnika prema turizmu do danas, provedena su i objavljena brojna teorijski utemeljena istraživanja (Deery, Jago i Fredline, 2012; Hadinejad, Moyle, Scott, Kralj i Nunko, 2019). Ipak, unatoč masi istraživanja o utjecaju turizma na stanovnike, relativno je malo pažnje posvećeno stanovnicima manjih otočnih destinacija gotovo u potpunosti ekonomski ovisnih o turizmu (Croes, 2016; Volo, 2016). Upravo je cilj ovog rada otvoriti znanstveni dijalog o društvenim aspektima održivosti otočnog turizma i s njim povezanim održivim razvojem na temelju istraživanja o stavovima lokalnog stanovništva prema razvoju turizma.

Društvena održivost u turizmu

Koncept održivog turizma pojavio se početkom 1980-tih u okviru šire rasprave o održivom razvoju. No trebalo je gotovo trideset godina da se s proklamacije važnosti održivog razvoja pređe na akciju, kao i da se rani koncept opće održivosti fokusiran na zaštitu prirode/okoliša proširi na društvenu i ekonomsku dimenziju. Prvotno je postignuto definiranjem 17 ciljeva održivog razvoja Agende 2030 Ujedinjenih naroda. Ona prepoznaje ključnu važnost turizma za održivi razvoj; izravno se spominje u tri cilja (4., 8. i 12.), a dotiče se i svih ostalih ciljeva. Europska unija snažno se obvezala prema ciljevima održivog razvoja i integrirala je 17 ciljeva Agende 2030 u svoj glavni politički dokument - Europski zeleni plan - novu strategiju rasta usmjerenu na postizanje klimatske neutralnosti do 2050. godine, koju prate sektorske strategije, zakonodavstvo i financiranje. Osim što se smjestio unutar šireg konteksta održivog razvoja u Agendi 2030 i

sličnim dokumentima prije nje, održivi turizam ima vlastiti put razvoja. Pojavio se 1980-ih, ali je češće korišten izraz od 1990-ih. Svjetska turistička organizacija prihvatila je i zagovara koncept održivog turizma, a 2017. godina proglašena je Međunarodnom godinom održivog turizma za razvoj te aktivno promiče ulogu turizma u ciljevima održivog razvoja Agende 2030. Međutim, konceptualizacija društvene održivosti i njezina integracija s okolišnom i ekonomskom dimenzijom još je uvijek problematična u korpusu znanstvene literature na temu održivosti (Borstrom, 2012; Leal Filho i sur., 2022).

Nasuprot tretmanu društvene dimenzije u konceptu opće održivosti, društvena održivost u turizmu izuzetno je dobro zastupljena (Leposa, 2020). Utjecaj turizma predmet je istraživanja u turizmu od početka 1960-tih godina. Inicijalno usmjeren na ekonomske koristi, od ranih 1980-tih pažnja se usmjerila na utjecaje turizma na lokalne stanovnike, njihovu kvalitetu života i razinu blagostanja (Postma i Schmuecker, 2017; Jafari, 1990).

Utjecaji turizma mogu se podijeliti u nekoliko dimenzija (Tablica 1), od ekonomskih, preko socio-kulturnih do sigurnosnih. Ekonomski utjecaji uključuju stvaranje novih mogućnosti zapošljavanja i poslovnih prilika za lokalno stanovništvo, ali isto tako mogu dovesti do povećanja troškova života i cijena nekretnina. Na socio-kulturnoj razini, turizam može očuvati ili promijeniti tradicionalni način života i identitet, ali i potaknuti kulturnu razmjenu između različitih kultura. Društveni utjecaji turizma uključuju interakciju s turistima, međusobno razumijevanje i povjerenje među ljudima, ali također mogu rezultirati demografskim promjenama u destinaciji. Dostupnost prometnica i trgovina te gužve i pretrpanost odražavaju utjecaj na dostupnost u destinaciji. Sigurnost je važan aspekt, pa turizam može utjecati na prisutnost hitnih službi i zdravstvenu skrb, kao i čuvare reda. S druge strane, kriminal može biti negativan aspekt turizma, s izazovima kao što su nasilje, krađe, organizirani kriminal i druge ilegalne aktivnosti. Slobodno vrijeme može biti obogaćeno mogućnostima za sport, rekreaciju i zabavne sadržaje koje turizam pruža. Okolišne posljedice turizma uključuju zagađenje, gužve, vizualno zagađenje, smeće, buku i gustoću stanovanja, što može imati utjecaj na okoliš i kvalitetu života u destinaciji.

Tablica 1. Dimenzije i utjecaji turizma

Dimenzije	Utjecaji
Ekonomski	Mogućnosti zapošljavanja Troškovi života/ životni standard Cijene nekretnina Mogućnosti zarade / poslovne mogućnosti Participacija u planiranju razvoja
Socio-kulturni	Tradicionalni način života Običaji Sustav vrijednosti Zadovoljstvo s društvenim životom Ponos uslijed turističke atraktivnosti Kulturni identitet Kulturna razmjena / kapital uslijed upoznavanja drugih kultura
Društveni	Interakcija s prijateljima / rođacima Dobrosusjedski odnosi Kontakt s turistima Povjerenje u ljude Razumijevanje / toleriranje različitosti Pristojnost i dobrodošlica strancima Demografske promjene
Dostupnost	Prometnice Trgovine Gužve / pretrpanost
Sigurnost	Hitne službe Zdravstvena skrb Čuvari reda
Kriminal	Nasilništvo Krađe i provale Organizirani kriminal Droge Alkoholizam Kockanje Prostitucija Vandalizam
Slobodno vrijeme	Mogućnost za sport i rekreaciju Zabavni sadržaji
Okoliš	Zagađenje Gužve Vizualno zagađenje Smeće Buka Gustoća stanovanja

Izvor: prilagođeno iz Tomljenovic i Faulkner, 2020.

Konceptualne temelje istraživanja utjecaja turizma na lokalno stanovništvo postavili su Butler (1980) koji je u životnom ciklusu destinacije uključio ulogu i reakcije lokalnih stanovnika na porast turističkog prometa, Dogan (1989) koji je identificirao strategije prilagodbe stanovnika na promjene koje donosi turistički razvoj i Doxey (1975) koji je definirao indeks iritacije u rasponu od euforije, preko apatije i iritacije do antagonizma. Konačno, značajni doprinos dao je Ap (1992) primjenjujući teoriju socijalne razmjene (eng. *social exchange theory*), koju su nadogradili Faulkner i Tideswell (1997) uključujući pojam tzv. altruističkog viška, čime su objasnili raširenu pojavu da, unatoč percipiranim negativnim utjecajima turizma, stanovnici, bez obzira imaju li neposredne koristi od turizma, turizam i njegov daljnji razvoj u načelu podržavaju shvaćajući njegovu važnost za ekonomiju svoje zajednice. Već krajem 1990-tih pojavile su se sinteze istraživanja socio-kulturnog utjecaja turizma. Faulkner i Tideswell (1997) razvili su model reakcije stanovnika na turizam kroz eksternu (karakteristike destinacije i stupanj turističkog razvoja) i internu (karakteristike stanovnika koje uključuju ovisnost o turizmu, socio-ekonomski status, mjesto stanovanja u odnosu na turističku gužvu i duljinu stanovanja) dimenziju.

Pitanje utjecaja turizma i praćenja reakcije stanovnika na turistički razvoj i turističke aktivnosti postavljalo se, dakle, puno prije pitanja održivosti iz nekoliko razloga – smatralo se da su stanovnici koji pozitivno percipiraju turizam spremniji podržati njegov daljnji razvoj, ponašati se prijateljski prema turistima, tolerirati eventualne probleme te time utjecati na pozitivnu usmenu predaju. Istovremeno, praćenje sentimenta stanovnika prema turizmu smatralo se ključnim za planiranje i upravljanje turizmom u destinaciji, kako u smislu detektiranja negativnih reakcija tako i otklanjanja problema s kojima se stanovnici zbog turizma suočavaju u svakodnevnom životu (Tomljenović i Faulkner, 2000). Kako je rasla svijest o važnosti uključivanja stanovnika u planiranje i upravljanje turističkim razvojem tako je i rasla popularnost primjene planiranja zasnovanog na konzultaciji s društvenom zajednicom (eng. *community based planning*), svoju primjenu u turizmu našla je i teorija interesnih skupina. Istraživanje njihovih stavova temeljilo se na instrumentariju razvijenom u sklopu ranijih studija, no s dodatkom pitanja u preferencijama daljnjeg razvoja turizma (Sautter i Leisen, 1999). Potom, mjerenje utjecaja turizma na lokalnu zajednicu preporučeno je i kao sastavni dio studija prihvatnog kapaciteta (Dragičević, Kušen i Klarić, 1997).

S obzirom na tradiciju i brojnost istraživanja u ovom području, metodološki okvir je dobro razvijen. Za procjenu utjecaja turizma mogu se koristiti sekundarni podaci, te se onda utjecaj procjenjuje temeljem demografskih promjena, indeksa cijena, promjene u vrijednosti nekretnina ili strukturi zaposlenosti. Me-

đutim, takav pristup ne uzima u obzir doživljaj tog utjecaja na ljude. Naime, netko se može osjećati siromašnim, iako objektivno to nije. Kako dojmovi, stavovi i uvjerenja oblikuju ponašanje pojedinca, izravno prikupljanje podataka od stanovnika najučestaliji je način mjerenja socio-ekonomskih utjecaja turizma na lokalnu zajednicu.

Razvijeni su pouzdani i valjani instrumenti istraživanja. Skale, najčešće Likertovog tipa s pet ili sedam stupnjeva, koje mjere utjecaj turizma sastoje se od baterije tvrdnji ili pitanja kojim se obuhvaćaju ključne dimenzije utjecaja, sažeto prikazane u Tablici 1. Najčešće se koristi kvantitativni pristup putem anketnog istraživanja na reprezentativnom uzorku stanovnika, po potrebi stratificiranom, a podaci se prikupljaju osobnim intervjuom ili telefonski. S obzirom na to da su takva istraživanja u načelu skupa, istraživači se često oslanjaju na nevjerojatnosne pa time i nereprezentativne uzorke (npr. prigodni uzorak) te, s razvojem tehnologije, *online* prikupljanje podataka. Rjeđi je slučaj, uglavnom kada se žele produbiti rezultati i rasvijetliti spoznaje provode se i kvalitativna istraživanja, bilo metodom dubinskog intervjua ili promatranja sa sudjelovanjem (Kušen, 2001).

Međutim, ova tematika je većim dijelom bila u fokusu znanstvene zajednice. Iako bi praćenje reakcije stanovnika na turizam trebalo biti sastavni dio upravljanja destinacijom; ipak se to događalo relativno rijetko, s obzirom na dominaciju planiranja i donošenja odluka *top-down* pristupom (Starc i Stubbs, 2014). Tek od sredine 1990-tih, a posebno zadnjih desetak godina, praćenje stavova lokalnog stanovništva o turizmu i njegovom razvoju ponovno dolazi u fokus u okviru društvene dimenzije održivosti (uz ekonomsku i okolišnu) različitih inicijativa i projekata za mjerenje i praćenje održivosti turizma. Marković Vukadin i suradnici (2020) daju širok pregled različitih sustava pokazatelja održivosti turizma i na kraju zaključuju da „obilje sustava, inicijativa i u konačnici projekata stvaraju zabludu i nemaju stvaran doprinos osnovnom znanju o stanju održivosti u destinaciji“ (Marković Vukadin i sur., 2020: 85). No ipak, u sustavnom pristupu mjerenju ističu se inicijative međunarodnih udruženja, prije svega Europske komisije i Svjetske turističke organizacije (UNWTO).

Europska komisija (2016.) u okviru Europskog sustava pokazatelja održivog turističkog razvoja pod nazivom ETIS propisuje niz pokazatelja za praćenje održivosti turizma, među kojima je i nekoliko za mjerenje i praćenje društvene održivosti. To su udio stanovnika koji su zadovoljni turizmom u destinaciji, udio stanovnika koji su zadovoljni utjecajima turizma na identitet mjesta ili udio stanovnika koji su zadovoljni svojom uključenošću u planiranje turizma u destinaciji.

Međunarodna mreža opservatorija održivog razvoja turizma, UNWTO/INSTO među 11 osnovnih i obveznih područja praćenja utjecaja turizma navodi

i zadovoljstvo lokalnog stanovništva. Hrvatska se pridružila UNWTO/INSTO mreži opservatorija 2016. godine osnivanjem Hrvatskog opservatorija održivog razvoja turizma pod nazivom CROSTO. CROSTO opservatorij danas obuhvaća dvadesetak destinacija, a 2019. godine izdan je i Priručnik za mjerenje i praćenje održivosti turizma za destinacije (Institut za turizam, 2019). Priručnik propisuje 15 osnovnih pokazatelja održivosti turizma temeljenih na ETIS-u, a među onima koji prate društvenu održivost je i udio stalnog stanovništva destinacije koje je zadovoljno turizmom. Priručnik pruža i osnovni metodološki okvir istraživanja stavova lokalnog stanovništva u destinaciji.

Nakon početnih inicijativa UNWTO-a (2004) koje su pružale okvir za mjerenje utjecaja turizma na lokalnu zajednicu, nedavno je objavljena i prva inačica najnovije inicijative pod nazivom Statistički okvir za mjerenje održivosti turizma (UNWTO, 2022). Okvir definira tri dimenzije/perspektive društvene održivosti (sa strane posjetitelja, lokalne zajednice i turističke „industrije“) te niz koncepata uključujući društveni kapital, društvenu uključenost/isključenost, društvenu jednakost i dobrobit, radnička prava, društvenu koheziju, osnaživanje i dobrobit, sve s ciljem uspostavljanja standarda i okvira za ujednačeno mjerenje društvene održivosti. Ponovno se naglašava važnost mjerenja percepcije lokalnih stanovnika o nizu tema vezanih za utjecaj turizma na lokalnu zajednicu.

Otoci i društvena održivost turizma

Nekoliko je relevantnih istraživanja provedeno o stavovima stanovnika hrvatskih otoka, posredno ili neposredno vezano za turizam. Đogić i Cerjak (2015) istraživali su percepcije lokalnih dionika o razvojnim mogućnostima otoka Cresa, kvalitativnom (Delfi) metodom na uzorku od 17 ispitanika; otočka poljoprivreda, plasman poljoprivrednih proizvoda kroz turizam, uz proširenje smještajnih kapaciteta u privatnom i hotelskom smještaju smatraju se glavnim pokretačem razvoja otoka. Istražujući ambicije mladih otočana za obrazovanje, posao i profesionalni razvoj na primjeru zadarskih otoka Iža, Dugog otoka i Ugljana, koristeći kvalitativnu metodu eseja na uzorku od stotinjak učenika osnovnih i srednjih škola, Babić i Lajić (2004) zaključili su da je među mladima turizam najprivlačniji posao i možda jedini način zaustavljanja njihovog odlaska s otoka. Podgorelec, Gregurović i Klempić Bogadi (2015) proučavali su faktore koji utječu na subjektivnu kvalitetu života stanovnika otoka Zlarin, Kaprije i Žirje. Ona najviše ovisi o materijalnom statusu, s turizmom kao glavnim izvorom prihoda; potom društvenim odnosima (društvena prihvaćenost, solidarnost, suradnja, red) i zdravstvenom statusu.

Istražujući ulogu turizma u društvenim promjenama na otoku Mljetu, Šulc (2020) je zaključio da je turizam zaustavio iseljavanje te postao najvažniji faktor socio-ekonomske transformacije života na otoku; činjenicu da stanovnici turizam ne doživljavaju kao opterećenje, te podržavaju njegov daljnji razvoj pripisuje nedostatku drugih ekonomskih aktivnosti. Proizašlo iz teorije dionika, Mackelworth i Carić (2009) istražili su uloge *gatekeepers-a* i odnose moći u kontekstu implementacije projekata društvene održivosti na otocima Hvaru i Lošinju.

Vežu između turizma i osjećaja blagostanja istraživali su Soldić Frleta, Đurkin Badurina i Dwyer (2020) na otoku Viru. Rezultati pokazuju da stanovnici izražavaju negativan stav prema daljnjem rastu turizma; oni ovisni o turizmu samo su nešto malo pozitivniji. To pokazuje da stanovnici znadu prepoznati točku saturacije, čak i onda kada su gotovo potpuno ovisni o turizmu.

Zlatar Gamberožić i Tonković (2015), putem polustrukturiranih dubinskih intervjua sa stanovnicima otoka Brača, proučavali su percepcije stanovnika o utjecaju različitih oblika turizma. Zaključile su da turizam podržavaju stanovnici popularnih, masovnih odredišta, dok u destinacijama manje ovisnim o turizmu ili onima koje turistički stagniraju, stanovnici su skloniji razmišljati o održivom turističkom razvoju. Rezultati istraživanja Zlatar Gamberožić (2021), putem dubinskih intervjua s 30 ispitanika u gradu Hvaru, pokazuju da ispitanici zagovaraju održiv turistički razvoj, prepoznajući negativne posljedice turističkog razvoja podređenog interesima pojedinih dionika.

S obzirom na važnost lokalne zajednice u turističkom razvoju, utvrđivanje i praćenje njihovih stavova o turizmu ključni je dio procesa upravljanja održivim razvojem. U tom kontekstu, cilj je ove studije bio istražiti:

- percepcije i stavove stanovnika otoka o ekonomskim, društvenim i okolišnim utjecajima turizma, stupanj njihove iritacije s prisutnošću turista, utjecaj na njihovu svakodnevicu kroz izloženost negativnim manifestacijama turizma u jeku sezone te razvojne preferencije;
- varijacije u percepciji utjecaja turizma između otoka te u odnosu na stupanj uključenosti u turističko privređivanje i duljinu stanovanja.

Metode

Kako bi se utvrdili stavovi stanovnika, u okviru izrade Studije prihvatnih kapaciteta turizma na području Splitsko-dalmatinske županije (Institut za turizam, 2018), provedeno je kvantitativno istraživanje na reprezentativnom uzorku od 1.500 stanovnika na području županije. Uzorak je bio reprezentativan na razini sedam klastera (Grad Split, Splitska rivijera, Makarska rivijera, otok Brač, otok

Hvar, otok Vis, Dalmatinska zagora), prema dobi i spolu te školskoj spremi ispitanika. Ostvarena veličina uzorka na Braču, Hvaru i Visu iznosila je, redom, 235, 257 i 203 ispitanika. Podaci su prikupljeni putem telefonskog intervjua u listopadu i studenom 2017.

Pored socio-ekonomskih obilježja ispitanika, instrument istraživanja – visoko strukturirani upitnik – se sastojao od pet cjelina: a) percepcija ekonomskih, društvenih i okolišnih utjecaja turizma, b) stupanj iritacije stanovnika (Doxeyev indeks iritacije), c) izloženost stanovnika negativnim utjecajima turističke aktivnosti tijekom ljeta, d) stavovi prema turističkim razvojnim opcijama te e) stupanj uključenosti u turističko privređivanje. Sva su pitanja bila zatvorenog tipa. Percepcija utjecaja turizma opisana je skupom tvrdnji. Slaganje ispitanika s ponuđenim tvrdnjama mjereno je na ljestvici od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem). Pri tome su tvrdnje formulirane u pozitivnom i negativnom smjeru kako bi se smanjila pristranost odgovora uslijed sklonosti ispitanika da daju isti odgovor na sva ili na većinu tvrdnji. U obradi podataka redosljed ocjena je usklađen tako da za sve tvrdnje veća ocjena odražava pozitivniji stav. Izloženost stanovnika negativnim utjecajima turističke aktivnosti tijekom ljeta mjerena je na ordinalnoj skali (1-nije doživljeno, 2-bez negativnog utjecaja, 3-donekle negativan utjecaj, 4-jako negativan utjecaj), a stupanj uključenosti u turističko privređivanje na skali 1-izravna korist od turizma, 2-neizravna korist od turizma, 3-nema koristi od turizma.

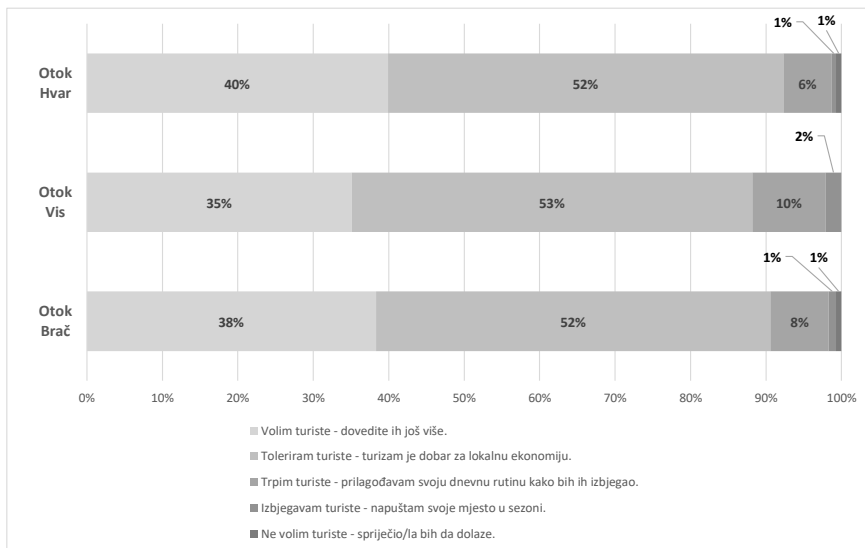
Osim deskriptivne statističke analize obilježja, analizirane su razlike u odgovorima ispitanika na otocima (Brač, Hvar i Vis) u odnosu na ostalo područje županije, razlike u odgovorima između tri promatrana otoka te razlike u odgovorima ispitanika na sva tri promatrana otoka s obzirom na stupanj uključenosti u turističko privređivanje. Za usporedbu između dviju grupa primijenjen je multivarijatni Hotellingov T2 test, dok je za usporedbu tri i više grupa korištena multivarijatna faktorska analiza varijance (MANOVA). U slučaju statistički značajne razlike između grupa, a s ciljem određivanja u kojim se zavisnim varijablama grupe razlikuju, proveden je niz naknadnih usporedbi primjenom t-testa, odnosno ANOVA testa za značajne faktore. Za višestruku usporedbu korišten je Tukeyev test. Povezanost pojedinih obilježja s duljinom stanovanja u mjestu opisana je Pearsonovim koeficijentom korelacije. Svi su testovi provedeni uz razinu značajnosti od $\alpha=0,05$. U tablicama su prikazane samo p-vrijednosti manje od 0,05. Za analizu je korišten statistički paket SAS System na Windows platformi.

Rezultati i rasprava

Stanovnici otoka ekonomski su ovisni o turizmu, s izuzetkom Makarske rivijere, ovisniji od onih na obali. Dvije trećine stanovnika Hvara, nešto više od polovice stanovnika Visa i Brača (58% i 56% redom) imaju izravne ili neizravne koristi. Štoviše, na razini županije, najveći je udio stanovnika kojima je turizam glavni izvor prihoda na Hvaru (37%), slijedi Makarska rivijera (35%) pa Vis (32%). Na Braču je taj udio manji (17%), ali je zato najveći udio onih kojima je turizam dodatni izvor prihoda (72%).

Općenito, stavovi stanovnika otoka o turizmu su pozitivni. Većina se slaže da turizam svima omogućuje bolji život (66% na Visu, 67% na Braču i 72% na Hvaru) te odbijaju tezu da turizam donosi više štete nego koristi (58% na Visu, 66% na Braču i 63% na Hvaru). Pri tome oko petine stanovnika nema jasno izražen stav. Ta je neopredijeljenost još izraženija kad se radi o kvaliteti radnih mjesta u turizmu. Dok oko petine stanovnika tri otoka smatra da turizam donosi samo loše plaćena radna mjesta, gotovo trećina se ne opredjeljuje. Nadalje, stanovnici nisu jedinstveni niti oko percepcije ekonomske koristi od turizma. Naime, oko trećine smatra da je ona precijenjena, otprilike isti udio je neopredijeljen, a nešto više se ne slaže s tom tvrdnjom. Slično je i s percepcijom negativnog utjecaja turizma na okoliš.

Kad se radi o utjecaju turizma na mjesto stanovanja, otočani smatraju svoje mjesto posebnim te da ga treba zaštititi (70% na Braču, 74% na Hvaru, 80% na Visu), ali su podvojeni kad je riječ o turističkoj izgradnji – oko trećine smatra da ona nagrđuje izgled mjesta, a nešto malo više to negira. Ipak, prema turistima su blagonakloni – njihova prisutnost tijekom cijele godine ne bi im smetala (77% na Braču, 80% na Hvaru, 78% na Visu) te ne diferenciraju turiste prema njihovoj kupovnoj moći. To je konzistentno i s reakcijom stanovnika prema turistima – većina turista tolerira, velika skupina bi ih željela vidjeti u još većem broju (Slika 1). Manji broj stanovnika otoka prilagođava dnevnu rutinu kako bi izbjegli gužve uslijed turističke aktivnosti, a tek neznatan udio ih izbjegava ili iskazuje antagonizam.

Slika 1. Indeks iritacije

Izvor: Obrada autora.

Percepcija utjecaja turizma, općenito i na grad/općinu te negativna iskustva uslijed turističke aktivnosti tijekom sezone razlikuju se između tri otoka i ostalog područja županije (Tablica 2, Hotellingov T² test, $p=0,012$, $p<0,001$, $p<0,001$ redom). Rezultati MANOVA testa za općenitu percepciju utjecaja turizma pokazuju da je značajan samo faktor osobne koristi od turizma ($p=0,0152$ za Wilksov lambda). Kod percepcije utjecaja turizma na grad/općinu te negativnih iskustava uslijed turističke aktivnosti razlika je uočena samo između tri promatrana otoka ($p<0,001$ za Wilksov lambda za obje dimenzije). Prihod od turizma nije značajan faktor niti za jednu od tri promatrane dimenzije.

Tablica 2. Rezultati Hotellingovog T² testa i MANOVA testa za sve tri dimenzije (p-vrijednosti)

Dimenzija	Hotellingov T ² test	MANOVA (p-vrijednost za Wilksovu lambda)		
	Brač, Hvar i Vis vs. ostalo područje županije	Otok	Osobna korist od turizma	Prihodi od turizma
Percepcija utjecaja turizma	0,012		0,0152	
Percepcija utjecaja turizma na grad/općinu	<0,001	<0,001		
Negativna iskustva uslijed turističke aktivnosti tijekom sezone	<0,001	<0,001		

Izvor: Obrada autora.

Razlika u općoj percepciji utjecaja turizma između stanovnika tri najveća otoka i stanovnika ostalih dijelova županije posljedica je razlike u stavu da turizam donosi više štete nego koristi. Iako većinom ne podržavaju takav stav, otočani su nešto kritičniji u ocjeni koristi od turizma od ostalih stanovnika (3,8 prema 4,0, $p=0,0075$, Tablica 3). S obzirom na koristi od turizma, percepcija pozitivnog ekonomskog, društvenog i okolišnog utjecaja turizma najveća je kod stanovnika s izravnim koristima od turizma, nešto manja kod onih koji ocjenjuju da imaju neizravne koristi od turizma, a najmanja kod onih koji smatraju da nemaju nikakve koristi od turizma.

Rezultati korelacije između utjecaja turizma i duljine stanovanja u mjestu ukazuju na to da oni koji dulje žive u mjestu u većoj mjeri smatraju da turizam donosi samo loše plaćena radna mjesta te da od turizma ima više štete nego koristi.

Tablica 3. Percepcija utjecaja turizma - razlike prema klasteru i koristima od turizma i korelacija s duljinom stanovanja u mjestu

	Klaster			Koristi od turizma				Godine stanovanja u mjestu	
	Otoci Brač, Hvar i Vis	Ostali klasteri	p^1	Izravne	Neizravne	Nikakve	p^2	r^3	p^4
PERCEPCIJA UTJECAJA TURIZMA	sr.vr.	sr.vr.		sr.vr.	sr.vr.	sr.vr.			
Turizam nam svima omogućuje bolji život	4,0	3,9		4,2	3,7 ^a	3,6 ^a	<0,001	0,06	
Kod nas koristi od turizma ima samo manjina*	3,2	3,2		3,4 ^a	3,1 ^{a,b}	2,8 ^b	<0,001	-0,06	
Turizam donosi samo loše plaćena radna mjesta*	3,6	3,5		3,8	3,4 ^a	3,3 ^a	<0,001	-0,11	0,003
Turizam nam donosi više štete nego koristi*	3,8	4,0	0,0075	4,0 ^a	3,8 ^a	3,4	<0,001	-0,08	0,033
Ekonomska korist od turizma je precijenjena*	3,1	3,1		3,3 ^a	3,0 ^{a,b}	2,9 ^b	0,017	0,02	
Turizam negativno utječe na okoliš*	3,3	3,4		3,4 ^a	3,2 ^{a,b}	3,1 ^b	0,010	0,06	
Zbog turizma bolje skrbimo o prirodnoj i kulturnoj baštini	3,6	3,6		3,7	3,5	3,4	0,047	0,02	

Napomene:

¹ p-vrijednost za t-test

² p-vrijednost za ANOVA test

³ r-Pearsonov koeficijent korelacije

⁴ p-vrijednost za koeficijent korelacije

^{a,b} Isto slovo označava da ne postoji razlika (Tukeyev test)

* Redoslijed ocjena je okrenut; U svim varijablama veća ocjena odražava pozitivniji stav.

Izvor: Obrada autora.

Razlika u percepciji utjecaja turizma u mjestu stanovanja između tri najveća otoka i ostalih dijelova županije posljedica je razlika u stavovima prema četiri tvrdnje (Tablica 4). Otočani u manjoj mjeri smatraju da se uslijed turističkog razvoja povećavaju troškovi života (2,7 prema 3,1, $p<0,001$) te da turisti remete

javni red i mir u mjestu stanovanja (3,2 prema 3,4, $p=0,0048$), ali se u većoj mjeri slažu da je njihovo mjesto posebno i da ga treba zaštititi (4,2 prema 3,9, $p<0,001$) te da jedino turizam omogućava opstanak mjesta (3,8 prema 3,2, $p<0,001$).

Percepcija utjecaja turizma u mjestu stanovanja razlikuje se i između tri najveća otoka. Razlike su uočene u pet stavova. Stanovnici Brača u manjoj mjeri od stanovnika Visa i Hvara smatraju da turizam utječe na povećanje troškova života, da jedino turizam omogućava opstanak mjesta te da mjesto treba posebno zaštititi. U navedena tri stava nije uočena razlika između Visa i Hvara. Stanovnici Brača skeptičniji su od stanovnika Hvara što se tiče ugrožavanja kvalitete života zbog uvoza radne snage za turizam te u manjoj mjeri smatraju da turisti remete javni red i mir. Stavovi stanovnika Visa pri tome nisu značajno različiti od stavova stanovnika Hvara niti Brača.

Nema korelacije između percepcije utjecaja turizma na mjesto stanovanja i duljine stanovanja u mjestu. Iznimka je jedino slaba pozitivna korelacija uočena kod stava da jedino turizam omogućava opstanak mjesta.

Tablica 4. Percepcija utjecaja turizma na grad/općinu – razlike prema klasteru i otocima i korelacija s duljinom stanovanja u mjestu

PERCEPCIJA UTJECAJA TURIZMA NA GRAD/OPĆINU	Klaster			Otok				Godine stanovanja u mjestu	
	Otoci Brač, Hvar i Vis	Ostali klasteri	p^1	Otok Brač	Otok Vis	Otok Hvar	p^2	r^3	p^4
	sr.vr.	sr.vr.		sr.vr.	sr.vr.	sr.vr.			
Usljed turističkog razvoja povećali su se moji troškovi života*	2,7	3,1	<0,001	3,0	2,6 ^a	2,4 ^a	<0,001	-0,04	
Zbog turizma moje je mjesto postalo bolje mjesto za život	3,7	3,6		3,7	3,6	3,8		0,04	
Daljnji razvoj turizma će ugroziti kvalitetu života stanovnika*	3,5	3,5		3,6	3,4	3,6		-0,04	
Uvoz radne snage za potrebe turizma ugroziti će kvalitetu života stanovnika*	3,2	3,2		3,0 ^a	3,3 ^{a,b}	3,4 ^b	0,031	-0,02	
Turizam je unaprijedio kulturni i zabavni život u mom mjestu	3,6	3,7		3,7	3,5	3,6		-0,01	
Turistička izgradnja nagruđuje izgled mog mjesta*	3,1	3,3		3,2	3,0	3,1		0,01	
Moje je mjesto posebno i treba ga zaštititi	4,2	3,9	<0,001	3,9	4,3 ^a	4,3 ^a	0,0032	-0,01	
Jedino turizam omogućava opstanak mog mjesta	3,8	3,2	<0,001	3,4	3,8 ^a	4,0 ^a	<0,001	0,09	0,014
Prisutnost turista cijele godine ne bi mi smetala	4,2	4,1		4,1	4,2	4,3		-0,01	
Nemam ništa protiv turista koji manje troše	3,8	3,8		3,8	3,8	3,8		-0,06	
Turisti remete javni red i mir*	3,2	3,4	0,0048	3,5 ^a	3,2 ^{a,b}	3,0 ^b	0,0021	0,05	
Turisti premalo troše*	3,1	3,1		3,1	3,1	3,1		-0,05	

Napomene:

¹ p-vrijednost za t-test

² p-vrijednost za ANOVA test

³ r-Pearsonov koeficijent korelacije

⁴ p-vrijednost za koeficijent korelacije

^{a,b} Isto slovo označava da ne postoji razlika (Tukeyev test)

* Redoslijed ocjena je okrenut; U svim varijablama veća ocjena odražava pozitivniji stav.

Izvor: Obrada autora.

Što se tiče negativnih iskustava uslijed turističke aktivnosti doživljenih tijekom sezone, stanovnici tri najveća otoka u značajno su manjoj mjeri od ostalih navodili negativan utjecaj gužve (posebno u prometu i na plažama), dok su češće od drugih negativno ocijenili utjecaj buke te probleme u opskrbi vodom i električnom energijom (Tablica 5).

Ocjena negativnih iskustava razlikuje se i između otoka. Stanovnike Hvara je u većoj mjeri od stanovnika Brača zasmatala gužva u mjestima, prekidi u napajanju električnom energijom te neprimjereno odloženo smeće. Stanovnike Visa su, više nego stanovnike ostala dva otoka zasmatala nestašice ili restrikcije u vodoopskrbi i problemi s parkiranjem. Stanovnike Brača je više nego stanovnike Visa zasmatala gužva u domovima zdravlja.

Slaba, ali ipak značajna negativna korelacija uočena je između većine negativnih iskustava i duljine stanovanja u mjestu – stanovnici koji duže žive u mjestu tolerantniji su prema negativnim utjecajima turizma u sezoni.

Tablica 5. Negativna iskustva uslijed turističke aktivnosti tijekom sezone – razlike prema klasteru i otocima i korelacija s duljinom stanovanja u mjestu

NEGATIVNA ISKUSTVA USLIJED TURISTIČKE AKTIVNOSTI TIJEKOM SEZONE	Klaster			Otok				Godine stanovanja u mjestu	
	Otoci Brač, Hvar i Vis	Ostali klasteri	p ¹	Otok Brač	Otok Vis	Otok Hvar	p ²	r ³	p ⁴
	sr.vr.	sr.vr.		sr.vr.	sr.vr.	sr.vr.			
Buka koja remeti komfor vašeg doma (odmor, spavanje)	1,9	1,8	0,0046	1,9	2,0	1,9		-0,04	
Gužva u prometu	2,1	2,7	<0,001	2,2	2,1	2,1		-0,15	<0,001
Gužva na plažama (preveliki broj kupača)	2,1	2,5	<0,001	2,2	2,2	2,0		-0,16	<0,001
Gužva na ulicama, šetnicama, trgovinama, restoranima i sl.)	2,1	2,2	0,0034	1,9 ^a	2,1 ^{a,b}	2,1 ^b	0,0213	-0,10	0,010
Neprimjereno odloženo smeće	2,3	2,4		2,1	2,4 ^a	2,4 ^a	<0,001	-0,12	0,001
Neugodni mirisi (iz kontejnera, kanalizacije)	2,0	2,1		2,0	2,2	2,0		-0,10	0,008
Nestašicu ili restrikcije u vodoopskrbi	1,4	1,3	0,0214	1,3 ^a	1,7	1,3 ^a	<0,001	-0,12	0,002
Prekide u napajanju električnom energijom	1,6	1,4	<0,001	1,5 ^a	1,6 ^{a,b}	1,7 ^b	0,0390	-0,07	
Probleme s parkiranjem (nema slobodnih mjesta)	2,4	2,5	0,037	2,3 ^a	2,7	2,3 ^a	<0,001	-0,13	0,001
Gužva u domovima zdravlja - ambulantama	1,6	1,7		1,7 ^a	1,5 ^b	1,6 ^{a,b}	0,047	-0,03	

Napomene:

¹ p-vrijednost za t-test

² p-vrijednost za ANOVA test

³ r-Pearsonov koeficijent korelacije

⁴ p-vrijednost za koeficijent korelacije

^{a,b} Isto slovo označava da ne postoji razlika (Tukeyev test)

Izvor: Obrada autora.

Stupanj iritacije stanovnika se ne razlikuje između tri otoka i ostalog područja županije. Rezultati faktorskog ANOVA testa pokazuju da je značajan samo faktor osobne koristi od turizma ($p < 0,001$, ($p < 0,001$, Tablica 6). Što je veća izravna korist od turizma, to su stanovnici tolerantniji prema turistima.

Tablica 6. Stupanj iritacije stanovnika – razlike s obzirom na koristi od turizma i korelacija s duljinom stanovanja u mjestu

	Koristi od turizma				Godine stanovanja u mjestu	
	Izravne	Neizravne	Nikakve	p ¹	r ²	p ³
	sr.vr.	sr.vr.	sr.vr.			
Stupanj iritacije stanovnika	4,4	4,1 ^a	4,0 ^a	<0,001	0,08	0,03

Napomene:

Stupanj iritacije:

1. Ne volim turiste – spriječio/la bih da dolaze.
2. Izbjegavam turiste – napuštam svoje mjesto u sezoni.
3. Trpim turiste – prilagođavam svoju dnevnu rutinu kako bih ih izbjegao/la.
4. Toleriram turiste – turizam je dobar za lokalnu ekonomiju.
5. Volim turiste – dovedite ih još više.

¹ p-vrijednost za ANOVA test

² r-Pearsonov koeficijent korelacije

³ p-vrijednost za koeficijent korelacije

^a Isto slovo označava da ne postoji razlika (Tukeyev test)

Izvor: Obrada autora.

Zaključak

S kontinuiranim porastom turističkih dolazaka i noćenja na Hvaru, Braču i Visu, uz visoku stopu urbanizacije velikim dijelom potaknute turističkom potražnjom, povećala se vjerojatnost da će stanovnici početi doživljavati turizam i njegov utjecaj u negativnom svjetlu te će njegov razvoj prekoračiti granice tolerancije lokalnih stanovnika. Stoga je cilj ovog istraživanja bio utvrditi percepcije stanovnika otoka Brača, Hvara i Visa prema turizmu općenito, prema turizmu u njihovom mjestu stanovanja, reakciju na prisustvo turista, kao i utjecaj ekonomske ovisnosti o turizmu i duljine stanovanja na te percepcije.

Rezultati provedenog istraživanja ukazali su na to da se opći stavovi stanovnika tri najveća dalmatinska otoka prema turizmu i njegovim utjecajima ne razlikuju između otoka. Međutim, kad se radi o utjecaju turizma u mjestu stanovanja ili negativnim iskustvima uslijed turističke aktivnosti tijekom sezone, stanovnici Hvara, Brača i Visa više nisu jedinstveni u svojim stavovima, s većim udjelom onih čiji stavovi nisu jasno izraženi.

Rezultati koji se odnose na varijaciju percepcija prema ekonomskim koristima od turizma i duljini stanovanja sukladni su očekivanjima. Ekonomska ovisnost otočana o turizmu veća je od ostalih stanovnika županije, osobito na Braču i Hvaru. Većini je turizam izvor dodatnih prihoda. Što su stanovnici ekonomski ovisniji o turizmu, prema turizmu su pozitivnije naklonjeni, a tolerantniji su

prema njegovim negativnim utjecajima. Također, što dulje žive na otoku, to su tolerantniji prema negativnim utjecajima turizma u sezoni.

Razlike između percepcija turizma stanovnika otoka i njihovih sumještana na kopnu su minimalne, kao i one između stanovnika tri otoka. Otočani su nešto kritičniji u ocjeni koristi od turizma i veći udio njih smatraju da turizam donosi više štete nego koristi. Također, razlike su uočene i među stanovnicima tri najveća otoka (Brač, Hvar, Vis), pri čemu su stanovnici Brača skeptičniji u pogledu nekih aspekata turizma u usporedbi s Hvarom i Visom. Duljina stanovanja u mjestu nije pokazala značajnu korelaciju s percepcijom utjecaja turizma. Što se tiče negativnih iskustava uslijed turističke aktivnosti tijekom sezone, stanovnici otoka manje su naveli negativan utjecaj gužve, dok su češće negativno ocijenili utjecaj buke i probleme u opskrbi vodom i električnom energijom. Također, razlike su uočene među otocima, pri čemu su stanovnici Hvara i Brača imali različite prioritete u pogledu negativnih iskustava. Stupanj iritacije stanovnika nije se značajno razlikovao između otoka i ostalih dijelova županije, a veći stupanj izravne koristi od turizma bio je povezan s većom tolerancijom prema turistima.

Ovo istraživanje doprinosi sustavnom pristupu mjerenja i praćenja društvene održivosti turizma. Naime, korištenjem reprezentativnog slučajnog uzorka rezultati se mogu generalizirati na razini otoka, što omogućuje praćenje kretanja percepcija stanovnika kroz vrijeme i, prema potrebi pravovremenu reakciju dionika uključenih u planiranje i upravljanje turizmom i otočkim destinacijama. Nadalje, rezultati istraživanja mogu služiti kao polazište za kvalitativna istraživanja, kako bi se produbilo njihovo razumijevanje i shvatili procesi koji do tih percepcija i stavova dovode. Konačno, s robusnim pokazateljima kakve je proizvela ova studija, omogućuje se bolja integracija društvene s okolišnom i ekonomskom dimenzijom održivosti.

Održivo upravljanje destinacijom zahtijeva praćenje ključnih pokazatelja, uključujući reakciju stanovnika, te donošenje odluka temeljem tih pokazatelja. Stoga ovi rezultati služe znanstvenoj i stručnoj javnosti, kao tvorcima politika u definiranju strategija i planova održivog upravljanja turizmom temeljenog na kvalitetnim i usporedivim podacima, te konstruktivniju ulogu turizma u raspravama o održivosti općenito.

Literatura i izvori

- Ap, J. (1992). Residents' perceptions on tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 19 (4): 665–90.
- Babić, D., i Lajić, I. (2004). Obrazovne, radne i profesionalne težnje mladih otočana – primjer zadarskih otoka (Iž, Dugi otok, Ugljan). *Migracijske i etničke teme*, 20(2-3), 259-282.

- Bostrom, M. (2012). A missing pillar? Challenges in theorizing and practicing social sustainability: introduction to special issue. *Sustainability: Science, Practice, & Policy*, 8(1): 3-14.
- Butler, R.W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. *Canadian Geographer*, 24(1): 5–12.
- Croes, R. (2016). Connecting tourism development with small island destinations and with the well-being of the island residents. *Journal of Destination Marketing and Management*, 5(1): 1-4.
- Deery, M., Jago, L. i Fredline, L. (2012). Rethinking social impacts of tourism research: a new research agenda. *Tourism Management*, 3:64-73.
- Doğan, H.Z. (1989). Forms of adjustment: Sociocultural impacts of tourism. *Annals of Tourism Research*, 16(2): 216-236.
- Doxey, G. V. (1975). A causation theory of visitor/resident irritants: Methodology and research inferences. *Proceedings of the Travel Research Association 6th Annual Conference* (pp. 195–198). San Diego: Travel Research Association.
- Dragičević, M., Kušen, E., Klarić, Z. (1997). *Guidelines for carrying capacity assessment for tourism in Mediterranean coastal areas*. Split: Centre for the Regional Activities of the Mediterranean Action Plan UNEP-a
- Državni zavod za statistiku RH (2023). Turizam u 2022. Statističko izvješće 1722. URL: <https://podaci.dzs.hr/media/y1llwoan/si-1722-turizam-u-2022.pdf> (1. lipnja 2023.)
- Đogić, I. i Cerjak, M. (2015). Percepcija lokalnih dionika o mogućnostima razvoja hrvatskih otoka – primjer otoka Cresa. *Journal of Central European Agriculture*, 16(1): 259-276.
- Europska komisija (2016). *The European Tourism Indicator System, ETIS toolkit for sustainable destination management*. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/21749> (30. siječnja 2023.)
- Eurostat (2022). Tourism statistics at regional level. U *Eurostat regional yearbook 2022*. Luxemburg: Publications Office of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_statistics_at_regional_level (1. lipnja 2023.)
- Faulkner, B. i Tideswell, C. (1997). A framework for monitoring community impacts of tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 5(1): 3-28.
- Hadinejad, A., Moyle, B.D., Scott, N., Kralj, A. i Nunkoo, R. (2019). Residents' attitudes to tourism: a review. *Tourism Review*. 74(2): 157-172.
- Institut za turizam (2018). *Studija prihvatnih kapaciteta turizma na području Split-sko-dalmatinske županije*. Zagreb: Institut za turizam. URL: https://www.dalmatia.hr/wp-content/uploads/2021/04/SDZ_Prihvatni_kapacitet_Izvjestaj_FIN_06_07_2018.pdf (30. siječnja 2023.)

- Institut za turizam (2019). *CROSTO - Priručnik za mjerenje i praćenje održivosti turizma za destinacije*. URL: http://www.crosto.hr/files/file/prirucnik/prirucnik_z_a_mjerenje_i_pracenje_odrzivosti_turizma_za_destinacije_crosto.pdf (30. siječnja 2023.)
- Jafari, J. (1990). Research and scholarship: The basis of tourism education. *Journal of tourism studies*, 1(1): 33-41.
- Kušen, E. (2001). Hrvatski otoci u deset slika Prilog procjeni utjecaja turizma na razvoj hrvatskih otoka. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 39(1/4 (151/154)), 109-152.
- Leal Filho, W.L., Salvia, A.L., Vasconcelos, C.R.P., Anholo, R., Rampasso, I.S., Eustachio, J.H.P.P., Liakh, O., Dinis, M.A.P., Olpoc, R.C., Bandanaa, J., Aina, Y.A., Lukina, R.L., i Sharifi, A. (2022). Barriers to institutional social sustainability. *Sustainability Science*, 17:2615-2630.
- Leposa, N. (2020). Problematic blue growth: A thematic synthesis of social sustainability problems related to growth in the marine and coastal tourism. *Sustainability Science*, 15, 1233-1244.
- Mackelworth, P.C. i Carić, H. (2009). Gatekeepers of island communities: exploring the pillars of sustainable development. *Environment, Development and Sustainability*, 12:463-480.
- Marković Vukadin, I., Zovko, M. i Krešić, D. (2020). Pregled i evaluacija postojećih međunarodnih sustava pokazatelja održivosti turizma. *Hrvatski geografski glasnik*, 82(1), 85-110.
- Nunkoo, R., Seetanah, B. i Agrawal, S. (2019). Guest editorial: innovations in sustainable tourism research. *Tourism Review*. 74(2):129-137.
- Podgorelec, S., Gregurović, M. i Klempić Bogadi, S. (2015). Satisfaction with the quality of life on Croatian small islands: Zlarin, Kaprije i Žirje. *Island Studies Journal*. 10(1):91-110.
- Postma, A. i Schmuecker, D. (2017). Understanding and overcoming negative impacts of tourism in city destinations: conceptual model and strategic framework. *Journal of Tourism Futures*, 3(2):144-156.
- Sautter, E., Leisen, B. (1999). Managing stakeholders: A Tourism Planning Model. *Annals of Tourism Research*. 26(2): 312-328.
- Sharpley, R. (2014). Host Perceptions Of Tourism: a Review Of The Research. *Tourism Management*. (42), 37-49.
- Soldić Frleta, D., Đurkin Badurina, J., Dwyer, L. (2020). Well-being and residents' tourism support – mature island destination perspective. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 23(Special Conference Issue):29-41.
- Starč, N. i Stubbs, P. (2014). No island is an island: Participatory development planning on the Croatian islands. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 9(2) 158 -176.

- Streimikiene, D., Svagzdiene, B., Jasinskas, E., i Simanavicius, A. (2021). Sustainable tourism development and competitiveness: The systematic literature review. *Sustainable Development*, 29(1): 259-271.
- Šulc, I. (2020). Tourism in protected areas and the transformation of the Mljet island, Croatia. U: Koderman, M. I Opačić, V.T. (ur.), *Challenges of tourism development in protected area of Slovenia and Croatia* (str. 75-101). Portorož/Zagreb: Založba Univerze na Primorskem i Hrvatsko geografsko društvo.
- Tomljenović, R. i Faulkner, B. (2000). Tourism and older residents in a sunbelt resort. *Annals of Tourism Research*, 27(1):93-114.
- UNWTO (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations A Guidebook* (English version). URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284407262> (30. siječnja 2023.)
- UNWTO (2022). *Statistical Framework for Measuring the Sustainability of Tourism* (SF-MST), Draft. URL: https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2023-04/SF_MST_draft.pdf (31. svibnja 2023.)
- Volo, S. (2016). Eudaimonic well-being of islanders: Does tourism contribute? The case of the Aeolian Archipelago. *Journal of Destination Marketing & Management*. 6(4): 465-476.
- WTTC – World Travel and Tourism Council (2022). *Travel and tourism economic impact 2022 – Global Trends*. URL: <https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2022/EIR2022-Global%20Trends.pdf> (1. lipnja 2023.)
- Zlatar Gamberožić, J. (2021). The development of tourism on large Croatian islands: The case of Hvar town on the island of Hvar. *Journal of Marine and Island Cultures*, 1(2): 1-25.
- Zlatar Gamberožić, J. i Tonković, Ž. (2015). Od masovnog prema održivom turizmu: Komparativna studija slučaja otoka Brača. *Socijalna ekologija*, 24 (2-3): 85-102.

Sažetak

Mnogobrojni su jadranski otoci, u većoj ili manjoj mjeri, ekonomski ovisni o turizmu. Pitanje njihove održivosti je pitanje održivosti turizma. Međunarodne i europske institucije, profesionalne organizacije i znanstvena zajednica, u velikoj mjeri potaknute Programom održivog razvoja do 2030. Ujedinjenih naroda, ubrzano rade na definiranju indikatora i praćenju ekološke, ekonomske i društvene održivosti. U suprotnosti s prva dva stupa održivosti, literatura na temu održivog razvoja zaostaje s definiranjem i praćenjem društvene održivosti, osobito turizma. Istovremeno, znanstvene spoznaje i istraživanja provedena u području turizma nisu dovoljno integrirana u opću znanstvenu literaturu o održivosti. Mjerenje i praćenje društvene održivosti u turizmu nadgradnja je više od pet desetljeća istraživanja društvenih i kulturnih utjecaja turizma na lokalne zajednice. Cijeli niz istraživanja ukazao je na pozitivne i nega-

tivne učinke turizma te na važnost upravljanja turističkim razvojem za ublažavanje negativnih utjecaja i stvaranjem pretpostavki za održivi (turistički) razvoj. Upravo je cilj ovog rada otvoriti znanstveni dijalog o društvenim aspektima održivosti otočnog turizma i s njim povezanim održivim razvojem na temelju istraživanja o stavovima lokalnog stanovništva prema razvoju turizma. Istraživanjem su obuhvaćeni otoci Splitsko-dalmatinske županije – Brač, Hvar i Vis. Specifični ciljevi istraživanja bili su utvrditi percepcije i stavove stanovnika prema turistima (indeks iritacije) i turizmu općenito, odnosno specifično: stavove o ekonomskim, društvenim, kulturnim i ekološkim utjecajima turizma; stupnju uključenosti stanovnika u turističko privređivanje (posredno ili neposredno) te reakcijama stanovnika prema turistima i oblicima turističke aktivnosti. Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku od 1500 stanovnika Splitsko-dalmatinske županije, uključujući otoke Brač, Hvar i Vis, telefonskim intervjuima u listopadu i studenome 2017. Stanovnici otoka prepoznaju niz ekonomskih i društvenih koristi od turizma i njegov doprinos kvaliteti života te su još uvijek pozitivno nastrojeni prema turizmu i turistima. Ipak, vidljivi su i neki rani znakovi upozorenja. Naime, stanovnici ova tri otoka podijeljeni su oko pitanja ravnomjerne distribucije ekonomskih koristi od turizma, utjecaja turizma na okoliš i turističke izgradnje na izgled mjesta. To ukazuje na sve izraženiju, do sada potpuno zapostavljenu, potrebu upravljanja utjecajima turizma na lokalnu otočku zajednicu, kako bi se osigurala šira društvena podrška turističkim razvojnim inicijativama.

Ključne riječi: otoci, društvena održivost turizma, stavovi lokalnog stanovništva, Brač, Hvar, Vis

SOCIAL SUSTAINABILITY, ISLANDS, AND TOURISM - FROM THE LOCAL COMMUNITY PERSPECTIVE

Summary

The Adriatic islands, to a greater or lesser extent, are economically dependent on tourism. The matter of their sustainability is closely linked with the sustainability of tourism. International and European institutions, professional organizations, and the scientific community, largely prompted by the United Nations Sustainable Development Program until 2030, are working together to define indicators and monitor ecological, economic, and social sustainability. However, while the first two pillars of sustainability are well-defined and monitored, social sustainability, particularly in tourism, is not yet accurately defined and monitored. Meanwhile, scientific knowledge and research in the field of tourism is not sufficiently integrated into the general scientific literature on sustainability. Measuring and monitoring social sustainability in tourism is the culmination of more than five decades of research into the social and cultural impacts of tourism on local communities. A whole range of research has pointed to both positive and negative effects of tourism and the importance of managing tourism development to mitigate negative impacts and create conditions for sustainable (tourism) development. The aim of this work is to open a scientific dialogue on the social aspects of the sustainability of island tourism and its related sustainable development based on research on the attitudes of the local population towards tourism development. The research covered the islands of the Split-Dalmatia County – Brač, Hvar, and Vis. The specific objectives of the research were to determine the perceptions and attitudes of residents towards tourists (irritation index) and tourism in general, specifically the attitudes towards economic, social, cultural, and environmental impacts of tourism; the degree of involvement of residents in tourist activities (indirectly or directly); and the reactions of residents towards tourists and forms of tourism. The research was conducted on a representative sample of 1500 residents of the Split-Dalmatia County, including the islands of Brač, Hvar, and Vis, through telephone interviews in October and November 2017. Island residents recognize a range of economic and social benefits of tourism and its contribution to the quality of life, and they are still positively inclined towards tourism and tourists. However, some early warning signs are visible. Namely, residents of these three islands are divided on issues such as the equitable distribution of economic benefits from tourism, the environmental impact of tourism, and the tourist development's impact on the appearance of the place. This indicates an increasingly, yet previously completely neglected, need to manage the impacts of tourism on the local island community to ensure broader social support for tourism development initiatives.

Keywords: islands, social sustainability of tourism, attitudes of the local population, Brač, Hvar, Vis.

EMANACIJA OTOČNOG PEJSAŽA

Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Tamara Zaninović

Bojana Bojanić Obad Šćitaroci

Srebrnjak 9, 10000 Zagreb
bojanic.scitaroci@gmail.com

Tamara Zaninović

Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet
Katedra za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu
Kačićeva 26, 10000 Zagreb
tmaric@arhitekt.unizg.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.12>

Uvod

„Gdje je ugašena tradicija, presahnjuje i interpretacija, tada sve ono što je prošlost stvorila ostaje za nas nijemo i zakopano“ Benedetto Croce (Bojanić Obad Šćitaroci, 1997: 9).

Istraživanja i prikazi latentnih slojeva otoka, koji utječu na suvremenost društvenog konteksta, dobiveni su pristupom koji nazivamo emanacijom otočnog pejzaža (Bojanić Obad Šćitaroci, 2018). Emanacija otočnog pejzaža je proces otkrivanja i prikazivanja latentnih slojeva u prostoru i prikaz načina kako se oni mogu međusobno ispreplitati u suvremenom razvoju i planiranju prostora.

Otoci u suvremenom prostornom planiranju se ne sagledavaju kao specifične prostorne cjeline, koje treba promatrati i planirati prije svega cjelovito, nego se promatraju kao zbroj administrativnih jedinica. Proces emanacije otočnog pejzaža istražuje specifičnost otoka u značenjima povezanosti i pripadnosti pro-

¹ Ovaj rad je rezultat rada na kompetitivnom istraživačkom projektu Mreža otočne temporalnosti: multidisciplinarno istraživanje iskustva temporalnosti na Dugom otoku i Kornatima. Projekt financira Sveučilište u Zadru za razdoblje 2021.-2023. (IP.01.2021.13).

stora i društva usprkos uvriježenoj pretpostavci izoliranosti tih prostora. Suvremeno planiranje prekida skladne odnose u prostornoj artikulaciji otoka koja je uvijek bila prostor kontinuiteta. Suvremeno razaranje prostora očituje se u sljedećim pokazateljima: dezorijentaciji ljudskog uma prema prostoru i vremenu, pomanjkanju vrednovanja i neprekidnoj destrukciji vrijednosti koje su tijekom povijesti bile simbolom jedinstvene ideje razvoja. Kritičko planiranje koje koristi pristup i proces emanacije otočnog pejzaža istražuje i pokazuje odnos čovjeka i prirode kroz latentne slojeve otoka podržavajući njegovu jedinstvenost.

Svaki je otok mali svijet za sebe koji se, osim svojim osebujnim prirodnim značajkama, odlikuje i društveno-gospodarskim posebnostima koje su nastale dugotrajnom prilagodbom zatvorenih ljudskih skupina prirodnoj sredini i fizički ograničenim uvjetima života. Svi naseljeni otoci proizvod su vrlo kompliciranog naslijeđa, a njihovi su prirodni krajolici prožeti životom i radom prošlih naraštaja. Društvenost koja se neprekidno mijenja u kontekstu otoka ipak zadržava osnovno, a to je latentni sloj koji je prije svega orijentiran na samostalnost i samoodrživost, ali i uvijek spreman primiti nešto novo. Ta namjera novoga ne smije promijeniti niti poništiti sve druge naslijeđene slojeve, nego ih treba obogatiti i osuvremeniti (Bojanić Obad Šćitaroci, 1997: 12).

Područja jadranskih otoka povlaštene su prostori izdvojenosti i pružaju mogućnosti prikaza pristupa i procesa emanacije otočnog pejzaža koju potvrđujemo u iščitavanju latentnih slojeva prostora i pronalaženju mogućnosti njihovih ispreplitanja.

Studentske vizije razvoja otoka

Pregled studentskih vizija donosi koncepte za razvoj otočnih područja (Slika 1) izrađene na diplomskom studiju arhitekture i urbanizma pri Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Bojane Bojanić Obad Šćitaroci u sklopu Radionice pejzažne arhitekture (III. semestar) i Diplomске radionice (IV. semestar).

Koncepti su prikazani izvodima iz tekstualnog dijela opisa studentskih projekata i odabranim vizualizacijama prostornih intervencija, scenarija ili procesa planiranja otočnog pejzaža. Radovi upućuju na raznolike suvremene metode i alate koji nadopunjuju postojeće prostorno planiranje razvoja otoka.

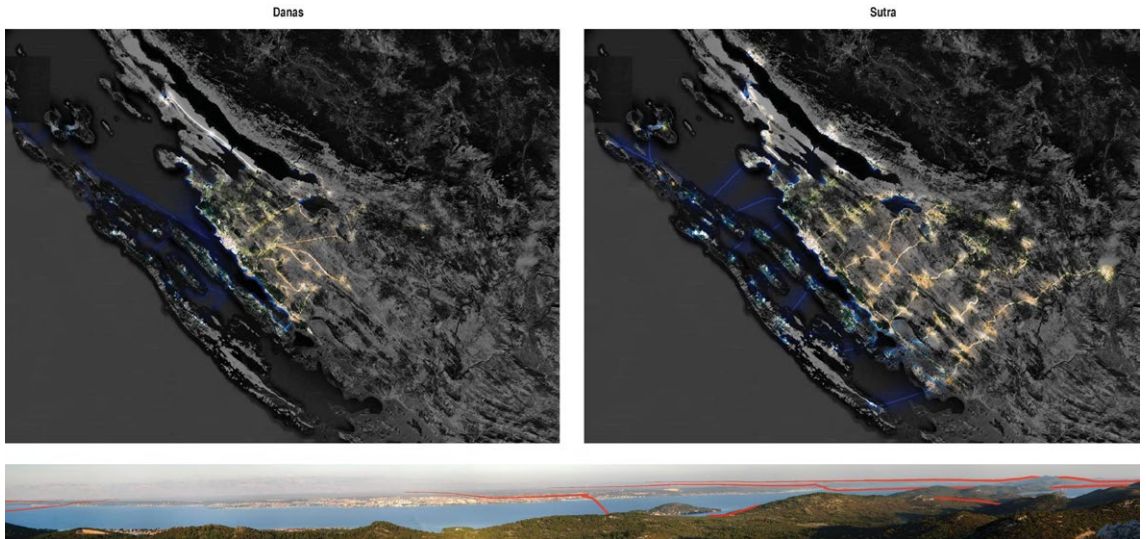

Slika 1. Analizirani primjeri studentskih vizija razvoja otoka – Arhitektonski fakultet u Zagrebu

Zadarski arhipelag

Otoci se uvriježeno doživljavaju kao izolirane cjeline obalnog područja. Diplomski rad „Oživljavanje Zadarskog urbo arhipelaga“ studenta Petra Kozine iz akademske godine 2011./2012. (Slika 2) procesom emanacije otočnog pejzaža istražuje specifičnost otoka unutar koncepta njihove povezanosti s kopnenim područjem u konceptu „suvremenih procesija“.

„Procesjuni ili procesije dio su urbane liturgijske kinetike utkane u razna slavlja i obrede koji počivaju na izričaju hoda i gibanja. To je hod koji je postao obred. Smisao procesije ne razaznaje se tek u cilju kojemu vodi procesijski hod, nego i u samom kretanju koje uključuje zajednicu. Zadarski procesjun postaje način povezivanja i oživljavanja zaostalih i ise-

Slika 2. Zadarski procesjun – Oživljavanje Zadarskog urboarhipelaga, autor Petar Kozina, ak. god. 2011./2012., diplomski rad

ljenih dijelova prostora koji pripadaju Zadru. Oni tako ostvaruju prostor urboarhipelaga – prostor u kojem su sve izolirane prostorne skupine (naselja na kopnu i otoci - arhipelag) povezane u živući organizam (urbo) zahvaljujući novim tehnologijama i oblicima prometa i komunikacija“ (Kozina, 2011./12.).

Prostor zadarskog šireg područja organiziran je ispreplitanjem triju scenarija: atrakcije, edukacije i proizvodnje. Vizija studenta Petra Kozine oživljava i povezuje dijelova otoka, kopnene obale i zaleđa Zadra. Rezultat nove vizije je preobrazba mreže iz današnjeg monocentričnog odnosa Zadra i periferije (Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, 2001) u mrežu novih poprečnih poveznica morem i kopnom u odnosu na obalu i otoke zadarskog područja.

Brač

Pristup i proces emanacije otočnog pejzaža koristi kritičko planiranje kako bi se istražio i pokazao odnos čovjeka i prirode u latentnim slojevima otoka. Na primjeru otoka Brača pokazuje se kako otkrivanje slojevitosti otoka podržava njegovu jedinstvenost kao prostorne cjeline. Stoga je potrebno otok planirati prije svega sveobuhvatno i cjelovito umjesto segmentno i rascjepkano prema administrativnim jedinicama (Mattioni, 2003).

Diplomski rad „Ispreplitanje urbane i prirodne scenografije otoka Brača“ studentice Nere Nejašmić iz akademske godine 2011./2012. konceptom Panove vidilice (Slika 3) stvara mrežu poveznica otkrivenih postojećih i novo-planiranih mjesta suvremenog holističkog planiranja turizma duž otoka Brača.

„Cilj je bio prepoznati vrijednosti iz prošlosti i odgovoriti na pitanja o budućnosti Brača na primjeru južne strane otoka kao njegovog specifikuma, reprezentativnog primjera otočne problematike. Uključenjem zaboravljene scenografije unutar mikroambijenata, njihovim povezivanjem kroz postojeće, zaboravljene i reaktivirane putove u obliku specifičnog lungomara, suvremenim poimanjem cjelogodišnjeg turizma i aktiviranjem uspavanog lokalnog stanovništva stvorena je suvremena scenografija. Takav princip vrednovanja mogao bi biti primijenjen na cijeli otok stvarajući otočnu cjelinu.

Otočna scenografija oduvijek naglašava međuovisnost urbanog (antropogenog) i prirodnog pejzaža. Prožimanje toga je na otoku značilo život, čiji tragovi se čitaju u okolišu. To je bio prostor homogenog odnosa urbanog i prirodnog koji je danas postao heterogen i neravnomjerno korišten: prostori su prepušteni prirodi, a ljudske aktivnosti su se koncentrirale uz veće centre uz obalu i vezale se gotovo isključivo uz turizam.

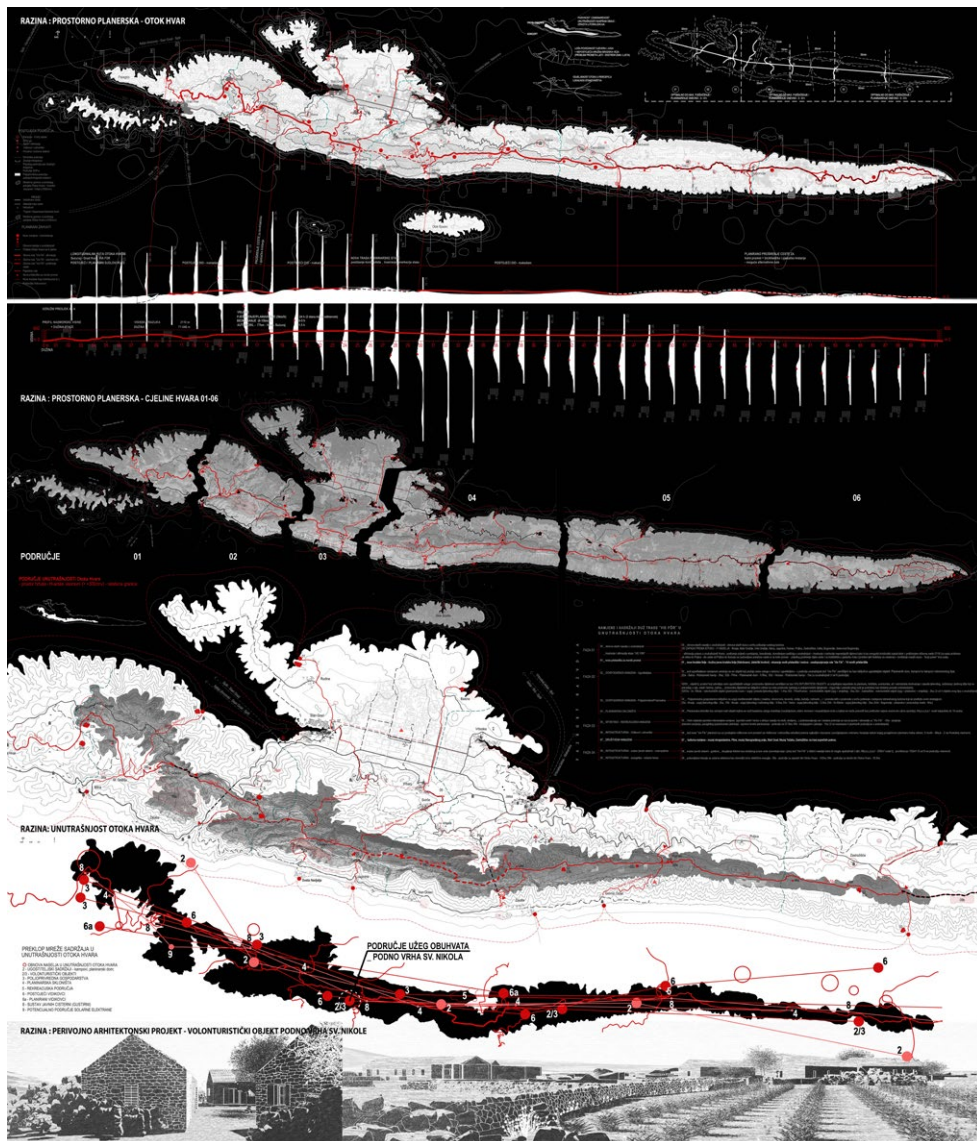
Panova Vidilica, je šetnica, postojeći put, staza i lungomare, koji je odmaknut od obale i penje se do 750 m nadmorske visine te omogućava percepciju sekvenci otoka na kojima je prisutna zaboravljena scenografija. Formiranje lungomara uz strmu obalu stvorilo bi „rane“ u prostoru i ne bi otkrio slojeve raznolikosti unutrašnjosti i obale. Panova Vidilica šeta južnim vrhuncima, mijenja svoj profil i spušta se u pojedine lokalitete zaboravljenim putovima, povremeno zaviruje i otkriva more ispod, a povremeno ostaje u unutrašnjosti, udaljena do 3 km od obale. Uzduž njenog kretanja oblikuju se mikroambijenti, iščitavanjem prirodnog i kultiviranog pejzaža“ (Nejašmić, 2011./12.).

Slika 3. Ispreplitanje urbane i prirodne scenografije otoka Brača, autorica Nera Nejašmić, ak. god. 2011./2012., diplomski rad, projekt Panova vidilica

Hvar

Diplomski rad „Kontrapiz: Strategija kontroliranog razvoja otoka Hvara + re-afirmacija unutrašnjeg predjela otoka – Via For“ studenta Ivica Keršića iz akademske godine 2018./2019. otkiva i povezuje kompleksnost naslijeđa tradicionalnih naselja otoka Hvara koji su dokaz života i rada prošlih naraštaja unutar prirodnog krajolika (Gamulin, 2011).

Slika 5. Kontrapiz Strategija kontroliranog razvoja otoka Hvara + re-afirmacija unutrašnjeg predjela otoka „Via For“, autor Ivica Keršića, ak. god. 2018./2019., diplomski rad

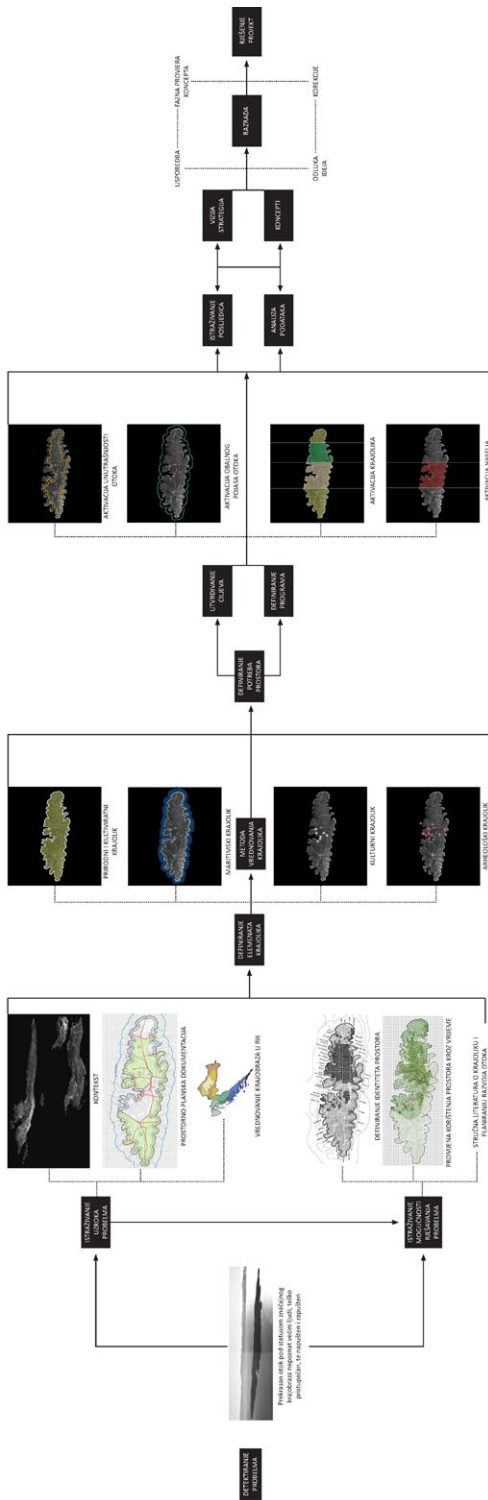
„Kontrapiz_protuuteg je proces koji podržava strategiju kontroliranog razvoja otoka Hvara + re-afirmaciju unutrašnjeg predjela otoka. Podijeljenost otoka u percepciji lokalnog stanovništva - unutrašnjost otoka je ničija zemlja i gotovo i ne postoji u spoznaji suvremenog stanovnika otoka Hvara. Možda se upravo u tom zaboravljenom prostoru krije mogućnost sagledavanja razvoja otoka Hvara. Unutrašnjost Otoka Hvara planira se kao transverzala, planinarsko-pješačko-biciklistička ruta "Via För", koja ujedinjuje za sada doživljajno odvojena područja. Poprečni putevi koji se nanovo otkrivaju penjati će se iz postojećih naselja uz obalu na longitudinalnu rutu na hrptu otoka povezujući i tradicijska naselja unutrašnjosti i tako omogućiti zajednički razvoj“ (Keršić, 2018./19.).

Promatrajući Sliku 5, upada nam u oči prikaz razjedinjenog otoka Hvara gdje se percepcijom slike naglašava trenutni prostorno-planerski odnos prema otoku kao nizu nepovezanih administrativnih jedinica. Nelogičan je to i neefikasan pristup planiranju otoka jer se zaboravlja da je on jedinstven i da ga treba planirati kao cjelinu. Vizija nudi cjelinu u formi mreže s unutrašnjom transverzalom.

Šćedro

Šćedro je primjer koji, kao *pars pro toto*, pokazuje sve latentne slojeve istraživanja bez obzira na njegovu veličinu. Shema studentice Josipe Slaviček (Slika 6) je prikaz razmišljanja o problemu, uzrocima, pejzažu, potrebama, posljedicama intervencija uključujući i vizije. Identitet otoka Šćedra iščitava se kroz prirodni maritimski arheološki i antropogeni krajolik vežući ga uz prostore kretanja kopnom i morem (Slaviček, 2018./19.).

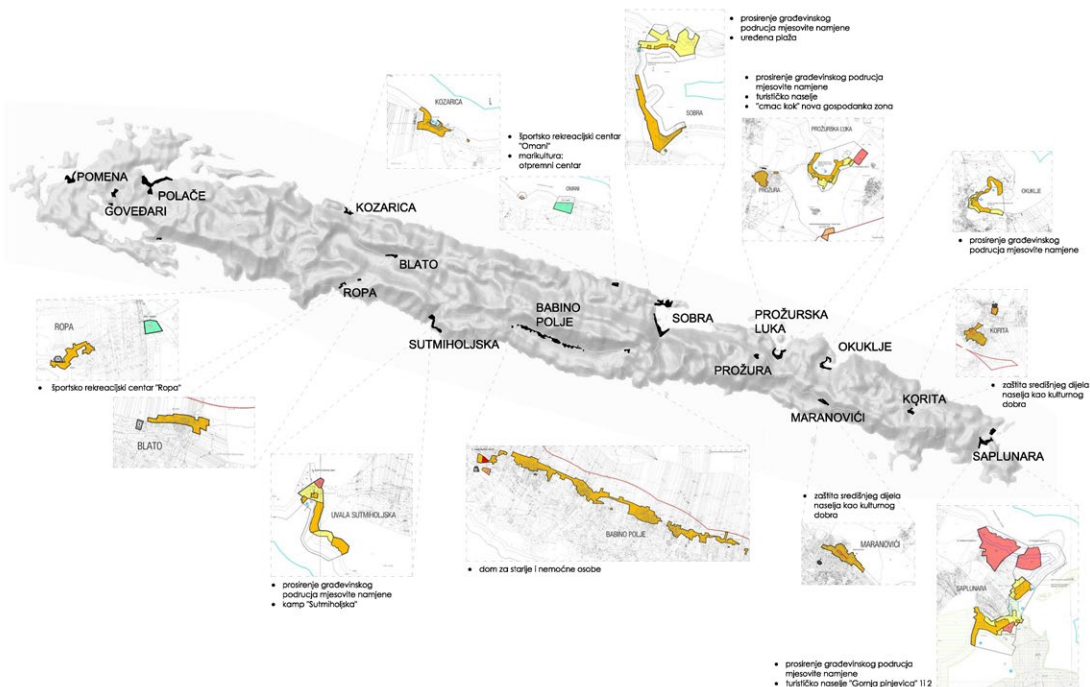
Program razvoja otoka Šćedra, bez obzira na njegovu veličinu i trenutno ne-nastanjenost, promatran je kroz različite razine: regionalnu, otok Hvar i sam otok Šćedro. Sve razine posjeduju svoju emanaciju i neophodno ih je sve uskladiti i povezati.

Slika 6. Šćedro – otok medijator _ strategija razvoja otoka Šćedra u kontekstu otoka Hvara, autorica Josipa Slaviček, ak. god. 2018./2019., diplomski rad

Mljet

Otoci su primjeri prostora i društva usmjerenog na samostalnost i samoodrživost. Društvenost se neprekidno mijenjala, a svi novi slojevi nastoje ili bi trebali nastojati ne poništiti druge, naslijeđene slojeve, nego ih obogatiti i osuvremeniti (Friedrich Ebert Stiftung, 2016).

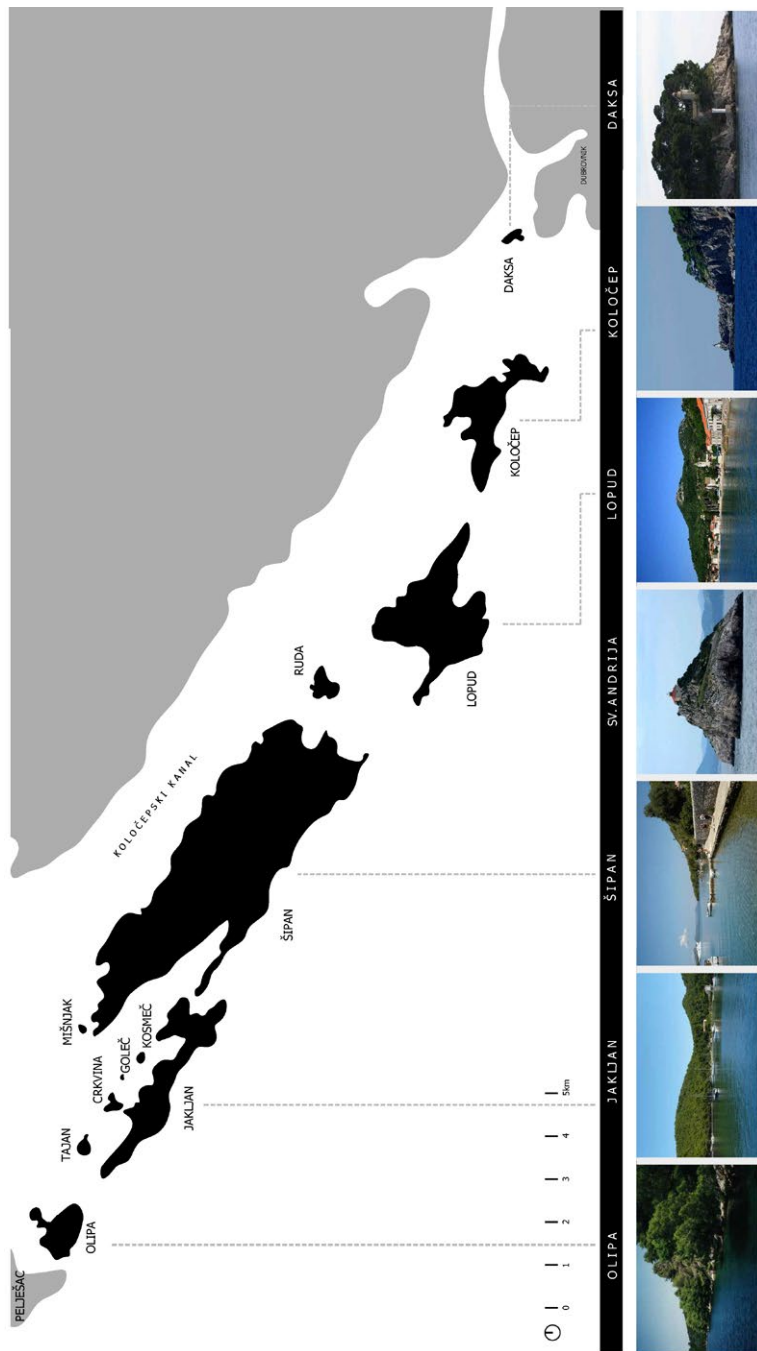

Slika 7. Otok Mljet – povezivanje i aktivacija mljetskog akvatorija, autorica Dijana Pavić, ak. god. 2011./2012., diplomski rad

Na primjeru otoka Mljeta istražuje se povezivanje i aktivacija Mljetskog akvatorija. Istražuju se morska staništa, mogućnosti unaprjeđenja marikulture i proizvodnje električne energije iskorištavanjem energije vjetra. Na ovaj način čuvaju se mala naselja Mljeta (Slika 7).

Elafiti / Šipan

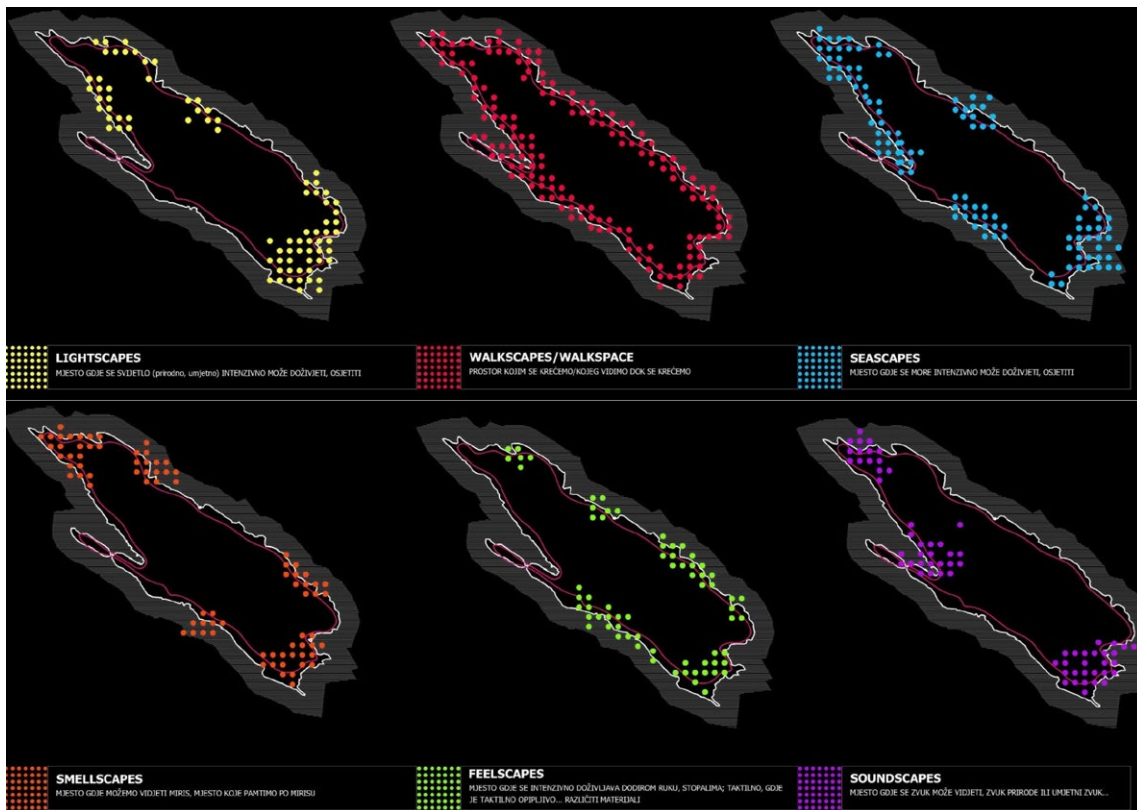
Otočje Elafita (Slika 8) primjer su grupacije otoka u blizini Dubrovnika unutar kojeg je svaki otok mali svijet za sebe s osebujnim prirodnim značajkama, ali i ograničenim fizičkim uvjetima života koje su rezultirale prilagodbama i društveno-gospodarskim posebnostima.

Slika 8. Otok Šipán _ percepcija obalnog puta, autorica Katarina Mojaš, ak god. 2011./2012., diplomski rad: prikaz grupacije otoka Elafita

„Lungomare (koncept razvoja otoka Šipana) definiran kao *sensory landscape* (Slika 9) je način pristupa i tumačenje krajolika koji nije samo ono što se vidi, nego i otkrivanje različitih slojeva i buđenje svih osjetila. Svaki pojedinac nosi sa sobom doživljaj određenog prostora koji se sastoji od onog «što smo vidjeli» i onog «što smo osjetili». U skladu s takvim promatranjem pejzaža sagledavaju se prostori s izraženim doživljavanjem određenim osjetilom: *walkscapes / walkspaces, soundscapes, smellscapes, lightscapes, seascapes, feelscapes*. Ideja je pokazati kako je percepcija pejzaža impresija dobivena cijelim tijelom. Koncept *Sensory Landscape* zbog svoje izrazite prirodности uporabiv je kao model pristupa promišljanja obale kao cjeline“ (Mojaš, 2011./2012.).

Na svim Elafitskim otocima, koji su kao cjelina zaštićeni krajolik izrazite vrijednosti, može se primijeniti isti koncept više-osjetilnog iskustva prostora u planiranju i projektiranju.

Slika 9. Otok Šipan _ percepcija obalnog puta, autorica Katarina Mojaš, ak god. 2011./2012., diplomski rad

Diskusija

Razaranje prostora i koncepti cjelovitosti

U svim istraživanjima otoka može se zaključiti da prostorno planiranje umjesto da spriječi, omogućava suvremeno razaranje prostora. Suvremeno razaranje prostora očituje se u sljedećim pokazateljima: dezorijentaciji ljudskog uma prema prostoru i vremenu, pomanjkanju vrednovanja i neprekidnoj destrukciji vrijednosti koje su tijekom povijesti bile simbolom jedinstvene ideje razvoja. Suvremeno planiranje prekida skladne odnose u prostornoj artikulaciji otoka koja je uvijek bila prostor kontinuiteta narušavajući taj kontinuitet administrativnim pristupom planiranju i lokalnim mjestimičnim akcijama.

Prostor otoka neophodno je sagledavati u njegovoj cjelovitosti i neophodno ga je upoznati kroz sve njegove slojeve. Uzorci su jedna od primijenjenih metoda iščitavanja emanacije otočnog pejzaža i njegovih slojeva u prikazanim studentskim radovima (Slika 10). Usporedbama različitih uzoraka može se iščitati destrukcija postojećeg stanja za sve navedene aspekte istraživanja prostora otoka: prirodni krajolik, tradicijska naselja, način korištenja prostora, način kretanja u prostoru.

Slika 10. Urbano naslijeđe i uzorci prostora Splitskog arhipelaga – poster o povijesnim urbanim pejzažima *Historic Urban Landscape* (HUL) Forum 2017. u Londonu (Bojanić Obad Ščitaroci i Marić, 2017:62)

Povezujući uzorke prostora i uzorke kulture življenja upoznajemo identitet otoka. Prostorne uzorke možemo definirati kao progresivan proces koji povezuje izgrađeni okoliš i čovjekovo prostorno iskustvo i ponašanje. Ipak, osim ove povezanosti, uzorci prostora imaju i kulturno značenje koje se povezuje sa svakodnevnim obrascima življenja. Koristeći ove uzorke u pristupu prostornom planiranju otoka kao jedinstvenih cjelina izbjeći ćemo greške koje bi nastale zbog nepoznavanja specifičnosti življenja na otoku.

Emanacija kao metoda otkrivanja latentnih slojeva prostora

Glavno je istraživačko pitanje kako na temelju niza primjera osvijestiti iskustvo prošlosti i relevantno ga primijeniti na suvremene projekte revitalizacije i unapređenja jedinstvenih prostora otoka. Zbog toga je pristup i proces emanacije otočnog pejzaža usmjeren na otkrivanje slojeva prostora, modificiranje uvida i ispitivanje dodavanja vremena i strukture.

Prijelaz sa statičkih modela na dinamičke je ono što se želi postići stvaranjem svijesti o emanaciji slojeva otočnog pejzaža. Prikazane vizije razvoja otoka predstavljaju dinamičke koncepte razvoja mreže kretanja i povezivanja raznih slojeva unutar planerskih scenarija koji su opreka uvriježenom modelu zoniranja kao statičkog modela (Tablica 1). Koncept emanacije promatra se kao utjecaj jedinice ili sustava na njegovu okolinu i poticanje razvoja u prostoru i vremenu. Način razvoja otoka je prije svega koreografija kretanja, koja omogućava percepciju svih slojeva prostora. Dinamički model se razvija postavljanjem mreže ključnih pojmova u kontekst i uključivanjem programa, uzimajući u obzir duh mjesta (*genius loci*), te integrirajući sve percipirane slojeve i strukturu.

PROSTOR	AUTOR I GOD	KONCEPT RAZVOJA	SLOJEVI
Zadarski arhipelag	Petar Kozina 2011.-12. Dipl.	Zadarski procesjun	Atrakcije, edukacija, proizvodnja
Pag	Vedran Oštarić 2011.-12. RPeA	Pag – otok s dva lica	Vizure i topografija, hidrogeografija i kretanja
Brač	Nera Nejašmić 2011.-12. Dipl.	Panova vidilica - Ispreplitanje urbane i prirodne scenografije otoka Brača	Mikroambijenti kulture, rekreacije, duhovnosti, kulture, znanosti i umjetnosti, zdravlja te gastronomije
	Iva Štambuk 2015.-16. Dipl.	Revitalizacija istočnog dijela otoka Brača	Zaboravljeni, urbani i pejzažni slojevi
Hvar	Maja Šurjak 2011.-12. RPeA	Stari gradski putovi – novi starogradski putovi	Naslijeđe, kretanje, naselja
	Maja Šurjak 2013.-14. Dipl.	Očuvanje starogradskog polja na otoku Hvaru	Povijesno arheološki agrarni sloj
	Ivica Keršić 2018.-19. Dipl.	Kontrapiz - Via För ruta	Planinarsko-pješačko-biciklistička ruta i postojeća naselja
	Josipa Slaviček 2017.-18. RPeA	Hvar kao otok	Višeslojnost otoka u cjelini obale i unutrašnjosti
Šćedro	Josipa Slaviček 2018.-19. Dipl.	Otok medijator između Hvara i Korčule	Naslijeđe, mikroambijenti poljoprivrede / boravka
Arhipealag Rovinja	Mauro Milli 2012.-13. Dipl.	Oltremare Rovinja – aktiviranje arhipelaga u javni krajolik	Sloj mora – intervencija na moru
Mljet	Dijana Pavić 2011.-12. Dipl.	Aktivacija akvatorija	Morska staništa, marikultura, vjetroelektrane
Elafiti / Šipan	Katarina Mojaš 2011.-12. Dipl.	Obalni osjetilni pejzaž / <i>Lungomare Sensory Landscape</i>	Walkscape, soundscape, smellscape, lightscape, seascape, feelscape
	Ivana Lukenda 2011.-12. RPeA	Renesansa 21. stoljeća sintezom arhaičnih i avangardnih pristupa	Naslijeđe, pejzaž, naselja, kretanje
	Ivana Lukenda 2011.-12. Dipl.	Šipan – otok ljetnikovac	Renesansni ljetnikovaci

Tablica 1. Usporedba studentskih radova s konceptima razvoja otoka pod mentorstvom ili komentorstvom prof. dr. sc. B. Bojanić Obad Ščitaroci u razdoblju 2010.-2020. (RPeA=Radionica pejzažne arhitekture – III. semestar diplomskog studija; Dipl.=Diplomski rad – IV. semestar diplomskog studija)

Zaključak

Osnovu prikazanih koncepata čine prostori kretanja – *walkspace* koji je u kontekstu otoka ujedno i panoramski prostor raznih vizura – *walkscape*. Osnova prijedloga novoga plana za prostore kretanja je ponovna aktivacija postojeće mreže putova koja se nadopunjuje u svrhu stvaranja cjelovite mreže otoka i novih ruta.

Mreža šetnica, biciklističkih staza i pristupnih ulica omogućuje spajanje postojećih sadržaja koji se oživljavaju na suvremen način i nadograđuju po potrebi. Nadopuna sadržaja sagledava se slojevito na razne načine pri čemu slojevi sagledavaju cjelinu otoka i šireg okruženja, dok urbanistička razina se isprobava

po principu „dio za cjelinu“ (*pars pro toto*) na odabranom užem području ili područjima unutar formiranog sustava kretanja i sadržaja.

Koncepti razvoja jadranskih otoka primjenjivi su metodološki i na druge otočne prostore. Analitički pristup sagledavanja slojevitosti i otkrivanja specifičnosti u scenarijima preklapanja slojeva stvaraju sustavnu cjelinu čime se postiže dugoročno fleksibilno i održivo planiranje osjetljivog prostora otoka.

Literatura i izvori

- Bojanić Obad Šćitaroci, B. (1997). *Tradicijsko graditeljstvo otoka Hvara - Naselja i arhitektura središnjeg dijela otoka*. Zagreb: EPOHA, Šćitaroci d.o.o.
- Bojanić Obad Šćitaroci, B., & Marić, T. (2017). *Urbanscape Emanation in the Heritage Layers of the Urbanarchipelago*. HUL Forum (p. 62). London: UCL.
- Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2018). *Urbanscape Emanation vs. Types of Landscape*. In *Quality of Life in Urban Landscapes* (pp. 337-343). Cham: Springer.
- Friedrich Ebert Stiftung. (2016). *Smart Islands Projects and Strategies, issued from the 1st European Smart Islands Forum, June 2016, Athens, Greece*. Retrieved from Clean energy for EU islands: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/athen/12860.pdf>
- Gamulin, M. (2011.). *Starogradsko polje na Otoku Hvaru - prostorno-planerski, gospodarski i krajobrazni utjecaji grčke limitacije Hore Pharosa nakon antike do 21. stoljeća*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, doktorska disertacija.
- Keršić, I. (2018./19.). *Kontrapiz: Strategija kontroliranog razvoja otoka Hvara + re-afirmacija unutrašnjeg predjela otoka – Via For*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Kozina, P. (2011./12.). *Zadarski procesjun – Oživljavanje Zadarskog urboarhipelaga*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Lukenda, I. (2011./12.). *Elafiti – renesansa 21. stoljeća sintezom arhaičnih i avangardnih pristupa*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, Radionica pejzažne arhitekture, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Lukenda, I. (2011./12.). *Šipán – otok ljetnikovac*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Mattioni, V. (2003). *Jadranski projekti, projekti južnog i gornjeg Jadrana 1967-1972*. Zagreb: Urbanistički institut Hrvatske.
- Milli, M. (2012./2013.). *Oltremare Rovinja – aktiviranje arhipelaga u javni krajo-lik*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. M. Obad Šćitaroci, prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*

- Mojaš, K. (2011./12.). *Otok Šipán - percepcija obalnog puta*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Nejašmić, N. (2011./12.). *Ispreplitanje urbane i prirodne scenografije otoka Brača*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Oštarić, V. (2011./12.). *Pag – otok s dva lica*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, Radionica pejisažne arhitekture, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Pavić, D. (2011./12.). *Otok Mljet – povezivanje i aktivacija mljetskog akvatorija*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Slaviček, J. (2018./19.). *Hvar kao otok*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, Radionica pejisažne arhitekture, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Slaviček, J. (2018./19.). *Šćedro - otok medijator, strategija razvoja otoka Šćedra u kontekstu otoka Hvara*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Štambuk, I. (2015./16.). *Revitalizacija istočnog dijela otoka Brača – Preobrazba zaoboravljenih, urbanih i pejisažni prostora*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Šurjak, M. (2011./12.). *Stari gradski putovi – novi starogradski putovi*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, Radionica pejisažne arhitekture, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Šurjak, M. (2013./14.). *Očuvanje starogradskog polja na otoku Hvaru*. Sveučilište u Zagrebu: Arhitektonski fakultet, diplomski rad, mentorica prof.dr.sc. B. Bojanić Obad Šćitaroci.*
- Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije (2001.). *Prostorni plan Zadarske županije - tekstualni dio Zadar*. Dostupno na: <http://www.zadarska-zupanija.hr>

* Napomena: navedeni su neobjavljeni studentski radovi Radionice pejisažne arhitekture i diplome.

Sažetak

Pristup i proces istraživanja Emanacije otočnog pejisaža usmjeren je na proučavanje odnosa planiranja, projektiranja i pejisaža otoka u svim mjerilima. Cilj je otkrivanje višeslojnih vrijednosti otoka i preklapanje istraživačkih smjerova - naslijeđa, doživljaja kretanja i povezivanja, sintakse prostora, percepcije i odnosa pejisaža: pejisaž mora, pejisaž svjetla, pejisaž mirisa, pejisaž osjeta i pejisaž zvuka. Sve su to identiteti otoka

- svodimo ih na zajednički nazivnik motrišta urbanističkog planiranja, koji nam omogućava očuvanje postojećeg i unošenje novog bez prekida kontinuiteta. Rad prikazuje rezultate emanacije otočnog pejzaža pregledom i usporedbom studentskih vizija razvoja hrvatskih otoka (razdoblje 2010. – 2020.).

Ključne riječi: Jadranski otoci, prostorno planiranje, urbanističko naslijeđe, koncepti razvoja

EMANATION OF ISLANDS LANDSCAPE

Summary

The approach and research process of Emanation of the island landscape is focused on the study of the relationship between planning, designing and the landscape of the island at all scales. The aim is to discover the multi-layered values of the island and to overlap the research directions - heritage, experience of movement and connection, space syntax, perception, and relationship of the landscape: seascape, lightscape, smellscape, sensoryscape and soundscape. All of these are identities of the island - we reduce them to the common denominator of the urban planning viewpoint, which enables us to preserve the existing and introduce the new without breaking continuity. The paper shows the results of the Emanation of the island landscape by reviewing and comparing student visions of the development of Croatian islands (period 2010-2020).

Keywords: Adriatic islands, spatial planning, urban heritage, development concepts

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP EDUKACIJI I PLANIRANJU PROSTORA OTOKA

Tihomir Jukić, Kristina Perkov

Tihomir Jukić

Kristina Perkov

Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet

Fra Andrije Kačića Miošića 26, 10000, Zagreb

tjukic@arhitekt.hr

kperkova@arhitekt.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.13>

Uvod

Tema otočnosti, otoka i njihovog razvoja sve više dobiva na značaju te je postala neizostavna i aktualna tema u okviru nastavnog procesa Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ova tema obuhvaća različite aspekte te se provodi kroz raznolike oblike i modalitete, uključujući redovitu nastavu, izborne predmete, ljetne škole, terenska istraživanja, sudjelovanje na znanstvenim skupovima te objavljivanje publikacija i znanstvenih radova (Jukić, Krce-Miočić i Vukić, 2019).

U procesu edukacije budućih arhitekata, urbanista i prostornih planera već se duže vrijeme ističe važnost interdisciplinarnog pristupa, odnosno stavlja se naglasak na uključivanje i povezivanje različitih disciplina kako bi što kvalitetnije pristupili različitim zadacima i izazovima. Interdisciplinarni pristup, nazvan „interdisciplinarni edukacijski model planiranja održivosti otoka“, integrira temu otočnosti u taj proces te je dodatno produbljuje.

Otočnost, pitanja zaštite i gospodarskog razvoja otoka postale su osnovom edukacijskih urbanističkih radionica i interdisciplinarnih ljetnih škola. Kroz interdisciplinarni edukacijski model, s posebnim naglaskom na održivost otoka, postiže se dublje razumijevanje kompleksnih problema i izazova s kojima se oni

susreću. Ovaj model dodatno se proširuje kroz suradnju različitih disciplina i institucija, stvarajući sveobuhvatniji pristup sagledavanju budućeg razvoja otoka.

Počeci aktivnijeg pristupa izučavanju prostora otoka kroz urbanističke radionice

Unatoč povremenom pojavljivanju otoka kao teme u procesu edukacije budućih arhitekata, urbanista i prostornih planera (poput radionica koje su se bavile Elafitima, Koločepom i Šipanom), znatno aktivnije i sustavnije izučavanje otočnih prostora započelo je prije otprilike deset godina, preciznije 2012. godine, kao odgovor na službeni, tj. zakonski početak procesa legalizacije bespravno izgrađenih zgrada.

Tema sanacije prostora nakon provedenog postupka legalizacije, kao neizostavnog dijela cjelovitog postupka unapređenja prostora, bila je zanemarena u samom postupku i pratećoj zakonskoj regulativi. Stoga se htjelo upozoriti na njezinu važnost, te se upravo stavio naglasak na tu temu u kontekstu edukacije studenata - budućih arhitekata, koji će nakon završetka svog obrazovanja aktivno sudjelovati u sličnim procesima.

Želeći dati svoj doprinos temi, nastavnici Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu organizirali su urbanističku radionicu o sanaciji prostora unutar kolegija Katedre za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu pod nazivom *Urbanistička radionica II – planiranje naselja*. Kao konkretni okvir za primjenu, izdvojen je i odabran otok Vir, čiji prostor je značajno pogođen problemom bespravno izgrađenih objekata stoga je postao i sam simbol bespravne gradnje. Njegova specifična situacija poslužila je kao osnova za dublje istraživanje i razmatranje praktičnih rješenja za probleme povezane s nelegalnom gradnjom.

Osnovni zadatci i ciljevi bili su istraživanje, preobrazba i unaprjeđenje prostora otoka nakon provedenog postupka legalizacije bespravno izgrađenih građevina na otoku, kao i istraživanje mogućnosti budućeg razvoja i upotrebe prostora unutar vremenske projekcije od 10 do 15 godina. Bilo je potrebno ponuditi nove koncepte i vizije razvoja otoka koji će promijeniti postojeću negativnu sliku otoka Vira kao otoka slučaja prema održivoj slici razvoja otoka.

Prije samog rada s mentorima prethodilo je detaljno upoznavanje s otokom. Organiziran je obilazak u kojem je sudjelovalo 120 studenata pod vodstvom 12 nastavnika. Rezultati urbanističke radionice, izraženi kroz projekte i prezentacije studenata, predloženi su lokalnoj samoupravi i stanovnicima Vira. Kasnije su ti rezultati bili predstavljeni i u Zadru, u Kneževoj palači, putem prezentacija i okruglog stola koji je okupio predstavnike sveučilišne zajednice, lokalne samouprave te stručnjake iz različitih interdisciplinarnih područja.

Slika 1. Terenski obilazak otoka Vira u sklopu urbanističke radionice „Prostorno uređenje otoka Vira“, akad. god. 2012./2013.

Izražavajući snažan interes za uređenje i unaprjeđenje područja zahvaćenih nelegalnom gradnjom te senzibilitet prema procesima koji će se razvijati u budućnosti, studenti su predložili raznolika inovativna rješenja skrbeci za razvoj i istodobno za zaštitu prostora. Jedan od zaključaka proizašlih iz ove radionice bio je da predloženi pristupi i modeli za sanaciju, koji pokušavaju dati odgovor na prepoznate probleme vezanih na legalizaciju bespravno izgrađenih građevina, vode prema konceptu heterotopije mjesta.

Pitanje sanacije bespravne gradnje također je postala i ključnom temom 4. Kongresa arhitekata¹, održanog 2013. u Osijeku, gdje su iznijeti zaključci tog procesa i istaknuta je nužnost provođenja sanacije. U sklopu kongresa organizirana je i velika izložba na kojoj su stručnoj javnosti predstavljeni rezultati urbanističke radionice, odnosno studentski projekti koji su nastali kroz sveobuhvatno sagledavanje razvoja otoka Vira.² Tema otoka također je dodatno istražena te prezentirana na Znanstvenom skupu pod nazivom „*Otok Vir*“ održanom od 16. do 18. travnja 2015. godine, a koji je organiziran u suradnji Sveučilišta u Zadru, Općine Vir te grada Zadra.

¹ 4. kongres hrvatskih arhitekata, koji se pod simboličnim nazivom ZEMLJA, održao 27. - 29. rujna 2013. u Osijeku.

² U sklopu 4. Kongresa arhitekata otvorena je i izložba: „*ISTRAŽIVANJE, PREOBRAZBA I SANACIJA PROSTORA OTOKA VIRA*“; izložba studentskih radova Diplomskog studija AF, akad. god. 2012./2013, Katedra za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu; promocija knjige studentskih radova.

Interdisciplinarni pristup edukaciji na primjeru otoka

Nakon serije uspješno realiziranih prethodno spomenutih urbanističkih studentskih radionica, koje su se bavile temom otoka i koje su bile neodvojiv dio redovitog akademskog programa pri Katedri za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, uslijedilo je dublje ispitivanje iste tematike putem razvijanja i implementacije inovativnih oblika obrazovnih aktivnosti.

Unutar formata ljetne škole te cjelovitog projekta nazvanog „Zadar 2020“, postavljeni su različiti zadatci i istraživačke teme fokusirane na područje Zadarske županije i Grada Zadra. U sklopu četverogodišnjeg projekta „*Povijesna središta, suvremeni grad i održivi turizam*“, planirana je provedba četiri interdisciplinarnih arhitektonsko-urbanističkih radionica.

Pod nazivom „Zadar – grad i otoci“ (Zadar 2018.), od 24. do 30. kolovoza 2018. u Zadru je održana treća u nizu interdisciplinarnih arhitektonsko-urbanističkih radionica. Njen temeljni cilj bio je unaprijediti interdisciplinarno razumijevanje prostora putem analize odnosa između grada i otoka. Postavljen je niz različitih zadataka i tema usko povezanih sa srednjodalmatinskim otocima i temom otočnosti, s posebnim fokusom na otoke Ugljan, Dugi otok i Molat, svi smješteni unutar zadarskog arhipelaga.

Projekt „Zadar 2020“ proistekao je iz ravnopravne suradnje dvaju različitih sveučilišta: Sveučilišta u Zadru i Sveučilišta u Zagrebu. Organizatori i provoditelji ovog projekta su: *Odjel za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru* te *Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, s posebnim osvrtom na *Katedru za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažno uređenje* te *Studij dizajna*.³ Ova suradnja omogućila je korak naprijed u odnosu na tradicionalne modele edukacije. Razvijen je i testiran model interdisciplinarnog učenja putem studentskih radionica ukorijenjenih u lokalnoj zajednici sa svrhom poticanja programskog, projektnog i dizajnerskog razmišljanja.

Postavljen je niz relevantnih pitanja proizašlih iz planerskog konteksta: jesu li otoci u zadarskom akvatoriju danas dovoljno integrirani u urbani život grada, kao i u širu strategiju razvoja cjelokupnog područja, te u kojoj mjeri se grad oslanja na potencijale otoka, kao i obratno. Što se tiče zadarskog arhipelaga, naročito u kontekstu ranije spomenutih otoka, ključna pitanja koja su dominirala raspravama obuhvatila su: prometnu povezanost, sve sadržaje potrebne za kvalitetni život, arhitektonsku harmonizaciju s okolišem, zadovoljstvo stanovnika i turista, kao i dinamiku različitih događanja i aktivnosti.

³ Voditelji Interdisciplinarnih radionica bili su: prof.dr.sc. Tihomir Jukić, prof.dr.sc. Božena Krce-Miočić i prof.dr.sc. Feđa Vukić.

U sklopu intenzivnih stručnih rasprava i tematskih diskusija, stavljen je naglasak na specifične teme koje su poslužile kao fokusi: društveni aspekti / urbanističko planiranje / zakonodavni okviri / politički kontekst, sanacija i revitalizacija prostora otoka, s ciljem obuhvaćanja što većeg broja slojeva relevantnih za promišljanje daljnjeg razvoja i povećanja kvalitete života na ovim otocima.

Slika 2. Gostovanje stručnjaka specijalista različitih područja i njihov rad sa studentima u sklopu rada na urbanističkoj radionici „Zadar – grad i otoci“ (Zadar 2018.)

Odnos Grada Zadra i njegovih otoka

Cilj odabira različitih otoka unutar zadarskog arhipelaga i specifičnih lokacija koje su bile predmetom analize tijekom interdisciplinarnе arhitektonsko-urbanističke radionice bio je dublje istražiti različite modele interakcije između grada i otoka s obzirom na različite modele upravljanja njima.

Analizirajući različite modele upravljanja, identificirano je tri različita pristupa:

- Jedinstvena lokalna uprava na cijelom otoku (Dugi otok)

Dugi otok predstavlja primjer otoka s jedinstvenom lokalnom samoupravom, što olakšava donošenje planskih odluka i strategija razvoja, budući da se sve aspekte otoka obuhvaća jednim organizacijskim okvirom.

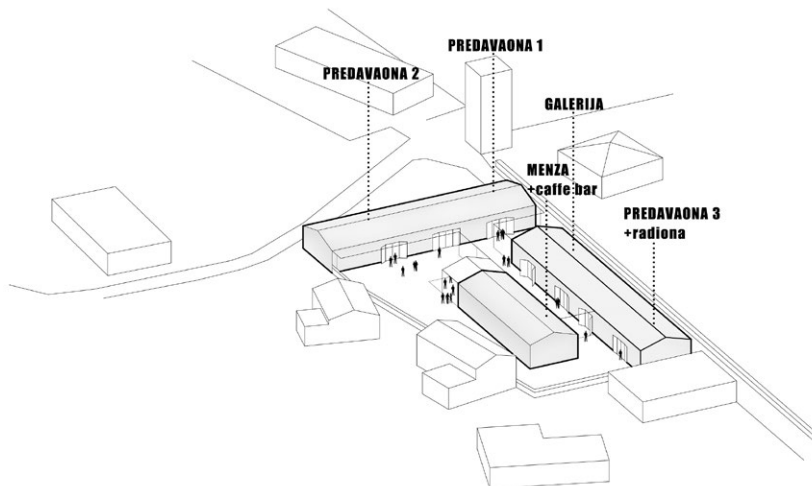
- Dijeljena lokalna uprava za segmente otoka (Općina Kali na Ugljanu)

Otok Ugljan, poput mnogih većih otoka, podijeljen je na više jedinica lokalne samouprave, kao što su Općina Preko, Općina Kali i Općina Kukljica. Ova administrativna podjela često predstavlja izazov prilikom donošenja koordiniranih odluka o razvoju otoka, jer svaka općina često promatra vlastiti prostor bez cjelovitog sagledavanja otočkog razvoja.

- Otok nema zasebnu lokalnu samoupravu već je dio grada Zadra (Molat) Otok Molat je uključen u administrativni okvir Grada Zadra.

Pomorski promet objedinjuje grad Zadar i otoke u jedinstven prometni i organizacijski sustav. Središte grada Zadra igra ključnu ulogu kao polazište većine putovanja. Današnji koncept povezivanja između Grada Zadra i otoka prepoznaje se kroz pomorski promet koji čini cjelovit i integrirani sustav. No, postavlja se pitanje je li današnji model povezivanja, koji se temelji na centralnom sustavu Grad-otoci, jedini mogući. Nova shvaćanja teorija povezivanja naselja primjenjiva su i na otoke. Primjerice, teorija rizoma (franc. *rhizome*) Deleuzea i Guattarija (1987) može se primijeniti na način da se umrežavanje događa na lokalnoj razini između pojedinačno izoliranih otoka, čime se postiže snažnija periferna povezanost između otoka i indirektno s gradom.⁴

Za razvoj i izgradnju ovakvog urbaniziranog arhipelaga, temeljita i sustavna analiza infrastrukturnih potencijala je ključna, uzimajući u obzir demografske i bioklimatske pokazatelje (Vukić i sur., 2017). Istodobno, politički i ekonomski akteri, urbanistički stručnjaci i lokalno stanovništvo igraju ključnu ulogu u oblikovanju smjera razvoja i promjena u fizičkom i simboličkom prostoru otoka.

Slika 3. Plan predviđenih sadržaja studentskog sela Molat – sadržajna transformacija napuštenog prostora vojarnje. Molat postaje središte susreta studenata, turista i lokalnog stanovništva, studentice Ema Dunkić i Ana Doljanin

⁴ Teoriju o rizomima (rizomu) kao proizvodu filozofske refleksije postavili su i temeljito razvili Gilles Deleuze i Felix Guattari na temelju studija koje govore o nehijerarhijskom sustavu.

Uvažavajući suvremenu upotrebu otoka unutar zadarskog arhipelaga, istaknuto je tijekom interdisciplinarnih urbanističkih radionica da urbanistička rješenja usmjerena na efikasnom upravljanju kvalitetom ponude, naročito u uvjetima rastućeg razvoja turizma, moraju adresirati teme kao što su pristupačnost otoka, posebno u odnosu na Zadar, upravljanje otpadom, izbalansiran pristup pomorskom dobru s naglaskom na organizirane komunalne sustave i estetizaciju neuralgičnih elemenata u kaotičnoj urbanizaciji (Poljanec-Borić, 2019).

Grad Zadar, kao i drugi urbani centri, prošao je kroz intenzivne procese modernizacije koji nisu mimoišli ni druge veće dalmatinske gradove. Grad više nije samo tradicionalno definiran, već Zadar postaje svojevrsni grad-kolaž, kao što sugeriraju Rowe i Koetter u svojoj istoimenoj i ključnoj knjizi (Rowe i Koetter, 1984). Ovaj kolaž se također razvijao stihijski, uz povremene systemske urbanističke intervencije, pri čemu nisu obuhvaćeni samo ruralni krajobrazi već i otočki prostor. Kao što je ranije napomenuto, neki od otoka nemaju vlastitu lokalnu samoupravu, poput otoka Molata, kojeg su studenti urbanističke radionice detaljno proučavali i predlagali za njega različite razvojne projekte.

Interdisciplinarna studentska radionica je uspješno identificirala aktualne probleme i potencijale prostora otoka te ponudila raznovrsne projekte na različitim razinama planiranja prostora i gospodarskog razvoja. Na primjeru otoka Molata, naglasak je stavljen na transformaciju povijesno opterećenih područja, poput bivšeg fašističkog logora, u edukacijske i turističke projekte. Integriranje napuštenih vojarni na Molatu u sveučilišni centar za ljetne škole Sveučilišta u Zadru predstavlja inovativan pristup koji doprinosi revitalizaciji i održivom razvoju tog područja. Nadalje, projekt u mjestu Sali na Dugom otoku se usmjerio na revitalizaciju napuštenih industrijskih zgrada te uređenje obalnog prostora, uz cilj poticanja kvalitetne turističke ponude i gospodarskog rasta. Drugim projektom, na Dugom otoku, dan je prijedlog za kopneni ulazni info punkt u Park prirode Telašćica s glavne otočne prometnice. Naselje Kali na otoku Ugljanu, sa svojom duboko ukorijenjenom ribarskom tradicijom, također je bilo predmetom interesa. Studenti su osmislili projekte koji ističu identitet mjesta kroz preobrazbu obalnog i lučkog područja, s ciljem brendiranja naselja i otoka putem očuvanja autentičnosti i tradicije.

Izazov planiranja i razvoja otoka ogleda se u dvostrukom pristupu - gospodarsko-razvojnog i prostorno-planerskom, koji često nisu usklađeni. Administrativna fragmentacija i raznolike razine odlučivanja na području naselja, otoka, grada Zadra i Zadarske županije dodatno kompliciraju sustav planiranja. Ovakav pristup često dovodi do neusklađenog razvoja, gdje su parcijalni ciljevi i interesi prečesto suprotstavljeni, uz nedostatan angažman lokalnog stanovništva u procesima planiranja i razvoja. Slično, administrativna rascjepkanost i prevelik broj općina i gradova postaju prepreka u efikasnom prostornom planiranju cijele države, čime su i otočki prostorni razvoj i održivost narušeni.

Slika 4. Tipično novo rješenje zona i ambijentata na otoku Ugljanu u mjestu Kali - formirane su prostorne cjeline diferencirane prema aktivnostima, studentice Erika Filipan, Vinka Ivičić i Lea Longin

U okviru dominacije ekonomske logike, politički i ekonomski akteri ostvaruju najveći utjecaj, dok lokalno stanovništvo čini potencijal za budući razvoj. Međutim, i kod lokalnog stanovništva dolazi do promjena s vremenom (Bassand, 2007).⁵ Uz sve to odvija se i proces strukturiranja koji se odnosi podjednako na fizički, ali i na simbolički prostor kako grada, tako i otoka. Prisutna je međusobna interakcija i utjecaj fizičkog prostora otoka, prirodne i kulturne baštine, stanovništva i korisnika (Vukić i sur., 2017). Važno je istaknuti da je ostvarenje takvih zaključaka proizašlo iz primjene interdisciplinarnog pristupa edukaciji i planiranju prostora otoka, koji je omogućio aktivno sudjelovanje stručnjaka različitih struka i obrazovanja, kao i predstavnika grada i lokalnih samouprava.

Ova radionica nije samo istaknula probleme i potencijale otoka, već je ponudila konkretne projekte koji ukazuju na put ka održivom i harmoničnom razvoju. Njeni rezultati i modeli primjenjivi su ne samo na analiziranim otocima, već i na drugim sličnim područjima te nude mogućnost dubljeg razumijevanja i pristupa unaprjeđenju lokalnih zajednica i prostornog planiranja.

Akteri u procesu interdisciplinarnog pristupa edukaciji

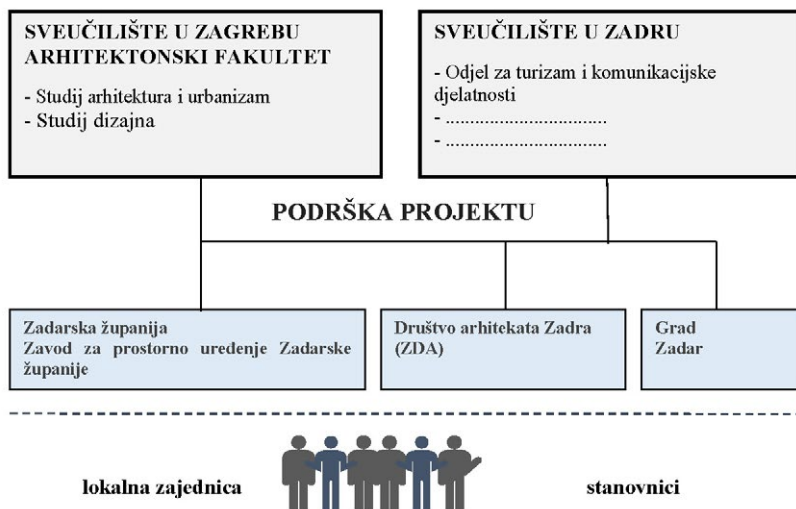
U brzo promjenjivom svijetu, nužno je prilagoditi politike obrazovanja kako bi odražavale suvremene zahtjeve. Interdisciplinarnost predstavlja važan pristup u današnjem obrazovanju, budući da teži rješavanju problema kroz kombinaciju različitih disciplina kako bi se postigli izvanredni rezultati u kontekstu društva znanja (Self, Baek, 2017). Takav pristup omogućuje primjenu inovativnih koncepata kako u teorijskom tako i u praktičnom okviru (Jukić, Krce-Miočić i Vukić, 2019).

Izuzetno važna komponenta uspješnog interdisciplinarnog pristupa edukaciji jest odabir sudionika. Kvalitetne rasprave koje vode do dubokih zaključaka i programskih rješenja ovise o dobro odabranim sudionicima. Ovaj čimbenik također je bio od ključnog značaja prilikom organizacije interdisciplinarne urbanističke radionice pod nazivom „Zadar – grad i otoci“. Važno je napomenuti da je cijeli projekt zaživio kao plod suradnje između *Zadarskog Sveučilišta*, konkretno *Odjela za turizam i komunikacije*, te *Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, posebno *Katedre za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažno uređenje i Studija dizajna*.

Na čelu ovog projekta i radionice nalazili su se stručnjaci iz akademske zajednice, uključujući profesore i istraživače s relevantnim stručnostima, te iz prak-

⁵ Došlo je do transformacije temeljnih demografskih činjenica, odnosno stanovništva, u složene suvremene kategorije koje M. Bassand opisuje kao kategoriju stanovnika-korisnika-građana.

tičnog sektora, kao što su urbanisti, arhitekti, stručnjaci za prostorno planiranje i dizajn. Njihov doprinos bio je neophodan kako bi se osigurala kvalitetna metodologija i dubinska analiza problema. Također, uključivanje predstavnika drugih odjela društvenih i humanističkih znanosti, koje je pozvao *Odjel za turizam i komunikacije*, odigralo je značajnu ulogu. Ovi akteri igrali su ključnu ulogu u oblikovanju i usmjeravanju projekta.

Slika 5. Organizacijski model interdisciplinarnog pristupa edukaciji (T. Jukić)

Također, lokalna samouprava imala je važnu ulogu u ovom procesu. Podršku, stručnu i organizacijsku, osigurali su s jedne strane *Društvo arhitekata Zadra (ZDA)*, dok su s druge strane sudjelovali *Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije* i *Grad Zadar*. Njihov uvid omogućio je praktičnu primjenjivost predloženih rješenja unutar konteksta grada Zadra. Ostvarivanje interdisciplinarnog radionice, obilazak otoka zadarskog arhipelaga, terenski rad, konstruktivne rasprave i dijalog bili su mogući uz podršku sponzora.

Ključan element ovog edukacijskog modela bilo je uključivanje lokalnog stanovništva, odnosno otočana i njihovih predstavnika iz lokalnih zajednica. Njihova perspektiva, potrebe i sugestije osigurali su da predložena rješenja budu usklađena s realnim potrebama lokalne zajednice. Ova suradnja obuhvaćala je cjelokupni proces, od inicijalnih informacijskih razgovora, terenskog rada, prezentacija konačnih radova, do diskusija o postignutim rezultatima, prijedlozima i smjernicama. Tek putem ove dinamične interakcije bilo je moguće osigurati kvalitetne osnovne podatke, ali i dobiti konstruktivne komentare predloženih projekata i akcija.

Sve navedeno naglašava da je interdisciplinarni pristup edukaciji složen proces koji zahtijeva sinergiju različitih struka, sektora i aktera. Tek kroz njihovu usklađenu suradnju moguće je ostvariti sveobuhvatnu analizu, duboko razumijevanje problema i razvoj inovativnih rješenja koja će imati stvarni utjecaj na društvo i okoliš.

Zaključak

Prilikom analize edukacijskog modela održivog razvoja, njegove organizacije, sadržaja i provedbe, možemo zaključiti da na uspješnost značajno može utjecati čitav niz čimbenika. Kroz različite oblike edukacijskih modela, urbanističkih radionica i ljetnih škola, posvećeni temi otoka, dobiveni su dragocjeni uvidi u ključne aspekte koji su nužni za postizanje uspješnog edukacijskog procesa.

Uspjeh edukacijskog modela održivog razvoja zahtijeva interdisciplinarni pristup i prisutnost studenata, mentora te stručnjaka iz različitih disciplina kao što su urbanizam, geografija, ekonomija, marketing i sociologija. Važno je da teorijski dio bude temeljito razrađen i raspravljen, dok bi praktični dio trebao biti dodatno naglašen putem terenskog obilaska. Rad na terenu podrazumijeva ne samo upoznavanje s prostorom i njegovim fizičkim karakteristikama, već također potiče aktivni kontakt, razgovor i uključivanje lokalnih stanovnika i predstavnika lokalne samouprave. Finalni korak nužno obuhvaća prezentaciju istraživačkih rezultata kroz izložbe i predavanja lokalnoj zajednici, s ciljem poticanja dubokih rasprava i dijaloga.

Edukacijski model održivog razvoja postao je prepoznatljiv i sveprisutan, proširivši se čak i na druge kolegije unutar Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Glavni cilj ovog modela je iznjedrili buduće stručnjake koji su spremni za interdisciplinarni rad te aktivnu suradnju s lokalnom zajednicom. Osim toga, poželjno je da sudionici, kako studenti tako i predavači, dolaze ne samo iz različitih struka unutar iste institucije, već i iz drugih sveučilišta, fakulteta i institucija. Ova raznolikost dodatno je obogatila model te mu pružila kvalitetu i životnost potrebnu za postizanje autentičnih i vrijednih rezultata.

Proučavajući prostor otoka, posebice u kontekstu održivosti i unaprjeđenja, postavljeni su glavni ciljevi i prioriteti koji su potaknuli različite vizije budućnosti i raznolike scenarije prostornog razvoja otoka. Turizam na otocima često postavlja izazove za održavanje ravnoteže između turističkih aktivnosti i svakodnevnog života lokalnog stanovništva. U tom kontekstu, sukladno problemima i potencijalima, ključno je postaviti održivost i uravnoteženi razvoj kao temeljne smjernice što bi trebalo osigurati da lokalna zajednica na otocima nastavi živjeti kvalitetnije, a turizam zadrži poziciju ključnog, ali ne i jedinog gospodarskog čimbenika.

Krajem 20. stoljeća turistička motivacija za morem i suncem te prostorna i sezonska koncentracija, koja uzrokuje masovni turizam, počinje se pomicati prema vrstama turizma koji imaju neke druge, sezonski i prostorno manje osjetljive, motivatore kao što su kao što su gastronomija, kultura, prirodne atrakcije, zabava, adrenalin, nova iskustva itd. (Perkov i Jukić, 2018). Praktično iskustvo i interakcija postaju ključne komponente suvremenog turizma temeljenog na doživljajima. Sudjelovanje u različitim aktivnostima može biti aktivno ili pasivno, kao sudionik ili samo promatrač (Jukić, 2017). Učinak takvih aktivnosti je iskustven, emotivan i jedinstven. Uvjeti koji su nužni za postizanje tog učinka su prije svega privlačnost prostora otoka, njegova povijesna slojevitost i različiti scenariji događanja., izbjegavanje masovnih korisnika i istovremeno postizanje većeg broja korisnika različitih aktivnosti na različitim lokacijama otoka (Jukić, Krce-Miočić i Vukić, 2019).

Projekti predstavljeni lokalnoj zajednici trebaju biti utemeljeni na realnoj mogućnosti realizacije, te omogućiti postepeni razvoj kroz kraće ili duže vremenske okvire. Lokalno stanovništvo mora osvijestiti svoju ulogu u oblikovanju budućnosti otoka, te biti potaknuto na promjene koje su ne samo nužne, već i poželjne. Takva rješenja bi unaprijedila kvalitetu života stanovnika, dodatno obogatila ponudu otoka te otvorila nove prilike za održiv razvoj.

Ovaj rad pruža značajan doprinos ne samo u smanjenju izolacije i poboljšanju kvalitete života na otocima, već također ističe važnost potenciranja identitetskog sustava (Vukić, 2013) te kvalitetnijeg integriranja u ekonomski razvoj tog područja. Također, istraživanja i zaključci ovog rada, primijenjeni na područje otoka, imaju potencijal da se prošire na druge kontekste i područja. Uz malene prilagodbe, edukacijski model može poslužiti kao vrijedan alat za razvijanje održivih rješenja i unaprjeđenje kvalitete života u različitim lokalnim zajednicama. Ovaj rad naglašava važnost fleksibilnosti i prilagodljivosti takvih modela te otvara mogućnost za buduća istraživanja i primjene.

Ovaj model edukacije koji je izveden kroz radionicu „Zadar – grad i otoci“, ističe važnost interdisciplinarnog pristupa u obrazovanju te postavlja temelje za buduće primjene. Edukacijski model uključuje raznolike sudionike kao što su studenti, predavači i stručnjaci iz različitih disciplina. Ovaj integrirani pristup omogućava holističko razmatranje problema te potiče kritičko razmišljanje i multidisciplinarnu suradnju.

Literatura i izvori

- Bassand, M. (2007), *Cités, villes, métropoles: Le changement irréversible de la ville*. Lausanne: Presse polytechnique et universitaires romandes.
- Deleuze, G.; Guattari, F.L. (1987). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press Minneapolis London.

- Jukić, T. (2015). Saniranje prostora u funkciji dovršenja postupka legalizacije bespravno izgrađenih građevina – primjer otoka Vira, Znanstveni skup Otok Vir, Sveučilište u Zadru, Općina Vir, Zadar, Vir, 16. – 18. travnja 2015.
- Jukić, T. (2017). Revitalization of Local Community Public Space in a Tourist/Historic City. In: Jukić, Tihomir (edit.) *City Public Spaces - Tradition and Contemporary Needs*. Zagreb, Zadar: University of Zagreb; University of Zadar, p. 16-19.
- Jukić, T. (2018). Grad, otoci i održiv razvoj – može li i drugačije?, *Zadar – grad i otoci*, Zadar: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Sveučilište u Zadru.
- Jukić, T.; Krce Miočić, B.; Vukić, F., (2019). Education Model for Experience Creation in Tourism / *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism* (Managing Cultural Tourism: A Sustainability Approach Vol. 1) / Jelinčić, Daniela Angelin ; Mansfeld, Yoel (ur.). Singapore: World Scientific Publishing, str. 85-98.
- Perkov, K. i Jukić, T. (2018). Interest for Historic City – Sustainable and Creative Interpretations of Heritage as a Precondition for Innovative Tourism. In: *Abstract book Heritage for planet earth 2018 - international symposium „Life Beyond Tourism“*, Presentations of World Heritage “Sites for Dialogue” & Courses of International Institute Life Beyond Tourism, Firenze, p. 22.
- Poljanec-Borić, S. (2019). Društveni deskriptori za urbanističku terapiju otoka Vira, u: *Grad i otoci - Zadar 2020* / Jukić, Tihomir (ur.). Zadar: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Sveučilište u Zadru.
- Rowe K., Koetter F. (1984). *Collage City*, MIT Press, Cambridge Mass.
- Self, J. A., Baek, J. S. (2017). Interdisciplinarity in design education: understanding the undergraduate student experience. *International Journal of Technology and Design Education*, 27(3), 459-480.
- Vukić, F; Jukić, T; Podnar, I; Šarinić, J. (2017). Living Historical City Strategy: Sustainable Tourism as Creative Practice. Proceedings of the 6th International Conference of Arte-Polis Imagining Experience: *Creative Tourism and the Making of Place*. U: Silver, Christopher ; Marques. Lénia ; Hanan, Himasari ; Widiastuti, Indah (ur.). Singapur: Springer, str. 279-288 doi:10.1007/978-981-10-5481-5_27
- Vukić F. (2013.). Grad kao identitetski sustav (The City as an Identity System), University of Zagreb, „Zadar – grad i otoci“ (Zadar 2018.), *Povijesna središta, suvremeni grad i održivi turizam*, urednik: Tihomir Jukić, „Istraživanje, preobrazba i sanacija prostora otoka Vira“; izložba studentskih radova Diplomskog studija AĖ, akad. god. 2012./2013, Katedra za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu; promocija knjige studentskih radova - 4. kongres hrvatskih arhitekata ZEMLJA, 27. - 29. rujna 2013. u Osijeku

Sažetak

Interdisciplinarni pristup edukaciji je nužan kao osnova razumijevanja problema izoliranosti otoka, njihovog potencijala i kvalitetnijeg planiranja njihovog razvoja. Na takvim istraživanjima zadacima i projektima mogu se sagledavati najvažniji aspekti održivosti, od društvene, ekonomske do okolišne.

U Zadru je u zajedničkoj organizaciji Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Zadru održana interdisciplinarna arhitektonsko-urbanistička radionica od nazivom „Zadar – grad i otoci“ (Zadar 2018.), kao dio četverogodišnjeg projekta „Povijesna središta, suvremeni grad i održivi turizam“. Polazna pitanja cjelokupnog istraživanja i planiranja u sklopu radionice bila su: jesu li danas otoci zadarskog akvatorija na najprimjereniji način uključeni u život grada i u strategiju razvoja cjelokupnog područja, te koliko se grad oslanja na otoke i obrnuto?

Administrativna podjela je izrazito važna za razvoj otoka, no ne ulazeći u političke odluke podjele prostora, željelo se propitati različite modele odnosa grada i otoka s obzirom na različite modele upravljanja njima, kao i ono što je moguće pokrenuti odmah, a što planirati u budućnosti.

Analizirajući potencijal prostora u svrhu njihove revalorizacije, nudeći prijedloge za njihov održiv razvoj i podizanje kvalitete života, studenti su u kontaktu s predstavnicima lokalne samouprave i aktivnim sudjelovanjem stanovnika nastojali dati poticaj drukčijem pristupu planiranju, projektiranju i mogućim intervencijama na prostoru otoka. Oni su u interdisciplinarnim timovima, pod mentorskim vođenjem nastavnika sa Sveučilišta u Zadru i Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, analizirajući cijeli zadarski arhipelag izradili idejne projekte za pojedine lokacije na otocima Molatu, Dugom otoku i Ugljanu, te sve objavili u pratećim publikacijama.

Cilj cijelog projekta Zadar 2020. bio je pridonijeti nekim novim idejama promišljanju urbanog prostora lokalne zajednice kroz multidisciplinarni pristup koji bi sagledao odnos grada i njegovog funkcionalnog prostora otoka, uz propitivanje i učešće lokalne zajednice. Rezultati su bili prezentirani i objavljeni i na međunarodnim skupovima.

Ključne riječi: otoci, edukacija, interdisciplinarni pristup, održiv razvoj, planiranje prostora

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO ISLAND EDUCATION AND SPATIAL PLANNING

Summary

An interdisciplinary approach to education is necessary to understand the problem of island isolation, their potential, and better planning of their development. The most important aspects of sustainability, from social and economic to environmental, can be considered in such tasks.

An interdisciplinary architectural-urban workshop entitled “Zadar - city and islands” (Zadar, 2018) was held in Zadar, jointly organized by the Faculty of Architecture of the University of Zagreb and the University of Zadar, as part of the four-year project “Historical Centres, Contemporary Cities, and Sustainable Tourism “. In addition to teachers and students, guest lecturers from various professions participated in the workshop. The fundamental questions of the overall research and planning as part of the workshop were: Are the islands of Zadar’s water area today included in the most appropriate way in the life of the city and the development strategy of the entire area, and how much does the city rely on the islands and vice versa? The administrative division is significant for the development of the island; however, without entering political decisions about the division of space, we wanted to question different models of the relationship between the city and the island concerning different models of their management, as well as what can be started immediately and what can be planned in the future.

Analysing the potential of spaces for their revaluation, offering proposals for their sustainable development, and raising the quality of life, the students, in contact with the local self-government and active participation of citizens, tried to give impetus to a different approach to planning, designing and possible interventions on the island. In interdisciplinary teams, under the mentorship of teachers from the University of Zadar and the Faculty of Architecture in Zagreb, they created conceptual projects for individual locations on Molat, Dugi otok, and Ugljan and published everything in the accompanying publication.

The goal of the Zadar 2020 project was to contribute some new ideas to the reflection of the urban space of the local community through a multidisciplinary approach that would look at the relationship between the city and its functional space, with the questioning and participation of the local community. The results were presented and published at international meetings.

Keywords: islands, education, interdisciplinary approach, sustainable development, spatial planning

UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA TURIZAM I ODRŽIVOST: NASTAVAK ISTRAŽIVANJA ODABRANIH MJESTA SREDNJODALMATINSKIH OTOKA HVARA I BRAČA

Jelena Zlatar Gamberožić

Jelena Zlatar Gamberožić
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Frankopanska 22, 10000 Zagreb
jelena@idi.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.14>

Održivost otoka i problemi turističkog razvoja jadranskih otoka

Prema Swarbrookeu (1998), održivi turizam uključuje one oblike turizma koji zadovoljavaju potrebe turista, tj. turističke industrije i zajednica domaćina danas bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe. Ekonomski, ekološki i socio-kulturni uvjeti održivosti obuhvaćaju 1) optimalno korištenje resursa okoliša kako bi se očuvala baština i biološka raznolikost 2) poštivanje društveno-kulturne autentičnosti domaćina i samog prostora otoka 3) osiguravanje dugoročnog gospodarskog poslovanja, pravedne raspodjele socioekonomskih koristi svim dionicima, uključujući stabilno zaposlenje, prilike za stvaranje prihoda i socijalne usluge zajednicama domaćinima (UNEP, 2005; UNDPDSD, 1996). Putem ovih odrednica dolazimo do bitnih elemenata/dimenzija za održivost pojedinog otoka i mjesta na otoku: ekonomskih, ekoloških i socijalnih (vidi Throsby, 2008; O'Toole i sur., 2006; Spangenberg, 2004 itd.). Ekološka dimenzija održivosti orijentirana je prema okolišu i njegovoj zaštiti te razvoju agroturizma i ekoturizma s obzirom na *carrying capacity*) svakog

¹ Ovaj rad je rezultat rada na kompetitivnom istraživačkom projektu Mreža otočne temporalnosti: multidisciplinarno istraživanje iskustva temporalnosti na Dugom otoku i Kornatima. Projekt financira Sveučilište u Zadru za razdoblje 2021.-2023. (IP.01.2021.13).

mjesta; ekonomska dimenzija održivosti uključuje gospodarski rast i dugoročno zadovoljenje materijalnih potreba potaknutih turizmom, kao i na istraživanje različitih tipova turizma; socijalna dimenzija održivosti obuhvaća socijalni kapital i socijalnu sigurnost, kao i komunikaciju između stanovnika, njihov suživot i postizanje ciljeva (Colantonio, 2009: 872). Njima pridodajemo i kulturnu dimenziju održivosti koju možemo definirati kao dimenziju koja kao četvrti stup održivosti obuhvaća kako dokumentiranu kulturu, tako i povijesne znamenitosti i kulturnu baštinu. Radi se dakle o sposobnosti očuvanja kulturnog identiteta uz omogućavanje promjena koje se tiču kulturnih vrijednosti (Miltojević i Ilić-Krstić, 2011). Od uvođenja koncepta održivosti, dimenzije (stupovi) održivosti su uspješno korišteni kao okvir za cjelokupno istraživanje utjecaja različitih aktivnosti u društvenim, ekonomskim i ekološkim dimenzijama (Barbieri, 2019). Također je važno je naglasiti da se kod održivog razvoja radi o četiri stupa koja trebaju biti jednako razvijena, dakle pri bilo kojem konceptu razvoja jednako se trebaju uzeti u obzir sve četiri dimenzije održivosti.

Otočni razvoj je pretrpio različite promjene vezane kako uz globalizacijske procese tako i demografske i gospodarske, poput senilizacije stanovništva, depopulacije, migracije stanovništva iz ruralnih područja u gradove zbog gospodarskih uzroka (industrijalizacije kopna, deagrarizacije, krize pojedinih poljoprivrednih djelatnosti, monokultura na nekim otocima itd.). Danas su stoga otoci najrjeđe naseljena područja Hrvatske.

Turistička ponuda je raznolika i ovisi o prirodnim karakteristikama i mogućnostima svakog otoka (krajolik, poljoprivredna proizvodnja, apartmani za odmor) te se i razlikuje; veća mjesta na otocima, s boljom prometnom povezanošću i razvijenijom turističkom ponudom u velikoj su prednosti pred manjim mjestima te obično imaju razvijenije dimenzije održivosti od manjih mjesta u unutrašnjosti otoka, bez koncepta razvoja i ekonomske potpore od strane viših instanci (općine ili države). Uz turističku potražnju koja danas uvelike nadilazi „sunce i more“ te se okreće ka raznim drugim alternativnim tipovima turističke ponude (od sportskog preko zdravstvenog do agro-turizma), manji se otoci, kao i slabije razvijena mjesta još više suočavaju s depopulacijom i stagnacijom. Oni, prema Baldacchinu (2012) također najčešće imaju ograničene ili u nekim slučajevima nepostojeće resurse, a udaljenost i izoliranost (slaba povezanost) i povećani troškovi prijevoza samo su neki od problema s kojim se susreću u suprotnosti s većim i popularnijim turističkim središtima.

Konkurencija među turističkim destinacijama koje stalno poboljšavaju svoju turističku ponudu s inovativnim proizvodima kako bi zadovoljile specifične potrebe svojih kupaca i unaprijedile njihovo iskustvo odmora (Đogić i Cerjak, 2015) u mnogim slučajevima ima različite početne pozicije s obzirom na položaj i resurse mjesta koji su u startu različiti. Prema Miljan (2019), možemo razli-

kovati sljedeće tipove turizma: potpuno slobodan razvoj, intenzivan turistički razvoj, alternativne scenarije, održivi turizam, produljenje dosadašnjeg stanja ili *status quo* model i scenarij turističkog restrukturiranja ili repozicioniranja te smo se tom podjelom koristili i u opisivanju modela turističkog razvoja u navedenim primjerima. Neke su destinacije tako postale poznata i popularna turistička središta (kao što ćemo vidjeti na primjeru Hvara ili Bola) dok su neke ostale marginalizirane (primjer Povalja), a treća varijanta obuhvaća repozicioniranje (Miljan, 2019) ili određenu transformaciju mjesta iz jednog tipa turističke destinacije u drugu, kao što je potencijalno slučaj mjesta Postira na otoku Braču.

Prema novijim istraživanjima stavova stanovnika prema turizmu na hrvatskim otocima tijekom pandemije COVID-19 (Kordej de Villa i Slijepčević, 2023) pokazano je da je gotovo jedna trećina stanovnika otoke smatrala preopterećenima turistima u razdoblju prije pandemije, a rezultati također pokazuju da stavovi otočana prema gospodarskim mjerama poduzetim tijekom pandemije COVID-19 nisu bili homogeni te su se značajno razlikovali ovisno o veličini otoka; stanovnici manjih otoka, brojem i veličinom, bili su kritičniji prema gospodarskim mjerama te su očekivala djelotvornije ekonomske mjere za svoje ograničenije resurse. Osim toga, očekivali su jasniju komunikaciju od strane vlasti o očekivanim učincima ekonomskih mjera (Kordej de Villa i Slijepčević, 2023).

Pregled dosadašnjih istraživanja

Stanje turizma i turistički scenariji na otoku gradu (grad Hvar) i Braču istraživana su u više vremenskih razdoblja (Zlatar, 2010; Tonković i Zlatar, 2014; Zlatar Gamberožić i Tonković, 2015; Zlatar Gamberožić i Svirčić Gotovac, 2021; Zlatar Gamberožić, 2021), a bavila su se različitim tipovima turističkog razvoja na tim prostorima.

Ovo je istraživanje nastavak spomenutih istraživanja kojim se nastoji utvrditi daljnje specifičnosti otočnog razvoja otoka Hvara i Brača, a s obzirom na dimenzije održivosti razvoja (ekonomsku, ekološku, kulturnu i socijalnu). Specifičnost ovog istraživanja je analiza utjecaja pandemije COVID-19 na odabrana naselja na Hvaru i Braču prethodnih godina (2020. i 2021.). Hvar i Brač dva su veća srednjedalmatinska otoka prigodna za analizu zbog mogućnosti istraživanja većih i manjih mjesta na otoku pri čemu se i u ovom slučaju istraživao grad Hvar na otoku Hvaru te mjesta Povalja, Postira i Bol na otoku Braču.

Dosadašnja istraživanja su pokazala kako je u gradu Hvaru uglavnom prisutan stihijski razvoj turizma (Zlatar Gamberožić, 2021) koji karakterizira neograničen turistički razvoj, a koji može imati i ima negativne posljedice na prostor i *carrying capacity* (nosivost) otoka, a također i ukazuju na nemogućnost jasnog strateškog usmjeravanja razvoja otočnog turizma. Prisutni su različiti

pravci; elitni turizma (Dehoorne i Theng, 2015; Conejo i dr., 2020; Correia i dr, 2014; Iloranta, 2021) koji je bio pogotovo prisutan u Hvaru početkom 2000-ih, privlačeći mnoge *celebrityje*, zatim kulturni, obiteljski turizam te *backpackerski* i *party* turizam koji su nerijetko u međusobnoj koliziji. Za svoju posljedicu takav razvoj ima, između ostalog, pretjeranu iskorištenost otočkih resursa, čime naginje gubitku vizije mjesta kao turističkog odredišta (Zlatar Gamberožić, 2021).

Istraživanja mjesta Povlja (vidi Zlatar, 2010; Zlatar Gamberožić i Svirčić Gotovac, 2021) ukazuju na stagnaciju koja se proteže kroz posljednje desetljeće ukazujući pritom i na problematičan položaj manjih mjesta na otocima s lošijom prometnom povezanošću. Već se i prije dvadesetak godina „prognoziralo“ da će na manjim otocima bez trajektne linije i mosta, te u mjestima koja se nalaze u unutrašnjosti otoka izumrijeti najveći broj naselja (Stiperski; Malić; Kovačević, 2001). Ovakvom stanju je najviše pridonijelo nepostojanje hotela (koji je u privatnom vlasništvu i zatvoren) kao i nepostojanje planskog razvoja za mjesto od strane općine ili viših instanci. Premda je mjesto relativno očuvano što se tiče prirodnih ljepota i resursa (Zlatar Gamberožić i Svirčić Gotovac, 2021), bez ekonomske osnove i daljnjeg ulaganja u mjesto, nemoguće je očekivati razvoj koji ne teži stagnaciji. Mjesto Postira pokazala su u prethodnom istraživanju (Tonković i Zlatar, 2014) uravnotežen razvoj s jednakim naglaskom na sve četiri dimenzije održivosti. Bol se u mnogim aspektima pokazuje najslabijim razvoju grada Hvara, tj. usmjeren prema masovnom turizmu (Zlatar Gamberožić i Tonković, 2015) kroz vrlo razvijenu apartmanizaciju kao i problem očuvanja okoliša.

Metodološki okvir istraživanja

Ciljevi istraživanja su bili utvrditi trenutno stanje turizma u istraživanim mjestima na otocima Hvaru i Braču, moguće daljnje smjernice, prednosti i izazove, a s obzirom na socijalnu, ekološku, ekonomsku i kulturnu dimenziju održivosti te utjecaj pandemije COVID-19. Intervjuirani su stalni i sezonski stanovnici otoka i svi tipovi aktera do kojih se moglo doći, iz različitih sektora i tipova djelatnosti: lokalna samouprava, turistička zajednica, turistički djelatnici (vlasnici apartmana, ugostitelji, hotelijeri), obrtnici, poljoprivrednici i kulturni akteri.

Sugovornici su obuhvaćali 20 intervjuja u gradu Hvaru i 25 intervju na Braču (odabrana mjesta - Povlja, Postira, Bol) (Tablice 1 i 2), a intervjui su provedeni u srpnju i kolovozu 2022. godine.

Tablica 1. Brač

POVLJA (12)		POSTIRA (7)	BOL (6)
Stalni (13):	Djelatnica na info-pultu Konobarica Profesionalni ribar Prometni tehničar Strojarski tehničar	Administratorica u Uljari Konobar Vlasnica apartmana	Knjižničarka Konobarica Općina Bol Predstavnik turističke zajednice Trgovkinja
Sezonski(12):	Informatičar Muzikologinja Organizator evenata Profesor engl. i franc. Profesor glazbe Umirovljenica Umirovljenik	Arhitektica Recepcionarka u hotelu Pastura Sociologinja Trgovkinja	Ekonomistica

Izvor: autorica

Tablica 2. Grad Hvar

HVAR	
Stalni (12)	Sezonski (8)
Direktor hotela Direktorica turističke zajednice Djelatnica u hotelu Djelatnica u turističkoj zajednici Djelatnik u galeriji Glavna knjižničarka Pomoćna knjižničarka Kozmetičarka Vlasnica štanda Voditeljica marketinga i promocije kina Mediteran Voditeljica udruga LAG-a i FLAG-a Zdravstvena djelatnica	Djelatnica u agenciji iznajmljivanja brodova Djelatnica u butiku Djelatnica u kazalištu Informatičar Iznajmljivač skutera Neovisna konzultantica Novinarka Grafički dizajner

Izvor: autorica

Pitanja su bila koncentrirana na različite aspekte održivosti - ekonomske, ekološke, socijalne i kulturne, kao i na utjecaj COVID-19 pandemije na turistički razvoj otoka te smo ih tako i grupirali u pet ključnih aspekata prilikom analize/interpretacije rezultata. U tom smislu pitanja vezana uz ekonomsku dimenziju održivosti obuhvaćala su trenutno stanje i najprisutnije tipove turizma, daljnje scenarije razvoja turizma, najvažnije lokacije/atrakcije investiranja u turizam i buduća mjesta za investiranje te (ne)planiranost turizma. Socijalna dimenzija obuhvaćala je glavne aktere u turističkom razvoju, njihovu moć te nove inicijative i ulaganja u turizam, a također i participaciju stanovnika u lokalnim inicijativam. Ekološka dimenzija i pitanja vezana uz nju obuhvaćala je glavne aktere u turističkom razvoju te nove inicijative i ulaganja u turizam pogotovo u području agroturizma. U kulturnoj dimenziji postavljena su pitanja vezana uz kulturnu baštinu i kulturno povijesni krajolik te njihova prezentacija kako u većim, tako i u manjim mjestima.

U istraživanju i metodološkim koracima bili su zaštićeni privatni podaci sugovornika/ica, a kombinirali su se intervjui putem e-maila s onima *face-to-face*, budući da jedan dio populacije nije mogao sudjelovati u intervjuima uživo.

Slučaj grada Hvara - primjer razvijanja masovnog turizma

Otok Hvar po geografskoj klasifikaciji spada pod srednjodalmatinski i veliki otok (veći od 110 km²), a ima 10.739 stanovnika (DZS, 2022) (Slika 1).

Slika 1. Otok Hvar

(Izvor: http://www.sucuraj.com/images/maps/island_hvar.jpg)

a) ekonomska dimenzija održivosti

Ono na što su sugovornici najviše ukazivali kao na problem je pretjerani masovni i *party* turizam koji se razvijaju stihijski, neuzimajući u obzir prostorne kapacitete i kontekst grada.

„Grad Hvar ima veliki sadržajni kapacitet, kazalište, galerije, samostan, ljetno kino, ali to zjapi prazno, više kao hladni pogon osim kina, a najveći

fokus je na pijanu djecu, partije i narkotike, ukratko grad je pretvoren u party destinaciju poput Zrća samo za bogatije iz Engleske i SAD-a" (grafički dizajner, sezonski).

„Mislim da stvari idu stihijski. Recimo, da je turistički razvoj mjesta promišljen i osmišljen onda bi, recimo, Tvrđava i dalje bila otvorena za večernju zabavu mlađih gostiju kao nekada a, recimo, Galešnik bi ponovo mogao biti noćni klub za noćne izlaske ljudi ozbiljnije dobi“ (novinarica, sezonski).

Stihijski razvoj spominje se kao već prisutan i velik problem Hvara zbog kojeg se grad ne razvija usustavljeno i planirano. „Razvoj turizma grada Hvara još uvijek je neorganiziran i nedosljedan što između ostalog rezultira sve većim pritiskom na prirodne resurse otoka; Grad spaja različite vrste turizma, što sugerira da ne postoji jasna vizija željenog budućeg razvoja ili brendiranja mjesta“ (Zlatar Gamberožić, 2021: 20). Pandemija je utjecala i na promjenu lokacija s koje dolaze turisti.

„Što se tiče turista, promijenila se struktura. Bilo je puno više gostiju iz sjeverne Europe, skandinavskih zemalja“ (iznajmljivač skutera, sezonski).

Prije pandemije više je turista bilo iz skandinavskih zemalja, dok je nakon najveći broj turista prisutan iz Velike Britanije (27 678) i SAD-a (26 038) (www.dalmatia.hr). Također, broj noćenja se s 264.508 2020. popeo na 654.604 što je nešto manje od broja noćenja prije pandemije (2019. godine) (Vidi Tablica 3). Već se 2021. godine pojavio nagli rast turista u odnosu na prethodnu godinu.

Tablica 3. Broj domaćih i stranih turista i broj noćenja u gradu Hvaru 2022.

2022: Domaći turisti	Strani turisti	Ukupno
9276	157101	166377
Noćenja		
42837	611767	654604

Izvor: www.dalmatia.hr

b) socijalna dimenzija održivosti

Griessler i Littig (2005) pokazuju da društvena održivost obuhvaća zadovoljenje ljudskih potreba, kao i socijalnu pravdu, ljudsko dostojanstvo i sudjelovanje

vanje (participaciju) u različitim aktivnostima zajednice. U kontekstu socijalne održivosti na Hvaru, sugovornici tvrde da većini lokalnog stanovništva odgovara *status quo*, tj. stihijski i masovni turizam, a da su nove inicijative prisutne u vidu civilnih organizacija i korištenju EU fondova.

„Strani investitori i država su glavni akteri. Lokalna zajednica kao da ima dvije struje: glasna manjina koja je neovisna ili indirektno ovisna o turizmu i tiha većina ovisnih o turizmu. Glasna manjina daje pritiska na tradicionalnom Hvaru, tiha većina pokušava doći do kapitala” (informatičar, sezonski).

Participacija lokalnog stanovništva u odlukama vezanima uz grad je poprilično slaba, kao i moć turističke zajednice u zaustavljanju neumjerenog širenja turističkih objekata, pogotovo apartmanizacije. Socijalna održivost bi upravo trebala obuhvaćati poboljšavanje života unutar zajednice, a kroz povezivanje jednakosti, raznolikosti, međusobne povezanosti stanovnika i njihove kvalitete života s vlašću (McKenzie, 2004). Na Hvaru takva povezanost nije prisutna pa dio stanovnika osjeća određenu nemoć u pitanjima kako kulturnih tako i ostalih događaja koji su često osujećeni velikim brojem *backpackerskog* ili *party* turizma.

„Jel' vi vjerujete da se Hvar sada nećka hoće li koncert na vlastitom trgu zato što u deset sati krene show od pijanih i njih je strah. Osjećate se kao taoc u vlastitom gradu” (voditeljica marketinga i promocije kina Mediteran, stalni).

c) ekološka dimenzija održivosti

Agroturizam danas predstavlja jedan od temeljnih elemenata u očuvanju kulturne baštine ruralnih područja. Također, on predstavlja ključni čimbenik za lokalni razvoj, za ruralna rubna područja u kojima turisti jako cijene ekološku i kulturnu baštinu (Shen, 2009). Poljoprivredni krajolik i kulturna baština pri tome prikazuju kulturu lokalnog stanovništva na zemlji, a agroturizam uključuje elemente sudjelovanja zajednice, upravljanje resursima baštine i jačanje planova razvoja ruralnog turizma (Songkhla, 2013).

Rezultati pokazuju da je veći naglasak na eko-turizmu i agroturizmu u drugim mjestima na nego u gradu Hvaru, a problem otpada i zagađenosti postaje sve veći s obzirom na porast broja turista. COVID-19- pandemija je dovela do manjeg broja turista pa time i do manje zagađenosti otoka.

„Agroturizam ima sve više zamaha. Naše uvale diljem otoka Hvara su prekrasne, one imaju prekrasan smještaj. Sve su uvale i sve kuće po svim uvalama diljem otoka pune. Zašto, zato što ljudi tamo imaju točno ono što su htjeli, mir, spokoj, more, svježu ribu itd.” (Direktor hotela, stalni).

„Imaju polja, ima dosta tih OPG-ova sad s domaćom proizvodnjom, kako to već sve ide. Ovdje u Hvaru, ne baš” (zdravstvena djelatnica, stalni).

Vezano uz ekološki razvoj, Hvar (Slika 2) ima mnogo pozitivnih strana, poput još uvijek čistih plaža i prirode, dovodjenja vode i izgradnje infrastrukture poput cesta i tunela. No, velik broj turista koji se vratio gotovo nakon COVID-19 pandemije stvara sve veći negativni utjecaj na cjelokupno ekološko stanje.

„Jedino komunalci još uvijek nekako drže korak s neredom, ali iz godine u godinu sve teže. Turistički razvoj negativno djeluje na ekološko stanje, svake godine je sve više smeća i bezobzirnosti. Fizički, grad je još očuvan i prepoznatljiv, ali za identitet bi rekao da je Hvar poput muzeja koji je prenamijenjen u dječju igraonicu bez nekih intervencija” (informatičar, sezonski).

Slika 2. Panorama grada Hvara
Izvor: autorica

d) kulturna dimenzija održivosti

S jedne strane, kulturnu dimenziju čine svi tradicionalni elementi koji čine kulturnu politiku, tj. kazalište, film, glazba, umjetnost, arhitektura, književnost, muzeji itd, a s druge strane, norme, vrijednosti, pretpostavke, tradicije i prakse (Packalén, 2010).

U gradu Hvaru je, prema odgovorima sugovornika, prisutna nedovoljna promocija kulture kao i nedovoljna povezanost kulture s turizmom. Tome svjedoči, primjerice, nepostojanje predstava u kazalištu, kao i nedovoljno prostora i organizacijske te logističke potpore Grada za uspostavljanje kulturnih programa.

„Kultura nije povezana s turizmom zato što ne postoji strategija i zato što se javna ustanova u kulturi osniva već tri godine i nisu je uspjeli osnovati” (voditeljica marketinga i promocije kina Mediteran, stalni).

Također se ukazuje na nužnost promjene dosadašnjeg kulturnog programa (Hvarsko ljeto) koji je prema odgovorima nekih sugovornika funkcionirao prema principu recikliranja starih, tj. nedovoljnog uvođenja novih, originalnih sadržaja, kao i na važnost otvaranja novih prostora za kulturne sadržaje.

„Hvarsko ljeto ima dobar program, ali je on dosad postojao na principu copy pastea. Kazalište nema predstava, ne znam zašto. A mi zimi nemamo adekvatan prostor za kino Mediteran“ (voditeljica marketinga i promocije kina Mediteran, stalni).

Iako je upravo grad Hvar specifičan po kulturnoj ponudi (kazalište, Arsenal, tvrđava Fortica), sugovornici smatraju da za nju nedostaje promocija te ljudi koji bi na njoj radili, tj. da se ona na nedovoljan način koristi i da je nedovoljno vidljiva.

„Ima kazalište, ima Arsenal, tvrđava jedna, druga. To bi sve trebalo dignuti na jednu veću razinu, naplaćivati. Imamo i toga Ivana Vučetića koji je izumitelj otiska prsta, a zapravo on nije uopće dobro ispromoviran“ (zdravstvena djelatnica, stalni).

e) utjecaj i posljedice COVID-19 pandemije na turizam

Izbijanje COVID-19 virusa bio je nedvojbeno globalna katastrofa budući da u proteklim desetljećima nijedna druga epidemija nije imala sličan utjecaj na globalnu ekonomiju kao pandemija COVID-19 (Gössling i dr., 2020). No, COVID-19 je u gradu Hvaru, kako prema statističkim podacima, tako i prema odgovorima sugovornika, imao kratkoročan utjecaj pa je sezona 2020. godine imala manje turista; klubovi su bili zatvoreni i sve su se aktivnosti održavale na otvorenom. Također, sugovornici smatraju da neće imati dugotrajne i dugoročne posljedice na turizam grada Hvara i otoka Hvara.

„Covid pandemija imala je značajan utjecaj na turizam kao najjaču granu gospodarstva na otoku Hvaru u smislu što se desio manji priljev turista i što je ionako kratka sezona još više skraćena. Masovna okupljanja u zabavnima klubovima su reducirana. Posljedice po meni neće biti dugoročne, ali kratkoročne da- drugačiji je smjer turizma u smislu većeg naglaska na higijenske standarde kao i na smanjenje masovnih okupljanja“ (voditeljica udruge LAG-a i FLAG-a Škoji, stalni).

Pandemija je, prema sugovornicima, pokazala kako bi prostor grada izgledao bez gužve i masovnosti, spominjući u tom kontekstu i pojam *overturizma* (Dodds i Butler, 2019; Goodwin, 2017 itd.) kao problematičnog, ali i simptomatičnog za grad Hvar. Goodwin (2017) čak i spominje Hvar kao destinaciju

koja u svom turističkom razvoju planira dovođenje nepristojnih i pijanih turista (2017: 15). Pandemija je tako utjecala na percepciju turista koji su imali priliku vidjeti i doživjeti prostor bez turističkih gužvi možda i pozitivnije nego na potrebe domaćina koji su željeli povratak na stari tip turizma.

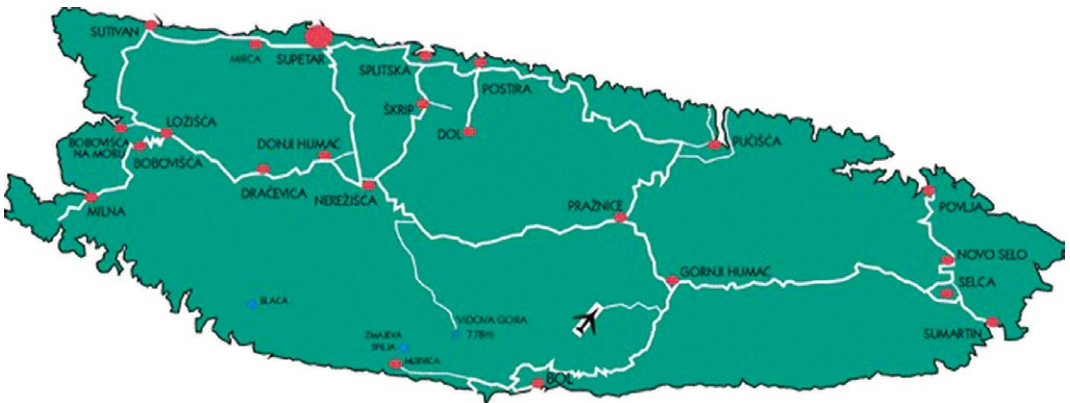
„Osim što se otok malo ‘odmorio’ od ‘overturizma’, nemam spoznaja da je pandemija osjetnije utjecala na hvarski turistički razvoj. Rekla bih da je korona više promijenila očekivanja gostiju, kojima pada tolerancija na gužve, nego domaćini koji su, rekla bih, ostali pri onome: što više (gostiju), to bolje, pa dok ide, ide” (novinarka, sezonski).

Sugovornici također napominju i da se brojke turista brzo vraćaju na one prije pandemije pa se tako nova sezona 2022. uspoređuje s turizmom prije pandemije, onima 2019. godine.

„Već se ove godine primijetilo da COVID nema dugoročnog utjecaja. Sad opet uspoređuju s 2019-om prije korone“ (iznajmljivač skutera, stalni).

Otok Brač - različiti smjerovi razvoja

Brač (najveći otok srednjodalmatinske skupine) (Slika 3) je treći otok po veličini na Jadranu. Sveukupno ima 13 931 stanovnika (DZS, 2022), od čega najveći broj ima općina Supetar, a najmanji Sutivan. Od istraživanih mjesta, Povlja imaju 343 stanovnika, Bol 1694 stanovnika, a Postira 1.448 stanovnika (DZS, 2022).

Slika 3. Otok Brač

(Izvor: <https://www.hpdzeljeznicar.hr/nekategorizirano/izlet-na-otok-brac>)

a) ekonomska dimenzija održivosti

Važno je napomenuti kako su u različitim mjestima na otoku (Povljima, Postirima i Bolu) prisutni i različiti rezultati, tj. tipovi razvoja. Obiteljski turizam

je tako najviše prisutan u manjim mjestima, Poveljima i Postirima, dok u Bolu postoji usmjerenost prema masovnom turizmu, ali odnedavno i sportskom turizmu.

- „U Općini Bol svakako su hoteli nositelji turističkog razvoja i destinacije. Treba pri tome nastojati da ti hoteli budu podignuti za zvjezdicu više i da su ulaganja kontinuirana. Zbog svojih sadržaja u zatvorenom hoteli omogućuju produljenje sezone i u periodu pred i postsezone kada vrijeme može biti nestabilno. Iza hotela je svakako privatni smještaj, pogotovo u ekskluzivnim obiteljskim vilama koji gostima pružaju vrhunski doživljaj“ (Općina Bol, stalni).

Na području Bola svakako se, prema odgovorima sugovornika, treba intervenirati i u poboljšanje kamping ponude kao novog tipa ponude. Pritisak investitora i kapitala na Općinu Bol je velik i to otežava održivi i planski razvoj. Turistička zajednica u tom kontekstu nastoji promovirati destinaciju za *outdoor* aktivnosti i sportove na vodi. Budući da su gosti koji dolaze izvan vrhunca sezone zainteresirani za takve, alternativne tipove turizma, u tom smislu treba djelovati s alternativnim tipovima turizma koji su ionako bitan smjer turističkog razvoja (vidi Theng i dr., 2015; Trunfio i dr., 2007; Giampiccoli, 2014).

Apartmani i hoteli su najprisutniji u Bolu i odnedavno u Postirima zbog izgradnje novog hotela *View* (Slika 4). Situacija izgradnje hotela u Postirima naznačena je kao potencijalan problem zbog utjecaja hotela velikih dimenzija za takvo mjesto na dimenzije održivosti, a rezultati ovog istraživanja pokazali da je hotel problematična investicija čije će se posljedice tek naknadno moći istražiti. Kao što arhitekt M. Mrduljaš napominje „ Do sada nije bilo turističke arhitekture velikoga mjerila; novi hotel sagrađen je neposredno uz povijesnu jezgru i upravo je groteskni nesrazmjer njegove veličine prema okolnom urbanom tkivu - hotel postaje apsolutna prostorna dominanta, okreće leđa mjestu i na simboličkom planu jasno govori da ovdje ništa nije važno osim ubiranja profita u dvomjesečnom ljetnom periodu“ (Mrduljaš, indeks.hr).

Slika 4. Hotel View i panorama Postira
Izvor: autorica

Neusklađenost prostornih kapaciteta s veličinom hotela kao i netranparen-tnost motiva (osim financijskih) za izgradnju još jednog hotela na tom prostoru, dovodi u pitanje i cjelokupnu „viziju“ mjesta kao i njezino postojanje, pogotovo s obzirom na to da je većina sugovornika mjesto ocijenila kao pogodno za obiteljski, a ne masovni turizam. „Ključno je pitanje kako mjesto Postira vidi sebe dugoročno, na temelju kojih resursa i kakve ponude se razvijaju i turizam, ali i lokalna zajednica?“ (M. Mrduljaš, indeks.hr)

U Bolu se tijekom COVID-19 pandemije javlja veći broj izoliranih objekata (uglavnom vila s bazenima) što je također nov rezultat istraživanja koji govori u prilog promjene u potražnji turista. Naime, izolirani prostori dosad nisu bili toliko popularni kao, primjerice, hosteli, apartmani ili hoteli prije pandemije, no nakon nje je postala bitnija potreba za većom izolacijom.

„Ono što smo primijetili u ovoj pandemiji je da su ljudi tražili izdvojene objekte koji su više na osami, i izoliraniji. Isto tako, promijenio se i trend dolazaka. S obzirom da avioni nisu letjeli, više su bili osuđeni na prijevoz automobilom jer je to sigurniji način“ (predstavnik turističke zajednice, Bol).

U Poveljima je, zbog nedostatka hotela koji je i dalje zatvoren i u privatnom vlasništvu, turizam „zaustavljen“ u razvoju, što su još 2010. rezultati u Poveljima pokazali (Zlatar, 2010). Unatoč pozitivnim stranama kao što su nedostatak buke, čista priroda i mir, ekološka osviještenost, Povelja se i dalje razvijaju „stihijski“, tj. ne postoji strategija niti plan njihovog razvoja što zapravo ukazuje na njihovu stagnaciju.

„Mislim da se razvoj odvija stihijski. Još uvijek nisam primijetio veliki angažman općine oko unapređenja ponude za turiste niti velika ulaganja u plaže. Trenutno gostima nudimo samo čisto more“ (prometni tehničar, Povelja, stalni).

„Umjesto da imamo dva hotela, mi nemamo niti jedan. Pričalo se prije 30 godina da će se graditi još jedan hotel. Bez hotela nema nekog značajnijeg turizma, nema šanse da turizam krene“ (strojarski tehničar, Povelja, stalni).

Na otoku postoji angažman turističkih zajednica oko izgradnje biciklističkih i pješačkih staza koje postaju sve popularnije, kao i vodeni sportovi i tenis, što govori u prilog razvoju sportskog turizma na Braču.

„Vodeni sportovi su jako popularni; tenis, biciklizam i pješačenje. Turistička zajednica je radila na tome, pogotovo na biciklističkom stazama, trekking stazama. Radili smo precizne karte po GPS signalu, upravo za bicikliste i

pješaćenje. Inače, Brač vam ima preko 1000 km biciklističkih staza i to smo obilježili, to imamo i sigurne su" (Turistička zajednica, Bol, stalni).

Broj domaćih i stranih turista je, očekivano, veći u općini Bol (koja se sastoji od naselja Bola i Murvice) nego u općini Postira (koja se sastoji od naselja Dola i Postira) (Tablica 4), najviše zbog Bola kao najpopularnije turističke destinacije na otoku Braču. Ukupno, u 2022. općina Postira obuhvaća 23.295, dok općina Bol 93.712 turista (domaćih i stranih). Također, broj je noćenja u Postitima porastao s 67.619 godine 2020. na 163 168 prošle godine (2022.), dok je u istom vremenskom razdoblju u Općini Bol porastao s 224.490 na 515.125 što svjedoči vraćanju na turističku posjećenost prije pandemije.

Tablica 4. Broj domaćih i stranih turista i noćenja u općinama Postira i Bol

2022: Domaći turisti	Strani turisti	Ukupno
Općina Postira: 6289 Općina Bol: 11912	Općina Postira :17006 Općina Bol : 81800	23295 93712
Noćenja		
Općina Postira: 32774 Općina Bol: 54576	Općina Postira: 130394 Općina Bol: 460549	163168 515125

Izvor: www.dalmatia.hr

b) socijalna dimenzija održivosti

Na primjeru Brača može se vidjeti da postoji velika uloga lokalnog stanovništva, pogotovo u manjim mjestima, dok angažman općine često izostaje, kao što je prisutna i nedovoljna komunikacija između općina, a u nekim slučajevima i između samih stanovnika, što je bitan element socijalne dimenzije održivosti (Bogren i Sörensson, 2021). Istraživanje je pokazalo da postoji naglasak na lokalnoj zajednici kako u usmjeravanju turističkog razvoja tako i u smislu izgradnje velikog (u nekim slučajevima i prevelikog) broja apartmana i, slijedom toga, prevelike apartmanizacije i betonizacije otoka.

„Lokalno stanovništvo uglavnom ima glavnu ulogu u turističkom razvoju - ta se uloga nije mijenjala" (prof. engl. i tal., Povlja, sezonski).

„To su najviše domaći ljudi, lokalno stanovništvo. Općina ništa, baš ništa. I ako neko preko nekih poznanstava privuče nekog stranca pa tu nešto

kupi, napravi, jedino to. Opet je to domaće stanovništvo. Općina baš i ne” (ribar, Povlja, stalni).

Rad i angažman lokalnog stanovništva se često se svodi na stvaranje vlastitog profita od turizma, dok njihovo educiranje o turističkim ili razvojnim planovima izostaje (edukacije stanovnika se spominju samo u Bolu). Istovremeno, to svjedoči i o niskoj razini participacije stanovnika u prostornom planiranju koja je prisutna na otoku.

„Ne postoji komunikacija između stanovnika mjesta. Svatko je za sebe nekako. Imali smo, turistička zajednica je organizirala bila ovo proljeće i prošlo proljeće edukacije, bili su predavači i oni su predavali, a mi smo mogli pitati” (trgovkinja, Bol, stalni).

U svim istraživanim mjestima primjećuje se da se turistička zajednica i općina promatraju kao „manje moćan“ akter od lokalnog stanovništva koji na neki način „diktira“ turistički razvoj, prvensteno kroz apartmanizaciju.

„Općina i turistička zajednica puno rade na turističkom razvoju, ali bez ljudi i njihovih apartmana i svega toga, pola toga ne bi bilo” (konobar, Postira, stalni).

c) ekološka dimenzija održivosti

Agroturizam je, prema odgovorima sugovornika, prisutan u manjim mjestima većinom samo kroz individualne inicijative. Priroda i okoliš su zasad očuvani, no postoji opasnost od ilegalne izgradnje i betonizacije otoka. Pritisak na prostor prisutan je i zbog prevelikog broja turista u sezoni.

„Činjenica je da se neplaniranom gradnjom i različitim uzimanjem te iste prirode zbog nezakonite gradnje, događa zapravo ulazak u prirodu kojem smo dosta svjedočili zadnjih desetak godina. Većina maslinika je dobila sad kuće koje većinom nisu zakonski izgrađene. Kad se pogleda prostorni plan, na tim mjestima nije dozvoljeno građenje, ali uredno se na otocima događaju takve situacije” (muzikologinja, Povlja, sezonski).

Turistička zajednica napominje da ne postoji efikasan način (barem u okviru njenih mogućnosti) za smanjenje prevelikog broja turista i olakšavanje infrastrukturnih problema.

„Problemi su vam, ono što je na žalost neizbježno, a to je ogroman pritisak na prostor. Upravo govorimo o 7. i 8. mjesecu kad ovdje boravi 5.000 turista koji su locirani u Bolu i dolazi 2.000 izletnika, s kopna, s Hvara i vi

imate pritisak na prostor. Imate problem s čišćenjem, s infrastrukturom koja puca” (Turistička zajednica, Bol, stalni).

Od 2022. godine u Bolu je prisutna registracija obiteljsko-poljoprivrednih gospodarstava (OPG-ova), čime se pojačava vidljivost i osnažuje pozitivna promjena pojave agroturizma na otoku.

„Počeli smo, po prvi put smo zabilježili da imamo OPG-ove. Nismo još imali slučaj da imamo OPG-ove koji se iznajmljuju, znači da imamo ruralne kuće za odmor i evo, baš u ovoj godini imamo prve registracije takvih objekata“ (Turistička zajednica, Bol, stalni).

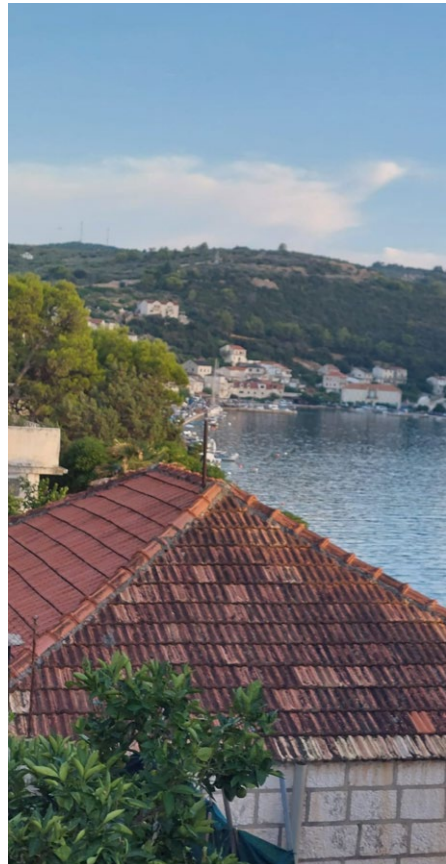
U manjim mjestima (primjer Povalja, Slika 5) u kontekstu ekoloških problema ukazuje se na ljetne mjesece u kojima se apartmanski kompleks nije spojio na kanalizaciju. Također se spominje problem novog odlagališta otpada koje se izgradilo vrlo blizu trajektne luke (Supetra).

„Jedino što bih istakao je problem apartmanskog naselja na Puntima i izbacivanje fekalija (bakterija) u ljetnim mjesecima u more. Pretpostavljam da se septičke jame napune te se preliju. Kada se projektirala kanalizacija za cijelo mjesto izgleda da se taj kompleks nije spojio na istu” (informatičar, Povalja, sezonski).

d) kulturna dimenzija održivosti

Rezultati pokazuju slabiju reprezentaciju kulturne baštine i kulturno-povijesnog krajolika manjih mjesta (Povalja) u odnosu na veća (Bol, Slika 6).

„Povaljska listina je vrlo važna za hrvatsku povijest, ali nije to nešto što pomaže Povoljima, čak na nekoj nacionalnoj razini, nije to nešto razvikano. U literaturi se to svugdje spominje, ali nije sad da će se ići u Povalja radi toga. Usput kad si tu, doći ćeš i pogledati. Mislim, ta Listina nije čak ovdje nego da se čuva negdje“ (organizator kulturnih i zabavnih događanja, Povalja, sezonski).

Slika 5. Povalja- panorama
Izvor: autorica

„Svojevremeno sam organizirao koncerte u mjesnoj crkvi koje je financirala Mjesna zajednica Povalja. Onda se promijenio taj koji je vodio, nije htio financirati i to je prestalo” (profesor glazbe, Povalja, sezonski).

Prisutan je i problem financiranja različitih programa, tj. slabo i nesigurno financiranje od strane općine i države. Sugovornici koji su aktivni po pitanju kulture i njene promocije smatraju da je ključno da se u kulturnoj ponudi nalazi i izvorna ponuda autentične kulturne baštine s naglaskom na originalnost i prepoznatljivost otočnih elemenata. Ovakav bi pristup uvelike poboljšao razvoj kulturne dimenzije održivosti kako većih tako i manjih mjesta na otoku budući da se ona razvija upravo kroz očuvanje i razvoj kulturne baštine.

„Ja radim na tome da ispred samostana bude jedan veliki display na kojemu bi se onda moglo predstaviti sve u vezi samostana, Povaljske listine i svemu ostalom. Sve što mi radimo i pokazujemo mora biti originalno i prepoznatljivo. Temelj svih naših projekata mora biti naša izvorna kulturna baština jer je kulturni turizam temelj održivog razvoja turizma“ (knjižničarka, Bol, stalni).

Slika 6. Bol - Panorama
Izvor: autorica

e) utjecaj i posljedice COVID-19 pandemije na turizam

Posljednja se istraživana tematska cjelina bavi utjecajem i posljedicama COVID-19 pandemije na turizam i daljnji turistički razvoj. Kratkoročne su posljedice za turizam bile prisutne prvenstveno u 2020. u smislu promjene u potražnji

određene vrste objekta. U tom su smislu postali popularniji i traženiji izoliraniji objekti, prvenstveno vile s bazenima, dok je potražnja hotela postala manja.

„Covid pandemija je jako utjecala na Bol s obzirom da se on izrazito oslanja na turizam. Najveći udarac su imali hoteli, dok su kampovi i privatni smještaj nešto bolje prošli. Od privatnog smještaja dobru popunjenost su imali bolje kategorizirani objekti te privatne vile u kojima su se gosti osjećali sigurnije. U pandemijskim godinama 2020. te 2021. zasigurno su gosti imali veću vrijednost za novac s obzirom na pad potražnje s jedne strane, a s druge strane veći komfor zbog manjeg broja gostiju. No već u 2022. godini te će se vrijednosti uravnotežiti” (Općina Bol, stalni).

Dana 20. travnja, kao odgovor na COVID-19, 100% odredišta diljem svijeta uvelo je ograničenja vezana uz putovanja, 45% odredišta potpuno je ili djelomično zatvorilo granicu, a većina odredišta obustavila sve ili neke međunarodne letove (Gu i dr., 2021). U većim, turistički popularnijim središtima na Braču koja se najvećim dijelom oslanjaju na turizam, pandemija je tako utjecala u većoj mjeri kako zbog prisutnosti hotela u njima koji su za to vrijeme bili zatvoreni. Drugi tip smještaja koji se pogotovo u vrijeme pandemije traži jest onaj u kojem se može komunicirati s vlasnikom (domaćinom), dobiti od njega informacije i direktan kontakt.

„Traži se domaćin koji će ih dočekati, koji će biti njima na usluzi, koji će s njima boraviti itd., dakle, onaj direktni kontakt je vrlo važan njima i to se pokazalo u ovoj pandemiji“ (Turistička zajednica, Bol, stalni).

U manjim mjestima na Braču (primjeri Postira i Povalja) utjecaj pandemije nije bio toliko jak niti prisutan te se uglavnom zadržao dotad prisutan tip turizma (primjerice obiteljski turizam).

„Mislim da pandemija nije nešto previše promijenila. Mislim da je tu neki mir, more. Ima dosta plaža što je super pa se gosti mogu svugdje kupati, dosta je još uvijek to intimno” (administratorica u Uljari, Postira, stalni).

Budući da nedavna istraživanja sugeriraju da bi turističkom sektoru moglo trebati više vremena za oporavak od pandemije COVID-19 nego što se ranije očekivalo, neki autori naglašavaju kako kreatori politika i praktičari u turističkoj industriji moraju razviti novi mehanizam spremnosti za krizu za borbu protiv ove, kao i budućih pandemija (Škare i dr., 2021). U tom smislu se predlaže strategija u četiri koraka: (1) prihvatiti ekonomske gubitke, (2) zaštititi zdravlje, (3) podržati ljude koji su doživjeli iznenadni gubitak prihoda širenjem postojećih programa sigurnosnih mreža i (4) zaštititi proizvodne kapacitete i koristiti ekonomske proizvodne kapacitete u najvećoj mogućoj mjeri čim pandemija popusti (Marron, 2020).

Zaključak

S obzirom na dobivene rezultate istraživanja i odgovore sugovornika, u prvom redu, a vezano uz ekonomsku dimenziju održivosti, možemo zaključiti da je u gradu Hvaru i dalje prisutan problem nekontroliranog (masovnog i stihijskog) turizma koji se pojačao nakon pandemije, tj. gotovo u potpunosti vratio na stare gabarite. Također je prisutan i problem neusaglašenog razvoja različitih tipova turizma - masovnog, *party* turizma, obiteljskog, kulturnog i elitnog turizma koji su podjednako prisutni i razvijeni u Hvaru bez jasne strategije i određenja njihovog razvoja. Negativne posljedice prevelikog broja turista na okoliš spominju se posljednjih godina, a pod tim se misli kako na prirodni okoliš, tako i na kulturnu baštinu. Agroturizam je u većoj mjeri razvijen u drugim mjestima na otoku (Stari Grad, Jelsa, Zavala) nego u samom Hvaru te se smatra kako bi se trebalo izmijeniti. Kulturna dimenzija je također, prema odgovorima sugovornika, nedovoljno razvijena, tj. trebalo bi više raditi na promociji kulturne baštine koja postoji u gradu Hvaru. To se odnosi i na infrastrukturne pomake koji bi trebali biti učinjeni (primjerice, prostor za kino dvoranu zimi) kao i na iskorištavanje već postojećih resursa (primjerice, organiziranje predstava u hvarskom kazalištu). COVID-19 pandemija prema odgovorima sugovornika nije u velikoj mjeri utjecala na daljnji razvoj turizma. Njezine su posljedice bile kratkoročne i prisutne prvenstveno 2020. godine kada je zbog mnogih restrikcija u turizmu bilo mnogo manje turista. Druga primijećena promjena sastoji se u sastavu turista - nakon pandemije i pogotovo nakon 2022. godine - više je turista iz Velike Britanije i SAD-a nego iz (prethodnih godina) Skandinavskih zemalja, nakon čega slijedi Francuska.

Na Braču, s obzirom na sve četiri dimenzije razvoja, postoje razlike između tri istraživana mjesta (Postira, Supetar i Povelja). U Poveljima je, s obzirom na ekonomsku dimenziju, zamjetan perzistirajući problem nedostatka hotela koji je „zamijenjen“ lokalnim inicijativama od strane lokalnog stanovništva kroz apartmane, ali utjecaj lokalne zajednice prisutan je i u ekološkoj dimenziji održivosti kroz čišćenje plaža i okoliša od strane stanovnika te (prvenstveno individualne) inicijative vezane uz agro-turizam. Socijalna dimenzija se time u mjestu Povelja pokazuje čvrstom i postojećom, kao i osviještenost stanovnika u vezi ekoloških problema. Kulturna dimenzija je prisutna u vidu izložbi i kulturnih događaja u sezoni (Galerija Povelja), no u puno manjoj mjeri nego u većim ili turistički popularnijim mjestima na otoku. Sugovornici smatraju da se kulturna baština, slično kao i u gradu Hvaru, ne iskorištava u dovoljnoj mjeri i da nedostaje promocije kulture kao i kulturnih događaja. Postira, s druge strane, ekonomski doživljavaju veće promjene, prvenstveno zbog izgradnje hotela *View* koji svojom veličinom uz već postojeće hotele u mjestu može negativno djelovati na dosadašnju

ravnotežu dimenzija održivosti. U Bolu je pak, što se tiče ekonomske i ekološke dimenzije razvoja, prisutan prevelik upliv privatnog kapitala koji ne dopušta u većoj mjeri planski razvoj mjesta čime dolazi do problema masovnosti turizma i posljedično njegovog negativnog utjecaja na okoliš. Utjecaj turističke zajednice i pojedinih aktera smatra se nedovoljnim za zaustavljanje takvog tipa razvoja. U ekološkoj dimenziji održivosti prisutni su i po prvi put registrirani OPG-ovi što govori u prilog razvoju agro-turizma. Utjecaj COVID-19 pandemije vidljiv je u Bolu prema promjeni tipa smještaja i turističkih objekata - traženiji su izolirani objekti, a u manjoj mjeri hotelski smještaj, premda se i to mijenja već 2021. godine, a pogotovo 2022. kad su se brojke dolazaka turista udvostručile.

Zaključno za oba otoka možemo ustvrditi da je pandemija COVID-19 utjecala kratkoročno i to najviše 2020. godine. U nejednakom smjeru turističkog razvoja mjesta na Braču kao i stihijskom smjeru razvoja Hvara vidljivo je nepostojanje jedinstvene strategije razvoja ili plana za turistički razvoj. Veća se mjesta poput Hvara i Bola suočavaju s velikim turističkim pritiskom koji može imati ili već ima negativne posljedice na prostornu infrastrukturu i okoliš. Ključnim se akterima smatraju općine i lokalno stanovništvo, s tim da sugovornici upozoravaju na različit odnos općina prema različitim mjestima, s većom koncentracijom resursa na veća i turistički popularnija i eksponiranija mjesta. Problemi bespravne izgradnje i betonizacije prisutni su na oba otoka, ali je također povećana i svijest stanovnika o ekološkim problemima - prvenstveno zagađivanju, ali, primjerice, i razvrstavanju otpada. Kulturna dimenzija zahtijeva značajnije i veće promoviranje autentičnih proizvoda i izvorne kulturne i povijesne baštine što bi u konačnici pridonijelo i održivom kulturnom turizmu kamo bi primjerice Hvar, prema mišljenju sugovornika, trebao stremiti. Mjesta na Braču također su se smatraju destinacijama prihvatljivima za obiteljski tip turizma kao i agro-turizam, pri čemu bi se trebalo voditi Zakonom o otocima (2021) i ostalim dokumentima koji upozoravaju na važnost očuvanja ekoloških i kulturnih vrijednosti.

Literatura i izvori

- Baldacchino, G. (2012). The Lure of the Island: A Spatial Analysis of Power Relations. *Journal of Marine and Island Culture*, 1: 55-62.
- Barbieri, C. (2019). Agritourism Research: A Perspective Article. *Tourism Review* 75: 149-152.
- Bogren, M. i Sörensson, A. (2021). Tourism Companies' Sustainability Communication – Creating Legitimacy and Value. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 21(5): 475-493

- Colantonio, A. (2009). Social Sustainability: A Review and Critique of Traditional versus Emerging Themes and Assessment Methods. U: M. Horner, A. Price, J. Bebbington, i R. Emmanuel (Ur.), *SUE-Mot Conference: Conference proceedings Loughborough* (str. 865-885). Loughborough University.
- Conejo, F. J.; Cunningham, L. F. i Young, C. E. (2020). Toward a Luxury Service Value Taxonomy: Empirical Evidence and Future Directions. *Services Marketing Quarterly*, 41(1): 1-21.
- Correia, A., Kozak, M., i Reis, H. (2014). Luxury Tourists: Celebrities' Perspective. U: M. Kozak i A. Woodside (Ur.), *Tourists' Perceptions and Assessments* (str. 43-51). Advances in Culture, Tourism and Hospitality Research, Volume 8, Emerald Group Publishing Limited.
- Dehoorne O. i S. Theng S. (2015). Étudier le Luxe. *Études Caribéennes*, 30.
- Dodds, R. i Butler, R. (2019). The Phenomena of Overtourism: a Review. *International Journal of Tourism Cities*, 5(4):519-528.
- Državni zavod za statistiku – Republika Hrvatska (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2022. godine*. URL: www.dzs.hr (15. travnja 2023.)
- Đogić, I. i Cerjak, M. (2015). Perception of Local Stakeholders About the Possibilities of Development of Croatian Islands - the Example of the Island of Cres. *Journal of Central European Agriculture*, 16(1): 259-276.
- Giampiccoli, A. i Saayman, M. (2014). A Conceptualisation of Alternative Forms of Tourism in Relation to Community Development. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5, 27(3):1667.
- Goodwin, H. (2017). The Challenge of Overtourism. *Responsible Tourism Partnership* 4: 1-19.
- Gössling, S., Scott, D., i Hall, C. M. (2020). Pandemics, Tourism and Global Change: A Rapid Assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1): 1-20.
- Griessler, E. i Littig, B. (2005). Social Sustainability: a Catchword Between Political Pragmatism and Social Theory. *International Journal for Sustainable Development*, 8(1/2): 65-79.
- Gu, Y. Onggo, B. S., Kunc, M. H. i Bayer, S. (2022) Small Island Developing States (SIDS) COVID-19 Post-pandemic Tourism Recovery: A System Dynamics Approach. *Current Issues in Tourism*, 25 (9): 1481-1508.
- Iloranta, R. (2021). Luxury Tourism – a Review of the Literature. *European Journal of Tourism Research*, 30: 3007.
- Kordej-De Villa, Ž. i Slijepčević, S. (2023). Impact of COVID-19 on Croatian Island Tourism: a Study of Residents' Perceptions. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja* 36:2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2022.2142631> ?scroll=top&needAccess=true&role=tab&aria-labelledby=full-article. (12. Svibnja, 2023.)

- McKenzie, S. (2004). *Social Sustainability: Towards some Definitions*. Hawke Research Institute, University of South Australia Magill.
- Marron, D. (2020). Macroeconomic Policy in the Time of COVID-19. URL: <https://www.taxpolicycenter.org/taxvox/macro-economic-policy-time-covid-19> (15. svibnja, 2023.)
- Miltojević, V. i Ilić-Krstić, I. (2011). Cultural Dimension of Sustainable Development as a Presumption of Local Communities Development. Quality of Life (Banja Luka) *Apeiron* 3(1-2): 33-37.
- Miljan, K. (2019). *Turistički prihvatni kapaciteti na primjeru otoka Hvara*. (Završni rad). Veleučilište u Karlovcu.
- Mrduljaš, M. Intervju: Ova grdosija je novi hotel na Braču. HDZ-ov načelnik oduševljen, arhitekt zgrožen. URL: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ova-grdosija-je-novi-hotel-na-bracu-hdzov-nacelnik-odusevljen-arhitekt-zgrozen/2381133.aspx> (12. svibnja, 2023.)
- O'Toole, K., Wallis, A. i Mitchell, B. (2006). Local Perceptions of Sustainability Indicators: Issues of Scale and Implications for Management. *Rural Society* 16(1): 25-46.
- Packalén, S. (2010). Culture and Sustainability. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management* 17: 118-121.
- Shen, F.; Cottrell, S. P.; Hughey, K. F. D.; Morrison, K. (2009). Agritourism Sustainability in Rural Mountain areas of China: A Community Perspective. *International Journal of Business and Globalization* 2009, 3, 123.
- Slika 1. Otok Hvar. Internetski izvor, URL: http://www.sucuraj.com/images/maps/island_hvar.jpg (5. svibnja, 2023.)
- Slika 3. Otok Brač. Internetski izvor, URL: <https://www.hpdzeljeznicar.hr/nekategorizirano/izlet-na-otok-brac> (1. svibnja, 2023.)
- Spangenberg, J. H. (2004). Reconciling Sustainability and Growth: Criteria, Indicators, Policies. *Sustainable Development* 12(2): 74 - 86.
- Songkhla, T. N. i Somboonsuke, B. (2013). Interactions Between Agro-tourism and Local Agricultural Resources Management: A Case Study of Agro-tourism Destinations in Chang Klang District. *The Journal of the Science of Food and Agriculture*, 1: 54-67.
- Statistička analiza turističkog prometa 2022. URL: <https://www.dalmatia.hr/wp-content/uploads/2023/04/Analiza2022.pdf> (10. svibnja 2023.)
- Stiperski, Z.; Malić, A.; Kovačević, D. (2001). Međuzavisnost dostupnosti, gospodarstva i revitalizacije hrvatskih otoka. *Sociologija sela*, 1-4 (151/154): 153-169.
- Swarbrooke, J. (1998). *Sustainable Tourism Management*. UK: CABI Publishing.
- Škare, M., Soriano, D. R. i Porada-Rochon, M. (2021). Impact of COVID-19 On the Traveland Tourism Industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 163: 120469.

- Theng, S, Qiong, X. i Tatar, C. (2015). Mass Tourism vs Alternative Tourism? Challenges and New Positionings, *Études caribéennes*, 31-32.
- Throsby, D. (2008). Linking Cultural and Ecological Sustainability. *The International Journal of Diversity in Organisations, Communities and Nations*, 8(1): 15 - 20.
- Tonković, Ž. i Zlatar, J. (2014). Sustainable development in island communities: The case of Postira. *European Countryside*, 6(3): 254-269.
- Trunfio, M., Petruzzellis, L. i Nigro, C. (2006) Tour operators and alternative Tourism in Italy: Exploiting Niche Markets to Increase International Competitiveness. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 18(5): 426-438.
- United Nations Environment Programme (UNEP). (2005). *Mediterranean strategy for sustainable development. A framework for environmental sustainability and shared prosperity*. New York: United Nations.
- United Nations Division for Sustainable Development. Department of Policy Co-Ordination and Sustainable Development (UNDP/CDSD). (1996). *Indicators of Sustainable Development, Framework and Methodologies*. New York: United Nations.
- Zakon o otocima. URL: <https://www.zakon.hr/z/638/Zakon-o-otocima> (2. svibnja, 2023.)
- Zlatar, J. (2010). Odrednice turističke djelatnosti u smjeru održivog razvoja - primjer mjesta Povelja na otoku Braču. *Sociologija i prostor: Časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 48(2): 247-273.
- Zlatar Gamberožić, J. i Tonković, Ž. (2015). From Mass Tourism to Sustainable Tourism: A Comparative Case Study of the Island of Brač. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 24(2-3): 85-102.
- Zlatar Gamberožić, J. i Svirčić Gotovac, A. (2021). Komparacija turističkih scenarija razvoja Povalja na otoku Braču 2009. i 2019. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 30(1): 3-25.
- Zlatar Gamberožić, J. (2021). The Development of Tourism on Large Croatian Islands: The Case of Hvar Town on the Island of Hvar. *Journal of Marine and Island Culture*, 1(2): 1-25.

Sažetak

U radu je prikazan nastavak istraživanja razvoja turizma na otocima oslanjajući se, između ostalog, na studije slučaja raznih mjesta na otocima Hvaru i Braču. Istraživanja turističkih odrednica na otoku Braču, točnije u tri mjesta: Povelja, Postira i Bol (Zlatar, 2010; Tonković i Zlatar, 2014; Zlatar Gamberožić i Tonković, 2015; Zlatar Gamberožić i Svirčić Gotovac, 2021) i u gradu Hvaru na otoku Hvaru (Zlatar Gamberožić, 2021)

analizirala su različite tipove razvoja u tim naseljima, od masovnog turizma preko održivog turizma do stagnacije. Specifičnost ovog istraživanja je analiza utjecaja pandemije COVID-19 na odabrana naselja na Hvaru i Braču kao bitnog faktora na turizam prethodnih godina (2020. i 2021.). Ciljevi istraživanja su bili utvrditi trenutno stanje turizma u istraživanim mjestima na otocima, a s obzirom na socijalnu, ekološku, ekonomsku i kulturnu dimenziju održivosti te utjecaj pandemije COVID-19. Metoda istraživanja bili su polustrukturirani intervjui (metoda snježne grude - *snowball* metoda i namjerni uzorak - *purpose sampling*) na otocima Hvaru (grad Hvar – 20 intervjua) i Braču (Povlja, Postira, Bol- 25 intervjua). Obuhvatilo se mišljenja sugovornika/ica o različitim temama vezanima uz turističko stanje i potencijalni razvoj turizma, a pogotovo s obzirom na utjecaj pandemije COVID-19. Aspekti (tematske cjeline) koji su bili analizirani su ekonomska, socijalna, ekološka i kulturna dimenzija održivosti te utjecaj i posljedice COVID-19 pandemije na turizam. U gradu Hvaru se pokazao povratak na stanje turizma prije pandemije te daljni razvoj masovnog turizma. Na Braču je situacija različita u svakom mjestu. Povlja i dalje trpe stagnaciju, s naglaskom na razvijanju ekološke i socijalne dimenzije, Postira se kreću prema masovnom tipu turizma s izgradnjom novog hotela, dok su u Bolu prisutne promjene zbog pandemije u vidu otvaranja novih tipova turističkih objekata, ali i registriranje prvih OPG-ova. Posljedice COVID-19 pandemije nisu se pokazale dugoročno prisutnima niti utjecajima za već postojeće tipove turističkog razvoja u ovim mjestima.

Ključne riječi: turistički razvoj, održivost, COVID-19 pandemija, Hvar, Brač

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON TOURISM AND SUSTAINABILITY: CONTINUATION OF RESEARCH OF SELECTED PLACES OF THE CENTRAL DALMATIAN ISLANDS OF HVAR AND BRAČ

Summary

The paper presents the continuation of research on the development of tourism on the islands, relying, among other things, on case studies of various places on the islands of Hvar and Brač. Research of tourist destinations on the island of Brač, specifically in three places: Povelja, Postira and Bol (Zlatar, 2010; Tonković and Zlatar, 2014; Zlatar Gamberožić and Tonković, 2015; Zlatar Gamberožić and Svirčić Gotovac, 2021) and in the town of Hvar on the island of Hvar (Zlatar Gamberožić, 2021) analyzed different types of development in these settlements, from mass tourism to sustainable tourism to stagnation. The specificity of this research is the analysis of the impact of the COVID-19 pandemic on selected settlements on Hvar and Brač as an important factor on tourism in the previous years (2020 and 2021). The objectives of the research were to determine the current state of tourism in the researched locations on the islands, with regard to the social, ecological, economic and cultural dimensions of sustainability and the impact of the COVID-19 pandemic. The research method was semi-structured interviews (snowball method and purpose sampling) on the islands of Hvar (town of Hvar - 20 interviews) and Brač (Povelja, Postira, Bol - 25 interviews). The opinions of the respondents on various topics related to the tourism situation and the potential development of tourism were covered, especially with regard to the impact of the COVID-19 pandemic. The aspects (thematic units) that were analyzed are the economic, social, ecological and cultural dimensions of sustainability and the impact and consequences of the COVID-19 pandemic on tourism. The town of Hvar showed a return to the state of tourism before the pandemic and further development of mass tourism. On Brač, the situation is different in every place. Povelja continues to suffer stagnation, with an emphasis on developing the ecological and social dimension, Postira is moving towards a mass type of tourism with the construction of a new hotel, while in Bol there are changes due to the pandemic in the form of the opening of new types of tourist facilities, as well as the registration of the first OPGs. The consequences of the COVID-19 pandemic did not prove to be long-term present or influential for the already existing types of tourism development in these places.

Keywords: Tourism development, sustainability, COVID-19 pandemic, Hvar, Brač

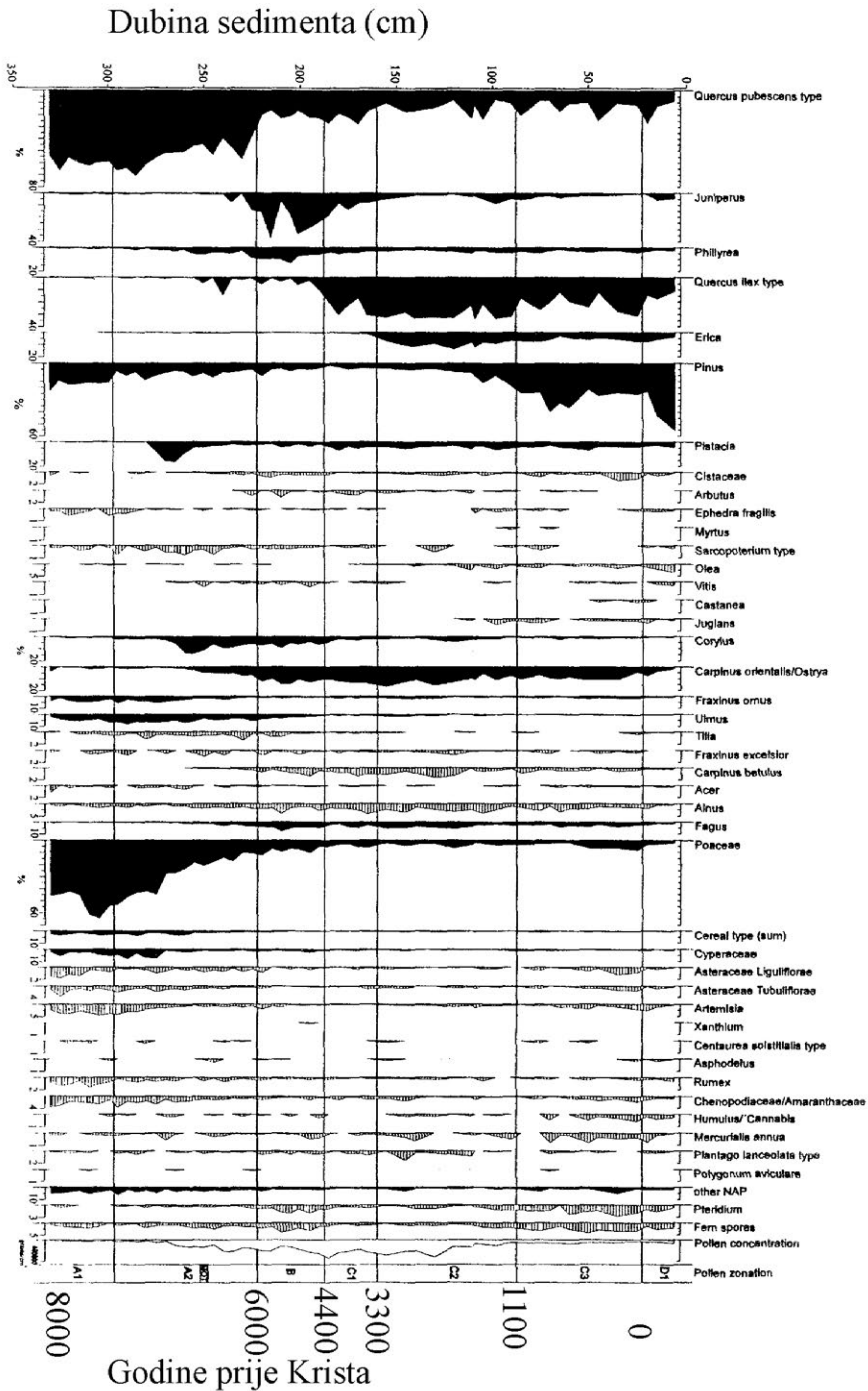
VAŽNOST EKOLOŠKOG I ESTETSKOG UREĐENJA KRAJOBRAZA ZA ŽIVOT STANOVNIKA I RAZVOJ TURIZMA NA SREDNJODALMATINSKIM OTOCIMA

Damir Viličić

Damir Viličić
Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet, Biološki odsjek
Rooseveltove trg 6, 10000 Zagreb
damir.vilicic@biol.pmf.hr
<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.15>

Šume i povijesni razvoj

Čovjek se uvijek prilagođavao prirodi i vegetaciji gdje je pronalazio resurse za život. Šuma je u geološkoj prošlosti stvarala tlo, koje čovjek koristi za poljoprivredu. Nakon posljednjeg ledenog doba, oko 6000 g. pr. Kr, u našem priobalju listopadnu šumu sa hrastom meduncem zamjenjuje vazdazelena šuma sa crnikom (Jahns i Bogaard, 1998, Slika 1). U razdoblju od 1300. godine pr. Kr., a pogotovo u posljednjih 500 godina do danas, prirodne vazdazelenene šume s hrastom crnikom u Sredozemlju su devastirane požarima, sječom za ogrjev te širenjem poljoprivrede i ispaše (Pedrotta i sur., 2021). U antropocenu (nakon 1950), šume crnike nestaju i zaostaju samo na velikim otocima Korzici, Sardiniji i Kreti, te na kvarnerskom otoku Rabu (šuma Dundo). Drugdje crniku nalazimo u vazdazelenim, sredozemnim šikarama – makiji. Sječom crnike i makije čovjek otvara prostor za razvoj alepskog bora (Slika 1, stupci 4 i 6 slijeva) koji mijenja strukturu pejzaža (Tekić i sur., 2014).

Slika 1. Paleostratigrafija polenovih zrnaca u Velikom Jezeru na otoku Mljetu prema Jahns i Bogaard (1998).

Biološka raznolikost i zaštita

Stablo crnike (česmina, česvina, *Quercus ilex* L.) visoko je prosječno 8 – 16 m, sa širokom, gustom i okruglom krošnjom (Slika 2A). Grane su gusto pokrivene listovima cjelovitih rubova, a plod je kožasti orah (žir) (Slika 2B). Crnika stvara obilni listinac (Slika 2C) i ima dubok korijenov sustav koji joj omogućava otpornost na sušu.

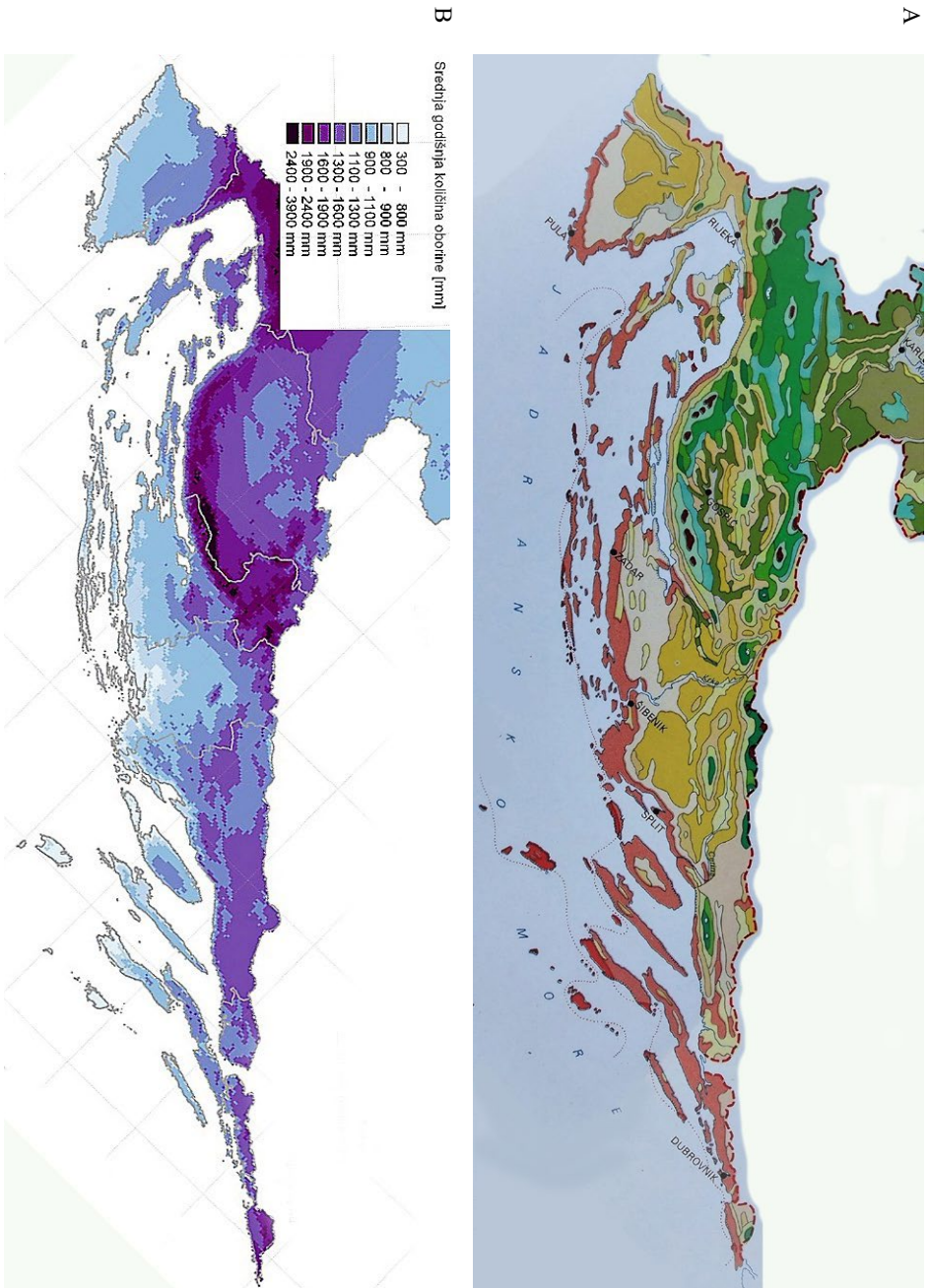
A

B

C

Slika 2. Hrast crnika (*Quercus ilex* L), krošnja (A), list i kožasti orah – žir (B), listinac pod stablom (C).

Makija je prvi degradacijski stadij sredozemnih šuma i kod nas je razvijena u primorskom pojasu (Horvatić, 1963, Bertović i Lovrić, 1985) (Slika 3A). Prirast makije sa crnikom je brži u našem sjevernom i južnom priobalju, gdje padne više oborine nego u srednjem dijelu (Slika 3B).

Slika 3. Odnos vegetacije i količine oborina u priobalju Hrvatske. Na vegetacijskoj karti (A) je crvenom bojom u uskom priobalnom pojasu označena klimatogena biljna zajednica sa hrastom crnikom (Bertović i Lovrić 1985). Srednja godišnja količina oborine u Hrvatskoj za razdoblje 1961-2000 (B) prema Čajić Capka i sur (2003).

Dodatnom degradacijom makije nastaju grmoviti garizi i kamenjarski travnjaci. Na našim jadranskim otocima južnije od Lošinja i na uskom obalnom području južnije od Nina ljeto je izrazito suho (Penzar i sur., 2001: 240), što se posebno odražava na fiziološka svojstva mediteranskih biljaka koje sintetiziraju hlapive spojeve od kojih su mnogi mirisni (Jerković, 2007). Posebna struktura biljnih tkiva (Kuštrak, 2014) i sintetiziranje eteričnih ulja u vrijeme suhog ljeta povećava otpornost na sušu u biljkama (Ben-Jabeur, 2019). Eterična ulja privlače kukce radi oprašivanja (Castro i Demarco, 2008) i služi kao obrana od mnogih životinja (Nerio i sur., 2010). Hlapiva eterična ulja obogaćuju zrak (Ortega i Helmig, 2008, Fares i Loreto, 2015, Yanez-Serrano i sur., 2018) i djeluju povoljno na zdravlje ljudi (Antonelli, 2020).

Danju maestral donosi miris mora prema kopnu, a noću burin donosi mirise s kamenjarskih travnjaka prema obali i otocima. Tako aromatične biljke mirisom daju specifičan doživljaj svim posjetiteljima i specifična su ponuda u hrvatskom turizmu.

Visoka vegetacija smanjuje ekstremnu temperaturu i vlagu u tlu i u zraku (Ugarković i sur., 2017), korijenje stvara pore za infiltraciju i redistribuciju vode i povećavanje kapaciteta tla za vodu (Joffre i Rambal, 1993, Puerto i Rico, 1989) (Tablica 1). Drveće i grmlje troši višak ugljik-dioksida u atmosferi (Gratani i sur., 2012), obnavlja šumsko tlo (Ishizuka, 2021), stvara čist zrak i doprinosi atraktivnom pejzažu. Biljni ostaci (listinac) talože se na površini tla, a mikrobnom razgradnjom, u kojoj sudjeluju bakterije, protisti, gljive i mikrofauna, dolazi do taloženja sve debljeg sloja humusa (humifikacija).

Tablica 1. Učinak vegetacije, biološke raznolikosti i ekološkog planiranja.

Učinak	Autori
Stabla i listinac	
• Veća vlaga u tlu i u zraku	Skelhorn i sur. (2014), Ugarković i sur. (2017)
• Niža temperatura tla i zraka ljeti	Ugarković i sur. (2017)
• Vežanje CO ₂	Nakamura i sur. (2016), Nowak i Crane (2002)
• Manja buka	Wang i sur. (2014)
• Veća infiltracija vode u tlo (manji rizik od poplava)	Nakamura i sur. (2017), Flynn i Traver (2013)
• Veća raznolikost mikroba, mikrofaune, makrofaune – složenija trofička struktura prizemnog sloja s listincem	Odum (1969), Kralj i sur. (2013), Southwood (1961), Nakamura i sur. (2017), Jones i Leather (2012), Johnson i sur. (2014)
Biološka raznolikost	
• Reducira količinu patogenih mikroba	Odum (1969), McMichael i sur. (1999), Antonelli (2020)
• Poboljšava raspoloženje i zdravlje ljudi	Naeem i sur. (2016)
• Smanjuje krvni tlak, napetost mišića, srčanu aktivnost i aktivnost autonomnog živčanog sustava	Parsons i sur. (1998), Hartig i sur. (2003), Laumann i sur. (2003), Ulrich (2006, 2008)
• smanjuje fiziološke poremećaje (dijabetes, srčane bolesti) i mortalitet ljudi	Hartig (2008)
• poboljšava emocionalni razvoj djece	Bikomeye i sur. (2021)
• vizualna i estetska kvaliteta okoliša	Prinz (2006, 2008)
Zeleni prostori naselja omogućavaju	
• rekreaciju, susrete, doživljaj prirode, edukaciju	Bolund i Hunhammar (1999), Pedersen Zari (2018), Tandarić i sur. (2022)
• okupljanje ljudi u slučaju izvanrednih događaja	Aman i Aytac (2019)
• ekonomičnost prostora (urbana poljoprivreda).	Wortman i Taylor Lovell (2013), Rogus i Dimitri (2015)

Svjedoci smo sve veće izgradnje na račun prostora pokrivenog zelenim površinama (Hanson i sur., 2021). Hrvatska obala Jadrana je još uvijek manje urbanizirana nego u drugim zemljama Sredozemlja. Teoretske osnove o važnosti biološke raznolikosti u ekologiji, također u urbanoj ekologiji, postavio je Odum (1969).

Struka u Sredozemlju podržava postupnu revitalizaciju primarne vazdazeleno vegetacije s hrastom crnikom te postupno uklanjanje alepskog bora koji se spontano širi (Jahns i Van den Bogaard, 1998, Španjol i sur., 2009).

Međunarodna unija za zaštitu prirode i njena Europska komisija potiču pošumljavanje i brigu za biološku raznolikost, pogotovo doprinos vlasnika privatnih posjeda, čime se smanjuje količina ugljičnog dioksida u atmosferi (IUCN, 2023).

Nedostatak vegetacije i rušenje suhozida ubrzava eroziju i degradaciju tla (Shakesby i sur., 2002), što vidimo i na otocima srednje Dalmacije.

Obnova autohtone vegetacije u kojoj je bitna komponenta hrast crnika dugo traje, financijski je zahtjevna i uglavnom se ne provodi, a za pošumljavanje se i dalje rabi alepski bor koji brzo raste, ali i češće ponovno plane.

Na malom srednjodalmatinskom otoku Prviću, održali smo predavanje o ekološkoj važnosti crnike, koja povećava vlagu i smanjuje temperaturu tla i zraka u sušnom razdoblju te povećava plodnost tla. Pokušali smo senzibilizirati stanovništvo za taj ekološki problem i uvjeriti ga da je sadnja jednogodišnjih sadnica crnike korisna. Iz administrativnih i organizacijskih razloga sadnju je najefikasnije početi u privatnim vrtovima, uz međe privatnih posjeda i u školskim dvorištima.

U jednostavnom eksperimentu posijali smo žirove hrasta crnike. Izrasli su brojni klijanci i jednogodišnje sadnice (Slika 4A). Nakon godinu dana sadnice su posađene uz međe nekih privatnih posjeda (Slika 4B, 4C). Crnika sporo raste, pa je sadnja crnike dugoročni projekt, čiji rezultati su vidljivi za desetak godina. Zato je najbolje da u sisanju žirova i sadnji sudjeluju djeca kroz igru, pogotovo u školskoj nastavi. Karakteristične biljke iz sredozemne vegetacije, pogotovo hrast crnika mogu uljepšati školska dvorišta i povećati biološku raznolikost.

Slika 4 Sadnja hrasta crnike. Sadnice izrasle iz posijanog žira (A) i sudjelovanje djece u sadnji sadnica (B, C) uz međe privatnih posjeda na otoku Prviću kod Šibenika.

Ekperimentalno je dokazano da je klijavost žira crnike velika, iznosi oko 80% (Viličić, 2023), ali proklijali pomladak otežano preživljava prvo suho ljeto, kada mu je potrebna pomoć za preživljavanje – zasjenjivanjem i povremenim zalijevanjem. Pomladak crnike uspješno preživljava prvo sušno ljeto u sjeni borova, a borove se može uklanjati kad makija sa crnikom naraste. Obnova makije i mediteranske vegetacije može ublažiti učinak predviđenih klimatskih promjena.

Zelena infrastruktura i hortikultura

Suvremeno prostorno planiranje zahtijeva od urbanista, arhitekata i krajobraznih arhitekata da se ne bave samo prostornim i društvenim aspektom uređenja prostora, već da uzimaju u obzir i ekološki aspekt. „Zelena infrastruktura“ pruža veću biološku raznolikost, zdraviji i jeftiniji život stanovnika te društveni boljitak u naseljima (Tablica 1). Postoje kvantitativni pokazatelji za „zdravstveni servis“ koji pruža kvalitetan prirodni okoliš. Od direktnih zdravstvenih učinaka zanimljivo je istraživanje koje pokazuje brži oporavak osoba od stresa kad se nalaze u prirodnom okolišu nego na prometnim ulicama, jer zelenilo brzo snižava krvni tlak, regulira autonomni živčani sustav, odnosno napetost mišića i vodljivost struje kožom (Ulrich, 2006). Prirodni okoliš smanjuje fiziološke poremećaje kao što su dijabetes ili srčane bolesti i smanjuje mortalitet ljudi (Hartig, 2008).

Zelena infrastruktura uključuje raznolika staništa; drveće, travnjake, parkove, poljoprivredu, koja naseljava i pripadna fauna (Bolund i Hunhammar, 1999, Gómez-Baggethun i Barton, 2013). Za projektiranje zelene infrastrukture potrebna je interdisciplinarna suradnja između arhitekata/krajobraznih arhitekata i biologa/ekologa, urbanih sociologa, šumara, agronoma i drugih kako bi najbolje integrirali ekologiju i estetiku. Potrebna je i adekvatna obuka vrtlara (Home i sur., 2019).

Za ekološko uređenje prostora potrebno je saditi i održavati gušće grmlje, dovoljno visoke guste živice, predvidjeti sektore u parkovima s nepokošenom travom i listincem koji se ne pobire, brižnije obrezivati krošnje stabala i na vrijeme pomlađivati (Viličić, 2020). Iako je estetski doživljaj krajobraza osoban (Cifrić i Trako, 2008), pejzažni arhitekti podržavaju ulogu biološke raznolikosti u urbanom planiranju (ORIS, 2022). U naseljima se razvija održivi i multifunkcionalni koncept planiranja i upravljanja ekološkim sustavom i krajobrazom (Giddings i sur., 2002, Taylor Lovell i Taylor, 2013, Taylor i Hochuli, 2015).

Mnoge svojstvene biljke iz mediteranske vazdazelene šume i njenih degradacijskih stadija (makije i gariga) su dekorativne i najbolje su prilagođene klimatskim i pedološkim osobinama područja. Drveće i grmlje koje nije autohtono, ali se udomaćilo i često daje ugodan hlad u vrijeme ljetne žege uvijek je dobro došlo (Slika 5.1, 5.2)

A

B

C

D

E

F

G

Slika 5. Neke prikladne grmovite vrste za sadnju u hortikulturi Dalmacije.
5.1. Grmlje iz vazdazelene makije; A – zelenika (*Phyllirea latifolia*), B- lamprika (*Viburnum tinus*), C- rašeljka (*Prunus mahaleb*), D- planika (*Arbutus unedo*), E - tršlja (*Pistacia lentiscus*), F - vazdazelena krkavina (*Rhamnus alaternus*), G – hrast crnika.

Sl. 5.2. grmlje iz gariga; H - bušin (*Celtis* spp.), I - mirta (*Myrtus communis*), te ostalo uobičajeno alohtono grmlje i drveće; J - pitospor (*Pitosporum tobira* iz istočne Azije), K – *Bougainvillea* (iz Južne Amerike), L - murva (*Morus* sp. iz Azije), M - kostela (*Celtis australis* iz zapadne Azije, udomaćena vrsta u južnoj Europi), N - maslina (*Olea europaea*, udomaćena vrsta iz zapadne Azije), O - lovor (*Laurus nobbilis* iz zapadne Azije i sjeverne Afrike)

Autohtono dekorativno drveće i grmlje za sadnju u hortikulturi prvi je zagovarao Šišić (1963), a ideju podržavaju i mlađi kreatori urbanog krajobraza (Šišić i Koščak Miočić-Stošić 2008). S druge strane, postoje projektanti koji sve više uređuju parkove sa stranim vrstama (Cerrato i sur., 2023) (Slika 6).

Slika 6. Park u kojem je projektirana sadnja gotovo isključivo stranih biljaka; kalistemon (Australija), palma (Afrika), lagerstomia-indijski jorgovan (Indija), pampas trava (južna Amerika). Izuzetak je lavanda koja je karakteristična biljka Sredozemlja.

U svijetu šira zajednica pronalazi različita rješenja za pošumljavanje na državnom zemljištu. U okviru projekta Forestami (2021) u Milanu provedeno je istraživanje postojećih šuma; prikupljeni su podaci o pokrovu krošnji drveća, izvršeno je kartiranje područja te su identificirana kritična područja na kojima je najpotrebnije saditi. Projekt podržava razvoj, jačanje i integraciju lokalnih zajednica uz doprinos institucija i poduzeća. Tako se podiže svijest o nužnosti sadnje novih stabala te potiče zajedničko ublažavanje posljedica klimatskih promjena.

Zaključak

Uz naselja u najsušem dijelu Dalmacije potrebna je briga za održavanje makije i očuvanje biološke raznolikosti.

Na suhim srednjodalmatinskim otocima sadnja autohtonog grmlja i drveća može ublažiti ekstremnu temperaturu i vlagu u zraku i u tlu, oplemeniti vizualni doživljaj krajobraza i kvalitetu turističke ponude. Inicijativu za sadnju grmlja i drveća možemo postići nakon senzibiliziranja lokalne zajednice, pogotovo djece, za ekološku problematiku. Do široko prihvaćenih rješenja, sadnja se može efikasno provesti na privatnim posjedima.

Otok je dobar eksperimentalni laboratorij za provedbu menadžmenta biološke raznolikosti i zaštite od klimatskih promjena.

Zahvala

Zlatka Rodin, stručna suradnica za interpretaciju i promociju u Memorijalnom centru „Faust Vrančić“ u Prvić Luci organizirala je predavanje o ulozi i ekološkoj važnosti hrasta crnike. Promidžbu sadnje crnike podržali su Eko-udruga i Dobrovoljno vatrogasno društvo Prvić Šepurine, neke područne osnovne škole i udruga Tatavaka Zlarin.

Literatura i izvori

- Aman, D.D., Aytac, G. (2019). Public green space and disaster relief: the scope for effective policies in Istanbul. *Journal of environmental protection and ecology*, 19: 1047-1053.
- Antonelli, M., Donelli, D., Barbieri, G., Valussi, M., Maggini, V., Firenzuoli, F. (2020). Forest volatile organic compounds and their effects on human health: a state-of-the-art review. *International journal of environmental research and public health*, 17: broj rada 6506.
- Ben-Jabeur, M., Vicente, R., López-Cristoanini, C., Alesami, N., Djéballi, N., Gracia-Romero, A., Serret, M.D., López-Carbonell, M., Araus, J.L., Hamada, W. (2019). A novel aspect of essential oils: coating seeds with thyme essential oil induces drought resistance in wheat. *Plants*, 371: broj rada 8100371.
- Bertović, S., Lovrić, A. Ž. (1985). Vegetacijska karta Hrvatske: orografski i klimatsko-vegetacijski pojasi, potpojasi i područja. *Šumarska enciklopedija*, 3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb.
- Bikomeye, J.C., Balza, J., Beyer, K.M. (2021). The impact of schoolyard greening on children's physical activity and socioemotional health: a systematic review of experimental studies. *International journal of environmental research and public health*, 18: 535-555.

- Bolund, P., Hunhammar, S. (1999). Ecosystem services in urban areas. *Ecological economics*, 29: 293–301.
- Castro, M.D., Demarco, D. (2008). Phenolic compounds produced by secretory structures in plants: a brief review. *Natural product communications*, 3: 1273-1284.
- Cerato, M. D., Cortes-Fernandez, I., Ribas-Serra, A., Mir-Rossello, P. M., Cardona, C., Gil, L. (2023). Time pattern variation of alien plant introductions in an insular biodiversity hotspot: the Balearic Islands as a case study for the Mediterranean region. *Biodiversity and Conservation*, 32: 2585-2605.
- Cifrić, I., Trako, T. (2008). Kultivirani i tehnički krajobraz – usporedba percepcije dvaju krajobraza. *Socijalna ekologija*, 17: 215-235.
- Fares, S.; Loreto, F. (2015). Isoprenoid emissions by the Mediterranean vegetation in Castelporziano. *Rendiconti Lincei – scienze fisiche e naturali*, 26, Supplement 3: S493-S498.
- Flynn, K. M., Traver, R. G. (2013). Green infrastructure life cycle assessment: A bio-infiltration case study. *Ecological engineering*, 55: 9-22.
- Forestami (2021). La forestazione urbana per la Grande Milano del 2030. *Rapporto del progetto di ricerca integrato, interdisciplinare e strategico*, 1-270. URL:<https://www.ekovjesnik.hr/clanak/5743/forestami-tri-milijunastabala-do-2030?fbclid=IwAR0LcKb0GBUWW0u2Aca6SwU1HLu8TrADBgqoABYbvXAwsrawURZtgZAUUKk> (28.siječnja 2023.)
- Gajić-Čapka, M., Perčec Tadić, M., Patarčić, M. (2003). Digitalna godišnja oborinska karta Hrvatske. Državni hidrometeorološki zavod, Zagreb. URL:https://meteo.hr/klima.php?section=klima_hrvatska¶m=k1_7 (25.siječnja 2023.)
- Giddings, B., Hopwood, B., O'Brien, G. (2002). Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable development*, 10: 187-196.
- Gómez-Baggethun, E., Barton, D.N. (2013). Classifying and valuing ecosystem services for urban planning. *Ecological economics*, 86: 235–245.
- Gratani, L., Varone, L., Ricotta, C., Catoni, R. (2012). Mediterranean shrubs carbon sequestration: environmental and economic benefits. *Mitigation and adaptation strategies for global change*, 18: 1167-1182.
- Hanson, H.I., Eckberg, E., Widenberg, M., Alkan Olsson, J. (2021). Gardens' contribution to people and urban green space. *Urban forestry and urban greening*, 63: broj rada 127198.
- Hartig, T. (2008). Green space, psychological restoration, and health inequality. *The lancet*, 372: 1614–1615.
- Hartig, T., Evans, G.W., Jamner, L.D., Davis, D.S., Gärling, T. (2003). Tracking restoration in natural and urban field settings. *Journal of environmental psychology* 23: 109-123.

- Home, R., Lewis, O., Bauer, N., Fliessbach A., Frey, D., Lichtsteiner, S., Moretti, M., Tresch, S., Young, C., Zanetta, A., Stolze, M. (2019). Effects of garden management practices by different types of gardeners, on human wellbeing and ecological and social sustainability in Swiss cities. *Urban ecosystems*, 22, 189-199.
- Horvatić, S. (1963). Biljnogeografski položaj i raščlanjenje našeg Primorja u svjetlu suvremenih fitocenoloških istraživanja. *Acta botanica croatica*, 22: 27-81.
- Ishizuka, S., Hashimoto, S., Kaneko, S., Tsuruta, K., Kida, K., Aizawa, S., Hashimoto, T., Ito, E., Umemura, M., Shinomiya, Y., Morishita, T., Noguchi, K., Ono, K., Okamoto, T., Mizoguchi, T., Torii, A., Sakai, H., Inagaki, Y., Shichi, K., Toriyama, J., Sakai, Y., Inagaki, M., Shirato, Y., Obara, H., Koyama, K., Takata, Y., Katayanagi, N., Kanda, T., Inoue, H., Kusaba, T. (2021). Soil carbon stock changes due to afforestation in Japan by the paired sampling method on an equivalent mass basis. *Biogeochemistry*, 153: 263–281.
- IUCN (The International Union for Conservation of Nature) (2023). Afforestation and reforestation for climate change mitigation: Potentials for pan-European action. European regional office for Europe. URL: <https://foresteurope.org/wp-content/uploads/2016/08/Afforestation.pdf> i <https://www.agroklub.com/sumarstvo/inicijativa-1-hektar-poljoprivrednici-cese-nagradivati-za-posumljavanje/50444/> (25. siječnja 2023.)
- Jahns, S., Bogaard van den, C. (1998). New palynological and tephrostratigraphical investigations of two salt lagoons on the island of Mljet, south Dalmatia, Croatia. *Vegetation history and archaeobotany*, 7: 219-234.
- Jerković, I., 2007: Slobodni i glikozidno vezani isparljivi spojevi. *Kemija u industriji*, 56: 199-207.
- Joffre, R., Rambal, S. (1993). How tree cover influences the water balance of Mediterranean rangelands. *Ecology*, 74: 570–582.
- Johnson, S., Dominiguez-Garcia, V., Donetti, L., Munoz, A. (2014). Trophic coherence determines food-web stability. *Proceedings of the National academy of sciences of the United States of America*, 111: 17923-17928.
- Jones, E.L., Leather, S.R.. (2012). Invertebrates in urban areas: a review. *European journal of entomology*, 109: 463-478.
- Kralj, J., Tutiš, V., Ćiković, D., Barišić, S. (2013). Ptice kao indikatori kvalitete zelenih gradskih površina. U: Božićević, J. (ur.), *Zelenilo grada Zagreba*, (str. 294 – 303). HAZU, Zagreb.
- Kuštrak, D. (2014). *Morfološka i mikroskopska analiza začina*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Laumann, K., Gärling, T., Stormark, K.M. (2003). Selective attention and heart rate responses to natural and urban environments. *Journal of environmental psychology*, 23: 125-134.

- McMichael, A. J., Bolin, B., Costanza, R., Daily, G., Folke, C., Lindahl-Kiessling, K., Lindgren, E., Niklasson, B. (1999). Globalization and the sustainability of human health: an ecological perspective. *Bioscience*, 49: 205–210.
- Naeem, S., Chazdon, R., Duffy, E., Prager, C., Worm, B. (2016). Biodiversity and human well-being: an essential link for sustainable development. *Proceedings of the Royal Society B*, 283: rad broj 20162091.
- Nakamura, A., Kitching, R.L., Cao, M., Creedy, T.J., Fayle, T.M., Freiberg, M., Hewitt, C.N., Itioka, T., Pin Koh, L., Ma, K., Malhi, Y., Mitchell, A., Novotny, V., Ozanne, C.M.P., Song, L., Wang, H., Ashton, L.A. (2017). Forests and their canopies: Achievements and horizons in canopy science. *Trends in ecology and evolution*, 32: 438-451.
- Nerio, L. S., N., Olivero-Verbel, J., Stashenko, E. (2010). Repellent activity of essential oils: A review. *Bioresource technology*, 101: 372–378.
- Nowak, D.J., Crane, D.E. (2002). Carbon storage and sequestration by urban trees in the USA. *Environmental pollution*, 116: 381-389.
- Odum, E. P. (1969). The strategy of ecosystem development. An understanding of ecological succession provides a basis for resolving man's conflict with nature. *Science*, 164: 262 – 270.
- ORIS (2022). Konferencija Parkovi za sve. ORIS Kuća arhitekture, Zagreb.
- Ortega, J., Helmig, D. (2008). Approaches for quantifying reactive and low-volatility biogenic organic compound emissions by vegetation enclosure techniques - Part A. *Chemosphere*, 72: 343-364.
- Parsons, R., Tassinary, L.G., Ulrich, R.S., Hebl, M.R., Grossman-Alexander, M. (1998). The view from the road: Implications for stress recovery and immunization. *Journal of environmental psychology*, 18: 113-140.
- Pedersen Zari, M. (2018). The importance of urban biodiversity – an ecosystem services approach. *Biodiversity international journal*, 2: 357-360.
- Pedrotta, T., Gobet, E., Schwörer, C., Befal, G., Butz, C., Henne, P. D., Morales-Molino, C., Pasta, S., van Leeuwen, J. F. N., Vogel, H., Zwimpfer, E., Anselmetti, F. S., Grosjean M. (2021). 8,000 years of climate, vegetation, fire and land-use dynamics in the thermo-mediterranean vegetation belt of northern Sardinia (Italy). *Vegetation history and archaeobotany*, 30: 789–813.
- Penzar, B., Penzar, I., Orlić, M. (2001). *Vrijeme i klima hrvatskog Jadrana*. Nakladna kuća "Dr. Feletar", Zagreb.
- Prinz, D. (2006). *Urbanizam 1- Urbanističko planiranje*. Golden marketing, Tehnička knjiga, Sveučilište u Zagrebu.
- Prinz, D. (2008). *Urbanizam 2 – Urbanističko oblikovanje*. Golden marketing, Tehnička knjiga, Sveučilište u Zagrebu.
- Puerto, A., Rico, M. (1989). Influence of tree canopy (*Quercus rotundifolia* Lam.) on content in surface soil water in Mediterranean grasslands. *Ecology (CSSR)*, 8: 225–238.

- Rogus, S., Dimitri, C. (2015). Agriculture in urban and peri-urban areas in the United States: Highlights from the Census of Agriculture. *Renewable agriculture and food systems*, 30: 64-78.
- Shakesby, A. R., Coelho, A. O. C., Schnabel, S., Keizer, J. J., Clarke, A. M., Contador, L. F. J., Walsh, D. P. R., Ferreira, D. J. A., Doerr, H. S. (2002). A ranking methodology for assessing relative erosion risk and its application to dehesas and montados in Spain and Portugal. *Land degradation and development*, 13: 129-140.
- Šišić, B. (1963). Hortikulturni aspekti mediteranskog biljnog svijeta. *Naše more*, 10: 45-46.
- Šišić, B., Koščak Miočić-Stošić, V. (2008): Uloga autohtonog zelenila u zaštiti identiteta dalmatinskih naselja. U: Pospišil, M. (ur), 43. *hrvatski i 3. međunarodnog simpozij agronoma* (sažetak). Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Skelhorn, C.; Lindley, S.; Levermore, G. (2014). The impact of vegetation types on air and surface temperatures in a temperate city: A fine scale assessment in Manchester, UK. *Landsc. Urban planning*, 121: 129-140.
- Southwood, T.R.E. (1961). The number of species of insect associated with various trees. *Journal of animal ecology*, 30: 1-8.
- Španjol, Z., Hršak, V., Oršanić, M. (2009). Pine reforestation of degraded sites on the island of Rab, Croatia. *Plant biosystems* 143: 482-495.
- Tandarić, N., Watkins, C., Ives, C.D. (2022). In the garden, I make up for what I can't in the park: reconnecting retired adults with nature through cultural ecosystem services from urban gardens. *Urban forestry and urban greening* 77: broj rada 127736.
- Taylor Lovell, S, Taylor, J.R. (2013). Supplying urban ecosystem services through multifunctional green infrastructure in the United States. *Landscape ecology*, 28: 1447-1463.
- Taylor, L., Hochuli, D.F. (2015). Creating better cities: how biodiversity and ecosystem functioning enhance urban residents' wellbeing. *Urban ecosystems*, 18: 747-762.
- Tekić, I., Fuerst-Bjeliš, B., Durbešić, A. (2014). Rasprostranjenost alepskog bora (*Pinus halepensis* Mill.) i njegov utjecaj na vegetaciju i strukturu pejzaža šibenskog područja. *Šumarski list*, 11/12: 593-600.
- Ugarković, D., Tikvić, I., Šporčić, M., Španjol, Ž., Rosavec, R. (2017). Utjecaj strukture sastojina na mikroklimu šumskih ekosustava hrasta crnike (*Quercus ilex* L.) i alepskoga bora (*Pinus halepensis* Mill.). *Nova mehanizacija šumarstva*, 38: 57-65.
- Ulrich, R.S. (2006). *Evidence-based healthcare design*, 281-289, 345-346. U: Wageenaar, C. (ur.) *The architecture of hospitals*. NAI Publishing, Belgium.

- Ulrich, R.S. (2008). *Biophilic theory and research for healthcare design*, 87-106. U: Kellert, S.R., Heerwagen, J.H., Mador, M.L. (ur.) *Biophilic design. The theory, science and practice of bringing buildings to life*. Hoboken, John Wiley.
- Viličić, D. (2020). Biološka raznolikost u urbanom planiranju. *Glasnik Hrvatskog botaničkog društva*, 8: 19-28.
- Viličić, D. (2023). Hrast crnika (*Quercus ilex* L.) – simbol izgubljenih šuma i razlozi za pošumljavanje. *Osvit*, 7-8: 87-103.
- Wang, Y., Bakker, F., de Groot, R., Wörtche, H. (2014). Effect of ecosystem services provided by urban green infrastructure on indoor environment: a literature review. *Building and environment*, 77: 88-100.
- Wortman, S.E., Taylor Lovell S. (2013). Environmental challenges threatening the growth of urban agriculture in the United States. *Journal of environmental quality*, 42: 1283-1294.
- Yanez-Serrano, Fasbender, L., Kreuzwieser, J., Dubbert, D., Haberstroh, S., Lobo-Vale, R., Caldeira, M. C., Werner, C. (2018). Volatile diterpene emission by two Mediterranean cistaceae shrubs. *Scientific reports*, 8: No. 6855.

Sažetak

U hrvatskom, kao i u cijelom sredozemnom obalnom području, šume su uglavnom nestale, a ostale su šikare - makija s dominantnim hrastom crnikom (*Quercus ilex*), grmoliki garizi i kameniti travnjaci. Hrast crnika obnavlja tlo koje nas stoljećima prehranjuje, regulira vlagu i temperaturu tla i zraka. Zrak obogaćen hlapivim tvarima koje oslobađa mediteranska vegetacija daje specifičnu ponudu u našem turizmu. Raznolika flora i fauna (biološka raznolikost) omogućava zdraviji i jeftiniji život stanovnika. U najsušem području srednje Dalmacije i na tamošnjim otocima prirast makije zaostaje, pa bi briga o opstanku makije tamo bila važan doprinos očuvanju biološke raznolikosti, mikroklimatskih uvjeta i pejzaža. U vrijeme širenja alepskog bora, potrebno je obnavljati makiju sa crnikom koja smanjuje učestalost požara. Međunarodna znanstvena zajednica potiče inicijativu pošumljavanja zbog zabrinjavajućeg pada biološke raznolikosti. Privatna inicijativa stanovnika može pomoći ozelenjivanju okućnica i rubova privatnih posjeda hrastom crnikom. Danas obnavljamo narodne običaje i karakterističnu arhitekturu u kamenu, ali isto tako trebamo spriječiti pretjerano uništavanje biološke raznolikosti kako bi osigurali zdrav okoliš stanovnicima, a otoci ostali prepoznatljiviji i mnogima atraktivna turistička destinacija. Otok može biti izvrstan eksperimentalni prostor za sadnju crnike i menadžment biološke raznolikosti uz sudjelovanje stanovnika. U hortikulturi često sadimo strane vrste umjesto karakteristične domaće vrste iz makije i gariga koje su izuzetno dekorativne.

Ključne riječi: Makija, crnika, *Quercus ilex*, biološka raznolikost, hortikultura, Dalmacija

IMPORTANCE OF ECOLOGICAL AND AESTHETIC ARRANGEMENT LANDSCAPE FOR RESIDENTS' LIFE AND DEVELOPMENT TOURISM ON THE CENTRAL DALMATIAN ISLANDS

Summary

In Croatia, as in the entire Mediterranean coastal area, forests are mainly disappeared, and what remained were thickets - maquis with dominant holm oak (*Quercus ilex*), bushy garizas and stony grasslands. The holm oak renews the soil that has nourished us for centuries. It regulates humidity and temperature of soil and air. Air enriched with volatile substances which liberating Mediterranean vegetation provides a specific offer in our tourism. Various flora and fauna (biological diversity) enables a healthier and cheaper life for residents. In the driest area of central Dalmatia and on the islands there, the growth of maquis lags behind, so taking care of the survival of maquis there would be an important contribution to the preservation of biological diversity, microclimatic conditions and landscape. At the time of the spread of the Aleppo pine, it is necessary to renew maquis with holm oak, which reduces the frequency of fires. International scientific community encourages reforestation initiatives due to the alarming decline in biological diversity. The private initiative of the residents can help to green the gardens and edges of private properties with holm oak. Today, we are restoring folk customs and characteristic architecture in stone, but we also need to prevent excessive destruction of biodiversity in order to ensure a healthy environment for the inhabitants, and the islands to remain recognizable and attractive tourist destination for many. An island can be great experimental space for holm oak planting and biodiversity management with participation of residents. In horticulture, we often plant foreign species instead of characteristic native species from maquis and garig, which are extremely decorative.

Keywords: Maquis, holm oak, *Quercus ilex*, biological diversity, horticulture, Dalmatia

PARADOKSALNOST FENOMENA INSULARNOSTI – ISKUSTVO UNESCO-OVA GEOPARKA VIŠKI ARHIPELAG

Joško Božanić

Joško Božanić

UNESCO Geopark, Viški arhipelag

Gurnji put 27, 21485 Komiža

josko.bozanic@gmail.com

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.16>

Uvod

Viški arhipelag u UNESCO Global Geopark Network

Želimo ovdje govoriti o fenomenu otoka i otočnosti kao prostora ljudskog habitata određena zakonom mora. Pritom, naše je motrište određeno pogledom s Viškog arhipelaga – najudaljenijeg naseljenog otočkog prostora Hrvatske koji je, poslije Drugog svjetskog rata sve do 1989., bio komunikacijski izoliran kao vojna zona sa zabranom pristupa strancima. Otok Vis koji su Britanci nazvali „Gibraltarom Jadrana“ jer im je u vrijeme Napoleonove kontinentalne blokade¹ bio jedini punkt za trgovinu s Europom, postao je tako, skupa sa otokom Lastovom, prostor militarne izolacije. Uz negativne posljedice za razvoj otoka Visa, ova prisilna izolacija izazvala je i važne pozitivne posljedice. Naime, tako izoliran otočni prostor sačuvao je neke vrijednosti koje su na drugim otocima

¹ „Kontinentalna blokada“ naziv je za blokadu trgovine Velike Britanije s Europom koju je Napoleon I. objavio u Berlinu 21. XI. 1806. s namjerom da unište ekonomiju Velike Britanije. Britanci dolaze 1810. na Vis koji postaje njihov punkt u Jadranu za trgovinu s Europom sve do 1815. kada Vis dolazi pod vlast Habsburgovaca. Francuzi svojom flotom napadaju Britance da ih onemoguće da im ovaj otok postane veza s Europom. Pobjedom nad francuskom flotom u Jadranu u čuvenoj Viškoj bitci 13. ožujka 1811. Englezi omogućuju da im Vis postane otok za trgovinu s Europom – „Gibraltar Jadrana“ kako su ga nazvali, s obzirom na njegov značaj za trgovinu u vrijeme Napoleonove „kontinentalne blokade“.

uništene nekontroliranim i stihijskim razvojem masovnog turizma. Sačuvao je u znatno većoj mjeri do danas, negoli otočni prostori koji nisu bili prisilno izolirani, materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu što je omogućilo njihovu aktualnu valorizaciju. To se dogodilo odlukom UNESCO-a da ovaj pučinski otočni prostor Viškog arhipelaga bude uvršten 2019. u njegovu *Global Geopark Network*. To je povijesni događaj, jedan od najvažnijih poslije Drugog svjetskog rata za Viški arhipelag, događaj koji otvara perspektivu njegove svjetske valorizacije.

UNESCO-ova valorizacija ovoga prostora obuhvatila je ne samo iznimne geološke vrijednosti Viškog arhipelaga, što je primarna njegova vrijednost kao jedinstvenog vulkanskog prostora na Jadranu sa središtem u Komiškoj vali, već i njegovo povijesno nasljeđe, tradiciju vinogradarstva i ruralnu i urbanu arhitekturu, tradicionalno ribarstvo s reprezentativnim povijesnim tipom ribarskog broda gajetom falkušom – nematerijalnim nacionalnim kulturnim dobrom, usmenu predaju, leksik i jezik – cokavske njegove govore, također zaštićene kao nacionalno kulturno dobro.

Nisologija – znanost o otocima

Fenomen otoka i otočnosti u hrvatskoj je znanosti slabo istražen. Novija znanstvena disciplina poznata kao *nisologija* na hrvatskim sveučilištima ne postoji. Znanstveni su skupovi o otocima i otočnosti u Hrvatskoj rijetki. Nisologija je interdisciplinarna znanost koja se bavi otočnim fenomenima. Ona uključuje prirodne, humanističke i društvene znanosti koje u svom sinergijskom djelovanju mogu doprinijeti promjeni odnosa prema hrvatskim otocima u hrvatskom i europskom kontekstu.

S druge strane, Hrvatska je mala zemlja koja ima drugi arhipelag po brojnosti otoka u Mediteranu, iza grčkog arhipelaga. Ovaj rad pišemo kao izazov za promišljanje i pokretanje hrvatske nisologije s vizijom mogućeg nisološkog centra u novosagrađenom Interpretacijskom centru „Modra špilja“ na otoku Biševu na kojemu danas živi tek deset stanovnika u osam sela, na otočiću 4,5 milje udaljenom od Komiže čija je Modra špilja svjetski poznata i predstavlja najatraktivniji prirodni fenomen na Jadranu, na raseljenom otoku čiji su ribari bili pioniri riblje industrije Amerike uz industrijalce i inovatore: Martin Mate Bogdanović Smocito, Pavao Martinis Poško, Tone Mihovilović Bejota i Joe Bogdanovich (Božanić 2007: 129–135).

Vinska kultura Visa

Antičko ishodište vinske kulture Visa

Grad Vis baštinik je danas grčkog grada – polisa Issa koji su podigli grčki kolonisti iz Sirakuze na Siciliji početkom IV. st. pr. Kr. Sredinom prvog stoljeća pr. Kr.,

imperator carskog Rima Gaius Julius Caesar zapisao je: „Na otoku Issa nalazi se najistaknutiji grad u regiji imenom Issa“.

Ovaj grad bio je ishodište urbane civilizacije na istočnoj obali Jadrana s kojom započinje upotreba novca kao platežnog sredstva, pismenost, pjesništvo, katastarsko uređenje zemljišta, umjetnost, a također i vinska kultura. Ostaci helenističkih nekropola, helenističke stambene arhitekture i ulica, teatra i rimskih termi kao i brojnih drugih arheoloških nalaza, među kojima je najznamenitija brončana glava Artemide, svjedoče o visokom civilizacijskom i kulturnom razvoju ovog jadranskog polisa koji je svoje bogatstvo temeljio prvenstveno na proizvodnji i trgovini vinom te proizvodnji keramike. U uvodu kataloga izložbe povodom 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu D. Radić kaže: „Događaj kada je prije nešto više od 24 stoljeća flota moćnog Dionizija, vladara siciliske Sirakuze, uplovila u uvalu sv. Jurja na Visu, za prostor koji danas nazivamo istočnom obalom Jadrana, označava početak novog doba – razdoblje antike. Stvorivši snažno uporište usred Jadrana, Sirakužani će osigurati preduvjete da grad Issa postane točka iz koje će se stečevine helenskog i helenističkog života prelitati po obližnjim otocima, kopnu pa i dubokoj unutrašnjosti, donoseći indigenoj populaciji barem dašak suvremenog Mediterana i njegovih vrijednosti“ (Radić 2021: 9).

Iz jedne nekropole polisa Issa potječu mnogi, u kamen uklesani, tekstovi među kojima je najznačajniji onaj o slavi junaka Kalija koji je poginuo u pomorskoj bitci braneći svoj grad od Ilira. To je najstariji tekst pronađen na tlu Hrvatske, zapisan na nadgrobnoj kamenoj steli isejske nekropole, a ujedno i najstariji književni tekst, lirski pjesma, iz IV. stoljeća pr. Kr. Sačuvani su ostaci javnog kupatila – rimskih termi. Na sjevernoj strani termi otkriven je pločnik s mozaikom geometrijskih motiva i s likovima dupina. Ove terme koristile su izvor termalne sumporne vode. To je bilo ne samo lječilište, već i središte društvenog i kulturnog života Isse. Rimski Issa podigla je teatar na poluotoku Prirovu nad čijim ostacima je u 16. stoljeću podignut samostan konventualaca čije zidine slijede luk polukružnog gledališta (*orhestra*).

Pogrebni običaji Isejaca vezani su za Dionizijev kult – kult boga vina. U njihovim grobovima nalazimo keramičko posuđe vezano za ispijanje vina *oinochoa* – vrč za vino i *kantharos* – vinska čaša. Arheolozi pretpostavljaju da je antička Issa mogla proizvoditi do dva milijuna litara vina, a broj stanovnika mogao je biti do 2.500.

Grčki povjesničar i geograf Agatharhid iz Knida, direktor Aleksandrijske biblioteke, ostavio je značajan pisani dokument (prva polovina 2. st. pr. Kr.) u kojemu izjavljuje pohvalu viškom vinu: „Vino iz Isse, otoka na Jadranskom moru, bolje je u usporedbi s drugima“.

Za izvoz svoga vina antička je Issa trebala veliku flotu od preko stotinu brodova i 72.000 amfora. Stoga je i sagradila luku čija je riva bila duža od kilometra. To je i najveća sačuvana antička luka na Jadranu.

Vis je do danas sačuvao autohtonu lozu koje nema drugdje. Ta sorta, koja daje bijelo grožđe duguljasta zrna, zove se *bugava* i odlikuje se visokim postotkom sladora. Bugava je vjerojatno podrijetlom iz antičke Isse.

Ruralna arhitektura kao kulturna baština

Nastala je kroz stoljeća gusto ispletena mreža suhozida kojim su građene terase na strmim padinama, gomile i kamene ograde. Ta ruralna arhitektura vizualni je identitet dalmatinskog krajolika sa svojim nevjerojatnim oblicima koje je zahtijevao razigran reljef strmih padina i brda do čijih vrhova su nekada dopirali vinogradi.

Slika 1. Ivo Pervan, „Kamena riba“ - motiv s predjela Sokolice podno sela Pohumje (južna obala Visa)

Taj „kameni rukopis“ dalmatinskih težaka, koji je nastajao stoljećima u borbi s makijom i kamenjarom za osvajanje svakog metra plodne zemlje, priča je o opstanku, priča je koja govori o stoljećima mukotrpnog rada stotina generacija koje su proizvodnjom vina i u najtežim uvjetima za sadnju vinograda uspijevali osvojiti surov kameni krajolik i pretvoriti ga u plodne vinorodne terase koje se penju do vrhova brda.

Ti prizori kamene čipke istkane po cijeloj Dalmaciji trebali bi biti valorizirani kao kulturna činjenica – kameni rukopis koji valja znati pročitati i protumačiti. Mnogi neupućeni posjetioci s čudom primjećuju te čudne oblike, te nevjerojatne zidine za koje pomisle da su nastale prirodno kao geološka pojava i ne sluteći koliko je rada ugrađeno u njihovo stvaranje u borbi za opstanak.

Pored geoloških znakova koji svjedoče o dinamici tla kroz milijune godina, ovi znakovi upisani ljudskom rukom nude svoju priču o milenijskoj čovjekovoj borbi za opstanak. Čitanje krajolika, njegova interpretacija kao prirodne činjenice, mora uključiti i interpretaciju ovih fascinantnih antropogenih struktura i čudesnih kamenih formi upisanih ljudskom rukom u dalmatinski pejzaž.

Vjeruje se da je Kineski zid najduži zid na Zemlji. Ipak ima jedan dulji zid, a to je zid dalmatinskih suhozida. Taj zid dug je približno 60.000 km što je duljina jednog i pol ekvatora, čiji volumen je veći od svih egipatskih piramida zajedno. Taj spomenik kulture nije nikada prepoznat kao jedinstven spomenik ljudskom radu.

Maritimna kultura otoka Visa

Gajeta falkuša

Etimologija naziva

Minimum sigurnosti plovidbe do pučinskih otočića Viškog arhipelaga nije dopuštao upotrebu primitivnih plovila, već barku koju je stvorila razvijena brodograditeljska tradicija. Na to upućuje i naziv reprezentativnog tipa ribarske barke koja je Komiži omogućila da dugi niz stoljeća bude središte ribarstva na Jadranskom moru. Tip komiške ribarske barke sa skidivom ogradom, zove se od davnine u komiškom govoru *ofalkono gajeta*, odnosno *gajeta falkuša* ili samo *falkuša*. Taj naziv upućuje na grčki jezični izvor (grčki *φάληγς* – ograda, prema arapskom *halka* – prsten, alka). Jezično ishodište naziva tipa ribarske barke u starogrčkom jeziku mogao bi biti znakom naslijeđa brodograditeljske i navigacijske tradicije najotočkijeg naroda Mediterana – grčkoga – u uvali Comeza (Novak, 1961:77) iz koje je izveden naziv naselja Komiža, u tom središnjem zaljevu na transjadranskom Diomedovu putu.²

Termin *gajeta* dolazi također iz vremena Homerovih epskih junaka. Poslije pada Troje, Eneja, ahejski junak Trojanske bitke, plovi Mediteranom u potrazi za novom zemljom na kojoj bi mogao podići grad. Budući utemeljitelj Rima pristaje svojom flotom na žalo osamdesetak kilometara sjeverno od današnjeg Napolija. Tada umre njegova dadilja Kaieta³ i biva sahranjena na žalu gdje su

² Vidi: Kirigin (2012). Palagruža Diomedov otok. Književni krug, Split.

³ Enejinu dadilju Kaietu spominje Vergilije u epu Eneida:
Ed ancor tu, d'Enea fida nutrice
Caieta, ai nostri liti eterna fama
desti morendo; ed essi anco a te dièro
sede onorata, se d'onore a' morti
è d'aver l'ossa consecrate e 'l nome
ne la famosa Esperia. Ebbe Caieta
dal suo pietoso alunno esequie e lutto,
e sepoltura alteramente eretta.

Publius Vergilius Maro: Aeneis. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 2005, Libro VII.

pristali Enejini brodovi. Na mjestu gdje je sahranjena Kaieta – žena koja je svojim mlijekom othranila utemeljitelja Rima, podignut je grad koji je po Eneinoj dadilji dobio ime Gaeta.

Povijest gajete falkuše

Tip ribarske barke *gajeta*, koji svoje ishodište ima na žalu Kaietina grada, postaje najrašireniji tip ribarske barke na Mediteranu. Među mnogim tipovima gajetâ posebno mjesto zauzima *ofalkono gajeta / gajeta falkuša*. Ovaj tip barke poznaje južna Italija, Kreta, Katalonija, čak i portugalski riječni brodovi za prijevoz kamena imali su falke.

Komiški ribari razvili su poseban tip gajete s falkama za ribolov na dalekoj Palagruži. Oni su stoljećima bili jedini pučinski ribari na Jadranu. Stoljećima su iz komiške luke organizirane regate gajeta falkuša prema Palagruži. Kada se pojavljuje prvi pisani dokument o regati falkušâ od Komiže do Palagruže, godine 1593.⁴, on svjedoči o visoko razvijenom pučinskom ribolovu u kojemu sudjeluje na stotine komiških ribara. Prema tom dokumentu, koji je sačuvan u manuskriptu *Liber Comisae* komiškog notara Nikole Borčića Jerolimova iz 18. stoljeća, 12. lipnja 1593. krenula je iz Komiže flota od 74 falkuše sa 370 ribara naoružanih arkebutzama i sabljama radi obrane od gusara, a u pratnji venecijanske ratne galije.

Vrlo je izvjesno da je gajeta falkuša relikv drevne pomorske tradicije Mediterana, na što upućuje i antičko podrijetlo osnovnog ribolovnog alata ove barke za lov sardela. Ricardo d'Erco, govoreći o podrijetlu mreža sardelara ili vojgi, kaže: „Imam čak razloga da vjerujem da su one na Visu uvijek postojale (...). Može se smatrati sigurnim da je ta mreža bila jedan od prvih ribarskih alata“ (D'Erco, 1973:188). D'Erco ne navodi konkretne povijesne podatke na kojima temelji ovo svoje mišljenje, ali stav ovog najboljeg znalca ribarske povijesti istočnog Jadrana potvrđuje i podrijetlo riječi *vojga / volega* koje je, prema etimologu Petru Skoku, vezano za starogrčki jezik.

Mnogi dokumenti o povijesti ribarstva na ovim otocima spaljeni su u požaru Hvarskog arhiva prilikom turskog napada na Hvar 1571. godine. Ipak postoje indicije da su komiški ribari na Palagruži dočekali papu Aleksandra III. na njegovu putu iz luke Vieste prema Veneciji (Oreb, 1993 - 1994: 92).

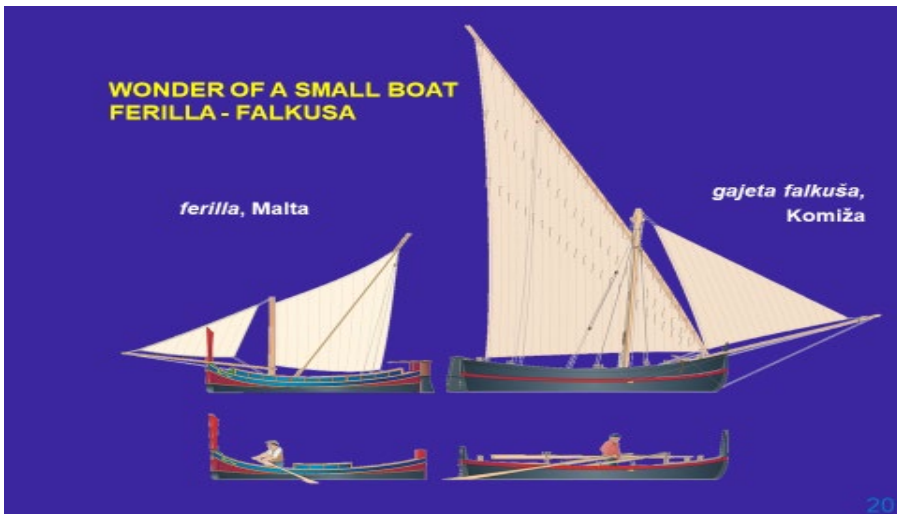
Gore spomenut manuskript *Liber Comisae* komiškog notara Nikole Borčića Jerolimova, iz 18. stoljeća, sadrži brojne rukom prepisane dokumente o ribarstvu na otoku Visu i Hvaru od 16. do 18. stoljeća koji svjedoče o industriji lova i konzervacije (soljenju) sitne plave ribe u prvom redu sardele kao i o brojnim

⁴ Manuskript Nikole Borčića Jerolimova iz 18. st. *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae salutis 1784* (Župski ured Vis).

sukobima ribara s gusarima i venecijanskim vlastima koje su često zabranjivale ribolov mrežama *vojgama* i ribolov na Palagruži. „Ratne lađe i kaznene ekspedicije krstare po ribolovnim vodama“, kaže Mijo Mirković, „plijene mreže i čamce, zarobljuju ljude. Ono što se javlja kao neposredni povod za kaznene ekspedicije uvijek je nepodatnost, samostalnost, slobodarstvo ribara, ‘scandaloso libertinaggio’ i ‘iniquo talento’ Komižana“ (Mirković, 1952: 15).

Gajeta Falkuša – ribarska barka iz dubina vremena

Kako smo naveli, (v. poglavlje Etimologija naziva) etimologija termina *gajeta falkuša* ukazuje na drevno ishodište ovog tipa montabilnog ribarskog broda koji se može, prema potrebi, transformirati u nisku veslaricu (pri ribolovu) i u brod visokih bokova radi prijevoza većeg tereta i navigaciju otvorenim morem. Ta etimologija ukazuje i na mediteransko ishodište ovog tipa broda (gajeta prema imenu talijanskog grada Gaeta na Tirenskom moru) i na grčko ishodište prema grčkoj riječi za montabilnu ogradu broda (*falkes*). Tu dizajnersku ideju, koja dolazi vjerojatno još iz vremena prvih plovidbi Mediteranom, baštinili su mnogi narodi na mediteranskim obalama. Na Malti sačuvan je do danas tip ribarskog broda s falkama nazvan *firilla*. Za razliku od komiške *gajete falkuše* koja ima po tri falke na svakom boku, *firilla* ih ima više i uglavljeni su između montabilnih mankula na bokovima broda.

Slika 2. Velimir Salamon

Komiška gajeta falkuša pripada univerzumu mediteranske brodograditeljske i ribarske tradicije, ali isto tako ona je i lokalni brod koji je postao identitet

simbol komiške ribarske tradicije. Naime, različiti tipovi ribarskih brodova s falkama prilagođeni su različitim uvjetima ribolova i navigacije i morali su svojim oblikovnim rješenjima zadovoljiti različite potrebe. Komižani su na Palagružu morali falkušama prenijeti barile pune soli, kamene utege za pritiskanje posoljene ribe, svu potrebnu opremu i ribolovne alate, čak i drvo za loženje vatre radi pripremanja jela, a pri povratku s Palagruže morali su moći ukrcati i do 80 barila posoljene ribe, to jest 5-6 tona tereta. Da bi to mogli, trebali su brod visokih bokova radi plovidbe otvorenim morem (40 milja). Isto tako trebali su brod niskih bokova radi lakšeg izvljačenja iz mora u brod teških mreža punih sardela. Ta dva proturječna zahtjeva rješili su dizajniranjem montabilnog broda, jer trebali su imati dva različita broda u jednom. Rezultat je bio jedinstven tip gajete falkuše namijenjen prvenstveno ribolovu na Palagruži. Po tom svom dizajnerskom rješenju gajeta falkuša jest biće paradoksa: ona je i univerzalan ribarski brod Mediterana i specifičan tip gajete falkuše Komiže koji su komiški ribari i brodograditelji kao i brodograditelji Korčule, gdje su se mnoge falkuše gradile, oblikovali tokom stoljeća.

Gajeta falkuša nacionalno nematerijalno kulturno dobro

Godine 2015. „Kulturna ustanove za istraživanja iskustva življenja s morem *Ars halieutica*” iz Komiže uputila je zahtjev Ministarstvu kulture Republike Hrvatske za upis gajete falkuše u Registar kulturnih dobara Hrvatske. Između ostaloga, u tom prijedlogu zapisano je sljedeće: „Predlažemo da se zaštiti kao kulturno dobro tradicionalan način lova sardela mrežama vojom na području Viškog arhipelaga na kojemu taj način ribolova ima milenijsku tradiciju te da se pod odredbu 'kulturno dobro' obuhvate ne samo ribolovni alati, umijeća, znanja, vještine već i brod tipa falkuše budući da se ovim tipom broda najviše lovilo mrežama vojom na Jadranu. Predlažemo da se posebna brigada posveti kako očuvanju brodova, ribolovnih alata te umijeća i vještina tako i čuvanju jezika, terminologije, ukupnog leksika, toponimije, usmene predaje, audio-vizualne i tekstualne dokumentacije sa bazama podataka i virtualnim muzejom kao prostorom prezentacije i virtualne komunikacije na globalnoj razini.”

Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu Ministarstva kulture Republike Hrvatske upisalo je u Registar kulturnih dobara Hrvatske godine 2017. nematerijalno kulturno dobro pod nazivom: *Iskustvo gajete falkuše – pučke vrednote vezane uz komišku gajetu falkušu (umijeće gradnje, navigacija, plovidba, ribolov, jezik)* pod registarskim brojem Z-6955.

Jezik

Cokavski govori otoka Visa

Cokavski / cakavski govori rasprostranjeni su danas od otoka Visa i Hvara do Istre i to kao izdvojene jezične oaze: Vis, Komiža (na otoku Visu), grad Hvar, Supetar, Sutivan i Milna (na otoku Braču), Trogir, grad Rab, grad Pag, otok Krk (Vrbnik, Baška, Jurandvor), grad Cres i Beli (otok Cres), Veli Lošinj, Mali Lošinj, otoci Susak, Srakane, Ilovik i Ist, Labin i niz sela oko Labina u istočnoj Istri. Nekad je cakavski govorio i Senj, Šibenik (predjel Dolac) i Omiš.

Različite su teorije o nastanku cokavskoga / cakavskoga. Teoriju o cakavizmu kao rezultatu utjecaja venecijanskoga govora na gradske čakavske govore zastupa dijalektolog Mate Hraste. Žarko Muljačić zastupnik je teorije o autohtonoj pojavi cakavizma unutar čakavskoga idioma koju je omogućio čakavski konsonantski sustav.

Disperzija cakavskih oaza od Omiša do istočne Istre, bez ikakva međusobnog kontakta, upućuje na mogućnost da je nekada postojao kompaktan prostor cokavskog / cakavskog idioma, jezični kontinuum koji je prekinut čakavskim interpolacijama. Ta teza izazov je hrvatskoj dijalektologiji. Cakavizam je uvijek tretiran, u hrvatskoj dijalektologiji, i u internacionalnoj slavistici, kao marginalna pojava čakavskog narječja, kao pretežno fonološka pojava unutar čakavštine, a ne kao jezični sustav koji ima svoje posebnosti na svim razinama: fonološkoj, morfonološkoj, tvorbenoj i sintaktičkoj.

Cokavski, koji je karakterističan za otok Vis, posebno je znanstveno zanimljiv i mogao bi biti izazov hrvatskoj dijalektologiji. Riječ je o vjerojatno najbolje sačuvanom cokavskom idiomu u Hrvatskoj. On danas ima svoje govornike i u najmlađoj populaciji stanovnika Visa i Komiže te pripadajućih im sela koja su posljednjih desetljeća zahvaćena radikalnom depopulacijom.

Komiški i viški govor autohtoni su govori otoka Visa. Čakavski idiom na području jugoistočnog dijela otoka Visa novija je pojava. Čakavski su govor donijeli doseljenici s kopna poslije turskog prodora prema obalama Jadrana. Izrazita jezična razlika između govora grada Visa i njemu gravitirajućih sela jugoistočne obale Visa očuvala se do danas.

U najstarijim pisanim dokumentima Visa i Komiže cokavštine nema jer ona postoji jedino u mediju usmene riječi. Njeni tragovi vide se samo u vrlo arhaičnoj toponimiji Viškog arhipelaga (Cunkovica, Carnjene stine, Cojnu poje, Corno ploca, Rogocic, Garke ploce), u arhaičnoj antroponimiji (Cucotovi, Corkotovi, Centinićovi, Cingrijini, Ciskini). U tekstovima službenih administratora, notara i ljetopisaca kao i u tekstovima književnika nema cokavštine jer oni, ako ne pišu latinski ili talijanski, teže upotrebi tadašnjeg nadlokalnog dalmatinskog jezika kakvim ne govori neobrazovani puk. Komiški barokni književnik, Gun-

dulićev epigon, Andrija Vitaljić izražava se jezikom koji on smatra standardnim, a to je varijanta dubrovačkog. Sačuvane molitve prostog puka također su zapisane na jeziku koji teži dalmatinskom standardu. Prevladava stav da organski idiom nije primjeren mediju pisane riječi i stoga lokalnog idioma nema ni u jednom sačuvanom zapisu. On pripada mediju oralnosti.

Najstariji zapis viškoga govora nalazi se u romanima Jure Roki Fortunata: *Bilo roza iz Smidereva*, *Materin Sakret* te u novelama *Smartno omraza*, *Inkojita* i *Nono frotar*. Ta djela nastaju u Los Angelesu budući da je autor od svoje 18. godine emigrirao u Ameriku i svoj život proživio u Americi. Jezik tih djela je viški govor s kraja 19. stoljeća.

Prvi zapis na komiškome govoru jest rukovet od deset pjesama J. Božanića *Perušće besid* objavljena u Čakavskoj riči 1975. godine. Drugi tekstovi komiškoga govora objavljeni su 1977. uz Rječnik komiškoga govora Pavla Mardešića Centina (dijalektološki zbornik JAZU, kn. IV): *Vakonce na braceri*, *Moli kacadur*, *Klobuk u more*, a prva knjiga na komiškome govoru jest zbirka pjesama J. Božanića *Perušće besid* (HGZ, Zagreb 1981.). Usmena pripovjedna književnost otoka Visa na viškim čakavskim govorima sačuvana je u dvjema knjigama ovog autora: *Komiške facende. Stilistika i poetika usmene nefikcionalne priče Komiže* (J. Božanić 1992) i *Viški facendijer. Stil, jezik, svijet facende otoka Visa*. Naše istraživanje usmene predaje otoka Visa otkrilo je iznimno stilističko i naratološko bogatstvo usmene predaje. Otkrili smo neprepoznatu vrstu usmene nefikcionalne humorističke priče – *facendu*. Naša interpretacija ovih priča usmene književnosti otoka Visa otkrila je impresivno pripovjedno umijeće oralnih naratora koje smo bilježili magnetofonom desetljećima. O tom umijeću istaknuti hrvatski fonetičar Ivo Škarić kaže: „U nešto starijem naraštaju govorenje i pripovijedanje na organskom idiomu puca i kipti od punoće nazivlja, frazeologije, metafora, poslovice, usporedaba, modalnih oblika itd. Organski su idiomi nabiti stoljećima življenja” (Škarić, 1982: 53).

Cokavski govori otoka Visa nacionalno nematerijalno kulturno dobro

Godine 2017. Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu Ministarstva kulture Republike Hrvatske na sjednici održanoj 20. veljače donijelo je odluku na prijedlog Kulturne ustanove Ars halieutica iz Komiže, da „*Cokavski govori otoka Visa* imaju svojstvo nematerijalnoga kutlurnog dobra kako to definira Zakon o zaštiti i očuvanju kulturne baštine u članku 9. stavku 1. alineji 1. pod registarskim brojem Z-3427“.

Govoreći o značaju zaštite ugroženih idioma svijeta, francuski lingvist C. Hagège kaže da je jezik ono što je u ljudi najčovječnije te da braneći jezik branimo „svoju vrstu onakvu kakva jest mijenama koje su joj donijeli njezini je-

zici” (Hagège, 2005: 5). UNESCO-ova „Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa“ poznata kao „Pariška konvencija“ iz godine 2003. donosi listu nematerijalnih kulturnih dobara svijeta, a na vrhu te liste je jezik: „usmene tradicije i izražavanja, uključujući jezik kao pokretač nematerijalnog kulturnog nasljeđa“ (Članak 2).

Paradoksalnost koncepta otoka i otočnosti

Terra marique

Kopnu se čini da razumije Otok, jer Otok je, misli Kopno, malen i od njega, Kopna, odvaljen komad zemlje. Otok je pak sebi dostatan i ne pokušava razumjeti Kopno. Otok se ne osjeća dijelom otkinuta Kopna. On je cijela zemlja. To Kopno nikada nije razumjelo te je svoje kopnene zakone, kad je moglo, bez ikakve prilagodbe protezalo i na Otok, mada ih on nikada nije poštovao. Otok je vazda bio polis bez obzira na to koje su zastave lepršale na njegovim vjetrovima.

Kopno je u mnogim svojim nacionalnim jezicima od latinske riječi za Otok, od riječi *insula*, to jest od nje izvedene talijanske riječi za otok – *isola*, izvelo riječi: *izolirati*, *izolacija*, *izoliran*, *izolator*. Kopno vidi Otok kao izoliranu zemlju, kao zemlju lišenu povezanosti sa svijetom, kao zemlju osuđenu na vječnu usamljenost. Kopno prijestupnike svojih zakona izolira, osuđuje ih na izdvojenost iz svijeta, na izolaciju. Otok je Kopnu zatvor, a more ponor koji prekida protežnost zemlje.

Kopno vidi Otok kao okrajak, kao odlomak lišen smisla cjelovitosti. Tom pogledu izmiče istina da je Otok cjelina morem određena i sebi dostatna, da je Otok čitav mali svijet, planet sa svojom vlastitom gravitacijom. Kopnu je možda ta istina postala prihvatljivijom tek poslije prvih svemirskih letova koji su mu učinili zornom ideju o Velikom Svijetu kao malom otoku među otocima u oceanu univerzuma.

Starogrčki jezik vidio je Otok kao nešto što plovi, kao nešto što pluta i nazvao ga *nesos*. Latinski jezik određuje Otok kao nešto što je uronjeno u more – u slano i naziva ga *insula* (*in salo*). Hrvatski jezik zemlju optočenu morem naziva *otok* određujući njegovu posebnost tokom koji ga obuhvaća (*ob tok > obrok > optok > otok*). Tako hrvatsko Kopno vidi zemlju od koje ga odvaja more.

Otok pak sebe ne vidi ni kao plutajuću (*nesos*), ni kao u slano uronjenu (*insula*), ni kao optočenu zemlju (*op-tok*). Otok sebe ne vidi kao – otok. Ali zacijelo svoju vlastitost prepoznaje onda kada Kopno naziva imenom *teraferma* (*terra ferma*). Određujući Kopno kao čvrstu zemlju, kao postojanost nepomičnosti, Otok neizravno određuje i sebe značenjskom oprekom tom atributu Kopna. Dakle, Otok je zemlja koja nije *terra ferma*, Otok je *terra marique*, Otok je zemlja

određena dinamičnim elementom slane vode, postojanošću njene vječne nepostojanosti, stalnošću njene mijene, njena nemira.

Otok je nepotopljena zemlja, zemlja koja se uzdiže iz dubine mora prema suncu. Kopno se rasprostire, Kopno se širi, a Otok je vertikala suprotstavljena horizontalnoj sili mora. Otok je uspravnost koja se opire sili nivelacije, sili poravnanja. Neki otoci toj se sili nisu mogli suprotstaviti te su nestali u dubini mora, a neki su se popeli iznenada iz dubine, čisti i novi kao na početku Geneze.

Kopno završava svojom obalom. Obala Kopna njegov je kraj: prestanak njegova prostiranja. Obala Otoka nije njegov kraj, već njegov vidljiv početak. Otok se penje iz dubine mora i sabire se prema svojoj najvišoj točki, prema točki najbližoj Suncu. Tu je njegov kraj – prestanak njegova uspona. Do svog vrha otok se uspeo iz dubina mora opirući se sili nivelacije. Njegov je početak tajna. Njega znaju samo ribe i ribari.

Insularna organska zajednica

Ma kako malen bio, Otok je dovoljno prostran svojim stanovnicima, toliko prostran da ga oni za svog života, ako nisu ribari, ne stignu obići. Razlog tome jesu ponajviše granice vidljive samo otočanima. Naime, Otok je uvijek policentričan. Svako njegovo naselje, ma kako maleno bilo, središte je Otoka. Otok ima toliko malih svjetova, ili, kako smo ih već nazvali – organskih ljudskih zajednica, koliko ima naselja. Otoci na otocima, otoci otoka.

Granice tih insularnih organskih zajednica prostiru se poljem i morem. Te su granice ustanovljene običajima i posvećene tradicijom, a ne mijenjaju se ni onda kada ih administrativni propisi drugačije određuju ili ukidaju. Udaljenost od jedne otočke uvale do druge, susjedne, ako su one međusobno odvojene otočkom granicom, znaju biti veće negoli udaljenosti među otocima.

I razlike u govoru, običajima, mentalitetu, znaju biti manje između stanovnika nekih otočkih naselja koja razdvaja more, negoli između onih koji su međusobno odvojeni otočkom kopnenom granicom. A kada otočanin mora napustiti svoje mjesto, kada, najčešće iz egzistencijalnih razloga, mora seliti u drugi kraj, lakše mu je donijeti odluku da živi na drugom kraju svijeta nego na drugom kraju Otoka.

I kada se otrgne od svoje obale, kada se nastani na drugom kraju svijeta, otočanin svijet promatra i dalje sa svoga Otoka. Njegov Otok njemu je jedina čvrsta točka u svemiru, točka prema kojoj određuje strane svijeta, prema kojoj imenuje vjetrove i procjenjuje sve udaljenosti.

Pogledu s Kopna more se više otkriva kao prizor, nego kao tvar. Kopno više doživljava more vidom nego okusom. Otočanin je moru bliži, on je morem

obuhvaćen i zato intenzivnije osjeća tvarnost njegovu. Stoga njemu more kao tvar nije morska voda. More je otočaninu samo more.

Ipak likvidna narav mora koja ga s vodom povezuje, važna je kada otočanin govori o kretanju njegovu. Kada o morskim strujama govori, otočanin može reći: *voda iz levanta*, ili *voda iz oštra*, ili *voda iz tramontane*. Kada o plimi govori, opet more može nazvati vodom kao u poslovi: *voda vodu zove*, prepoznajući u rastu mora znak dolaska kiše. Kada govori o prodiranju mora u brod opet može more vodom nazvati pa kazati: *brod pušta vodu* ili slikovitije: *brod čini vodu*. Ali more kao prizor i more kao tvar vazda je otočaninu more i na pučini, i u uvali, i u čaši.

Dijalog Kopna i Otoka

Otočani su skloni naglašavanju svoje otočke posebnosti u odnosu na neotočane, često zanemarujući razliku između primoraca i zagoraca. Kopno i Otok razmjenjuju međusobno deprecijativne attribute.

Kopno se smije pretjeranom oprezu otočanina kada on, dolazeći s Otoka po sunčanu vremenu, nosi kišobran, smije se njegovoj škrtosti, njegovoj naglašenoj umjerenosti u jelu, pilu i riječima, smije se njegovu otočkom govoru, njegovu revnom štovanju zakona mora i neupućenosti njegovoj u zakone čvrste zemlje.

I otočaninu je dolaznik s Kopna smiješan, osobito onda kad došljak, kontinentalac, nastoji pokazati svoju upućenost u poslove vezane za more. Na hrvatskim otocima najčešća oznaka za naotočanina jest *vlah*. Taj etnik koji prvobitno označuje pripadnike nomadskih plemena u unutrašnjosti Kopna, u govorima dalmatinskih otoka proteže se često na sve kontinentalce. Ta pejorativna oznaka upotrebljava se najčešće onda kada se ocjenjuje nečija upućenost u mornarski ili ribarski posao, a kao oznaka za nepripadanje mediteranskom kulturnom krugu vezuje se samo za stanovnike kontinentalne unutrašnjosti.

Budući da otočka zemlja nije *terra ferma*, otočanin svoju čvrstu točku, svoj oslonac u svijetu traži u svojoj autonomiji. On postaje univerzalni meštar: *homo politechnicus*. On je i poljodjelac i ribar, i brodograditelj i zidar, i tesar i klesar, meteorolog i nautičar, travar i ljekar pa i babica ako ga slučaj u otočkoj osami prisili na to.

U težnji za osobnom autonomijom, on gradi svoj mali svijet u kojemu ima i u kojemu umije sve što mu je za život potrebno. Jedini elementarni zanat kojemu nije vičan jest trgovina. On je proizvođač, a trgovati ne umije. Taj posao prepušta Kopnu. Budući proizvođač, bolje poznaje kvalitet proizvedenih dobara i način njihova stvaranja, negoli njihovu razmjensku vrijednost. Napor stvaranja on pretpostavlja lagodnosti razmjenjivanja.

Otok je svijet ograničenih kvantiteta. Ta spoznaja upućuje otočanina na racionalno trošenje dobara koje mu priroda dobrohotno nudi kao i onih koje trudom svojim od prirode stječe. Tu, često naglašenu, otočku racionalnost Kopno olako naziva škrtošću. Doista otočanin rijetko sebe želi isticati prekomjernim trošenjem. To nije način potvrđivanja njegove časti.

U pisanoj književnosti opisano je mnogo otočkih osobenjaka. U otočkoj usmenoj pripovjednoj književnosti još i više. Oni daju pečat malim otočkim naseljima, oni plijene pažnju vanjskog promatrača, oni su bitna karakteristika otočkog naselja, njegov kolorit, često ne manje značajan od njegovih spomenika kulture.

Veliko Kopno ne može razumjeti na koji način mali Otok može stoljećima čuvati svoju posebnost, održavati svoj kulturni identitet, najčešće bez ikakve potpore kulturnih institucija: biblioteka, instituta, škola, arhiva, muzeja. Jedna mala otočka organska zajednica, koja može imati i manje stanovnika od jedne veće stambene zgrade u kopnenoj metropoli, ta mikrozajednica može imati vlastiti, posve specifičan i Kopnu teško razumljiv ili posve nerazumljiv govor, svoje običaje, svoje povijesno pamćenje, svoj sustav znanja i vještina koje ni jedna obrazovna institucija, kojom Kopno Otok poučava, ne pomaže stvarati ni čuvati.

Princip nesuprotstavljanja

Otočanin nije sklon potvrđivanju svoje časti suprotstavljanjem. On radije popušta, negoli prkosi, on se radije odriče, negoli zahtijeva, on radije prihvaća poraz, negoli borbu do pobjede kada ocijeni da pobjedu neće moći razlikovati od poraza.

Otočanina je more poučilo da se sili najlakše može suprotstaviti tako da joj se ne suprotstavlja, tako da joj dopusti da samu sebe savlada. Iz tog saznanja rođena je misao o mogućnosti jedrenja uz vjetar na način da se manevrom burdižanja dopusti sili vjetera da jedrom savlada samu sebe i da barku upravo ona – Sila, koja ju je od cilja njezina udaljiti htjela, cilju dovede.

Pouka o silini mekoće vode i krhkosti tvrdoće kamena ispisana je duž cijelog ruba otočke zemlje. Na koju god stranu Otoka krenuo prema moru tu pouku otočanin može pročitati na obalnoj crti gdje počinje uspon otoka nad morem. To je mjesto vječnog sukoba elementa postojanosti – kamena i dinamičnog elementa – vode. To je mjesto gdje tvrdoća kamena uzmiče pred mekoćom vode. Na kamenu ispisana je povijest vječnoga sukoba, na vodi tragova nema. Dijalektička misao rođena je, zacijelo, u blizini vode.

Vječna voda miluje i grize, dube i modelira, ruši i melje, brusi i prodire, rastvara i potapa. Prkosna čvrstina kamena popušta, ugiba se i uzmiče, a ona, velika modra voda, kada se smiri, kada otpočine, dopušta pogledu s obale da na njenu dnu vidi gromade koje je odvalila, koje je otkinula Otoku. Tu, na obali Otoka, otočanin spoznaje da je voda tvrđa od kamena, da je ona u sukobu s kamenom konačni pobjednik.

Zato se otočanin moru utječe i svoj mali otočki svijet morem rasprostire. A da bi to mogao, on gradi svoj mali pokretni otok – on gradi barku. Od prodiranja mora ograđuje se tankom drvenom ljuskom, moćnijom od tvrda kamena. Barka se moru ugiba, ona moru ugađa, nju more ljulja, a ne ruši. Ideja barke rodila se na obali iz želje da se putovi obalni morem nastave i iz spoznaje da je to jedino moguće ako u tu ljudsku napravu bude ugrađen zakon vode: princip nesuprotstavljanja. „Tovara se veže, a ne škotu!”, kaže otočka poslovica sažimajući slikom drevno iskustvo plovidbe.

More je svemir, a otok svjetlo u crnom beskrajnom slane vode, svjetlo koje noćnom putniku pokazuje put do tihe luke. Otok je planet u svemiru pučine: zvijezda mora - *stella maris*.

More kao put

Početak maritimne kulture u Dalmaciji

Rimljani su svoju istočnojadransku regiju Ilirikuma nazvali Dalmatia prema ilirskoj riječi *delme* za ovcu. Ova pastoralna nomadska civilizacija Ilirikuma svoj je identitet vezala za nomadski način života, pastoralnu kulturu. Početkom 4. stoljeća pr. Kr., grčka civilizacija prodire u Jadran gdje utvrđuje, na istočnoj obali Jadrana, svoja prva naselja: *Issu* na Visu, *Pharos* na Hvaru, na Korčuli (Lumbarda) nepoznata imena, u Trogiru (*Tragurium*). Nastanjuju se na otocima i na uskom području kopnenog priobalja. Brod je bio temelj njihove civilizacije, sredstvo komunikacije, ekonomske razmjene, ribolova i ratovanja.

Otok Vis - ishodište grčke civilizacije istočnog Jadrana

Otok Vis ishodište je urbane civilizacije na istočnoj obali Jadrana. Godine 397. pr. Kr. Dionizije Stariji iz Sirakuze osniva grad-državu *Issa* na prostoru današnjeg grada Visa kao prvi grčki polis na istočnoj obali Jadrana. Isejci uvode nove civilizacijske tekovine svoje kulture: novac kao sredstvo plaćanja, katastar za razgraničenje zemljišnog vlasništva, pismenost, književnost i kulturu vina. Visok stupanj civilizacijskog i kulturnog dosega ovog antičkog svijeta vidljiv je po ostacima arhitekture, javnog kupatila, teatra, keramike, ribarskih artefakata, skulptura i pisanih tekstova na kamenim pločama. Najstariji pisani tekst jesu stihovi o isejskom junaku Kaliju.⁵

⁵ Sačuvan je pjesnički tekst iz sredine 3. st. pr. Kr., koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, posvećen Kaliju, junaku Isse ubijenom pri napadu na neprijateljski ratni brod ilirske kraljice Teute: „Iz grada isplovi ovog što hrabrosti tvoje je željan / Na ilirski nasrnu brod / Zateče pritom te smrt / A Harmo milo dijete tvoje sirota sad je / Junački Kalio čin hrabrosti takve na pamtimo mi”.

Grčki nazivi za pojam mora

U starogrčkom jeziku postoji pet naziva za različite aspekte pojma mora:

➤ ἄλς (*háls*) – more kao njegova esencija

Riječ ἄλς (*háls*) znači sol. Ova etimologija ukazuje na princip univerzalnosti sadržan u pojmu mora. Grčka riječ *háls*, latinska *sal* i hrvatska *sol* derivirane su iz istog korijena kao i grčka riječ za more. More je prostran univerzum, ali slanost njegovu možemo kušati u jednoj kapi mora. Jedna kap slana je jednako kao ocean. Sol simbolizira sporazum – sol se dijeli s prijateljima, sol simbolizira životnu esenciju. U Govoru na gori Isus kaže svojim sljedbenicima: Vi ste sol Zemlje (Matej 5:13). Ponekad sol znači pamet kao u latinskoj uzrečici *cum grano salis* (sa zrnem soli). Sol simbolizira očišćenje duha – dodaje se vodi pri sakramentu krštenja.

➤ Θάλασσα (*Thálassa*) – u grčkoj mitologiji ime je boginje stvorene iz mora. Ona je primordijalna boginja mora, metonimija za pojam more.

➤ πέλαγος (*pélagos*) – more kao pučina. Talijanski naziv za otok Palagruža je *Pelagosa* – otok pučine, a nastao je prema grčkoj riječi za more *pélagos*.

➤ κόλπος (*kólpos*) – more kao zaljev. Od tog naziva španjolski, talijanski i portugalski naziv *golfo*, engleski *gulf*, francuski – *golfe*. U komiškogovoru iz istog je korijena riječ *kulaf* sa značenjem pučina, ali odnosi se na pučinu Jadranskog mora koje je na venecijanskom *golfo di Venetia* pa odatle skraćeno na komiškogovoru *kulaf*.

➤ Πόντος (*Póntos*) – more kao put.

U grčkoj mitologiji *Póntos* je ime predolimpijskog boga mora. Hrvatski etimolog Vojmir Vinja kaže sljedeće: „Ista antička riječ (*póntos*, op. J.B.) koja je označila more u jeziku starih Grka, poslužila je Romanima da njome označe most (*ponte*, op. J.B.), a Slaveni su istom riječi nazvali put. More je zaista oboje i put i most za pomorce i ljude koji uz more žive“ (Vinja, 1986: 38).

Transetnički identitet

More ne poznaje etničke granice. More je likvidni element koji povezuje udaljene obale, luke, narode, jezike i kulture. U vremenima kada je kpnena komunikacija bila spora i opasna, more je bilo medij najbrže i najfrekventnije komunikacije. More povezuje posebne i male etničke entitete u velike kulturne zajednice s osjećajem transetničkog identiteta.

Krajem šestog stoljeća započinje prodor Avara i Slavena prema Balkanu. Ovaj prodor barbarskih plemena do istočne obale Jadrana rezultirao je uništenjem kulturnih romanskih gradova (*Scradona, Salona, Narona, Epidaurum*). Ipak bedemi nekih romanskih gradova, kao što su *Jader* (Zadar), *Tragurium* (Trogir) i *Spalatum* (Split) odoljeli su njihovim napadima.

Ove nomade u njihovu pohodu nisu zadržali samo bedemi moćnih gradova kao što su bili *Spalatum*, *Tragurium* i *Jader*, već i velika slana voda. Došavši na Jadran, Hrvati su postali jedini narod u golemom slavenskom svijetu koji je došao u direktan kontakt s mediteranskim kulturama i civilizacijom utemeljenom na moru kao mediju komunikacije.

Hrvati su se postupno prilagođavali zatečenoj kulturi na obalama Jadrana, učili zakone življenja s morem i od mora, usvajali umijeća, znanja i leksik vezan za fenomene maritimne kulture u brodogradnji, pomorstvu, ribarstvu. Iz dubina kontinenta donijeli su tek nekoliko naziva kojim su mogli imenovati maritimne pojave (brod, jedro, riba, vrša, veslo). Da bi mogli opstati u novoj okolini, morali su učiti od onih koji su imali iskustvo življenja s morem.

Vojmir Vinja kaže: „Više tisućljeća povijesti velikog mora ostavilo je svoje tragove: dvije najveće civilizacije, koje su na njemu nastale, utisnule su neizbrisivi pečat na obalama gdje je jedna graničila s drugom i na kojima su najjužniji južni Slaveni – Hrvati – našli svoju novu postojbinu. Zaustavivši se na jadranskoj obali mora, koje je tada bilo središte svijeta, brzo su prihvatili i usvojili zatečena imena, stvarali svoja, posuđivali od susjeda, miješali svoje i njegovo. I od svega toga izgradili vlastiti sustav u kojemu je bilo mjesta i za njihovo i za susjedovo, za staro i novo. I kako more rastavlja i dijeli samo u očima onih koji su mu daleko, ubrzo su vidjeli da ono spaja i ujedinjuje sve one koji na njemu i od njega žive“ (Vinja, 1986: 38).

Dijalektolog Radovan Vidović, autor Pomorskog rječnika i brojnih studija o hrvatskom pomorskom nazivlju, kaže: “Naš Jadran i njegovi stanovnici, Jadrani, povezani su zajedničkim životom, načinom mišljenja, istim pomorstvom, istim rječnikom, istom frazeologijom, koja je bila prožeta ne samo njihov svakidašnji život i jezik, njih koji su bili po profesiji pomorci, nego i njihove obitelji i čitave sredine i naselja u kojima su živjeli. U jednu riječ: to je bila jedna jadranska zajednica, *koiné*, ne samo terminološka, u kojoj su ljudi bili zbliženi i razumijeli se bez obzira na mnoge druge razlike“ (Vidović, 1992: 74).

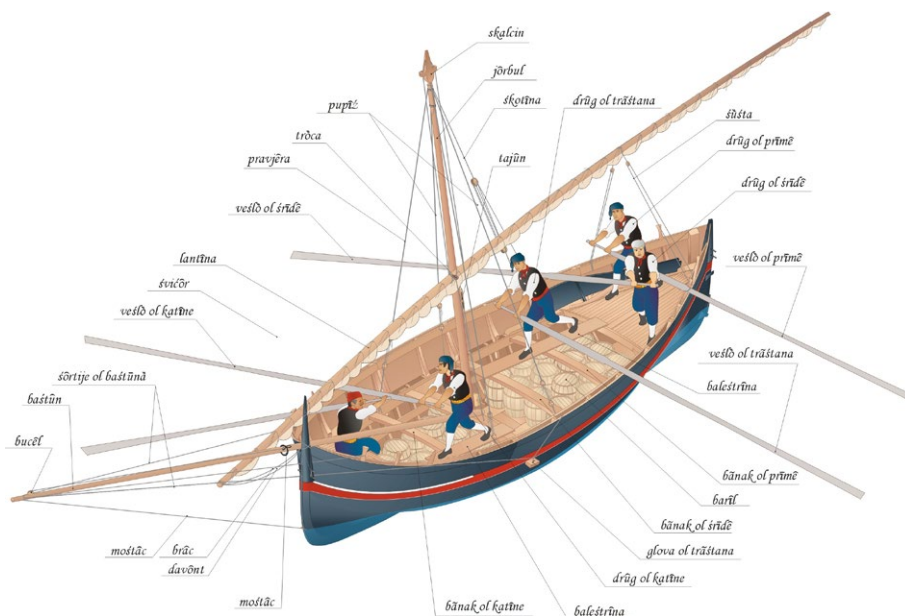
Maritimni leksik – neotvoren tezaurus hrvatske leksikografije

Čitava jedna kultura, ona maritimna, jadranska, mediteranska, kojoj pripada hrvatski narod koji živi uz more i od mora, nije primijećena kao izvor leksika pri standarizaciji hrvatskog leksika. Kako standardnim jezikom izraziti pojavnosti i pojmove vezane za brod, njegovu strukturu, gradnju i opremu, za navigaciju, ribolovne alate i tehnike, reljef obale, promjene na površini mora itd. ? To dobro znaju oni koji pišu rječnike čakavskih govora kada maritimizme moraju objašnjavati čitavim rečenicama.

U golemom slavenskom svijetu, koji se prostire od Vladivostoka do Adriatika, jedino je hrvatski čakavski idiom baštiniio maritimni leksik Mediterana

iz jezika poznatog kao *lingua franca*. Bila je to neka vrsta esperanta kojim su se sporazumijevali pomoraci i ribari, brodograditelji i trgovci koji su morem razmjenjivali robu, a taj jezik elementarne gramatike oblikovan u lukama i na putovanjima morem imao je vrlo bogat leksik pretežno iz romanskih jezika. Taj leksik postao je baština i hrvatskih čakavaca koji žive uz more i od mora. U komiškome govoru sačuvan je do danas u govoru ribara, a o tome svjedoči i leksik vezan za gajetu falkušu.⁶

Vrijeme je da se u hrvatskom jezikoslovlju osvijesti upravo činjenica o neotvorenom tezaurusu hrvatskog leksika i neizmjernog stilističkog bogatstva pohranjenog i do danas sačuvanog u čakavskom jeziku, u njegovim organskim govorima, u memoriji naroda koja sve više blijedi.

Slika 3. Velimir Salamon; nomenklatura J. Božanić

Pogled u budućnost: vizija Nisološkog centra na otoku Biševu

Ove 2023. godine otvoren je na otoku Biševu interpretacijski centar „Modra špilja“ rekonstrukcijom stare, 1962. godine ukinute, osnovne škole na Biševu. Poslije Drugog svjetskog rata počelo je intenzivno iseljavanje s otoka Biševa u prekomorske zemlje, a najviše u San Pedro u Kaliforniji, tadašnje središte riblje industrije Amerike, čiji je pionir bio upravo čovjek s otoka Biševa Martin Mate Bogdanović. Ovaj poduzetni ribar s otoka Biševa svojom je zaradom od ribar-

⁶ J. Božanić (2011). *Lingua halieutica. Ribarski jezik Komiže*. Književni krug, Split.

stva u San Diegu podigao jednu od prvih tvornica ribljih konzervi na zapadnoj obali USA *Franch Sardine Company* na Terminal Islandu u San Pedru, tvornicu poznatu poslije II. svjetskog rata pod imenom *Star Kist*. Ta činjenica doprinijela je ubrzanom iseljavanju stanovnika Biševa koji dolaskom u Kaliforniju imaju zagarantirano radno mjesto u Bogdanovićevoj tvornici.

Status vojne zone Viškog arhipelaga, koji je trajao od kraja Drugog svjetskog rata do 31. svibnja 1989., također je bio razlog za iseljavanje stanovnika otoka Visa i njemu pripadajućih nastanjenih otoka Svetoga Andrije i Biševa. S ubrzanjem nestanka stalnih stanovnika Biševa, nestala je i potreba za osnovnom školom čija je kamena zgrada prepuštena propadanju. Danas je ova zgrada obnovljena s ciljem da postane „Centar za posjetitelje Modra špilja“.

Mislimo da je vrijeme za svjetsku valorizaciju Viškog arhipelaga, a taj proces već je započeo uključivanjem Viškog arhipelaga u UNESCO-ovu svjetsku mrežu geoparkova (Global Geopark Network) godine 2019.

Ova zgrada na gotovo pustom otoku Biševu u neposrednoj blizini Komiže izazov je za utemeljenje nisološkog međunarodnog sveučilišnog centra uključena u Sveučilište u Splitu, u njegov Filozofski fakultet koji ima Centar za interdisciplinarna istraživanja *Studia mediterranea*.

Akadska zajednica na otoku Biševu, čiji profesori i studenti bi se izmjenjivali tokom cijele godine, s ponudom atraktivnih nisoloških tema velikog spektra znanstvenih disciplina koje tangiraju teme otoka i otočnosti na područjima prirodnih, humanističkih i društvenih znanosti, bila bi izazov za svjetsku valorizaciju ukupnog hrvatskog arhipelaga. Ovaj zamišljeni budući projekt mogao bi biti zalog nadi za povratak života na hrvatske otoke koje su već počeli naseljavati digitalni nomadi razmjenjujući svoj rad iz svog otočkog mira s cijelim svijetom. Daljine velikog svijeta poništila je informatička revolucija i omogućila virtualno putovanje do bilo koje točke planeta Zemlja u trajanja jednog kompjuterskog klika.

U tom kontekstu epohalne civilizacijske promjene, valja razumjeti značenje ovog izazova za svjetsku valorizaciju hrvatskog insularnog prostora čija obala se proteže na gotovo četiri tisuće kilometara, a na tim otocima danas živi samo sto dvadeset tisuća stanovnika, što je tek jedna trećina u odnosu na broj stanovnika Malte koja je površinom manja od otoka Brača.

Zaključak

Ovaj rad prezentiran je na Znanstvenom kolokviju „Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – Pogled u budućnost“ što su ga u veljači 2023. organizirali na Filozofskom fakultetu u Zagrebu HAZU i Odsjek za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.

Ovim radom htjeli smo ponuditi interpretaciju otoka i otočnosti iz jedne čvrste otočke točke gledišta, a to je otok Vis koji je, smatramo, dovoljno egzemplaran za našu interpretaciju. Drugi je razlog odabira naše motrišne točke recentno UNESCO-ovo proglašenje Geoparka Viški arhipelag i njegovo uvrštenje u UNESCO Global Geopark Network u travnju 2019. Ta pozicija otvara perspektivu za svjetsku valorizaciju, ne samo Viškog arhipelaga s njegovih šest tisuća i pet stotina kilometara četvornih prostranim akvatorijem, već i za svjetsku valorizaciju cjelokupnog hrvatskog arhipelagosa koji broji 1185 otoka, hridi i grebena s ukupnom površinom od 3.300 km². i sto i dvadeset tisuća otočana koji žive na ukupno 67 nastanjenih hrvatskih otoka.

Materijalna podloga života na ovom otoku bilo je vinogradarstvo i ribarstvo, vino i riba kao najznačajniji proizvodi otoka važni za opstanak života. Pritom smo istakli važnu činjenicu o vinskoj kulturi otoka Visa koja se javlja na Visu već s dolaskom Grka iz Sirakuze početkom četvrtog stoljeća pr. Kr. Ta kultura ostavila je antropogeni trag u viškom krajoliku vidljiv još i danas, a to je kultura gradnje suhozida radi stvaranja ravnih površina zemlje na strmim padinama otoka radi sadnje vinove loze. Koliko je bila važna ta poljoprivredna kultura pokazala je pojava bolesti vinove loze filoksere koja se, stigavši iz Amerike, prvi put pojavila u Engleskoj 1863. da bi potom poharala vinograde cijele Europe i već 1884. stigla do sjevernih hrvatskih otoka i spustila se potom i do južnih hrvatskih otoka izazvavši egzodus stanovništva Dalmacije u Ameriku, odakle je bolest došla u Europu.

Druga temeljna kultura bilo je tradicionalno ribarstvo koje je u Komiži razvijeno već u 16. stoljeću u tolikoj mjeri da tu djelatnost možemo nazvati pravom industrijom s izvozom slane ribe koji u 18. stoljeću doseže preko milijun i dvjesto tisuća kilograma posoljene ribe, uglavnom sardela koje Komižani izvoze u Veneciju, Grčku i zemlje Levanta.

Reprezentativan brod, bez kojega bi ribolov na pučinskim otocima Viškog arhipelaga bio nezamisliv, jest gajeta falkuša, čudesna montabilna barka sa skidivim bočnim stranicama; tako da je ovo oblikovno rješenje omogućilo da u jednom brodu budu istovremeno dva – niska veslarica (bez falaka) pogodna za ribolov, i barka visokih bokova (s falcima) za transport većeg tereta i navigaciju otvorenim morem. Kako je u poglavlju u gajeti falkuši prezentirano, ova je ribarska barka ne samo važna za ribolov na otvorenom moru, već je i iznimno oblikovno rješenje generacija brodograditelja koji su je stoljećima usavršavali kako bi bila što je moguće brža budući da su falkušama komiški ribari sudjelovali u regatama od Komiže do Palagruže.

Stari dokumenti, sačuvani u manuskriptu *Liber Comisiae* komiškog notara Nikole Borčića Jerolimova, dokazuju da su ove regate morale biti masovne (preko stotinu brodova) s po pet članova posade kako bi se mogli oduprijeti čestim

napadima gusara koji su napadali ribare da bi oteli posoljenu ribu i zarobili ribare, vrsne veslače, koje su prodavali kao roblje na galijama.

Kulturna ustanova *Ars halieutica* iz Komiže prezentirala je falkušu „Comeza-Lisboa“ na mnogim festivalima mora u Evropi, od svjetske izložbe EXPO u Lisabonu 1998. do EU parlamenta 2022. u Strasbourgu, prošavši ukupno Evropom 43.000 km u misiji prezentacije hrvatske maritimne baštine.

Jezik je također važna identitetska vrijednost. Cokavski govori otoka Visa posebni su govori hrvatskog čakavskog jezika koji je nedavno (2020) registrirala ISO (*International Standardisation Organisation*) u Ženevi kao živući jezik svijeta dodijelivši mu kodnu oznaku (*Chacavian Language*, 639-3 [ckm]).

Posebno je zanimljivo leksičko bogatstvo cokavskih viških govora, koje ih vezuje za praslavenski jezik te maritimni leksik koji otočani baštine iz susreta s romanskim, kao i drugim mediteranskim jezicima i dijalektima.

Golemo je područje nacionalne kulture ostalo na margini interesa hrvatskih leksikografa u 19. i 20. stoljeću, a to je upravo maritimna kultura prožeta milenijjskim iskustvom mora i susreta s mediteranskim kulturama i jezicima. Ta tisućugodišnja jezična baština nije tuđa već je hrvatska autentična nematerijalna baština bez koje je hrvatski jezik siromašan za jednu vrlo važnu funkciju u prostoru svoje jezične nadgradnje. Vrijeme je da se standardni hrvatski jezik otvori prema čakavskom leksiku jer je on, standardni hrvatski jezik, izrazito siromašan maritimizmima unatoč maritimnom leksiku sačuvanom u brojnim organskim idiomima hrvatskoga čakavskoga jezika do danas.

U ovu smo interpretaciju uključili i kulturnoantropološki aspekt tumačenja fenomena otoka i otočnosti tako da smo pokušali istražiti paradokse u kontinentalnoj percepciji fenomena otoka počevši od stvaranja izvedenica od talijanskog termina za otok – *isola* (od lat. *insula*): *izolacija*, *izoliran*, *izolirati*, *izolator* u nizu svjetskih jezika, kao i u hrvatskom. S druge strane nudimo argumente da more nije izolator već konektor, da more nije prepreka na putu već put, kako ga naziva, kako smo već rekli, i grčki jezik riječju *póntos*, riječju istog indoeuropskog korijena kao i slavenska riječ *put* i romanska *ponte* za most.

Naše smo istraživanje fenomena otoka i otočnosti zaključili poticajnim podnaslova ovog znanstvenog kolokvija – *Pogled u budućnost* nudeći viziju mogućeg međunarodnog sveučilišnog nisološkog centra na gotovo pustom otoku Biševu u novoobnovljenom prostoru kamene zgrade bivše škole čije je zatvaranje 1962. godine označilo i ugasnuće života na otoku koji danas ima jednako sela koliko i stalnih stanovnika, na otoku Biševu na kojemu se s komiške rive noću vidi samo jedno svjetlo kao znak prisutnosti čovjeka. A govorimo o otoku na kojemu se nalazi najveća prirodna atrakcija na Jadranu, svjetski poznata Modra špilja.

Literatura

- Borčić, N. J., (18.st). *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae salutis 1784*. Vis: Župski ured.
- d'Erco, R. (1973). *O ribolovu na istočnom Jadranu. Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*. Prinosi proučavanju ekonomike ribarstva i ribarskog prava; knj. 7. Split: Jadranski institut JAZU.
- Božanić, J. (1975). Perušće besid. Rukovet od 10 pjesama s glosarom, *Čakavska rič* br. 2 str. 111 – 123).
- Božanić, J. (1992). *Komiške facende. Stilistika i poetika usmene nefikcionalne priče Komiže*. Split: Književni krug.
- Božanić, J. (2004). Number one in the world. U: Majnarić, M. (ur.), *Biseri Jadrana – The island of Vis I*. str. 129 – 135)
- Božanić, J. (2007). Doprinos hrvatskih ribara svjetskom ribarstvu. U: Budak, N. (ur.), *Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini, 1, 2*. Zagreb: Profil.
- Božanić, J. (2011). *Lingua halieutica. Ribarski jezik Komiže*. Split: Književni krug.
- Božanić, J. (2015). *Viški facendijer. Stil, leksik, svijet facende otoka Visa XX. stoljeća*. Split: Književni krug.
- Božanić, J. (2017). Viški čakavski govori kao nematerijalno kulturno dobro. *Čakavska rič*, br. 1-2
- Hagège, C. (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika*, Zagreb: Disput.
- Kirigin, B. (2012). *Palagruža Diomedov otok*. Split: Književni krug.
- Mirković, M. (1952) Predgovor u: Novak, G. (1952). Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora. *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 4, svezak I. otoci Vis i Hvar*, Zagreb: JAZU.
- Novak, G. (1952). Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora. *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 4, svezak I. otoci Vis i Hvar*, Zagreb: JAZU.
- Oreb, M. (1993 -1994). Papa Aleksandar III. na Visu. "Adrias", *Zbornik radova za znanstveni i umjetnički rad* 4-5, Split: HAZU.
- Radić, D. (2021). Uvod. *Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu – Arheološka baština otoka Visa Vis à Vis 200*. Split – Vis: Arheološki muzej u Splitu i Grad Vis.
- Škarić, I. (1982). *U potrazi za izgubljenim govorom*. Zagreb: Liber.
- Vergilius, P. M. (2005). *Aeneis*. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Libro VII.
- Vidović, R. (1992). Koine pomorskog anemonimijskog nazivlja (s posebnim osvrtom na splitsko područje). *Čakavska rič* br. 1. str. 53 – 74
- Vinja, V. (1986). *Jadranska fauna: etimologija i struktura naziva (I–II)*. Split: Logos.

Napomena: Ovaj rad za Znanstveni kolokvij „Otočnost u suvremenom kontekstu – Pogled u budućnost“, napisao je autor u okviru znanstveno-istraživačkog programa UNESCO-ova Geoparka Viški arhipelag za godinu 2023.

Sažetak

Ovaj rad istražuje paradokse percepcije otočnosti (*insularity*) iz kontinentalne perspektive pozivajući se na autorovo dugogodišnje istraživanje insularnog prostora Viškog arhipelaga koji je dugo bio izoliran (od 1945. do 1989.) kao vojna baza s restrikcijom pristupa za strance. Nedavno je upravo ta duga prisilna izolacija, pored njegove geološke iznimnosti, bila važan element njegove svjetske valorizacije kada je UNESCO proglasio Geopark Viški arhipelag i uvrstio ga u *Global Geopark Network* 2019. godine kao prvi geopark na Jadranu.

Globalna kontinentalna percepcija otoka kao ljudskog prostora življenja, lišenog temeljne mogućnosti komunikacije preko granica opisanih likvidnim elementom velike slane vode, sadrži u sebi brojne paradokse koje autor analizira polazeći od proturječnosti da su internacionalne riječi *izolacija*, *izolirati*, *izoliran*, *izolator* izvedene iz tal. naziva za otok *isola*, lat. *insula* (od *in salo* – u slano: morem okružena zemlja).

Ključni argument svoje teze autor nalazi u svom dugogodišnjem istraživanju usmene predaje i posebno leksika govora otoka Visa koji ima vrlo visok postotak riječi aloglotskog podrijetla najviše iz romanskog i šireg mediteranskog jezičnog prostora što dokazuje da je more medij povezanosti, a ne izolacije, kako svjedoči i jezična činjenica da grčka riječ za more *póntos*, romanska riječ *ponte* za most i slavenska riječ *put* imaju isti korijen. Dakle more je put, more je most, more povezuje, a ne izolira.

Osnivanjem UNESCO-va Geoparka Viški arhipelag, čime je otvoren put svjetskoj valorizaciji ovog središnjeg jadranskog prostora pučinskih otoka s akvatorijem od 6.500 km², otvara se istraživačka znanstvena i edukativna perspektiva za etabliranje mogućeg centra za međunarodnu školu nisologije – najmlađe znanstvene discipline čiji je korijen grčka riječ za otok – *nisos* < *nēsos*. Ovaj članak želi doprinjeti ideji etabliranja prvog međunarodnog studija nisologije u Hrvatskoj mogućeg kratkoročnog studija *Field School in Nissology* u svojim prostorima u Visu, u Komiži i u upravo otvorenom *Centru Modra špilja* na otoku Biševu.

Ključne riječi: otočnost, otok Vis, nisologija, UNESCO geopark, Jadran

THE PARADOXICALITY OF THE PHENOMENON OF INSULARITY – THE EXPERIENCE OF THE UNESCO GEOPARK VIŠKI ARCHIPELAGO

Summary

This paper explores the paradoxes of the perception of insularity from a continental perspective, referring to the author's long-term research of the insular area of Vis archipelago that was isolated for a long time (from 1945 to 1989) as a military base with restrictions access for foreigners. Recently, this long forced isolation, in addition to its geological exceptionality, was an important element of its global valorization when it was recognized by UNESCO included in the Global Geopark Network in 2019.

The global continental perception of the island as a human living space, devoid of the possibilities of communication across borders described by the liquid element are great salt water, contains numerous paradoxes that the author analyzes starting from the contradictory that the international words isolation, isolate, isolated, insulator are derived from Italian names for the island of *isola*, Latin *insula* (from *in salo* – in salty: land surrounded by the sea).

The author finds the key argument of his thesis in his long-term oral research teaches and especially the lexicon of the language of the island of Vis, which has a very high percentage of words of alloglottic origin, mostly from Romance and the wider Mediterranean language area, which proves that the sea is a medium of connection, not isolation, as evidenced by the linguistic fact that the Greek word for sea *πόντος*, the Roman word *ponte* for bridge and the Slavic word put have the same root. So, the sea is a road, the sea is a bridge, the sea connects, not isolates.

With the establishment of the UNESCO Geopark Vis Archipelago, which opened the way for the global valorization of this central Adriatic area of offshore islands with a water area of 6,500 km² opens up a research, scientific and educational perspective for the possibility of establishing of the Center for the International School of Nysology - the youngest scientific discipline which root is a Greek word for island – *nisos* < *nesos*. This article aims to contribute to the idea of establishing the first international study of Nysology in Croatia, a possible short-term study Field School in Nissology in its premises in Vis, in Komiža and in the newly opened Center Modra špilja on the island of Biševo.

Keywords: Insularity, island of Vis, nisology, UNESCO geopark, Adriatic Sea

KONTEKST NISOLOGIJE

Nenad Starc

Nenad Starc

Ekonomski institut Zagreb

Trg J.F Kennedyja 7, 10000 Zagreb

nstarc@eizg.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.17>

Ima tome 30 godina kako se u časopisu *Journal of The Pacific Society* pojavio neveliki članak *Nissology: a Proposal for Consideration* (McCall, 1994). Već na prvoj stranici iznesen je prijedlog za razmatranje koji se spominje i citira i danas. Kratak je: otoke treba proučavati „on their own terms“ što bi se moglo prevesti s „kakvi jesu, „per se“, „po sebi“, već kako dopusti Vijeće za hrvatski jezik. Autor članka, nedavno preminuli antropolog Grant McCall, naglasio je pri tom da se radi o složenom, svakako višedimenzionalnom poslu koji zavrjeđuje posebnu znanstvenu disciplinu. Po ime je, kao što je u znanosti red, otišao u staru Grčku i tako je predložena nisologija, (*nisos* = otok), znanost o otocima¹, posebnim mjestima okruženim vodom. Preuzetno, na prvi pogled i nepotrebno, jer očekujemo da se svaka znanstvena disciplina bavi svojim predmetom onakvim kakav jest. Discipline koje nalazimo u raznim klasifikacijama to odreda i čine pri čemu nije teško uočiti one koje svoje predmete određuju strukturno, pitajući se tek usput o konkretnim mjestima u prostoru u kojima se dešava to što istražuju. Nije teško uočiti ni one strukturno-spacijalne kojima je prostor neodvojiv dio predmeta².

¹ McCall navodi da je francuski geograf Abraham A. Moles predložio naziv *nisonologija* još 1982. godine, ali i da je pri tom otoke eksplicitno označio kao manje i ograničene inačice kopna. Time su, smatra McCall, otočne posebnosti pometene pod tepih, a nisologija ostavljena bez predmeta.

² Znanosti je klasificirao još Aristotel, u novije vrijeme Charles Sanders Peirce i August Comte. U današnje vrijeme, klasifikacije se institucionaliziraju (vidi, recimo, Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama Nacionalnog vijeća za znanost (NN 118/2009, 2 012, 2013, 2016, 2022)). Zajedničko im je da ne izdvajaju strukturno-spacijalne discipline.

Antropogeografija se tako oslanja na fizičku geografiju koja se prvenstveno bavi prostorom, meteorolozi se bave atmosferom, ali u prognozama itekako uzimaju u obzir mora i reljef tla koji utječu na atmosferska kretanja, ekolozi se u pravilu ne pitaju samo kako se oblikuju ekosustavi, nego i gdje se to događa i tako dalje. Prostor se ne poima kao samorazumljivi i sveobuhvatni kontejner, već kao varijabla koja, takva kakva jest, treba biti u fokusu istraživanja.

Antropologu Grantu McCallu ovo nije promaklo. Lako je uočio da se ključni istraživački nalazi koji su odredili antropologiju kao znanost, izvedeni na otocima: Franz Boas je istraživao zajednicu Inuita na otoku Buffin, Bronislaw Malinowski je predložio funkcionalistički pristup u antropologiji nakon što je nekoliko godina istraživao plemena Trobriandskog otočja, a kontraverzna, ali ipak itekako uvažavana Margaret Mead istraživala je rodne odnose na Samoi i Baliju. Ni jedan od ovih tvoraca antropologije nije se pozabavio otocima čije zajednice je istraživao. Dovoljno je bilo objasniti da u potrazi za takozvanim primitivnim društvima treba ići tamo gdje ih civilizacija još nije dohvatila: u prašume, pustinje, na daleka mjesta okružena morem. Slično objašnjenje mogu pružiti sociolozi, etnolozi, ekolozi, demografi i ostali znanstvenici (popis je dug) na koje se može naići na otocima. Svi oni bave se nečim na otoku, nečim što postoji i moglo bi se istraživati i na kopnu, ali je na otoku uočljivije, očuvanije i uglavnom slobodno od utjecaja eksternih varijabli koje bi na kopnu bilo teško odvojiti. Otoci se tako na prečac smatraju prirodnim laboratorijima čak i onda kad više nisu odvojeni od onog što se na kopnu smatra civilizacijom; lako je vidjeti da otoci koji su odavna civilizacijski vezani za kopno ostaju istraživački atraktivni. Ako je tome tako, smatrao je McCall, a i mnogi s njim i nakon njega, otoci se značajno razlikuju od kopna i nameću se kao poseban i svakako cjelovit predmet istraživanja. Ta teza je posljednjih tridesetak godina uvelike razrađivana, a prijedlog da se otoci istražuju kakvi jesu, a time i svaki konkretni otok kakav jest, izrastao je u osnovni metodološki napatuk svakome tko se tako nečim namjerava baviti. Otok, tvrdi se, ne smije više biti samo *lokus* na kojem je nešto pobudilo pažnju znanstvenika nego i *fokus* istraživanja čiji rezultati trebaju obogaćivati cjelovito znanje o otocima i, uz ostalo, objasniti zašto se otoci tako često lociraju kao mjesto istraživanja (Ronström, 2013). Treba podsjetiti i da je prijedlog pao na plodno tlo na kojem je već štošta raslo; uz spomenutog Molesa, u to vrijeme je bilo još znanstvenika koji su se bavili ponečim, uglavnom na malim otocima i uviđali potrebu za suradnjom. To je omogućeno još 1992. kad je osnovano Udruženje studija malih otoka (*International Small Islands Studies Association* – ISISA) koje odonda svake dvije godine na nekom otoku okuplja nisologe s tri oceana i mnogih mora. Puno se piše pa su se izdvojili i specijalizirani časopisi. Trima najpoznatijim i najpoželjnijim pristup je slobodan:

– *Island Studies Journal* Sveučilišta na Ovčjim otocima koji izlazi od 2006. godine. Misija časopisa koja se često citira dobro sažima osnovu niso-

logije: „... posvećen interdisciplinarnom proučavanju otoka, arhipelaga i voda koje ih okružuju i povezuju. Potiče interdisciplinarnost u svrhu pružanja sveobuhvatnih i što cjelovitijih uvida u stanja i probleme otoka i života na njima.“ (islandstudiesjournal.org).

- *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures* koji od 2007. godine izdaje Centar za istraživanje kulture Sveučilišta Macquarie u Sydneyu, Australija.
- *Journal of Marine and Island Cultures* koji od 2012. godine izdaje Institut za morske i otočne kulture Nacionalnog Sveučilišta u Mokpou, Južna Koreja.

Danas najpoznatiji nisolog Godfrey Baldachino, ovako sažima argumente u korist vrle nove znanosti (Baldachino, 2006):

- na otocima svijeta živi 550 miliona ljudi, oko 10% svjetskog stanovništva,
- otoci zauzimaju svega 1,86% Zemljine površine, a na njima je 13.1% (106 od 812) objekata i područja UNESCOve svjetske baštine,
- 43 suverene države (22%) su otočne države, a puno država na kopnu obuhvaćaju jednu ili više otočnih regija koje uživaju određeni autonomni status,
- mnogi inovativni oblici upravljanja okolišem i mnoga epidemiološka istraživanja redovno uključuju otoke,
- značajni razvojni koraci u evolucijskoj biologiji, ekologiji i biogeografiji učinjeni su na temelju pionirskih terenskih istraživanja otoka: odvojenost od kopna iskazuje se kao zamašnjak evolucije što potvrđuju brojni otočni primjeri endemizma i izumiranja,
- antropologija je učvrstila svoj znanstveni status i izoštrila znanstvenu metodologiju proučavanjem navodno netaknutih otočnih društava u kvazi-laboratorijskim uvjetima,
- teorija društvenih mreža razvijena je u posebnom istraživačkom kontekstu koji pružaju male otočne sredine,
- u kontekstu sveobuhvatne globalizacije i izumiranja kultura i jezika, otoci su platforme za afirmaciju kulturnih specifičnosti,
- od deset država s najvećim bruto nacionalnim dohotkom (konvencionalna procjena s početka milenija) četiri su otočne.

Ovome se može još dosta toga dodati jer je na otocima sve malo ili puno drugačije nego na kopnu. *Differentia specifica insularis* ma kako ponekad teško uočljiva, vidi se u svim vidovima otočne egzistencije počevši od mora, flore i faune do ljudskih zajednica i njihovog gospodarstva i upravne organizacije. U pokušaju da ju uoče nisolozi polaze od *insularnosti* ili *insulariziranosti* ne gubeći

iz vida da je značenje tih termina šire od otočnog. Riječ je, naravno, o odvojenosti od neke veće cjeline, nekog sustava, ovdje kopna. Insulariziranost može biti fizička, informacijska, infrastrukturna, društvena, što se može uočiti i u alpskim selima, norveškim fjordovima, razvojno zapuštenim i gotovo napuštenim dijelova kopna, pa i u getima suvremenih gradova. To stanje se može mijenjati u oba smjera što znači da insulariziranost nije binarna varijabla. Insulariziranost nekog područja povećat će se ukidanjem prometnih veza ili ukidanjem čvorova neke infrastrukturne mreže, a umanjiti uvođenjem novih linija, izgradnjom nove infrastrukture. Najbolji otočni primjer je, naravno, premošćivanje; most kopno – otok ubrzava umrežavanje, time i *deinsularizaciju*.

Insulariziranost otoka koja se zbog loše povezanosti s kopnom često i s drugim otocima održavala stoljećima pa i tisućljećima, dovela je do razlika između otoka i kopna koje se mogu pratiti u evolucijskom vremenu. Charles Darwin koji je svoju teoriju evolucije uobličio na Galapagosu, ustvrdio je usput da su otoci mjesta na kojima se porijeklo i razvoj vrsta najbolje vidi (Darwin, 1859). Evoluiraju i geo-političke konstelacije u kojima i najmanji otoci mogu gubiti i dobivati na važnosti. Sveta Helena je svojedobno namijenjena Napoleonu jer je za razliku od Elbe, bila dovoljno daleko od kopna. Stoljećima poznat tek lokalno, Zmijski otok u Crnom moru prekonoc je postao simbolom ukrajinskog otpora ruskoj invaziji i tako dalje. Ne treba zaboraviti ni kaznionice samostane i manastire, koji su svojevremeno osnivani na otocima s kojih jedni ne mogu, a drugi ne žele otići.³ Otoko koji postaju ili prestaju biti važni zbog promjena geo-političkih silnica na karti svijeta i ni zbog čega drugog, treba pri tom odvojiti od otoka čija baština i/ili prirodni resursi postaju traženi u okvirima šireg prostorno-gospodarskog razvoja čija su žarišta na kopnu. Desi li se tako nešto, slijede iskrcavanja ne toliko brojnih znanstvenika, ali itekako brojnih turista, a s njima i poduzetnika.

Prijedlog fokusiranja otoka kao takvih ne znači, naravno, da istraživanje samo jednog ili tek nekoliko aspekta otočne egzistencije postaje manje značajno za razumijevanje otočnog fenomena. Otok se može to bolje nisološki promišljati, što je užih disciplinarnih istraživanja i nalaza više. Ta su uostalom i daleko brojnija od onih transdisciplinarnih nisoloških, i treba ih stalno imati u vidu i uočavati moguće sinergije. Usporedno sagledavanje brojnih aspekata otočne egzistencije (nisolog će ih uvijek pokušati integrirati) dovelo je tako do uvida u prepletenost otočnog prirodnog ekosustava i sustava koji je uspostavio čovjek. Primjera čovjekove gradnje i eksploatacije otočnih resursa usklađenih s otočnim

³ U Sredozemlju nema arhipelaga u kojem nema barem jedne kaznionice i puno više od jednog samostana, odnosno manastira. Na Jadranu smo ne tako davno imali kaznionički otok (Goli otok) i 20 muških i 40 ženskih samostana raštrkanih diljem arhipelaga (NPRO, 1997).

ekosustavom i ovisnim u njemu je dovoljno da možemo govoriti o prirodno – antropogenom otočnom sustavu.

Suradnja znanstvenika raznih disciplina je nužna jer je nisologija mlada disciplina s još uvijek malim brojem školovanih znanstvenika koji su se upustili u istraživanja nakon još uvijek rijetkih studija nisologije⁴. U generaciji znanstvenika koji su zasnovali disciplinu najviše ih je pristiglo sa studija geografije, sociologije i antropologije. Privučeni otocima i prihvaćajući prijedlog istraživanja otoka kao takvih, donijeli su itekako vrijedne disciplinarne nalaze i iskustva koja se u kontekstu nisologije mogu činiti partikularnima ali se svakako mogu ugraditi u njene temelje. Geografi su se na primjer i prije nisologije bavili, a i danas se bave marginalnošću i periferikalnošću⁵, epidemiolozi se uz ostalo bave otocima kao prirodnim karantenama (Kolarić i sur., 2021), sociolozi i genetičari istražuju i mjere insularizirane zajednice spomenutih alpskih sela, fjordova i malih otoka i tako dalje. Njihovi nalazi mogu samo koristiti, pogotovo oni najsvježiji, epidemiološki. Tijekom pandemije bolesti COVID 19, otočna iskustva su prikupljena diljem svjetskih arhipelaga (Sindico i Randall, 2021). Prikupljena su i u nas (Čuka i sur., 2024) s dobrim primjerima Brača i Murtera koji zbog iskazane dvojne percepcije otoka kao skloništa i klopke dobro ilustriraju predmet nisologije, ali i legislativu i upravnu praksu koja ne uvažava otočne posebnosti. Zaslužuju malu analizu.

U proljeće 2020. naši otočani su dočekali bolest COVID 19 jednako nespremno kao i stanovnici kopna, ali s više briga. Nakon izbjeglica koji su nekad davno bježali na otoke pred kugom, kasnije od regionalnih i svjetskih ratova, otočani su dočekali izbjeglice od virusa koji je poharao čitav svijet. Ovaj put je bilo drugačije jer su uglavnom pristizali vlasnici kuća u kojima u mirnim vremenima ljetuju. Povelili su i porodice, mnogi i rođake i prijatelje. Otoci su po tko zna koji put doživljeni kao skloništa morem zaštićena od zala s kopna. Tko nije požurio ostao je na kopnu: dana 19.03.2020. zabranjen je prelazak državne granice (NN 32/2020), a dva dana kasnije ukinute su redovne katamaranske veze i ostavljene samo trajektne ili brodske (NN 34/2020). Smjeli su ih koristiti samo otočani. Od 23.03.2020. nije se smjelo napuštati mjesto prebivališta u Republici Hrvatskoj (NN 35/2020). Vikendaši su na otocima ostali tjednima, neki su dočekali i turiste.

Ubrzo se, međutim, ispostavilo da protuepidemijska i turistička politika nisu međusobno isključive i da se štošta može podesiti kako bi se vrata pred kojima

⁴ Otočni studiji nude se na 12 sveučilišta u devet zemalja: Kanada, SAD (četiri sveučilišta), Engleska, Škotska, Nizozemska, Španjolska, Malta, Novi Zeland i Australija (Dierksmeier, 2021).

⁵ U okviru Međunarodne unije geografa (*International Geographical Union - IGU*) djeluju 43 komisije: Komisija 20.25 eksplicitno se bavi otocima, a Komisija 20.32 marginalnošću, globalizacijom i regionalnim i lokalnim odgovorima.

su čekali turisti mogla dovoljno odškrinuti. U zemlji čija se ekonomija oslanja na turizam trebalo je naći modalitet u kojem će turisti moći doći bez zapreka, a zabrane okupljanja, plesanja u paru, obavezni razmak između stolova, i tako dalje, ostati na snazi. Pronađen je već u travnju. Dana 19.04.2020. zabrana napuštanja mjesta prebivališta je relaksirana, a ostale zabrane su ubrzo dopunjene iznimkama i na kraju zamijenjene preporukama. Sva popuštanja i ublažavanja vrijedila su na kopnu i otocima jednako. Otočane, navikle na regionalno neosjetljivu razvojnu politiku to i nije posebno iznenadilo. Usput, na rubnim otocima arhipelaga o mjerama se doznavalo samo kad je bilo TV signala.

Prva protuepidemijska mjera donešena je 13.03.2020. (NN 29/2020). Odluka o prestanku epidemije objavljena je 12.05.2023. (NN 51/2023). Za trajanja epidemije donošen je i ukidan podulji niz mjera i njihovih izmjena i dopuna. Uz ograničavanje pomorskog prometa, otočne posebnosti uvažene su samo u dva navrata. Dana 25.03.2020. na Murteru, premoštenom otoku s dvije općine, proglašena je stroga 14 - dnevna karantena. Odnosila se na obje općine iako su oboljeli detektirani samo u jednoj. Na kopnu su u takvim slučajevima mjere uvedene samo u općini u kojoj bi se pojavila bolest. Ovdje je procijenjeno da će mjera biti učinkovita i lako provediva samo ako se uvede na cijelom insulariziranom prostoru; bilo je dovoljno zapriječiti most (eZadar, 2020). Protuepidemijske mjere uvedene su i mjesec dana kasnije na otoku Braču. Nakon izbivanja COVID-a u jednoj od 8 otočnih općina, županijski stožer je 09.05.2020. uveo karantenu za cijeli otok. Zabranjeno je napuštanje mjesta prebivališta i stalnog boravka na otoku u trajanju od 14 dana, a veze s kopnom su svedene na jednu plovidbu trajekta dnevno i to samo za otočne rezidente. I na Braču je procijenjeno da su otoci dobra skloništa jer bolest teško prelazi preko mora, ali je smetnuto s uma da kad jednom prijeđe, prijeti implozijom unutar otoka i možda težim posljedicama nego na kopnu. Toga su se pobojele COVID izbjeglice na otoku. Vijest se brzo proširila i percepcija skloništa, prekonoc se preobratala u percepciju klopke. Redovi automobila u trajektnoj luci nadmašili su tih dana najveće ljetne gužve. Otočani su ostali na svom otoku i, možda s izvjesnim osmjehom, pratili dnevne izvještaje institucija javnog zdravstva; tih dana, a i narednih mjeseci, pokazalo se da je rizik zaraze na kopnu puno veći.⁶ Ne treba, međutim, smetnuti s uma da je anegdotalni bijeg na otok, pa onda s njega, bio tek kratkoročni izlazak iz zone komfora i da su uz rijetke iznimke, posljedice bile viša temperatura i kašalj. Na drugoj strani svijeta pokazalo se da se otoci prekonoc mogu pretvoriti u smrtonosnu klopku. Svjedočili smo kako su se Havajci s otoka Maui suočili s cunamijem, a nakon toga s požarom i, birajući od dva zla manje, sklonište tražili u moru. I to manje bilo je, međutim, smrtonosno.

⁶ Priča o COVID-u, Murteru i Braču prepričana je na osnovi još neobjavljenog rada (Čuka i sur., 2024).

U svakom slučaju, ispostavlja se da nisolozi mogu koristiti epidemijska iskustva u svojim istraživanjima, ali i da bi nisološki nalazi itekako bili korisni epidemiolozima u njihovim. Interdisciplinarna suradnja i razmjena očito je značajna, ako ne i ključna, ali ne treba čuditi da se i ovdje tu i tamo postavljaju sujetna pitanja tko je nešto otkrio ili uveo prvi, tko je uveo termin nisologija, čiji otočni studij je zasnovan prije svih ostalih i tako dalje. U znanosti je to, i inače, sve teže ustanoviti. Ponekad se do prvenstva dolazi koncensusom unutar neke discipline, a u sve većoj poplavi knjiga i članaka što god može i promaći. Ima i prešućivanja i svojatanja. Ovdje stoga treba upozoriti da je istraživanje prostora umjesto samo nečeg u prostoru, predloženo i prije nisologije.

Krajem 1940-ih godina, američki ekonomist, Walter Isard, nezadovoljan kratkim dometom regionalne ekonomike, koncipirao je kudikamo obuhvatniju disciplinu koju je nazvao *regionalna znanost* (Isard, 1949; Isard, 1960). Predložio je da predmet istraživanja bude regija i da se svi prirodni, ekonomski i društveni procesi koji se u njoj dešavaju promatraju i istražuju simultano i povezano. Napisao je nekoliko temeljnih teorijskih i metodoloških knjiga i otvorio teme i pitanja koja su zainteresirala ekonomiste, politologe, urbane planere, sociologe, svakako geografe i demografe, pa i psihologe. Istražujući regiju, a ne tek nešto u regiji, regionalna znanost se brzo razvijala s obje strane Atlantika, na sveučilištima su osnovani posebni odjeli, počeli su izlaziti časopisi koji su brzo dosegli visoke faktore utjecaja.⁷ Već 1954. godine osnovano je Međunarodno udruženje regionalne znanosti (*Regional Science Association International* – RSAI), a slijedećih godina i 45 sekcija okupljenih u 4 skupine: Europsko udruženje regionalne znanosti (*European Regional Science Association* – ERSA) kamo spada i hrvatska sekcija i još tri koje okupljaju sjeverno američke, latino američke i pacifičke sekcije. Suraduje se na sve tri razine i vertikalno i horizontalno, dobivaju se kratkoročni i višegodišnji znanstveni projekti, održavaju se kongresi i brojne konferencije i puno se objavljuje. Toliko velik skup znanstvenika raznih provenijencija koji rade na tako složenom predmetu teško može biti homogen, što se i vidi u disciplinama koje prevladavaju u pojedinim sekcijama i grupama. Na razini RSAI prevladavaju ekonomisti, na razini ERSA geografi, u pojedinim sekcijama unutar ERSA ekonomisti, urbanisti, sociolozi i tako dalje. Usto, u Velikoj Britaniji je 1965. godine osnovano Udruženje regionalne znanosti (*Regional Science Association* – RSA) koje se regijama bavi na isti način kao i RSAI, ali djeluje posve samostalno. Osvrt na 70 dinamičnih godina regionalne znanosti otkriva tako

⁷ Uz najznačajnije *Papers in Regional Science* (faktor 2,1) i *Regional Science Policy & Practice* (faktor 1,7), RSAI ističe još 44 časopisa koji se na ovaj ili onaj način bave regionalnom znanosti: *Regional Science and Urban Economics*, *Journal of Regional Science*, *Spatial Economic Analysis*, *Papers in Regional Science*, *Regional Studies*, *International Regional Science Review* itd. (<https://www.regionalscience.org/index.php/publications.html>).

teorijske prijepore, pitanje suradnje s nositeljima regionalne razvojne politike, prijedloge glavne discipline oko koje treba okupiti ostale manje važne, ozbiljne primjedbe na nedostatak empatije znanstvenika koji otkrivaju regionalne nejednakosti i tu zastanu, i tako dalje. Tu je i problem obrazovanja regionalnih znanstvenika i odgovarajućih udžbenika koji moraju pokriti niz disciplina što može opteretiti magistrante i doktorande koji pristižu s raznih disciplinarnih studija. Kakvo god predznanje donijeli, po koje poglavlje udžbenika bit će im elementarno poznato, a ostatak posve stran. I disciplinarni skeptici koji ne vole prefikse inter(disciplinarnost) i trans(disciplinarnost) moraju, međutim, priznati da je riječ o dobro ukorijenjenoj i, upotrijebimo li termin koji je trenutno u modi, vibrantnoj znanstvenoj djelatnosti. Nisolog bi ovdje lako pribjegao metafori arhipelaga: sekcije su istorodne, ali su kao i otoci, različite.

Gledamo li ovdje prošlost i budućnost nisologije? Predmet je manji i dobro određen vodom koja ga okružuje, ali nije strukturno uži od predmeta regionalne znanosti. I ovdje se, da ponovimo, radi o obratu *prostor (kakav jest) a ne tek nešto u prostoru*, a njeni osnivači koje je lako odrediti, kao i osnivače regionalne znanosti, od početka zagovaraju okupljanje raznorodnih disciplina. Nisologija se širi svjetskim arhipelazima, kao što se regionalna znanost širila kontinentima, a na pomolu su i konceptualni prijepori i različiti odgovori na pitanje kako dalje (Baldacchino, 2003; Hayward, 2016; Fletcher, 2011; Grydehoj, 2017). Čini se da se znanost o otocima mirne duše može svrstati među pod-discipline regionalnih znanosti.⁸ Tako što se, međutim, ne može ni predložiti jer u uobičajenim klasifikacijama nema ni jedne ni druge. U spomenutom Pravilniku Nacionalnog vijeća klasificirana je regionalna geografija, ali ne i regionalna ekonomika iz koje je potekla regionalna znanost. Nisologije nema. S druge strane, nisolozi ne spominju regionalnu znanost čak ni u preglednim radovima. Možda bi trebali.

Suradnja regionalnih i otočnih znanstvenika bila bi od obostrane koristi, pogotovo zato što je u nisologiji razvijen koncept koji regionalni znanstvenici, barem zasad, nemaju u vidu. Riječ je o „otočnosti“ (*islandness*), predlošku koji se unisono ističe kao srž predmeta nove znanosti. Određuje se kao skup geografskih, društvenih, povijesnih, gospodarskih i ekoloških posebnosti otočnog sustava nastalih u dugotrajnim insularnim uvjetima: mikroklima, ekosustav, simbioza nature i kulture, gospodarska struktura, građenje, jezik, običaji, mentalitet, identitet... Otočnost supsumira ukupnu otočnu egzistenciju tako da se u analizama predlaže kao kontrolna varijabla u usporedbama otoka s kopnom. Smatra se i teorijskom periferijom s koje se najbolje vide slabosti uvriježenih ideja, vjerovanja i paradigmi (Baldacchino, 2006). Otočnošću se može smatra-

⁸ Našla bi se u društvu disciplina kao što su regionalna geografija, urbanizam, teorije razvoja, regionalna analiza, prostorna statistika, ruralna sociologija, prometni studij, demografija i tako dalje, sve pod istim kišobranom.

ti i dihotomija otočne rezilijentnosti izgrađene prije umrežavanja u kopnene sustave i ranjivosti koju su pokazali kad su se uhvatili u mreže. Usto, riječ je o razmjerno novom konceptu koji nikako ne treba pojmovno miješati s insularnošću, kao što ni insularnost koja opisuje stanje otoka ne treba miješati s insularizacijom koja označava proces koji je do toga doveo. U svakom slučaju, riječ je o varijablama i praćenju i valorizaciji prirodnih i društvenih procesa pa se, uz ostalo neminovno postavlja pitanje stava znanstvenika i poriva da se uključi u procese koje istražuje.

Pitanje stava i poriva na koje regionalni znanstvenici već neko vrijeme pokušavaju odgovoriti, kuca i na vrata nisologije. Riječ je prije svega o empatiji prema nejednakostima koje obilježavaju otočne društvene strukture, kao i one na kopnu pa i o empatiji prema otočnom sustavu, samim otocima. O tome treba voditi računa jer je empatija temelj eventualnog društvenog angažmana znanstvenika koji se pak ne može jednako predlagati i zahtijevati u svim znanostima. Prvo treba utvrditi na kojem dijelu lepeze između mogućnosti i nemogućnosti društvenog angažiranja treba smjestiti nisologiju.

Društvenim znanstvenicima je jasno da ovakva pitanja ne mogu postavljati astronomima i astrofizičarima. Zaranjaju duboko u Svemir, iznenade nas svako malo s novom fascinantnom teorijom, ali i ne pomišljaju da tamo gore nešto treba mijenjati ili preusmjeravati. Pošteđeni su i paleontolozi, pa i arheolozi. Sežu u dubine prošlosti i pronalaze svjetove koje ne mogu mijenjati. To može vrijediti i za seizmologe, kemijske teoretičare, mineraloge, ali ne i za takozvane društvenjake. Predmet kojim se bave sociolozi i antropolozi, da počnemo od njih, pokazuje pa i upućuje da bi štošta trebalo promijeniti i pokazuje da se to možda i može jer uvijek ima pojedinaca i skupina koje to pokušavaju. Dilema se nameće i jasna je: trebaju li barem pokušati utjecati na društvene procese koje proučavaju. Pretpostavku da ih bolje poznaju od drugih teško je zanemariti.

Ekonomisti? Gospodarstvo koje proučavaju prepuno je takozvanih nositelja razvojne politike koji usmjeravaju, potiču i koče sve što mogu već tisućama godina. Ekonomisti znaju i kako se to radi i redovno nisu ravnodušni. Teško je naići na ekonomista koji nema mišljenje o tome kako bi gospodarstvo trebalo izgledati i što sve treba mijenjati. Neki ga zadržavaju za akademske rasprave, neki savjetuju, predlažu, kritiziraju, izlažu se. Ovdje već zatičemo i zviždače.

Ekolozima je čini se najteže. Proučavaju ekosustave, prate kako propadaju i malo tko ostaje ravnodušan. Potreba da se upozori, objasni i savjetuje je samozumljiva i redovno vodi u zahtjeve i proteste. Ekolozi su u pravilu aktivni i van svojih laboratorija i nakon terenskih istraživanja s kojih redovno donose poražavajuće rezultate. Pišu o tome, zagovaraju, savjetuju građansko društvo, osnivaju stranke, demonstriraju i ne zbuduju ih što odgovorni za propadanje planeta, u pravilu, ne slušaju.

Što je s nisolozima? Predmet su im, rekosmo, otočne posebnosti koje, manje ili veće, nalaze u svakom aspektu otočne egzistencije. Istražujući, lako uviđaju da te posebnosti teško opstaju u raznim mrežama koje se na otoke bacaju s kopna. Umrežavanja u šire prostorno-ekonomske, društvene i upravne sustave uvode otoke u takozvano globalno selo, nameću specijalizaciju nasuprot svestranosti, uvoz nasuprot samodostatnosti itd. Priobalni otoci, oni koji se protežu duž obale kontinenta odolijevaju teže od onih sred oceana, to teže što su bliže. S kopna im lakše stižu i mjere razvojne politike koje treba provoditi na isti način kao na kopnu. U očima većine nositelja razvojne politike priobalni otoci su puke ekstenzije kopna i malo tko uviđa potrebu za posebnom otočnom politikom. Ne vide ni potrebu za posebnim istraživanjem otoka.

Nisolog u svemu tome ne bi smio ostati ravnodušan. One koji se bave dalekim otocima, možda možemo ostaviti po strani, ali oni koji istražuju priobalje i priobalne otoke teško mogu bi ekskulpirani. I prelako vide kako sve bolje prometne veze i prostorno-ekonomske i društvene mreže koja dolaze preko mora evidentno deinsulariziraju otok i kako time, manje evidentno, često jedva primjetno, nestaje otočnost. Oni koji ne mogu ostati ravnodušni upozoravat će gdje god mogu da insularnost treba prevladavati i da je to trend kojem se ne treba opirati, ali da je istovremeno moguće čuvati otočnost. Fokusrajući se na otoke fokusirat će se i na nositelje razvojne politike, upozoravati, savjetovati, pomagati. Naglašavat će da će otoci samo tako ostati otocima.

Podršku će, možda i neočekivano, naći u predlošku koji nisu počeli promicati nisolozi već nositelji otočne politike EU. Riječ je o predlošku SMART otoka⁹ kojim se prevladava viđenje otoka kao laboratorija u kojem se razni društveni procesi pa i cijele kulture jasnije vide i lakše istražuju nego na kopnu. Istraživači koji su na otoku sve vidjeli jasnije ne moraju prestati s istraživanjima, ali će uz to moći promatrati i jedan novi, drugačiji laboratorij, mjesto na kojem se razrađuje nešto novo. Isti razlozi koji su privukli istraživače privukli su, naime, i promotore održivog razvoja koji na otoku isprobavaju nove ekološki prikladne tehnologije, a iz otočne tradicije izvode načine održivog korištenja resursa pa i upravljanja sustavom koji čine otočni ekosustav i čovjekove djelatnosti na otoku. Sve to, kažu zagovaratelji SMART otoka, najbolje se može testirati baš na otoku, a kasnije se može u većim razmjerima provoditi i na kopnu. Otočnost se tako pokazala vrijednom čuvanja, a otoci koji su ju utrci za prevla-

⁹ Tvorci ovog predloška poslužili su se akronimom često korištenim u managementu: **S**pecific, **M**anageable, (ili *Measurable*), **A**chievable (ili *Assignable*), **R**esult oriented (ili *Realistic*, ponegdje *Relevant*) **T**rackable (ili *Time related*). Ono *Specific* zamijenili su sa *Sustainable* i razvojne projekte koji su održivi, upravljivi, adresirani, usmjereni prema rezultatu i mjerljivi u vremenu, prozvali pametnima. Prihvaćeno je i da su otoci koji se razvijaju održivo svakako pametni. Akronim se ubrzo proširio: čitamo o SMART gradovima, SMART rijekama itd. (<http://www.smartislandsinitiative.eu/en/index.php>).

davanjem insularnosti zanemarili, teško će opravdati laskavi naziv pametnog. Upravo otočnost osigurava uspješno testiranje svega održivog i stoga ju treba i dobro uočiti i čuvati. Pred nisologom stoji itekako odgovorna zadaća: uočavati otočnost, postaviti pitanja koja su još davno postavili i razriješili sami otočani i pronaći moderne, ali jednako učinkovite odgovore.

S obzirom na zamah koji je postigao predložak pametnog otoka, treba očekivati da će se otočnost kao kategorija uskoro naći u svim razvojnim dokumentima EU pa i u odgovarajućem zakonodavstvu. Usvajanje otoka kao posebnog i svakako relevantnog predmeta razvojne politike EU počelo je još 2011. kad je 117 članova Europskog parlamenta potpisalo dokument *Pact on Islands* koji je zatim i službeno proglašen europskom inicijativom. Četiri godine kasnije, Parlament je donio Rezoluciju o posebnom stanju otoka (European Parliament Resolution on the Special Situation of Islands (2015/3014(RSP)) čime je zasnovana europska otočna politika. Do tada se smatralo da su otoci posebni, ali i toliko različiti da zemljama članicama koje imaju otoke treba prepustiti sve poslove oko upravljanja njihovim razvojem. Rezolucija je potvrdila potrebu za nacionalnim otočnim politikama, ali je dodala i okvir u kojem će se otočne mjere formulirati i provoditi na razini EU. Otočne posebnosti, razvojni problemi i potrebe posebno su opisani i obrazloženi, Europska komisija je zadužena da izdvoji otočnu stavku u svom proračunu, uspostavi tijelo koje će brinuti o njenom trošenju i izradi dodatne razvojne dokument kojima će se Rezolucija operacionalizirati. Dvije godine kasnije objavljena je Deklaracija o pametnim otocima (*Smart Island Declaration*, 2017)) koju je potpisalo više od 200 europskih otočnih gradova i općina među kojima se našlo i 20 hrvatskih. Ne baš brza i poslovično složena europska birokracija nakon toga je proizvela još 11 dokumenata koji se tiču upravljanja otočnim razvojem. Posla se još jednom prihvatio i Europski parlament. Krajem 2014. osnovana je Međuskupina za otoke (*European Parliament Intergroup in charge of the islands*) u koju je ušlo 90 članova Parlamenta iz 20 zemalja članica.

Predložak otočnosti koji se uz pojam insularnosti može naći u Rezoluciji ubrzo se pojavio i u dokumentima nekih zemalja članica. Prva je bila Hrvatska u kojoj je otočno zakonodavstvo na snazi još od 1999. godine (Zakon otocima NN 34/1999). U novom Zakonu o otocima (NN 116/2018, 73/2020, 70/2021) koji su djelatnici Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU pisali u suradnji s nekolicinom otočnih znanstvenika, nije apostrofirana insularnost koju treba prevladati (to se podrazumijeva još od 1999.), već otočnost koju treba očuvati. U jednom od uvodnih članaka određeno je da je otočnost „skup geografskih, društvenih, povijesnih, gospodarskih i ekoloških posebnosti proizašlih iz potpune okruženosti morem“ (Članak 5). U daljnjim člancima otočnost je poslužila kao opravdanje i razlog; mjere se donose „zbog otočnosti...“, „...zbog naglašene otočnosti...“ itd. Ostaje vidjeti da li će mjere opravdane otočnošću čuvati

otočne posebnosti. Prvi korak bio je ohrabrujući; Ministarstvo se obratilo znanstvenicima, suradnja je uspostavljena i rezultati su, kao što se vidi iz uvođenja znanstvene definicije otočnosti u zakon i uvedenih razvojnih mjera, bili dobri. Trebalo je samo postaviti pitanje trebaju li se nisolozi uključiti u oblikovanje otočne razvojne politike.

Daljnji koraci su, međutim, izostali. Za zakonom su kao što je uobičajeno, trebali stići podzakonski akti, na prvom mjestu Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima (Članci 12 – 16). Riječ je važnom, čak nužnom instrumentu razvojne politike kojim će se mjeriti učinci razvojnih mjera i kontinuirano ocjenjivati treba li poduzete mjere provoditi i dalje, treba li neke mijenjati, a neke ukinuti, trebaju li nove mjere, ima li učinaka mjera koje donose neka druga državna tijela koja se ne bave primarno otocima, pa se to kosi s našima i tako dalje. Pokazalo se, međutim, da nositelj otočne razvojne politike na državnoj razini naprosto ne izvršava svoje zakonske obaveze. Uslijedila je farsa koja je pokazala da zakonske odredbe, ma kako bile znanstveno utemeljene, ostaju mrtvo slovo na papiru, ako nema političke volje i institucionalnog kapaciteta za njihovu provedbu.

Novi Zakon o otocima izglasan je u Saboru 21.12.2018., a Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima trebalo je donijeti u uobičajenom roku od 180 dana (Članak 49.). Rok za donošenje Pravilnika istekao je 21.06.2019. godine, a da se ni tada ni kasnije nije dogodilo ništa.

Godišnjica kašnjenja 21.06.2020. nije obilježena, a par dana kasnije, 26.06.2020., u Narodnim novinama se pojavila Uredba o izmjeni Zakona o otocima (NN73/2020). Članci o Pravilniku i o njegovom donošenju nisu mijenjani tako da je rok tekao i dalje. Par dana nakon što nije obilježena ni druga godišnjica, 25.06.2021., pristigle su još jedne izmjene, ovaj puta i dopune Zakona o otocima (NN 70/2021). Pravilnik ni tada nije spomenut što je ostavilo mjesta za još koju godišnjicu.

U međuvremenu je osnovana Radna skupina za izradu otočnih razvojnih pokazatelja. Na prvom sastanku 01.02.2021. za stol su uz djelatnike Ministarstva sjeli i otočni stručnjaci koji su prije tri godine pisali zakon. Na tome je, međutim, i ostalo:

„Bilo je izazovno, posla smo se prihvatili istog dana. Štogod smo i pripremili i počeli nazivati Ministarstvo, pitati kad će drugi sastanak. Nitko nam mjesecima nije znao ništa reći, a onda smo, pred novu godinu čuli da nije jasno o čemu pričamo jer je Pravilnik objavljen. Pročitali smo ga na dušak, nekoliko puta, za svaki slučaj, ali pokazatelje nismo našli. Članak za člankom navodi skupine i podskupine pokazatelja i podjelu na pokazatelje inputa, outputa, ishoda, učinaka, ali ne i pokazatelje.

Ima i odredba da će se podaci o svemu tome obrađivati u Integriranom informacijskom sustavu otočnih pokazatelja u okviru Registra otoka. Dobro zvuči, ali su glavna pitanja ostala, onako, u zraku. Kako će se u tom okviru računati pokazatelji, što treba od podataka, kako do njih? Tek pred kraj teksta se vidi da na to nisu zaboravili: sasvim pri kraju je rečeno da će se izraditi stručna studija, model čak, koja će sve objasniti“ (Član Radne skupine, tri godine nakon prvog i jedinog sastanka).

Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima i postupku vrednovanja razvijenosti otoka, objavljen 26.11.2021. (NN 127/2021), pet mjeseci nakon što nije obilježena druga godišnjica njegovog nedonošenja. Nepotpun je i neoperativan tako da nije obilježena ni treća; javni poziv za izradu Stručne studije modela izračuna otočnih razvojnih pokazatelja objavljen je, naime, 21.11.2022., zamalo godinu dana nakon objave krnjeg Pravilnika. Izrađivač je izabran začuđujuće brzo, već 15.12. iste godine. Da je studija izrađena u roku 6 mjeseci kao što je bilo ugovoreno, izbjeglo bi se neobilježavanje četvrte godišnjice nedonošenja (potpunog) Pravilnika, ali to se ipak nije dogodilo. Posao se otegao, a kako jednom gotovu studiju, model štoviše, treba inkorporirati u Pravilnik, uslijedit će njegove izmjene i dopune koje moraju proći javno savjetovanje i postupak donošenja u Ministarstvu. Pravilnik o otočnim razvojnim pokazateljima polako, ali sigurno kroči ka petoj godišnjici svog nedonošenja. Daljnji komentar je suvišan.

Literatura i izvori

- Baldacchino, Godfrey (2003). The Coming of Age of Island Studies, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* Vol. 95, No. 3, pp. 272–283.
- Baldacchino, Godfrey (2006). Islands, Island Studies, *Island Studies Journal*, *Island Studies Journal*, Vol. 1, No. 1, 2006, pp. 3-18.
- Čuka, Anica; Kordej - De Villa, Željka i Starc, Nenad (2024 – to appear). COVID and Post COVID Times in the Croatian Archipelago, in: Badacchino, G. (edit.): *Archipelago Tourism: After the pandemic*, Routledge, Milton Park, Abingdon, UK.
- Darwin, Charles (1859). *The Origin of Species by means of Natural Selection*. London: John Murray.
- <http://darwin-online.org.uk/content/frameset?itemID=F373&viewtype=text&pageseq=1>.
- Depraetere, Christian (1990-1991). Le phenomene insulaire a l'echelle du globe: tailles, hierarchies et formes des iles oceanes, *L'Espace Geographique* No 2, 126-134.

- Dierksmeier, Laura (2021). Island Studies Network - Interdisciplinary Approaches to Island Exchanges, Environments, and Perceptions <https://uni-tuebingen.de/en/faculties/faculty-of-humanities/departments/ancient-studies-and-art-history/institute-of-classical-archaeology/research/dfg-network-homepage/>.
- Fletcher, Lisa (2011). '... some distance to go': A critical survey of Island Studies. University Of Tasmania. Journal contribution. https://figshare.utas.edu.au/articles/journal_contribution/_some_distance_to_go_A_critical_survey_of_Island_Studies/22882328.
- Grydehoj, Adam (2017). A Future of Island Studies, *Island Studies Journal*, Vol. 12, No. 1, 2017, 3-16.
- Hayward, Philip (2003). Towards an Expanded Concept of Island Studies, Shima: *The International Journal of Research into Island Cultures* Vol 10, No 1.
- Isard, Walter (1949) The general theory of location and space, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 63, No. 4, 476-506.
- Isard, Walter (1960). *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*. Cambridge, Massachusetts: MIT.
- Jeinić, Ana (2018). Dijalektika otočnosti: otvorena zatvorenost otočnih zajednica kao model društvenog organiziranja u eri migracija, Spasimobisevo.org file:///F:/2023-02-20%20Zagreb_oto%C4%8Dnost/Ana%20Jeini%C4%87_dijalektika%20oto%C4%8Dnosti.html.
- Kolarić, Branko; Arnaut, Karmen i Miloš, Maja (2021). Epidemiološke posebnosti otoka – prirodne karantene, 9. Anatomija otoka, *Otoci i krize: otpornost i održivost otočnih zajednica*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb i Anatomija otoka – centar za istraživanje i razvoj, Vis.
- Mc Call, Grant (1994). Nissology: a Proposal for Consideration, *Journal of The Pacific Society* No 63-64 (Vol 17).
- Moles, Abraham (1982). Nissonologie ou science des illes, *L'Espace Geographique* No 4, 281-289.
- Nacionalni program razvitka otoka (1997), Ministarstvo razvitka i obnove Republike Hrvatske.
- Ronström, Owe (2013): Finding their place: islands as locus and focus, *Cultural Geographies*, Vol. 20, No. 2, Special issue: islanding cultural geographies (April 2013), pp. 153-165.
- Sindico, Francesco; Randall, James, ed. (2021) Building back better: Covid 19 and island economies. In: Islands Economic Cooperation Forum, Annual Report on Global Islands 2021. Island Studies Press, Prince Edward Island, Canada, pp. 61-78. https://strathprints.strath.ac.uk/77232/1/Randall_IECF_2021_Building_back_better_Covid_19_and_island_economies.pdf.
- Starc, Nenad (ed.) (2020). *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago*, Rowman & Littlefield, Lanham, USA.

Sažetak

Otočnost je određena skupom geografskih, društvenih, povijesnih, gospodarskih i ekoloških posebnosti otočnog sustava proizašlih iz potpune okruženosti morem. Od kraja 1980-ih kad se istraživanje prirodnih i društvenih fenomena na otocima (otok kao lokus) počinje odmjenjivati istraživanjem otoka samih (otok u fokusu), počinje i artikulacija nisologije kao znanstvene discipline. Otočnost je od tada u središtu nisoloških istraživanja. Hrvatska otočna razvojna politika ne prepoznaje otočnost u mjeri koju nalažu postojeći razvojni dokumenti i otočni zakon.

Ključne riječi: insularnost, otočnost, otočni sustav, otočna politika

CONTEXT OF NISSOLOGY

Summary

Islandness is determined by a set of geographical, social, historical, economic and ecological specificities of the island system resulting from being completely surrounded by the sea. From the end of the 1980s, when the research of natural and social phenomena on islands (the island as a locus) began to be replaced by the research of the islands themselves (the island in focus), the articulation of nissology as a scientific discipline began. Since then, islandness has been in the core of nissological research. Croatia's island development policy does not recognize islandness to the extent stipulated by existing development documents and the Island Act.

Keywords: insularity, islandness, island system, island policy

KLJUČEVI OTOČNOG (NE)ODRŽIVOG RAZVOJA PRILOG SHVAĆANJU AKTUALNE „OTOČNOSTI“ S OSVRTOM NA ZADNJIH 20 GODINA

Hrvoje Carić

Hrvoje Carić

Institut za turizam

Vrhovec 5, Zagreb

hrvoje.caric@iztzg.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.18>

Uvod

Gatekeepers of Island Communities - Exploring the Pillars of (Un)Sustainable Development je naslov rada koji raspravlja o konceptu *gatekeepers* (čuvari prolaza ili ključni dionici i donosioci odluka, stupovi zajednice i razvoja...) u otočnim zajednicama i zasniva se na iskustvima dva odvojena projekta provedena na otocima Lošinj i Hvaru koji su se bavili različitim aspektima održivosti u lokalnim zajednicama u razdoblju 2003- 2008. (Mackelworth i Carić, 2009). Zanimljivo je da su autori vodili projekte ne znajući jedan o drugome te naknadno zamijetili sličnosti, a potom ih pretočili u rad koji tematizira pet isprepletenih sfera kojima se pristupa preko pojedinaca ili grupe pojedinaca, a koji imaju autoritet i/ili utjecaj nad pojedinim sektorom (eng. *gatekeepers*, čuvari prolaz ili ključni dionici). U kontekstu tadašnje analize, za „tipičan“ hrvatski otok analizirani sektori su (bili):

- a. politički i gospodarski kao najistaknutiji i najočitiiji te,
- b. obrazovni, duhovni, i zdravstveni kao važni, ali više „pozadinski“.

Premisa je bila da svaki sektor djeluje izravno ili neizravno na:

- donošenje razvojnih odluka, posebno vezano za održivost (*ad a*),
- utjecaj na javno mnijenje (*ad b*).

Tadašnje istraživanje je bilo motivirano nepostojanjem očite i jasne teorije koja bi objasnila tranzicijske i transformacijske društvene procese u Republici Hrvatskoj, pogotovo u manjim sredinama kao što su hrvatski otoci, te služila kao smjerokaz, karta, uputa ili pojašnjenje ljudima koji djeluju u praksi održivosti. Zaključak ukazuje kako je održivost projekata, odnosno uspjeh u tadašnjem otočnom kontekstu ovisio o:

- potpori većine ključnih dionika / čuvara prolaza,
- jasnom razumijevanju motivacija te strukturiranom i ciljanom uključivanju/lobiranju istih,
- kvaliteti društvenih (među)odnosa,
- uključivanju kritične mase sudionika.

Iako dio zaključaka kao takvi vjerojatno stoje i danas, promjene koje su nastupile nakon toga su primjetno, možda i značajno, promijenile društvene pozicije i odnose. Prije svega se misli na transformacije uzrokovane procesima post pretvorbe i privatizacije te vezane predatorsko-ekonomske procese, ali i fenomenne izrazite turistifikacije otoka, te dugotrajne EU kandidature i transformacije društva prvog desetljeća članstva, koje su mijenjale i mijenjaju dinamike i uloge (novih i starih) dionika relevantnih za aktivnosti održivosti otoka.

Opis problema

U nastavku se problematiziraju modernost, društveni kapital te dobro upravljanje (eng. *Good Governance*) kao teorijski i društveni koncepti relevantni za predmetnu problematiku.

Zadnjih deset godina su potaknute rasprave koje razmatraju i empirijski istražuju neke od problema modernosti u hrvatskom društvu, a koje mogu dati kontekst za ovaj rad. Teorija egalitarnog sindroma (TES) hrvatskog politologa i sociologa Josipa Županova (1970, 1983, 2011) zasniva se na ideji da se društveni razvoj nakon II. svjetskog rata našao u svojevrsnoj zamci dominantnog socijalnog vrijednosnog obrasca koji sustavno i kontinuirano priječi modernizacijske pokušaje – „filozofija koja ujednačava ljude prema dolje“ (Županov, 1995). Dakle, pojednostavljeno, nasilno prosvjećivanje vodi egalitarnosti ishoda što sprječava egalitarnost prilika te u konačnici primjenu meritornosti i ostalih prosvjetiteljskih vrijednosti koje optimiziraju opće interese. No, kako je zbog svog utjecaja TES „inspirativna teorija“ (Štulhofer i Burić, 2015) i „opće mjesto hrvatske sociologije“ (Fanuko, 2011) Štulhofer i Burić su odlučili i empirijski provjeriti TES (2015. uzorak studentske populacije i 2016. nacionalni uzorak) te utvrdili kako su pet¹ od

¹ 1) perspektiva ograničenog dobra (količina dobara je ograničena, pa stjecanjem dobara pojedinac ugrožava druge), 2) redistributivna etika (bogatstvo treba preraspodijeliti radi smanjenja društvenih razlika), 3) norma egalitarne raspodjele (treba uspostaviti maksimalnu granicu iznad koje nitko ne smije zarađivati), 4) opsesija o privatniku (averzija prema

sedam dimenzija egalitarnog sindroma i dalje relevantni (Štulhofer i Burić 2015; Rimac i sur., 2017; Vuković i sur., 2017), kao i potvrdili hipoteze o dugom trajanju i povezanosti kulturnih obrazaca naslijeđenih iz predmoderne seljačke kulture (Burić i Štulhofer 2016, 2020). Dolenc i Širinić (2018) skreću pozornost da su vrijednosti osobne autonomije ključne u istraživanjima sindroma modernosti te da su zanemarene u gore navedenom diskursu, odnosno da se modernost u slučaju TES-a ne može svesti samo na „preferencije prema redistribuciji, predrasude prema poduzetnicima i nepoštivanje vrijednosti ekspertize“. Autorice ispravno zaključuju da je još puno posla pred hrvatskom sociologijom te da bi modernizacijsku teoriju, njene devijantnosti, kao i kulturološke faktore trebalo cjelovitije obuhvatiti i detaljnije istražiti (operacionalizirati) te možda staviti u kontekst s globalnim istraživačkim programima kao što su World Value Survey i International Social Survey Project.

Društveni kapital nastaje kao interakcija pojedinca s postojećim prostorom, njegovim resursima, ljudima koji ga okružuju, itd. Riječ je uvijek o recipročnom i razvojnom procesu u kojem individua nije jednostavno izložena situaciji (Bourdieu, 1980). Utoliko dominantni narativi određuju model interakcije pojedinca koji se mijenja sukladno većinski uspostavljenim moralnim i društvenim normama koje pak, povratno, redefinira ekonomski kapital kao (u suvremenom društvu) temeljni motiv u životu pojedinca. Inzistiranjem samo na ekonomskom stjecanju, u drugi plan se stavlja nekadašnji društveni kapital realiziran putem zajedničkih društvenih aktivnosti i obrazaca ponašanja čime polako gubi na vrijednosti i prestaje biti dio moralne vertikale pojedinca, a potom i zajednice. Također, Yamagishi (1988), objašnjava da kada mogućnost kontrole i sankcije ne postoje, povjerenje slabi. To je stoga, nastavlja, što kada ljudi odlučuju kako će djelovati, oni razmatraju društvene, ekonomske i pravne implikacije svojih postupaka pa tako cijeli proces odluke o djelovanju postaje ovisan o okruženju u kojem pojedinci donose svoje odluke (Yamagishi i sur., 1998). Navodi za primjer da u slučaju japanskog društva, institucionalno okruženje te društvena i kulturna pravila, osiguravaju sustav provjera i ravnoteže koji posljedično povećava i povjerenje u ponašanje.

Dobro upravljanje (eng. *Good Governance*) odnosi se na način funkcioniranja javnih institucija, odnosno na kvalitetu upravljanja javnim poslovima, sustavima i ovlastima s pozicija pravednosti, transparentnosti, odgovornosti i učinkovitosti. Međunarodni monetarni fond, Svjetska banka, Ujedinjeni narodi, kao i dostupna ekstenzivna literatura (Addink, 2019; Banerji, 2015; Dellepiane-Avellaneda, 2019; IMF, 2023; Keping, 2018; Sheng, 2001; World Bank, 1992) nagla-

bogaćenju, preferiranje društvenog vlasništva, antipoduzetnički mentalitet), 5) antiprofesionalizam (negativan odnos spram profesionalnih znanja).

šavaju da je dobro upravljanje ključno za promicanje društvenog, gospodarskog i političkog razvoja te za osiguranje dobrobiti i prava pojedinaca u društvu. Razina povjerenja pojedinaca i percepcija poboljšanja dobrobiti lokalne zajednice su temeljni pokazatelji procjene kvalitete upravljanja. Ostali pokazatelji dobrog upravljanja vezani su za ključna načela kako ih promoviraju međunarodne organizacije (UN, Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond):

- sudjelovanje u procesima donošenja odluka,
- vladavina prava i dosljedna primjena uz transparentnost informacija, odluka i procesa,
- odgovornost kroz mehanizme kao što su učinkovit nadzor, revizija i izvješćivanje,
- dvosmjerna komunikacija odnosno omogućavanje povratnih informacija,
- učinkovitost i djelotvornost utemeljena na informiranosti,
- etički integritet službenika - pravičnost, nepristranost i profesionalnost.

Ciljevi istraživanja

Iz gore navedenog formirala se ideja i potreba analize i shvaćanja pozicija utjecaja i moći ključnih dionika, dinamika i trendova u društvu, te promjene u sustavima vrijednosti zadnjih dvadesetak godina.

Nastavno na navedene spoznaje provedeno je istraživanje koje je imalo za cilj:

- istražiti ulogu ključnih dionika / „čuvara prolaza“ u otočnim lokalnim zajednicama u 2023.,
- prikupiti podatke o percepciji promjena (sadržaj, smjer i intenzitet) na temu društvenih odnosa i dinamika zadnjih 20-25 godina,
- prikupiti podatke o percepciji utjecaja i projekcije moći u otočnim lokalnim zajednicama.

Navedenim se istraživanjem pokušalo formulirati razumijevanje iskustava, perspektiva, uvjerenja i stavova ispitanika prema ulozi (novih i starih) dionika relevantnih za aktivnosti održivosti otoka te vezanim i relevantnim dinamika unutar lokalne zajednice.

Metodologija istraživanja

Istraživanje se provodilo s deset predstavnika otočnih zajednica Hvara i Lošinja kao kombinacija osobnih polu-strukturiranih i dubinskih intervjuva uživo

ili *online* trajanja od cca 60 do 90 minuta u razdoblju od siječnja do lipnja 2023. Razgovori su se po potrebi snimali (uz suglasnost sugovornika) te su vođene bilješke koje su poslana na razmatranje i doradu sudionicima. Sudionici istraživanja su bili odabrani prema postojećim iskustvima i stručnosti za jedno ili više od spomenutih tematskih područja te interesu i reputaciji zainteresiranosti za opće dobro lokalne zajednice.

Glavni parametri odabira sudionika bili su:

- sposobnost kritičkog promišljanja i analize predstavlja dio njihove profesije ili interesa,
- izravno ili neizravno sudjelovanje u relevantnim projektima održivosti otoka više od 20 godina,
- zastupljenost različitih profesija,
- zastupljenost s obzirom na spol.

Vodič za polustrukturirani, dubinski intervju (u prilogu) sadržava upute s pitanjima koje su omogućile da sugovornik stavi naglasak na temu prema vlastitom nahođenju i afinitetu, a da pri tome doprinese svojim razmišljanjima o ključnim temama (održivost, o ključnim dionicima i njihovim pozicijama/ transformacijama te budućnosti). Nad prikupljenim podacima je napravljena analiza sadržaja koji su predstavljeni u poglavlju *Nalazi istraživanja*.

Nalazi istraživanja

Nalazi istraživanja su podijeljeni po tematskim skupinama odnosno nosivim temama kako su ih odredili sudionici.

Funkcioniranje vlasti

Funkcioniranje vlasti je primarno utjelovljeno u funkciji grado/načelnika koji su s vremenom dobili veće ovlasti i samostalnost. Posljedično vladanje ovisi o karakteru i kvaliteti vodeće osobe pa se često stvara dojam „oholosti i samovolje“ bez učinkovitih korektiva. Korektivi sustava izvršne vlasti su ograničeno i djelomično postojali do izmjena i dopuna Zakona o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi u nekoliko navrata (Zakon je doživio niz izmjena u posljednjih desetak godina).² Ukidanjem višečlanih poglavarstava (gradsko/općinsko vijeće je biralo gradonačelnika iz redova vijećnika i članova poglavarstva) nestao je jedan od korektiva, a kada su izvršna tijela postala Skupštine trgovačkih društava u većinskom vlasništvu jedinica lokalne i područne samouprave,

² NN 33/01, 60/01, 129/05, 109/07, 125/08, 36/09, 36/09, 150/11, 144/12, 19/13, 137/15, 123/17, 98/19, 144/20.

pa s time u direktnoj domeni grado/načelnika³, otvorio se dodatni prostor za trgovinu utjecajem, a recentni slučajevi koji su završili pred Povjerenstvom za sprečavanje sukoba interesa postavljaju pitanje opravdanosti postojanja tog Povjerenstva budući da nema korektiva u formi konkretne posljedice (ostaje samo osuda bez sankcije).

Prostorni planovi, posebno turističke zone izvan granica naselja (koje županija određuje), su stvorili nove vrijednosti te se preprodajom time nastalih građevinskih terena stvorila „prvobitna akumulacija kapitala“, ali i trajni trend formiranja turističkih zona za koje se većinom smatra da su nelogična (ali i inicirana ilegalnim naknadama). Iz navedenih razloga mnoge su turističke zone ostale nerealizirane.

Legalizacija divlje gradnje je „napravila više zla nego koristi“, posebno stvaranjem percepcije dodatne nepravde nagrađivanjem oportunitizma i sudjelovanja u malverzacijama političkih sinekura. Drugim riječima, potvrđivanje logike da se negativnosti (nepoštivanje pravila, zakona, morala, normi i sl.) isplate i preferiraju.

Nezainteresiranost za brigu o prostoru, ili možda namjerno degradiranje formalnog praćenja stanja u istome, manifestira se i kontinuiranim degradiranjem mehanizama provedbe. Tako se otočne i priobalne jedinice lokalne samouprave stalno i iznova administrativno i operativno neučinkovito bore protiv divlje (iz) gradnje, pa ne čudi da se sve više u kuloarima „šuška“ o novoj legalizaciji.

Zaključujemo stoga da, ako se uzme da je prostor najveći resurs i vrijednost te da kvaliteta funkcioniranja vlasti u ovoj domeni nije slučajna, se može utvrditi da nakon 30 godina vlastite neovisne države imamo jasan sustav sinergije političkih sinekura i lokalnog klijentelizma, velikim dijelom odvojen od interesa održivosti lokane zajednice. Pomorsko dobro se smatra sljedećom temom spomenutih modela politika i praksi.

Turizam

Ugostitelji postaju izdvojen, samostalan, utjecajan i značajan dionik. Oblikuju izgled javnih površina mjesta, prije svega u smislu njihova korištenja i uzurpacije (količina i izgled opreme, tende, stolovi i sl.). Ideja se svodi na profitno maksimiziranje korištenja javnih površina na uštrb održivosti arhitekture, estetike, praktičnosti života, mobilnosti, tradicije i sl.

³ Napomena: argument za navedeni pristup funkcioniranja vlasti je bila racionalizacija ili povećanje operativnosti upravljanja procesima ali skriveni interes bi mogao biti politički - zaštita pojedinih dugovječnih (grado)načelnika iz vladajuće/dominirajuće stranke, pa se u stvarnosti funkcioniranje vlasti svodi na karakterne, operativne, moralne kvalitete (grado)načelnika/ce.

Najveći problem je netransparentnost procesa upravljanja javnim površinama i aboliranje komunalnih prekršaja i ometanja javnih funkcija koje počinjavaju ugostitelji.

Ugostitelji se dijele na:

- nastavljače tradicije,
- „lokalce“ koji su dali prostor/brend u najam,
- novopridošle ugostitelje (otprilike unazad 10 do 15 godina).

Zadnjih dvadesetak godina je ugostiteljstvo i rentijerstvo najčešći i izgleda omiljeni oblik poduzetništva što znatno utječe na uloge u društvu i percepciju važnosti obrazovanja i rada (konobari, kuhari i čistačice postaju najtraženija i bolje plaćena radna snaga s obzirom na razinu obrazovanja).

Hotel je prije pretvorbi i privatizacija bio lokomotiva lokalnog razvoja i značajan dio prihoda plasirao lokalno. Zbog duge stagnacije (godine, pa i desetljeća) uzrokovane sumnjivim tranzicijama, pretvorbama i privatizacijama stvorio se vakuum koji je smanjio značajno lokalna stalna radna mjesta, minimizirao ili dokinuo lokalne dobavljače te stvorio orijentaciju prema praktičnijim, učinkovitijim i zatvorenijim ili resort modelima hotlijerstva. Dakle, hoteli (u usporedbi s onima iz 70-ih i 80-ih) su postali „introvertniji“, manje involvirani i zainteresirani za teme lokalne zajednice⁴.

Vidno je jačanje uloge lokalnih iznajmljivača koji su naslijedili, doradili ili gradili nekretninu pa je stavili u funkciju turizma. Oni nemaju zajedničku platformu djelovanja, niti definiranja zajedničkog interesa, već funkcioniraju odvojeno, svatko za sebe. Uglavnom su zainteresirani za teme lokalne zajednice koje bi mogle pomoći lakše funkcioniranje i maksimiziranje sezonalne dobiti. Značajno je, također pojavljivanje i jačanje segmenta „pridošlih“, nerezidentnih vlasnika nekretnina za iznajmljivanje koji imaju striktno poslovni model eksploatacije s vrlo ograničenim ili nepostojećim interesima za lokalne teme.

U sustavu TZ-a su se nakon niza godina vratili starom modelu trajanja mandata direktora, koji je sada opet ograničen trajanjem od četiri godine. Jedan od

⁴ Napomena: Dobar dio novih vlasnika hotela za više pozicije menadžmenta dovodi(o) (je) ljude izvan lokalnih zajednica, ili strane državljanke, u startu zanemarujući znanje i doprinos lokalnih menadžera i posebno njihovo poznavanje lokalne situacije. U pravilu se takvi vlasnici nakon krize „vraćaju“ lokanim menadžerima i odjednom ponovno postaju zainteresirani za suradnju s lokalnom zajednicom. „Pametniji“ među njima nude suradnju lokalnoj zajednici kroz razne donacije i projekte poboljšanja komunalne infrastrukture (opet ponajprije u vlastitom interesu, ispred hotela, na kupalištima i sl.) dok zauzvrat neformalno traže potporu kroz izdavanje raznih suglasnosti potrebnih za ishodenje dozvola za realizaciju njihovih projekata. Posebno se takav pristup uočava kod potrebe izrade prostorno planske dokumentacije i spremnosti investitora da, zbog ubrzanja postupka, financiraju cjelokupnu izradu dokumentacije.

mogućih razloga izmjene modela po kojem je mandat direktora trajao maksimalno četiri godine bila je činjenica velikog odljeva kadra iz sustava. Eventualnim ograničavanjem mandata na maksimalno dva mandata vjerojatno bi se smanjio broj zainteresiranih „karijernih političara“, a takvi bi se, s druge strane, više trudili iskazati rezultatima nego osiguravanjem podrške za reizbor.

Funkcioniranje društva i vrijednosti

Posljednjih je dvadesetak godina uočljiv trend značajnog smanjivanja interesa, „osjećaja“ i motivacije za opće dobro kod svih dobnih struktura. Rijetki primjeri zajedničkog djelovanja i okupljanja oko projekta ili aktivnosti zajednice više su fenomenološkog karaktera i karakterističniji su za manje otočke sredine u kojima turizam još uvijek nije postao dominantna djelatnost. U takvim sredinama se još mogu pronaći aktivnosti ili projekti utemeljeni u identitetu mjesta koji okupljaju većinu stanovništva, ali i obrti i zanimanja koji nisu striktno vezana uz turizam i ugostiteljstvo.

Dominira trend ili sindrom „Petra Pana“ kao obrasca ponašanja i životnog stila odraslih ljudi u kojem se insistira na vječnoj mladosti, što stvara nesrazmjer između formalnih godina i emotivne inteligencije i zrelosti. Opći je dojam da je ovaj sindrom obilježen sljedećim premisama:

- živjeti vječito djetinjstvo (onkraj mladosti nema smisla, svrhe, spasenja),
- cinizam i manipulacija prihvatljivi su jednako kao i prebacivanje odgovornosti (odsutnost odgovornosti, napora ili žrtve),
- opsjednutost srećom, slavom i izgledom te izbjegavanje nelagode, tuge, žalovanja, kao i teških izazova,
- ovaj je trend učestao u zemljama blagostanja,
- smanjena je zainteresiranost za opće dobro...

Pozitivne kršćanske vrijednosti slabo motiviraju stanovništvo, jer u ovakvom „centraliziranom, radikalnom individualizmu“ nije prioritet naučiti slušati, darivati i opraštati.

Od ostalih negativnih osobnih i društvenih trendova zamjećuje se:

- Nedostatak introspekcije te neuvažavanje argumenta kao osnove rasprave. Ovo je potencirano dnevnim procesima individualnog hiperinformiranja (često preko neprovjerenih izvora), što stvara zabludu da takva, površna informiranost ujedno znači obrazovanost,
- Većina kreira osobni svijet i očekivanja prema nemeritornom i potencijalno korumpiranom autoritetu koji ga formalno zastupa.
- Znatan dio ne sudjeluje odnosno apstinira od uključivanja u lokalne, de-

mokratske procese jer ne percipira stvarnu mogućnost odabira (sažeto u paroli „HDZ=SDP“).

- Različitost (sposobnosti, inteligencije, uzrasta, mišljenja...) i otvorenost važni su za otpornost i napredak društva. Stoga su pojednostavljivane, relativiziranje i ujednačavanje (što se komunicira kao jednakost) pokazatelji regresije zajednice (prema svojevrsnoj diktaturi uprosječivanjem).
- Popustljiv odgoj bez vježbanja zdravog i kritičkog mišljenja stvara „prinčeve i princeze, mala kućna božanstva, središte svijeta“, odnosno narcise koji ne podnose ni gubitak ni poraz, a druge ljude cijene brojem „lajkova“.

Uzroci gore navedenog se mogu razmatrati i kroz trajni nedostatak „stvarnog“, na meritornosti i kredibilitetu zasnovanog autoriteta, čije je nepostojanje uzrokovano kroničnim (višedesetljetnim, možda i stoljetnim) dokidanjem i nepostojanjem pozitivnih elita znanja i poduzetništva. Važno je naglasiti da elite nisu isto što i „elitizam po komunističkoj definiciji“, već predstavljaju osobe koje posjeduju vrijedna umijeća, nekorumpiranu volju, te manifestiraju djelovanje iz polazišta znanja i kompetencije.

Također, sveprisutni marketing svega (promocija nepotrebnih proizvoda i usluga) plasira podražajno nezadovoljstvo kako bi se tvorila volja za konzumerizmom. Ovo nije suštinsko, introspektivno, pozitivno nezadovoljstvo koje generira motivaciju osobnog unaprijeđenja. Dakle, nerazumijevanje da motivacija nije podražaj, stvara zabludu da su to sinonimi.

Zaključci proizašli iz istraživanja

Pozicije ključnih dionika / čuvara prolaza

Čini se da su neke od identificiranih osobina i funkcija čuvara prolaza postale manje važne (obrazovanje, duhovnost, zdravlje) te se moraju ponovno osmisliti i pozicionirati ukoliko žele ponovno postati relevantne.

Pojavili su se novi čuvari prolaza, prilagođeni okolnostima dominantnog konzumerizma te usmjereni na nekretninske i iznajmljivačke poslovne prilike/špekulacije, potiskujući lokalnost i autohtonost. Kako ih preciznije imenovati ili definirati? Možda prema motivaciji najznačajnijeg, odnosno najlukrativnijeg sektora, onog nekretninskog. Nekretninska ponuda i potražnja su dvije osnovne domene koje stvaraju dinamiku (rentne) vrijednosti te u svakoj od njih djeluju skupine oportunistički. Nekretninska *potražnja* se sastoji od spekulativnih ulagača i preprodavača s poslovnim modelom prodaje ili najma apartmana ili za osobne potrebe (slobodno vrijeme/umirovljenje). Nekretninska *ponuda* se sastoji od vlasnika nekretnina i njihovih lobista (često lokalnih odvjetničkih ureda), ali i od sustava organizacije i administracije prostorno-planskih i građevinskih proce-

sa. Valja istaknuti da značajan broj kupaca nekretnina (čak 1/3 prema podacima napisima medija) pripada nerezidentima s primanjima znatno većim od lokalnog i hrvatskog prosjeka, što dodatno otežava i često onemogućava realizaciju prirodnih potreba i procesa lokalnog stanovništva - prije svega osamostaljivanje mladih te formiranje obitelji što logično doprinosi negativnim demografskim trendovima.

Funkcioniranje vlasti i gospodarstva

Nalazi ukazuju da je kvaliteta izvršne vlasti (eng. *Good Governance*) narušena zbog nedostatka jasne definicije i prakse javnog interesa i nedovoljne zaštite istoga. Percipira se da ovaj nedostatak proizlazi iz općeg pomanjkanja razumijevanja i volje za poboljšanjem demokratskih procesa, što se često javlja kao sindrom mlade demokracije u tranziciji (Gisselquist 2012, Graham i sur., 2003), ali i drugih fenomena vezanih uz hrvatski i otočni kontekst kao što su opći umor i nepovjerenje uzrokovani političkim klijentelizmom i „predatorskim kapitalizmom“ proizašlim iz „uspjeha pretvorbi i privatizacija“.

Javni interes je ključni element u osiguravanju odgovorne izvršne vlasti te predstavlja skup ciljeva i vrijednosti koje društvo smatra važnima i koje bi izvršna vlast trebala promicati i zaštititi. Međutim, ako javni interes nije jasno definiran, dolazi do nedostatka usmjerenosti i nedostatka odgovornosti u radu izvršne vlasti, ali se otvara i prostor za utjecaj, odnosno lobiranje koji (npr. korupcijom ili nepotizmom) rezultira učestalim nepravednim odlukama koje ne odražavaju stvarne potrebe i interese građana. Nedostatak jasne definicije javnog interesa ima za posljedicu i nedovoljnu zaštitu istoga, što direktno pridonosi narušavanju kvalitete izvršne vlasti koja se manifestira kroz netransparentnost, slabljenje pravnog sustava i/ili pomanjkanje neovisnih mehanizama nadzora. Dakle, bez adekvatne zaštite javnog interesa, izvršna vlast je izložena rizicima zloupotreba što rezultira gubitkom povjerenja građana u vlast i institucije kako na razini otočnih zajednica tako i na razini države. Ovaj nedostatak kvalitete izvršne vlasti često se javlja u zemljama koje nisu dovršile proces tranzicije prema funkcionalnoj demokraciji. Posebno mlade demokracije suočavaju se s brojnim izazovima, uključujući nepotpuno razumijevanje demokratskih procesa, slabu vladavinu prava, nedovoljnu neovisnost institucija i nedostatak javne i političke volje za donošenje reformi.

Prema nalazima primjetno je da u okviru ekonomskog planiranja i razvoja postoji naglašeni trend dominacije turističko-ugostiteljskih gospodarskih tema i dionika, čije aktivnosti kao prioritet postavljaju kratkoročne monetarne ciljeve, dok dugoročni ciljevi u skladu s konceptom dobrog upravljanja kao što su

održivost, socijalna odgovornost ili zaštita okoliša mogu biti i često jesu manje naglašeni.

Nadalje, trend veće otvorenosti prema vanjskim tržištima (lakoća ulaska stranih investitora) nosi povećanje investicija. No, budući da su te investicije dominantno ili isključivo u sektoru nekretnina, ne ostvaruje se održivi rast gospodarstva jer ne postoje dodatne koristi za gospodarstvo i zajednicu, kao što su tehnološki transferi, diverzifikacija poslovanja, konkurentnost bazirana na znanju i sl.

Promjene u otočnoj društvenoj i kulturološkoj matrici

Ispitanici su primijetili trend koji traje posljednjih dvadeset godina i ubrzava se. Taj trend odnosi se na percepciju da unutar otočnih zajednica dolazi do transformacije koja se temelji na naglašavanju razdvajanja i segregaciji interesa. Osim već spomenutih financijskih interesa, pojavljuju se i novi fenomeni povezani s virtualnim društvenim mrežama. Naglašavanje osjećaja individualnosti, pri čemu se usredotočenost na sebe (sebičnost) preferira kao norma, dovodi do slabljenja važnosti obitelji kao jezgre, što dalje pridonosi spomenutom demografskom problemu. Navedeno je u skladu s teorijama socijalne fragmentacije i dezintegracije za koju postoji dulja tradicija razmatranja, primjerice, pozicija obitelji ili „pretvaranje društva u masu“ kao osnovnog procesa našeg doba (Katurarić, 1983).

Drugi relevantni trendovi i društvene teorije koje bi mogle biti korisni za ovu raspravu su teme individualizacije, kao dio rasprave o prethodno spomenutoj modernizacijskoj teoriji te recentnim dominantnim društvenim trendovima. Ovdje se misli na diskurs u kojem se elaborira da moderna društva daju prednost individualnoj autonomiji često na račun tradicionalnih društvenih institucija poput obitelji te da pojedinci oblikuju društvenu dinamiku, posebno u kontekstu virtualnih društvenih mreža, koja vodi povećanoj segregaciji i razdvajanju interesa.

Istraživanje je imalo i referencu na pandemiju virusa COVID-19 zbog formiranja novih trendova i tema kao što su osjećaj krhkosti, promjene u načinu života i razmišljanja o različitim aspektima svakodnevice. Primjerice, razmišljanje o ravnoteži između poslovnog i privatnog života te o važnosti motivacije i smisla u poslu. Otvorio se prostor za raspravu o vrijednostima, prioritetima i načinima života u kontekstu:

- promjena u načinu rada i redefiniranja karijernih prioriteta,
- fokusa na ravnotežu i harmoniju te na važnost mentalnog zdravlja, smanjenje stresa i pronalaženje sreće u manje materijalnim aspektima života,

- interesa za životom u manjim zajednicama, okruženi prirodom i udaljeni od gužve,
- fleksibilnosti koju pružaju tehnologija i promjene u radnim praksama.

Sve ove teme i trendovi su postali važan dio javnog diskursa tijekom pandemije, odražavajući trajnije promjene i prilagodbe.

Primijećeno je da višedesetljetne aktivnosti potpore i poticanja održivosti na otocima kroz podizanje svijesti o važnim društvenim temama nisu urodile lokalnom kohezijom za većinu spomenutih tema, već se osjeća osipanje. Naime, podizanje svijesti kao generator promjene je najpopularniji pristup kada se radi o djelovanju, bilo neformalnom, religijskom ili formalnom, u lokalnoj zajednici. Tako je Paulo Freire⁵ zagovarao pedagogiju zasnovanu na dijalogu i osvješćivanju koji vodi k osnaživanju pojedinca, što je ujedno i pristup relevantan za kontekst o kojem se ovdje raspravlja, jer diskutira potencijal afirmiranja aktivizma zajednice putem podizanja osobne i društvene svijesti. Premisa je da, kada građani postanu svjesni dinamike moći, rizika po lokalnu održivost i sl., budu potaknuti na kolektivno djelovanje, pa možda i oporbni aktivizam.

No ostvarivanje navedenog je vremenski zahtjevno, jer stvaranje individualnog i grupnog razumijevanja traži angažman i trajanje. Pogotovo kada se radi o kompleksnijim temama gdje negativne posljedice po lokalnu zajednicu nisu brzo i lako uočljive. Naglašeno su i značajno izmijenjene okolnosti zadnjih desetljeća koje umanjuju i kritičnu masu i kognitivne sposobnosti za zajedničko djelovanje:

- smanjenje prilika dominacijom ekonomske monokulture - turizma (povećanje osobnih prihoda smanjuje raspoloživo vrijeme i volju za teme okruženja koje tako postaju „tuđe“),
- povećanje prilika ulaskom u EU (veći dio lokalnog stanovništva ima lakšu i raznolikiju mogućnost odlaska izvan svog kraja, regije, zemlje),
- smanjenje kritičkog promišljanja i povećanje nestrpljivosti, pojednostavljivanja („sve treba biti brzo i lako“ vidljivo, dostupno, shvatljivo...).

Za kraj

Za kraj ostaje pitanje kako pristupiti razumijevanju i potencijalu društvenog kapitala „otočnosti“. Protokom vremena pojavile su se značajne nove okolnosti koje su donijele nove „čuvare prolaza“, prioritete i društvene dinamike. Transformacijama iz devedesetih započelo je novo dinamično razdoblje koji se naziva

⁵ *Pedagogy of the oppressed* (1970), *Education for critical consciousness* (1973), *The politics of education: Culture, power, liberation* (1985), i *Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of the oppressed* (1994).

svakako, a iz domene ekonomije uključuje, i ne tako laskave izraze poput pljačka pretvorbom i privatizacijom te klijančistički („rođački, partijski“) kapitalizam. Ovime su ključne teme otočnih zajednica postale složenije što posljedično zahtijeva sustavni pristup koji će povezati brojne kauzalnosti, ali i partikularne-linearne, odnosno jednodimenzionalne analize. Upravo nepostojanje sustavne analize⁶ ostavit će samo okvirne naznake i pretpostavke o nastanku i posljedicama društvenog kapitala te o modernizacijskim trendovima. Bez sustavnog pristupa ključna pitanja formiranja i mjerenja otočnih društvenih dinamika (kao što su i „čuvari prolaza“) te nosivih tema kao što je dobro upravljanje (eng. *Good Governance*), ostaju samo dijelom odgovorena, odnosno skicirana. U tom smislu ovaj rad nudi malen doprinos, više s praktične nego s teorijske strane, razumijevanju gdje su otočni dionici ili čuvari prolaza bili nekoć te gdje su danas.

A kamo idu, neka čitatelj sam domisli. Autoru se čini da sretno srljaju u bijedu turističkog blagostanja.

Zahvala

Sudionici istraživanja, kao i brojni prijatelji-boduli, su stvarni koautori, te im hvala na mudrosti i kritičkom promišljanju te Jeleni („*Uxori Rarissimae*“).

Literatura i izvori

- Addink, H. (2019). *Good governance: Concept and context*. Oxford University Press.
- Banerji, A. 2015. Global and National Leadership in Good Governance. April 2015, No. 4 Vol. LII, Implementing the 2030 Agenda: The Challenge of Conflict. www.un.org/en/chronicle/article/global-and-national-leadership-good-governance
- Bourdieu, P. (1980). Le capital social: notes provisoires. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31, 2–3.
- Burić, I., Štulhofer, A. (2016). In search of the egalitarian syndrome: cultural inertia in Croatia?. *Financial theory and practice* (Zagreb), 40, 4; 361-382 doi:10.3326/fintp.40.4.1.
- Burić, I., Štulhofer, A. (2020). *Egalitarni sindrom. Sučeljenost kulture i društvenog razvoja*?. Zagreb: Jesenski i Turk, 2020 (monografija)
- Dellepiane-Avellaneda, S. (2010). Good governance, institutions and economic development: Beyond the conventional wisdom. *British Journal of Political Science*, 40(1), 195-224.

⁶ Uz časne izuzetke Projekta „Konzultacije pri planiranju regionalnog razvoja u Hrvatskoj“ kojeg su provodili GTZ i EIZ. Detaljnije u članku *Upravljanje razvojem otoka: hrvatski slučaj*. Dostupno na: hrcak.srce.hr/clanak/147868

- Dolenec, D., Širinić, D. (2018). Još uvijek teorijska fantazija: egalitarni sindrom Josipa Županova. *Politička misao*, god. 55, br. 3, 2018, str. 7-42.
- Gisselquist, R. M. (2012). *Good governance as a concept, and why this matters for development policy* (No. 2012/30). WIDER Working Paper.
- Graham, J., Plumptre, T. W., & Amos, B. (2003). *Principles for good governance in the 21st century* (Vol. 15, p. 6). Ottawa: Institute on governance.
- IMF (International Monetary Fund) 2023. Why is good governance important?. www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2023/The-IMF-and-Good-Governance
- Katunarić, V. (1983). Socijalna fragmentacija, *Revija za sociologiju*. Vol. XIII, JSTs 1-4, str. 3-22.
- Keping, Y. (2018). Governance and good governance: A new framework for political analysis. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 11, 1-8.
- Mackelworth, P., Carić, H. (2009). *Gatekeepers of Island Communities – Exploring the Pillars of (Un)Sustainable Development. Environment, Development and Sustainability*. ISSN: 1387-585X, Springer.
- Štulhofer, A., Burić, I. (2015). Je li egalitarni sindrom samo teorijska fantazija? Empirijski hommage Josipu Županovu. *Politička misao*, (52), 3: 7-31.
- Sheng, Y.K. (2001). What is Good Governance. UNESCAP, United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific 2009. Accessed April 6, 2021.
- Poder, T.G. 2011. What is Really Social Capital? A Critical Review. *American Sociology* (2011) 42:341–367. DOI 10.1007/s12108-011-9136-z
- Rimac, I., Burić, I., Štulhofer, A. (2017). Višerazinsko modeliranje egalitarnog sindroma i validacija kratke skale SEMA-5. *Politička misao*, 54, 3; 64-79
- Vuković, V., Štulhofer, A., Burić, I. (2017). Je li Županov imao pravo? Testiranje podrijetla i perzistencije egalitarnoga sindroma. *Društvena istraživanja*, 26 2; 207-225 doi:10.5559/di.26.2.04
- Županov, J., (1970). Egalitarizam i industrijalizam, *Naše teme*, 14(2): 237-296.
- Županov, J., (1983). *Marginalije o društvenoj krizi*, Globus, Zagreb.
- Županov, J., (1995). *Poslije potopa*, Globus, Zagreb.
- Županov, J. 2011. Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena, *Politička misao*, 48(3): 145-163.
- Yamagishi, T. (1988). The provision of a sanctioning system in the United States and Japan. *Social Psychology Quarterly*, 51(3), 265–271.
- Yamagishi, T., Cook, K., & Watabe, M. (1998). Uncertainty, trust, and commitment formation in the United States and Japan. *The American Journal of Sociology*, 104, 165–194.
- World Bank. (1992). *Governance and Development*. The International Bank for Reconstruction and Development. Washington, USA ISBN 0-8213-2094-7

Prilog 1. Vodič za polustrukturirani, dubinski intervju

Uvodni dio

Sugovornika upoznati s:

- konceptom „čuvara prolaza“ (kako je opisan u radu Mackelworth i Carić, 2009) te provjeriti njihovo razumjevanje spomenutog koncepta,
- svrhom, odnosno ciljevima i temama istraživanja (razmatranje pozicije čuvara prolaza / ključnih dionika, njihove pozicije utjecaja i moći, sustav vrijednosti, sadašnji trendovi i dinamike u društvu),
- načinom prikupljanja podataka (dobiti privolu za snimanje razgovora).

Pitanja

O Održivosti

Što vi osobno podrazumijevate pod pojmom održivosti?

Podpitanja: definicija, primjeri, lokalni nasuprot globalni kontekst

O ključnim dionicima („čuvara prolaza“)

- Koji su ključni dionici ili skupine ključne u određivanju smjera razvoja otoka?
- Jesu li to osobe unutar ili izvan lokalne zajednice?
- Koje profesije?
- Koje (društvene, specifično otočne) vrijednosti se ističu?

Podpitanja: Tko i kako odlučuje o budućnosti otoka – što će se raditi i tko će raditi?

O promjenama u poziciji ključnih dionika („čuvara prolaza“)

- Koje dinamike i promjene ste primijetili u pozicijama „čuvara prolaza“ – ključnih dionika?
- Koje (društvene, specifično otočne) vrijednosti ostaju, a koje se mijenjaju koje nove se pojavljuju?
- Podpitanja, područja: poštovanje, integritet, zajedništvo, empatija, suradnja, gostoprimstvo
- Prednosti/nedostaci promjena (pozitivne/negativne promjene)

O budućnost i održivosti

- Prilikom pokretanja aktivnosti/projekti održivosti otoka: čemu posveti računa, koji bi bili izazovi, koji su potencijali...?

Sažetak

Početak dvije tisućitih lokalni (eng. *Grass root*) projekti održivog razvoja otoka počeli su nicati po hrvatskim otocima. Sudionici dva takva projekta, provedena neovisno jedan o drugome, prije dvadesetak su godina zaključili da postoje sličnosti u funkcioniranju dionika ključnih za održivost (eng. *the gatekeepers*) te su nalaze uobličili u rad koji se ovom prilikom ponovno uzima u obzir. Uz pomoć predstavnika otočnih zajednica istražile su se današnje okolnosti održivosti na otocima iz perspektiva ključnih dionika (stare i nove uloge) i tema održivosti što je rezultiralo sljedećim spoznajama:

- definiranje i operacionaliziranje javnog interesa u formalnoj vlasti predstavlja značajan problem,
- društvenim vrijednostima počinje dominirati individualizam i infantilizam,
- turizam (i vezano nekretninsko poduzetništvo, odnosno oportuizam) dominira kako gospodarskim tako i društvenim aspektima „otočnosti“.

Oslanjajući se na sintagmu Pascala Brucknera autor zaključuje da „otočnost“ poprima tonove bijede blagostanja turistifikacijom.

Ključne riječi: dionici razvoja, društveni kapital, turizam, društveni trendovi, kulturološke matrice

KEYS TO ISLAND (UN)SUSTAINABLE DEVELOPMENT A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING CURRENT 'INSULARITY' WITH A 20 YEAR REFLECTION

Summary

In the early 2000s, grassroots sustainable development projects began to emerge on the Croatian islands. The participants of two such projects, which were carried out independently of each other, came to the conclusion about twenty years ago that there are similarities in the functioning of key sustainability gatekeepers. They incorporated their findings into a study, which is taken up again on this occasion. With the help of representatives from the island communities, the current realities of sustainability on the islands were examined from the perspective of the key stakeholders (old and new roles) and sustainability issues, leading to the following findings:

- Defining and operationalizing the public interest in formal governance is a significant problem,
- Societal values are increasingly dominated by individualism and infantilism,
- Tourism (and the associated real estate opportunism) dominates both the economic and social aspects of 'insularity',

Following Pascal Bruckner's phrase (*'misère de la prospérité'*), the author comes to the conclusion that the 'insularity' is immersing in the misery of touristification.

Keywords: development stakeholders, social capital, tourism, social trends, cultural matrices

PREMA NOVOM OPTIMIZMU?

Feđa Vukić

Feđa Vukić

Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, Studij dizajna

Fra Andrije Kačića Miošića 26, 10000, Zagreb

fvukic@arhitekt.hr

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.19>

U nemaloj (gotovo već) povijesti raznolikih primjera pristupanja problemima hrvatskih otoka, zbornik radova s kolokvija *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost*, nudi kritičke uvide upravo u tu povijest, u aktualnu sadašnjost i može bitnu budućnost. Ti uvidi nisu plošni, a niti laki za savladavanje, mjestimično su nelagodni za čitanje, pomalo gorki, no – nije li takva stvarnost otoka u širem (nacionalnom) društvenom kontekstu na svim razinama? Diskusije na samom kolokviju, skupa s tada iznesenim i ovdje objavljenim cjelovitim radovima uglavnom upozoravaju na tu složenost i teškoću već sa samim pristupanjem problemu.

Fokusiranjem pozornosti na pojam otočnosti radovi s kolokvija, dakako, obuhvaćaju sve razine fenomena otoka, od tradicijsko-baštinskih, prirodno-geografskih, preko okolinsko-bioloških pa do društvenih, s važnim fokusom na populaciju, na stvarne ljude koji tamo žive, jer upravo oni su srž sve ljepote i dionici većine problema tog elementa nacionalnog identiteta.

Namjera je kolokvija i zbornika istražiti, iz raznolikih perspektiva i s više disciplinskih metoda, divergentnu otočnu kulturu suvremenosti da bi se shvatilo da li je život na hrvatskim otocima i njihova otočnost samo „izuzetak u moru konvergencije ili otoci mogu biti i egzemplarna tema sa širim spoznajnim potencijalom za svijet budućnosti“ (Rappleye, 2015: 77).

Konture problematike opisuju tekstovi plenarnih izlagača, a u svim radovima s Kolokvija utemeljuje se interdisciplinarnu perspektivu u shvaćanju problematike otoka, s tezom da je jedan od preduvjeta za kvalitativni iskorak u proučavanju otoka, a zatim i osmišljavanju njihova razvoja, prepoznavanje

i uvažavanje otočnog identiteta kao ključne sastavnice otočnosti. Također se nudi detaljan uvid upravo u kulturu življenja na otocima, problematiziranjem pozitivnih i negativnih aspekata svakodnevice, sa značajnim osvrtom na povezanost aktera, identifikaciju lokalnog stanovništva i dijaspore s otočnim zavičajem. Slijedom takvog pristupa i temeljem analiziranih primjera, ponuđen je i konceptijski okvir za projektno djelovanje u smjeru istinske a ne dekorativne održivosti življenja na otocima.

Upravo o dimenzijama održivosti raspravlja se u radovima autora koji su izlagali na Kolokviju u sesiji *Otočna prostorna, kulturna i gospodarska održivost - potencijali i prijepori*, a koja je bila orijentirana na dimenzije koje u stvarnosti i jesu ključne komponente identiteta otoka. Složenost te problematike ima internu i eksternu pobudu, unutar stalnog i povremenog stanovništva otoka te dionika koji s pozicije društvene moći imaju utjecaj na shvaćanje održivosti. Demografski problemi nedvojbeno jesu temelj problema, ali jednako tako i pitanja aktualne razvijenosti i zamišljenih pravaca razvijanja otoka, svakako prinose kontradikcijama u shvaćanju onoga što otoci jesu i što bi mogli biti. Primjer takvog shvaćanja kontradikcija razvoja jest i tema interpretacije baštine industrijske modernizacije na hrvatskim otocima, a jednako tako i još nerealizirani potencijali razumijevanja značenja povijesnih kulturnih krajolika. Na toj razini postavlja se pitanja o ulozi znanstvenih disciplina u shvaćanju problematike neposredne prošlosti, kao i o sagledavanju budućih potencijala razvoja otoka, s posebnim fokusom na pitanje javnosti i javnog prostora na otocima, što je, uostalom, jedno od ključnih pitanja i na nacionalnoj razini.

Radovi izlagača na Kolokviju u sesiji *Izazovi prostornih transformacija otočnih (kulturnih) krajolika* pozicioniraju problematiku u kontekst analize interne i ekspertne perspektive shvaćanja (zlo)uporabe prostora, gdje se odnosi korisnika prema zatečenom (naslijedenom) prostoru s razlogom stavljaju u širu kritičku perspektivu na razini ukupnog aktualnog hrvatskog društva, s obzirom da su malverzacije u prostoru i s prostorom jedan od temeljnih problema države, zemlje i društva. Ako je otočni bio-socijalni sustav ključna komponenta identiteta otoka, a istovremeno se korisnici ponašaju krajnje neracionalno prema vrijednostima tog sustava za život, imamo li pravo i dalje gledati na stvarnost u izoliranim uvjetima pojedinih disciplina, ili je pak primjereniji model tražiti dijalog u znanosti? Da li je uopće moguće poticati i projektirati održivu budućnost otoka, pa time i sačuvati otočnost kako je danas shvaćamo, bez društvenog konsenzusa ključnih dionika, u cijelom dijapazonu ideologija i metodologija, od politike preko znanosti do onih čija je sudbina otok i koji jesu bit otočnosti?

Jednu od važnih uloga, rečeno je, u takvom zamišljenom dijalogu svakako bi trebala imati lokalna samouprava koja još nije iskoristila sve svoje prerogative pa i civilizacijske obveze da doista potakne ozbiljan javni dijalog o budućnosti otoka. Imamo li još vremena? Ne osobito puno.

Ipak, ovaj zbornik daje naslutiti da bi se tradicionalna statičnost u shvaćanju otočne dinamike ne samo trebala nego možda i doista mogla početi mijenjati u pravcu inovativnih znanstvenih prinosa kao i javnih politika, što bi trebalo spriječiti inače izgledni scenarij pretvaranja hrvatskih otoka u pustu zemlju.

Da li je otočnost dio globalne terminalne nelagode ili je još uvijek moguće stvoriti preduvjete za stvaranje „kulturnih otoka“ (Eriksen, 1993), dakle prostora identitetske samosvijesti i biološke, ekonomske i socijalne održivosti kao kulture? Ovaj zbornik nudi mišljenje da je to teško, ali još uvijek moguće. Pa čak i u složenim te proturječnim društvenim relacijama kakve već jesu u aktualnoj Hrvatskoj, posljedice „paradoksalne kontinentalizacije“ (Rogić, 1994: 439-430) trajat će još dugo na otocima, a vjerojatno je prvi korak u saniranju stanja uspostava razumijevanja kopna i otoka, dublji od prigodno-dekorativne razine dnevne politike. Na stranicama ovog zbornika čitaju se kvalitetni prinosi za uspostavu i razvoj tog razumijevanja.

Literatura

- Hylland Eriksen, T.(1993.), In Which Sense do Cultural Islands Exist?, *Social Anthropology* 1, 133-147.
- Rapplee, J.(2015), Revisiting the Metaphor of the Island: Challenging ‘world culture’ From an Island Misunderstood, *Globalisation, Societies and Education*, 13:1, 58-87.
- Rogić, I. (1994.), Hrvatski otoci, sjećanje na pet razvojnih ograničenja, *Društvena istraživanja* 12-13/GOD 3, BR.4-5, str.437-449.

BILJEŠKE O AUTORIMA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.20>

Akademik Nikola Bašić, arhitekt i urbanist, diplomirao 1972. g. na Arhitektonsko-urbanističkom fakultetu u Sarajevu. Najprije zaposlen u Zavodu za studije i projektiranje DOM Sarajevo, a od 1976. do 1981. kao asistent na matičnom fakultetu. 1981. g. dolazi u projektni ured DONAT u Zadru. Od 1985-91. vodi arhitektonski tim u SAS-u, Zadar, a od 1991. vlastiti projektantski ured MARINAPROJEKT. Izvanredni je profesor na GAG fakultetu Sveučilišta u Splitu (2005 – 2015.g.). Član je suradnik HAZU od 2008. g., a redovni član od 2016. g. Raznolikim arhitektonskim opusom ustrajno propituje ustaljene obrasce tragajući za izvornošću, u zreloj fazi okreće se projektima s ishodištem u matrici kulturnog krajolika, s participacijom korisnika u njihovom nastajanju: Kapelica na Okitu (1998.), Papina pozornica na zadarskom Forumu (2003.), Spomen vatrogascima na Kornatu (2010.) Sudjeluje na brojnim arhitektonskim natjecajima kao autor i kao član ili predsjedatelj žirija. Član je strukovnih udruga i savjeta, te višegodišnji predsjednik žirija HKA. Dobitnik je niza stručnih i društvenih priznanja. Morske orgulje, urbana instalacija kojom je oblikovan jedinstveni javni urbani prostor u Zadru, rad je nagrađen s *European Prize of urban public space* (2006.), a s drugom instalacijom Pozdrav suncu, zastupao je Hrvatsku i na 11. Venecijanskom bijenalu (2008.). Nositelj je odličja Danice hrvatske s likom Marka Marulića i odličja Kneza Branimira s ogrlicom, te odličja Chevalier de l' Ordre des Arts et des Lettres.

Prof. dr. sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, redovita je profesorica u miru Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu. Područja znanstvenog interesa su joj zaštita kulturnog naslijeđa, tradicijska arhitektura, perivojna arhitektura, turizam, kulturni pejzaž, *soundscape*, *walkscape*, *memorialscape* i *space syntax*. Autorica je i koautorica brojnih radova i knjiga, od čega 20 radova u časopisima referenciranim u svjetskim bazama podataka i 22 rada referencirana u hrvatskim bazama, 9 znanstvenih monografija i 8 poglavlja u međunarodnim knjigama te radova u 50 međunarodnih i 30 domaćih zbornika. Urednica je 4 knjige, 2 zbornika međunarodnih skupova i posebnog izdanja časopisa *Land* s temom *Urban Landscape Transformation vs. Heritage*. Sudjelovala je u 7 međunarodnih i 7 domaćih znanstvenih projekata. Dobitnica je Nagrade HAZU za

najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj za 2004. godinu za područje likovne umjetnosti za knjigu *Gradski perivoji u Hrvatskoj u 19. stoljeću* (zajedno s akademikom dr. sc. Mladenom Obadom Šćitarocijem).

Prof. emeritus dr. sc. Joško Božanić (1948.) filolog i književnik, objavio je 24 knjige od kojih je 7 knjiga na stranim jezicima, 120 znanstvenih radova, 235 eseja te sudjelovao na 70 znanstvenih konferencija. Utemeljitelj je Odjela za humanističke znanosti (2001.) i Filozofskog fakulteta (2005.) na Sveučilištu u Splitu te Centra za interdisciplinarnu studiju *Studia Mediterranea* (2011.) na Filozofskom fakultetu u Splitu. Bio je voditelj niza projekata među kojima: *Halieutika viškog arhipelaga – dijalektološko i maritimološko istraživanje* (2002 – 2006); *Halieutica Adriatica – Interdisciplinarno istraživanje jadranske kulture* (2007 – 2013); *Studia Mediterranea – Interdisciplinarno istraživanje* (2007 – 2013), *Jadranska priča – Interdisciplinarno istraživanje jadranskih narativa* (2014. – 2018). Godine 2016. pokrenuo je inicijativu s geologom dr. sc. Tvrtkom Korbarom i povjesničarom umjetnosti dr. sc. Joškom Belamarićem za proglašenje Geoparka Viški arhipelag. U travnju 2019. UNESCO je proglasio Geopark Viški arhipelag i uključio ga u Global Geopark Network. Od 1991. do danas J. Božanić je zaposlenik Geoparka Viški arhipelag kao znanstveni savjetnik i istraživač kulturne baštine otoka Visa. Istaknuti je profesor stilistike i dijalektolog te dugogodišnji glavni urednik dijalektološkog časopisa „Čakavska rič“. Svojim projektom „Falkuša“ afirmirao je hrvatsku maritimnu baštinu u svijetu. Dobitnik je nagrade Slobodne Dalmacije „Kruno Prijatelj“ za znanost, te niza nagrada za poeziju.

Dr. sc. Hrvoje Carić, viši znanstveni suradnik na Institutu za turizam, zadnjih petnaestak godina radi na brojnim interdisciplinarnim projektima održivosti turizma. Bavi se konceptima (ne)održivosti destinacija i primjene okolišne/ekološke ekonomije u turizmu (analize rizika, nosivi kapacitet, antropogeni utjecaji, vrednovanje bioraznolikosti i sl.). Diplomirao je zaštitu okoliša i ekonomiju na Concordia Colege, Moorhead, SAD, a magistrirao na Sveučilištu u Lundu, Švedska, te doktorirao na Međusveučilišnom doktorskom studiju u Splitu. U 25 godina profesionalnog iskustva sudjelovao je na brojnim projektima zaštite okoliša i održivog razvoja domaćih i stranih organizacija kao što su Svjetska banka, Europska komisija, UNIDO, UNDP, USAID, te hrvatskih državnih tijela i institucija. U svojem konzultantskom i stručnom radu se ističe primjenama metoda analize životnog ciklusa (proizvoda i usluga), te prevencije onečišćenja, čistije proizvodnje i ekološke učinkovitosti. Predavao je kao gostujući ili stalni predavač na brojnim domaćim i stranim znanstveno-obrazovnim institucijama, napisao brojne znanstvene, stručne i popularne radove te je stalni član stručnih međunarodnih organizacija iz područja okolišne ekonomije i zaštite okoliša.

Prof. dr. sc. Josip Faričić je redoviti profesor u trajnom izboru na Odjelu za geografiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska. Glavna područja interesa su mu kartografija, historijska geografija, geografska imena i geografija hrvatskih otoka. Objavio je preko 100 znanstvenih članaka (samostalno i u koautorstvu) u znanstvenim časopisima, zbornicima radova i uredničkim znanstvenim monografijama, od čega je trećina indeksirana u WoS-u. Napisao je knjigu *Geografija sjevernodalmatinskih otoka* (Školska knjiga, 2012.) i uredio je više znanstvenih monografija o hrvatskim otocima. Sudjelovao je s izlaganjem na 90 znanstvenih skupova, od čega su polovina bili međunarodni. Postavio je više izložbi starih karata i priredio kataloge tih izložbi. Voditelj je znanstvenog projekta *Ranonovovjekovne pomorske karte Jadranskog mora: izvor spoznaja, sredstva navigacije i medij komunikacije* koji financira Hrvatska zaklada za znanost. Bio je pročelnik Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru i prorektor Sveučilišta u Zadru, a od 2023. godine rektor je Sveučilišta u Zadru. Član je Europske akademije znanosti i umjetnosti (Salzburg), Hrvatskoga geografskog društva, Hrvatskog kartografskog društva i Matice hrvatske. K tome, član je Povjerenstva za standardizaciju geografskih imena Republike Hrvatske i znanstvenog vijeća za turizam i prostor Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Prof. emeritus dr. sc. Tihomir Jukić, najveći dio aktivnosti u dosadašnjem radu proveo je kao redoviti profesor na Katedri za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, te je bio i voditelj Kabineta za urbanizam. Predaje na doktorskom studiju Arhitektura i urbanizam i na Sveučilišnom poslijediplomskom studiju Upravljanje gradom. Kao prodekan za znanost AF-a organizirao je pokretanje novih doktorskih i specijalističkih poslijediplomskih studija Arhitektonskog fakulteta. Bio je voditelj arhitektonsko-urbanističke ljetne škole u Zadru. Organizirao je i provodio interdisciplinarnu nastavu na svim razinama, od redovnih kolegija, izbornih kolegija do međufakultetskih i među sveučilišnih ljetnih škola i različitih interdisciplinarnih studentskih radionica. Osim pedagoškim bavi se stručnim i znanstvenim radom. Objavio je veći broj knjiga i publikacija, te aktivno objavljuje znanstvene radove. Vodio je više znanstvenih projekata. Samostalno ili u timu sudjeluje na izradi pedesetak urbanističkih studija, prostornih i urbanističkih planova i urbanističkih projekata. Dobitnik je većeg broja prvih nagrada na arhitektonsko-urbanističkim natječajima. Dobitnik je i nagrade za arhitekturu i urbanizam „EX AEQUO“ na 16. sl. biennialu 1998.g. i dva puta za redom nagrade za arhitekturu i turizam „Artur“ (2014, 2015) za promicanje razvoja lokalne zajednice, doprinose kvaliteti turističkog prostora. Godinama je vodio Područni odjel Zagreb Hrvatske komore arhitekata i bio član Savjeta za prostorno uređenje. Član je Akademije tehničkih znanosti Hrvatske.

Prof. dr. sc. Miljenko Jurković, redoviti je profesor u trajnom izboru na Odsjeku za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu Filozofskog fakulteta. Istraživački su mu interesi usmjereni na kasnoantičku i srednjovjekovnu umjetnost, metodološke probleme, nove tehnologije. Objavio je preko 350 znanstvenih i stručnih radova i knjiga samostalno ili u koautorstvu (*L'église Velika Gospa près de Bale*, IRCLAMA Zagreb-Motovun, I, 2007., II, 2009.; *Novigradski lapidarij*, Novigrad 2006; *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, MHAS Split 2001.), vodio dvadesetak kompetitivnih istraživačkih projekata. Organizirao je više od 30 međunarodnih simpozija, uredio dvadesetak zbornika i kataloga izložbi, organizirao 5 izložbi (*Hrvatska renesansa*, Ecoen i Zagreb 2004, *Europa u doba Anžuvina*, Fonevrault 2001, *Hrvati i Karolinzi*, Split i Brescia 2000). Osnivač je i voditelj Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu (1993) i osnivač znanstvenog časopisa *Hortus Artium Medievalium* (1994) i serije *Dissertationes et Monographiae* (2000). Bio je gostujući profesor na Ecole pratique des hautes études (Paris 1997), Université d'Amiens (1999), Università di Udine (1998). Član je uredništava ili znanstvenih odbora časopisa *De Medio Aevo*, Madrid; *Imago temporis medium aevum*, Lleida; *PAST*, Italija; *Arte in Friuli Arte a Trieste*. Godine 2016/17 je bio hrvatski predstavnik u World Heritage Committee, UNESCO. Obnašao je funkciju dekana Filozofskog fakulteta u akad. god. 2004-2009, o.d. dekana 2021., prodekana za znanost i međunarodnu suradnju 2000-2004 i 2022-2024, prodekana za poslovanje 2021-2024, pročelnika odsjeka za povijest umjetnosti 1991-1997, 2017-2021., predsjednika Upravnog vijeća Instituta za povijest umjetnosti 1994-2002. Dobitnik je priznanja: Strossmayerova nagrada za znanost (2001), godišnja nagrada Filozofskog fakulteta (2001, 2005), orden Officier de l'ordre des palmes académiques (2004), orden Lomonosov (2007), orden Chevalier de l'ordre National du Mérite (2015), Povelja Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske (2018). Dopisni je član katalonske akademije znanosti i umjetnosti - Institut d'Estudis Catalans (2018), kao i učenih društava poput Société des Antiquaires de France.

Dr. sc. Sanja Klempić Bogadi je znanstvena savjetnica, zaposlena u Znanstvenom odsjeku za migracijska i demografska istraživanja Instituta za migracije i narodnosti. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Bila je glavna urednica znanstvenog časopisa *Migracijske i etničke teme* (2013.-2020.). Naslovna je izvanredna profesorica na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Njezina su područja znanstvenog interesa migracija, starenje, prostorni aspekti demografskih procesa, kvaliteta života i geografija otoka. Sudjelovala je na više od 70 međuna-

rodnih i domaćih znanstvenih konferencija. Autorica ili koautorica je više od 40 znanstvenih radova i dvije knjige *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama* (suautorica S. Podgorelec) i *Život u povijesnoj jezgri Dubrovnička: sociološko- demografska studija* (suatori O. Čaldarović i J. Vukić).

Dr. sc. Zoran Klarić znanstveni je savjetnik u trajnom zvanju u Institutu za turizam. Titulu doktora znanosti stekao je na Geografskom odjelu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2009. godine. Od 2004. do 2009. godine obnašao je dužnost dekana Zagrebačke škole za menadžment, a danas je profesor visoke škole u trajnom zvanju na sveučilištu VERN. Njegov znanstveni i stručni interes obuhvaća međudnos turizma i prostora, planiranje u turizmu, turistički prihvatni kapacitet, održivi razvoj turizma, interpretaciju okoliša te razvoj cikloturizma. Kao ekspert u turizmu sudjelovao je na brojnim projektima za međunarodne organizacije kao što su UNEP, UNWTO, Plan Bleu i GIZ. Autor je više od 70 radova u znanstvenim časopisima i zbornicima.

Dr. sc. Iva Kostešić rođena je u Zagrebu 1986. Pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je arheologiju i povijest umjetnosti. Na Studiju dizajna zaposlena u suradničkom zvanju asistent od 2016. g. do danas. Objavljuje na hrvatskom i engleskom jeziku u domaćim i inozemnim znanstvenim časopisima, knjigama i zbornicima, te sudjeluje u znanstvenim i stručnim istraživačkim projektima. Od akademske godine 2018./2019. pohađala je poslijediplomski doktorski znanstveni studij Arhitektura i urbanizam pri Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je 2023. Objavljeni radovi: uredničke knjige (1), poglavlja u knjigama (3), radovi u časopisima (4), radovi u zbornicima skupova (4).

Palmira Krleža Lovrić, doktorandica je na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Povijest umjetnosti i ruski jezik i književnost diplomirala je 2016., a od 2020. do 2024. zaposlena je kao asistentica na istraživačkom projektu *Globalni humanizmi: novi pogledi na srednji vijek (300-1600)* (HRZZ/ESF) pod vodstvom prof. dr. sc. Miljenka Jurkovića. Doktorsku disertaciju *Late Antique Elites on the Northern Adriatic Islands as Seen Through Monumental Visual Arts* piše u sklopu *cotutelle de thèse* ugovora između Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Pisi. Stručno i znanstveno se usavršavala u Rusiji (Erasmus+ program ak. god. 2017./2018.), sudjelovala je u aktivnostima više projekata te bila zaposlena kao kustosica – pripravnica u Atelijeru Meštrović u Zagrebu (2018.–2019.). Područje njezinog znanstvenog interesa obuhvaća skulpturu, arhitekturu i urbanizam kasne antike te problematiku proučavanja bizantske umjetnosti na istočnoj jadranskoj obali.

Filip Lovrić, projektni asistent na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Povijest umjetnosti i filozofiju diplomirao je 2019., a od 2020. do 2024. zaposlen je kao asistent na istraživačkom projektu *Globalni humanizmi: novi pogledi na srednji vijek (300-1600) (HRZZ/ESF)* pod vodstvom prof. dr. sc. Miljenka Jurkovića. Doktorsku disertaciju *Transformations of Historical Landscape od Zadar Archipelago from 4th to mid-14th century* piše u sklopu *cotutelle de thèse* ugovora između Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Pisi. Dobitnik je Nagrade Filozofskog fakulteta za izvrsnost na obje studentske grupe te Nagrade Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske »Radovan Ivančević« i plakete »Izidor Kršnjavi« Odsjeka za povijest umjetnosti za diplomski rad. Područje njegovog znanstvenog interesa obuhvaća rekreaciju povijesnih krajolika, arhitekturu i skulpturu kasne antike i ranog srednjeg vijeka te primjenu geografsko-informacijskih sustava u povijesti umjetnosti.

Izv. prof. dr. sc. Sven Marčelić zaposlen je na Odjelu za sociologiju Sveučilišta u Zadru. Područje njegovog znanstvenog interesa obuhvaća razvojne teorije, prostorne analize politike te povezanost vrijednosti i kulture. Uključen je u više projekata vezanih uz COST i HRZZ programe. Koautor je jedne knjige i autor ili koautor deset članaka i više stručnih radova u stranim (Cultural Sociology, Cultural Trends, Poetics) i domaćim (Društvena istraživanja, Revija za sociologiju, Sociologija i prostor, Socijalna ekologija) časopisima. Sudjelovao je samostalno i u autorstvu na tridesetak domaćih i stranih konferencija.

Zrinka Marušić, mag. math., je stručna savjetnica u znanosti u Institutu za turizam. Diplomirana je inženjerka matematičke informatike i statistike i sveučilišna specijalistica statističkih metoda za ekonomske analize i prognoziranje. Diplomirala je na Matematičkom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a specijalistički poslijediplomski studij završila je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Njezin istraživački interes uključuje metodologiju kvantitativnih istraživanja u turizmu, praćenje i mjerenje održivosti turizma i učinaka turizma na gospodarstvo, društvo i okoliš, analizu sustava statistike turizma, te metodologiju vrednovanja javnog dobra u turizmu. Od 2007. godine voditeljica je nacionalnog longitudinalnog istraživanja stavova i potrošnje turista u Hrvatskoj (TOMAS). Članica je ESOMAR-a te ekspertne skupine UNWTO-a za razvoj statističkog okvira za mjerenje održivosti turizma. Objavila je preko šezdeset radova u znanstvenim časopisima, knjigama i zbornicima.

Kristina Perkov, asistentica je na Katedri za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu te doktorandica na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Njezini istraživački i stručni interesi usmjereni su na preo-

brazbe gradova, naslijeđe vojnih *brownfield* prostora te zakonodavni okvir iz sustava prostornog uređenja. Najveći dio aktivnosti u dosadašnjem radu posvetila nastavnim aktivnostima na kojima je uključena od 2011., prvo kao demonstrator, a potom kao asistent volonter. Od 2016. godine u ulozi suradnika aktivno je sudjelovala u pripremi i održavanju projekta „Zadar 2020“ na tri interdisciplinarnе ljetne škole. Od 2013. do 2017. godine radila je u tvrtki Jurcon projekt d.o.o. u Zagrebu gdje je sudjelovala u pripremi i izradi većega broja dokumenata vezanih za prostorno uređenje. Koautorica je nekoliko znanstvenih i stručnih članka i sudjelovala je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Sudjelovala je u pripremi nekoliko priručnika i publikacija, te održala više stručnih predavanja. Članica je Društva arhitekata Zagreba (DAZ), Društva arhitekata Splita (DAS), Hrvatske komore arhitekata (HKA) i ovlaštena arhitektica urbanistica, a predsjednica je i Odbora za zakonodavstvo (pri HKA).

Dr. sc. Sonja Podgorelec je sociologinja, znanstvena savjetnica u trajnom zvanju, zaposlena u Znanstvenom odsjeku za migracijska i demografska istraživanja Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu. Kao suradnica na 17 znanstvenih projekata bavila se sociološkim aspektima života i zdravlja migrantica, djece u migraciji i povratku, individualnim orijentacijama i sociokulturnim obrascima ponašanja mladih, sociološkim (socijalno-gerontološkim) aspektima starenja stanovništva Hrvatske (posebice starenja otočnog stanovništva) i kvalitetom života. Sudjelovala je na 60-ak znanstvenih i stručnih konferencija. Autorica je ili koautorica više od 60 znanstvenih radova od čega 5 knjiga: *Prognana i izbjegla djeca u Zagrebu* (ur. Melita Švob), s Ivanom Lajićem i Dragutinom Babićem knjige *Otoci - ostati ili otići?: studija o dnevnoj cirkulaciji sa šibenskih otoka* i *Otoci dviju generacija* te sa Sanjom Klempić Bogadi *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*. Godine 2008. za monografiju *Ostarjeti na otoku – kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka* dobila je državnu nagradu za popularizaciju i promidžbu znanosti u području društvenih znanosti.

Red. prof. u miru, dr. sc. Vladimir Skračić rođen je 1946. u Murteru. Umirovljeni je profesor Sveučilišta u Zadru na kojemu je radio 33 godine. Bavi se toponomastičkim istraživanjima jadranskih otoka, osobito terenskim. Utemeljitelj je Centra za Jadranska onomastička istraživanja (danas: Centar za jadransku onomastiku i etnolingvistiku, 2003.) i voditelj projekta *Onomastica Adriatica*. U okviru projekta objavljene su dosad pod njegovim uredništvom toponomastičke monografije o svim zadarskim i šibenskim otocima (ukupno osam knjiga). Pred objavljivanjem je ona o toponimiji otoka Raba. Zainteresiran je za sve oblike tradicionalnoga načina života na otocima, posebno za one

vezane uz pomorsku i ribarsku kulturu. Utemeljitelj je udruge Latinsko idro, koja njeguje tradiciju plovidbe drvenim brodom i latinskim jedrom te projekta Arhipelagos kojim će se znanstveni i nastavni rad Sveučilišta u Zadru proširiti na otoke u arhipelagu. Trenutno surađuje u prikupljanju građe za Jezični atlas pomorske i ribarske kulture Dalmacije i Kvarnera (JAPRK). Objavio je samostalno dvije knjige iz toponomastike i jednu u suautorstvu iz leksikografije (nazivi riba) te, u obliku leksikona, knjigu o kornatskoj baštini. Kornatima su posvećena i dva opsežna etnološka vodiča te veliki broj radova i studija. Između više od stotine znanstvenih i stručnih radova osobito treba izdvojiti one koji su se bave pitanjima malih jadranskih otoka. Dobitnik je nagrade Zadarske županije za životno djelo.

Prof. emeritus dr. sc. Nenad Starc, zaslužni je znanstvenik u Ekonomskom institutu Zagreb. Bavi se otočnim razvojem, regionalnom ekonomijom i strateškim planiranjem. Savjetuje ministarstva i županijske agencije kao ex-ante evaluator. Studirao je u Zagrebu, Berkeleyu (SAD) i Aberdeenu (UK). Redovito objavljuje u domaćim i stranim časopisima, povremeno predaje na diplomskim i poslijediplomskim studijima u Zagrebu, Rijeci i Splitu. Izlagao je na otočnim znanstvenim skupovima na hrvatskim otocima, zatim na Malti, Lesvosu, Madeiri, Terschellingu, Kangaroo islandu, Gomeri i Porquerollesu. Koordinator je izrade i glavni autor *Nacionalnog programa razvitka otoka* (1997), jedan je od autora nacrtu *Zakona o otocima* (1999, 2018). Član je udruge International Small Islands Studies Association (ISISA) i Anatomija otoka. Jedan je od troje organizatora i vođa puta I. i II. konvoja LIBERTAS koji su 1991. probili pomorsku blokadu Dubrovnika. Bio je pripadnik 100. brigade i 140. pukovnije Hrvatske vojske, bio je sudionik obrane Sunje (zima 1991/1992) i sudionik Oluje te je odlikovan.

Prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, redovita profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Dodiplomski studij etnologije te engleskog jezika i književnosti završila je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sudjelovala je kao istraživačica u više nacionalnih znanstveno-istraživačkih projekata, s temama konstrukcije identiteta i baštine, kultura sjećanja, političkih mjesta, postsocijalizma i stvaranja grada. Dobitnica je više nagrada i priznanja za znanstveni i nastavni rad. Godine 2006. dodijeljena joj je Godišnja nagrada HED-a "Milovan Gavazzi" u kategoriji znanstveni i nastavni rad. Zajedno s dr. sc. Petrom Kelemen, 2013. godine dobila je Godišnju nagradu Filozofskog fakulteta za knjigu "Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale" (Zagreb, 2012.). Dobitnica je posebnih priznanja Filozofskog fakul-

teta i Hrvatskog etnološkog društva, za suorganizaciju kongresa Međunarodnog udruženja etnologa i folklorista (SIEF) 2015. godine. Godine 2017. dobila je javno priznanje Grb općine Bol za doprinos znanosti i kulturi. Zajedno s Valentinom Gulin Zrnić, dobila je Državnu nagradu za znanost za 2019. godinu, za knjigu "Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova". Predsjednica je Upravnog vijeća Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Aktivno sudjeluje u radu domaćih i međunarodnih strukovnih udruženja. Članica je Nadzornog odbora Hrvatskoga etnološkog društva. Bila je predsjednica SIEF-a (Međunarodnog udruženja etnologa i folklorista) od 2017. do 2021. godine. Obnašala je funkciju prodekanice za znanost i međunarodnu suradnju Sveučilišta u Zagrebu Filozofskog fakulteta.

Dr. sc. Renata Tomljenović je znanstvena savjetnica na Institutu za turizam. Školovala se u Australiji, na Sveučilištu Griffithu gdje je magistrirala na temu socio-ekonomskih utjecaja turizma na stanovnike, a doktorirala na temu utjecaja turističkih putovanja na međukulturno razumijevanje. Njezini znanstveni interesi uključuju ulogu turizma u poticanju društvene transformacije, socio-kulturne utjecaje turizma te posebne oblike turizma, osobito kulturnog. Pomoćna je urednica znanstvenog časopisa *Tourism: An international interdisciplinary journal*, te članica osam uređivačkih odbora međunarodnih znanstvenih časopisa. Voditeljica je znanstvenih projekata financiranih sredstvima HRZZ-a i EU fondova koji se bave društvenom ulogom turizma, kulturnim turizmom u funkciji ravnomjernijeg regionalnog razvoja i podizanjem kapaciteta lokalne zajednice za upravljanje turizmom. Objavila je preko sedamdeset radova u znanstvenim časopisima i zbornicima. Jedna je od urednica knjige „Evolution of destination planning and strategy: The rise of tourism in Croatia“, u izdanje Palgrave – MacMillan, kojom su popularizirana istraživanja u području turizma u Hrvatskoj međunarodnoj znanstvenoj publici. Pored znanstvenog rada, djeluje u brojnim nacionalnim radnim skupinama za planiranje i implementaciju turističkih strategija i politika.

Prof. emeritus dr. sc. Damir Viličić, profesor emeritus na Biološkom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Područje interesa su mu biološka oceanografija i ekologija. Publikacije evidentirane u bazi Web of Science (WoS) čini 67 radova, citiranih 1133 puta, dok je u bazi Current contents (CC) referirano 38 radova;. Autor je ukupno 243 rada, od čega je 79 radova u časopisima, 3 knjige, 4 poglavlja u knjigama, 25 radova u zbornicima skupova. Sudjelovao je na brojnim konferencijama (objavljena su 94 sažetka izlaganja na skupovima). Voditelj je znanstvenoistraživačkih projekata, od čega 3 domaća i 1 međunarodni, a sudjeluje u 4 domaća i 4 međunarodna

projekta. Urednik je znanstvenog časopisa *Acta botanica Croatica* (1998-2013). Dobitnik je Nagrade HAZU za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj za 2003. godinu, za područje prirodnih znanosti i matematike. Izabran je za člana suradnika HAZU, Razreda za prirodne znanosti (2006. godine). Nakon odlaska u mirovinu, 2015. godine je izabran u počasno znanstveno-nastavno zvanje *professor emeritus*.

Prof. dr. sc. Feđa Vukić, redoviti je profesor u trajnom izboru na Studiju dizajna Sveučilišta u Zagrebu Arhitektonskog fakulteta. Diplomirao je povijest umjetnosti i arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zadru (Sveučilište u Splitu), a poslijediplomski magistarski studij završio je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Stručno se usavršavao tijekom 1994. i 1995. godine na The Wolfsonian Foundation Research Center / Florida International university, Miami Beach, USA. Doktorirao u znanstvenom području teorija dizajna na Univerzitetu u Ljubljani. Objavio je 92 znanstvena rada, od toga 25 radova u znanstvenim časopisima, 28 poglavlja u knjigama, 22 rada u zbornicima skupova i 7 autorskih knjiga. Organizirao je i sudjelovao na brojnim međunarodnim znanstvenim skupovima. Član je dviju vodećih međunarodnih znanstvenih asocijacija u području teorije dizajna: ICDHS i DHS. Obnašao je dužnosti prodekan za međunarodnu suradnju Arhitektonskog fakulteta, bio je voditelj Studija dizajna i pročelnik Odsjeka-Studija dizajna, član Hrvatskog vijeća za UNESCO, predsjednik Upravnog vijeća Instituta za povijest umjetnosti i član Matičnog odbora za interdisciplinarno područje (znanost, umjetnost) u više mandata.

Izv. prof. dr. sc. Jana Vukić, predstojnica je Katedre za urbanu sociologiju na Odsjeku za sociologiju Sveučilišta u Zagrebu Filozofskog fakulteta. Primarna područja interesa su joj urbana sociologija, sociologija prostora, kvaliteta života, održivi urbani razvoj i sveobuhvatni pristup kulturnoj baštini te participativni procesi temeljeni na socijalnoj održivosti i otpornosti lokalnih zajednica. Predaje kolegije iz područja suvremenih socioloških teorija, sociologije grada i participacije u urbanom planiranju. Autorica je nekoliko znanstvenih knjiga (koautorstvo) i studija iz područja urbane sociologije te više znanstvenih radova. Sudjeluje u znanstveno-istraživačkim projektima (HRZZ, Erasmus+KA2, Interreg i dr.), voditeljica je različitih primijenjenih socioloških istraživanja u području prostornog planiranja i zaštite kulturne baštine (Plan upravljanja svjetskim dobrom UNESCO-a „Starim gradom Dubrovnikom“ 2021.-2026.; Sociološka studija za Izmjene i dopune prostornog plana i generalnog urbanističkog plana Grada Dubrovnika 2023. i dr.). Članica je više strukovnih udruženja (HSD, ISA, ESA) i povjerenstava (Savjetodavno tijelo za praćenje izrade Anali tičke podloge za izradu Krajobrazne osnove Republike Hrvatske) te Znanstve-

nog vijeća za turizam i prostor HAZU. Dobitnica je Nagrade za izvrsnost u nastavnom radu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2023.).

Doc. dr. sc. Tamara Zaninović, Sveučilište u Zagrebu Arhitektonski fakultet, Katedra za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu, područja znanstvenog interesa: urbanizam, perivojna arhitektura, kulturno naslijeđe, gradske ulice, povijesni putovi, memorijali, *walkscape*, *soundscape* i *space syntax*. Koautorica je 2 članka u stranim časopisima i 4 u domaćim, 3 poglavlja u znanstvenim knjigama, 9 radova u zbornicima međunarodnih skupova, sudjelovanja na 15 skupova, sudjelovanja na 1 međunarodnom i 2 nacionalna istraživačka projekta. Urednica je 2 zbornika međunarodnog skupa i posebnog izdanja časopisa Land s temom Urban Landscape Transformation vs. Heritage.

Dr. sc. Jelena Zlatar Gamberozić je viša znanstvena suradnica na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu pri Centru za istraživanje prostora i politike. Njezini glavni interesi su ruralna i urbana sociologija te sociologija prostora. Autorica je znanstvene knjige pod naslovom *Urbane transformacije suvremenog Zagreba. Sociološka perspektiva* (Plejada i Institut za društvena istraživanja, 2013). Sudjelovala je na dvadesetak nacionalnih i međunarodnih znanstvenih projekata kao voditeljica istraživanja ili članica istraživačkog tima. Od 2013.-2018. godine bila je izvršna urednica časopisa *Sociologija i prostor. Časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* pri Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Samostalno ili u koautorstvu objavila je tridesetak znanstvenih i stručnih radova, poglavlja u knjizi ili zbornicima skupova. Sudjelovala je na više od četrdeset domaćih i stranih konferencija. Od 2021. godine predaje kao vanjska suradnica na studiju sociologije na Sveučilištu u Zagrebu Filozofskom fakultetu (kolegij Sociologija grada). Glavna je urednica biblioteka Znanost i društvo (Institut za društvena istraživanja u Zagrebu) i Posebna izdanja (Institut za društvena istraživanja u Zagrebu). Od 2018. godine članica je međunarodnog uredništva znanstvenog časopisa *Politeia - Naučni časopis Fakulteta političkih nauka* u Banjoj Luci za društvena pitanja.

